

Wanda Krystyna Roman

**CENTRALNE
ARCHIWUM WOJSKOWE
1918–1998**

**tradycje, historia, współczesność
służby archiwalnej Wojska Polskiego**

adam marszałek

Recenzenci:
prof. dr hab. Andrzej Ajnenkiel
prof. dr hab. Tadeusz Panecki

Redaktor:
Magdalena Rupińska

Redaktor techniczny:
Andrzej Poniatowski

Korekta:
Teresa Bartosiak

Projekt okładki:
Adam Zieliński

Zdjęcia i reprodukcje dokumentów pochodzą ze zbiorów
Centralnego Archiwum Wojskowego i autorki

© Copyright by Wydawnictwo Adam Marszałek
© Copyright by Wanda Krystyna Roman
Toruń 2009

ISBN 978-83-7611-255-8

Wydawnictwo Adam Marszałek, ul. Lubicka 44, 87-100 Toruń.
tel. 056 660 81 60, www.marszalek.com.pl, e-mail: info@marszalek.com.pl
Drukarnia nr 1, ul. Lubicka 44, 87-100 Toruń, tel. 056 659 98 96

Spis treści

Wstęp	5
Rozdział I Rodowód i tradycje polskiej archiwistyki wojskowej.....	11
Rozdział II Archiwa wojskowe w II Rzeczypospolitej.....	18
1. Odrodzenie służby archiwalnej WP. Funkcjonowanie Centralnego Archiwum Wojskowego do 1927 roku.....	18
2. Organizacja i działalność Archiwum Wojskowego w latach 1927–1939..	23
3. Gromadzenie i opracowywanie zasobu archiwalnego.....	26
4. Działalność naukowa oraz na potrzeby wojska i społeczeństwa.....	38
5. Archiwiści wojskowi w okresie międzywojennym.....	43
Rozdział III Polskie akta wojskowe w czasie wojny.....	47
1. Losy zasobu Archiwum Wojskowego po 1 września 1939 r.....	47
a) w drodze na Zachód.....	47
b) w okupowanym kraju.....	53
2. Akta Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie.....	58
3. Archiwalia Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR.....	61
4. Reaktywowanie służby archiwalnej WP w 1944 roku.....	63
5. Akta wojskowe po zakończeniu wojny.....	67
Rozdział IV CAW w latach 1945–1998.....	77
1. Miejsce, rola i zadania CAW.....	77
2. Warunki funkcjonowania i rozwój organizacyjny.....	89
3. Kadry archiwum.....	105
Rozdział V Zasób archiwalny.....	118
1. Zasób archiwalny w Oliwie w latach 1945-1949.....	118
2. Gromadzenie zasobu w latach 1950-1998.....	125
3. Opracowywanie zasobu archiwalnego.....	144

Rozdział VI Wykorzystanie zasobu archiwalnego CAW	157
1. Realizacja potrzeb resortu obrony narodowej.....	157
2. Udostępnianie akt do celów służbowych i naukowych.....	169
3. Kwerendy naukowe, referaty materiałowe.....	176
4. Praca na rzecz społeczeństwa, kombatantów i osób represjonowanych...178	
Rozdział VII Działalność naukowo-wydawnicza, informacyjna i popularyzatorska ...190	
1. Wydawnictwa archiwalne i źródłowe.....	191
2. Udział w życiu naukowym i działalność publicystyczna i informacyjna pracowników CAW.....	204
Zakończenie	221
Bibliografia selektywna	226
Indeks nazwisk	233
Wykaz ważniejszych skrótów	242
Aneksy	245

Wstęp

Historia polskich archiwów wojskowych i ich zbiorów zawsze była związana z dziejami państwa i jego sił zbrojnych. Wszelkie przemiany i wydarzenia historyczne zachodzące w kraju z przyczyn zarówno zewnętrznych, jak i wewnętrznych (zaborcy, wojny, powstania, pozostawanie po II wojnie światowej w sferze oddziaływań ZSRR) wpływały na miejsce i rolę instytucji archiwum wojskowego oraz na kształtowanie i sposoby wykorzystania jego zasobu. Pokazanie rodowodu, historii i znaczenia współczesnego Centralnego Archiwum Wojskowego jako archiwum resortu obrony narodowej, działającego na jego potrzeby oraz jako urzędu wiary publicznej, pracującego na rzecz państwa i społeczeństwa, a także jako warsztatu badań naukowych, w pełni zasługują na opracowanie dziejów tej instytucji w postaci monograficznej, co będzie stanowić istotne uzupełnienie i wzbogacenie wiedzy o historii tej instytucji oraz upamiętni jego długoletnie funkcjonowanie i dorobek.

Współczesne archiwum wojskowe nie powstało po II wojnie światowej z niczego. Zbudowano je w oparciu o wzory z minionych wieków, szczególnie okresu II Rzeczypospolitej. Początki jego zbiorów stanowiły właśnie zasoby sprzed 1939 roku, a jednymi z pierwszych pracowników byli przedwojenni archiwiści. Dzisiaj, kiedy Wojsko Polskie odwołuje się do tradycji oręża polskiego i w zasadzie wszystkie instytucje i jednostki wojskowe szukają swoich rodowodów w dokumentach źródłowych przechowywanych w CAW, należy przede wszystkim podkreślić, że CAW również taki rodowód i tradycje posiada i kultywuje.

Nikt do tej pory nie podjął się całościowego opracowania dziejów CAW. Zdaniem autorki, na obecnym etapie badań nad najnowszą historią wojskowości polskiej istnieje luka – brak pracy monograficznej poświęconej Centralnemu Archiwum Wojskowemu. Praca ma na celu wypełnienie tej luki, a jubileusz osiemdziesięciolecia powstania obchodzony w 1998 roku jest znakomitą okazją, aby przybliżyć dzieje CAW zarówno jego pracownikom, użytkownikom, jak i wszystkim osobom zainteresowanym problematyką wojskowo–archiwalną.

Literatury o charakterze naukowym traktującej o historii CAW w zasadzie brak. Wykorzystano jedynie wiele artykułów popularnych i popularno–naukowych. Na uwagę zasługują przede wszystkim materiały autorstwa Bolesława Woszczyńskiego, Leszka Lewandowicza i Lucjana Tetera, publikowane na łamach „Biuletynu Wojskowej Służby Archiwalnej”, „Wojskowego Przeglądu Historycznego”, „Myśli Wojskowej”, „Zeszytów Naukowych Wojskowej Akademii Politycznej”, „Archeionu” oraz komunikaty z sesji i konferencji naukowych. Publikacje te najczęściej dotyczą tylko niewielkiego wycinka z historii CAW. Całość dziejów zaś w bardzo skrótowej formie obejmują prace powstałe z okazji rocznic i jubileuszy. Większość z nich pochodzi z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, zatem nie mogą obejmować najnowszej historii archiwum.

Celem niniejszej pracy jest pokazanie rodowodu i tradycji polskiej archiwistyki wojskowej, odtworzenie etapów powstania i funkcjonowania archiwum od 1918 roku, dziejów instytucji i akt wojskowych w okresie wojny (w kraju i za granicą), przedstawienie: reaktywowania służby archiwalnej WP po zakończeniu wojny, przeobrażeń strukturalno-organizacyjnych, tworzenia kadr archiwalnych; dziejów gromadzenia zasobu aktowego oraz jego wykorzystania na przestrzeni osiemdziesięciu lat, a także działalności naukowo-wydawniczej.

Zadania szczegółowe obejmowały przedstawienie: rodowodu archiwów wojskowych, począwszy od XVI wieku; historii Archiwum Wojskowego z lat 1918–1939 i dziejów jego zbiorów w okresie II wojny światowej; reaktywowania wojskowej służby archiwalnej w 1945 roku; ukazanie miejsca, roli i znaczenia CAW jako centralnej placówki archiwalnej WP; zmian strukturalno-etatowych; przybliżenie sylwetek ludzi tworzących podstawy archiwistyki wojskowej oraz tworzenie wykwalifikowanych kadr archiwistów wojskowych; dziejów wojskowego zasobu archiwalnego oraz jego opracowywanie; omówienie znaczenia archiwum dla resortu obrony narodowej, badaczy historii wojskowości polskiej oraz społeczeństwa; omówienie działalności naukowo-wydawniczej CAW.

Praca przedstawia rodowód i historię wojskowej służby archiwalnej, czasy zasadniczej jej części obejmują lata 1918–1998. W roku odzyskania niepodległości zostało zorganizowane Centralne Archiwum Wojskowe jako instytucja archiwalna odrodzonego Wojska Polskiego. Dwadzieścia lat istnienia i funkcjonowania Archiwum Wojskowego w okresie międzywojennym oraz uzyskane wówczas doświadczenia, to podstawa dla pracy dzisiejszej służby archiwalnej WP. Lata wojny dla wojskowych materiałów archiwalnych były czasem zagłady, ale także ratowania akt i tworzenia nowych. W latach 1944–1945 reaktywano i tworono od podstaw po II wojnie światowej wszystkie instytucje państwowe i wojskowe – w tym wojskową służbę archiwalną. Dnia 5 sierpnia 1945 roku zorganizowano w Gdańsku-Oliwie Centralne Archiwum Wojskowe, instytucję do przejmowania, przechowywania i udostępniania materiałów archiwalnych, wytworzonych przez Wojsko Polskie. Podporządkowane Głównemu Zarządowi Polityczno-Wychowawczemu WP, następnie Głównemu Zarządowi Informacji MON i z kolei Sztabowi Generalnemu WP, CAW służyło w pierwszym rzędzie określonym celom politycznym, które realizowały te instytucje.

Do roku 1989 wojsko spełniało określone funkcje ideologiczno-polityczne, tak więc CAW, jako archiwum resortowe również spełniało zadania z tego faktu wynikające. Rok 1989 był końcem epoki Polski Ludowej, zmiany zachodzące w kraju spowodowały, że wojsku przywrócono apolityczność, co miało bezpośredni wpływ na funkcjonowanie CAW, przede wszystkim na większe otwarcie archiwum na potrzeby badań naukowych i zdjęcie ograniczeń w korzystaniu z niedostępnych do tej pory grup archiwaliów.

Jubileuszowy rok 1998 to jeszcze zbyt wcześnie, aby podsumować pracę wojskowej służby archiwalnej w III RP, ale doskonały moment dla przedstawienia historii jej tworzenia, osiągnięć i braków w minionym osiemdziesięcioleciu.

W rozdziale I przedstawiono rodowód instytucji archiwów wojskowych sięgający czasów hetmańskich – tworzenie placówek gromadzących dokumentację wojskową od panowania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, przez okres Księstwa Warszawskiego, Królestwa Polskiego i zaborów do 1918 roku.

W rozdziale II zostało omówione funkcjonowanie Centralnego Archiwum Wojskowego (następnie Archiwum Wojskowego) od 1918 roku do chwili wybuchu II wojny światowej: problemy organizacyjne, gromadzenie i opracowanie materiałów archiwalnych, a także działalność naukowo-wydawniczą i usługową oraz zaprezentowano wojskowe kadry archiwalne.

W rozdziale III przedstawiono dzieje akt wojskowych AW w okresie wojny. Szczególną uwagę zwrócono na wykorzystanie polskich akt wojskowych przez Niemców. Omówiono powstawanie dokumentacji archiwalnej w polskich formacjach wojskowych, zorganizowanych na terenie ZSRR w latach 1941-1942 i w 1943 roku oraz jej losy podczas działań bojowych. Omówiono także organizowanie wojskowej służby archiwalnej w Wojsku Polskim po 1944 roku do chwili sformowania CAW. Rozdział kończy przedstawienie rozproszonych w świecie polskich akt wojskowych po zakończeniu wojny wraz z charakterystyką placówek, w których są przechowywane do dziś.

W rozdziale IV omówiono funkcjonowanie CAW w latach 1945–1998: miejsce, rolę i zadania archiwum oraz przemiany strukturalne, ich przyczyny i skutki, a także scharakteryzowano wojskowe kadry archiwalne i kwestię ich kształcenia.

W rozdziale V przedstawiono historię zasobu powojennego CAW oraz ukazano najistotniejsze czynniki, które miały wpływ na jego dzisiejszy kształt, a więc wpływy informacji wojskowej oraz rozproszenie akt wytworzonych przez Wojsko Polskie po 1945 roku i zabiegi o scalenie wojskowych materiałów archiwalnych zarówno tych sprzed 1939 roku, jak i z okresu po 1943 roku. Scharakteryzowano poszczególne działy akt oraz problemy związane z ich opracowywaniem.

W rozdziale VI omówiono kwestię wykorzystania i udostępniania zasobu archiwalnego CAW. Szczególną uwagę zwrócono na realizację potrzeb resortu obrony narodowej przez archiwum – w zakresie wykorzystywania zasobu archiwum w procesie szkolenia kadr dowódczych, podnoszenia kwalifikacji naukowych kadry, opracowywania dziejów Wojska Polskiego oraz do celów służbowych – w ostatnim okresie – dziedziczenia i kultywowania tradycji oręża polskiego. Przedstawiono także jeden z zasadniczych obowiązków archiwum – wydawanie poświadczeń o służbie i pracy w wojsku oraz ogromną pracę na rzecz tysięcy osób represjonowanych po II wojnie światowej przez reżim stalinowski.

W rozdziale VII scharakteryzowano działalność naukowo-wydawniczą CAW. Omówiono wydawnictwa archiwalne i źródłowe, przedstawiono udział pracowników archiwum w życiu naukowym kraju, wystąpienia na sesjach, konferencjach i sympozjach naukowych oraz ich publikacje książkowe i na łamach czasopism, a także inne formy popularyzacji zasobu CAW.

Praca oparta jest przede wszystkim na materiałach źródłowych. Szeroko wykorzystano dokumentację wewnętrzną AW z lat 1918–1939 oraz CAW wytworzoną

w latach 1945–1998. Najważniejsze rodzaje wykorzystanych dokumentów to: rozkazy i zarządzenia władz zwierzchnich oraz wewnętrzne; plany i sprawozdania wieloletnie, roczne obrazujące całokształt funkcjonowania całej instytucji oraz poszczególnych działów; etaty przedstawiające kolejne struktury organizacyjne; materiały szkoleniowe; notatki służbowe oraz korespondencja. Dokumenty te jednak zostały potraktowane z dużą ostrożnością; powstawały w różnych okolicznościach i dla osiągnięcia konkretnych celów, opisywane więc w nich sytuacje nie zawsze dokładnie oddają ówczesny stan rzeczy. Dokumenty z ostatnich lat nie zawsze mogły być wykorzystane ze względu na ich charakter (poufne, tajne). Dość ogólne potraktowanie ostatniego okresu (1990–98) w dziejach CAW wynika przede wszystkim z faktu, że jest to historia najnowsza, którą autorce – będącej niejednokrotnie uczestnikiem wydarzeń – niezwykle trudno oceniać. Dlatego podane fakty pozostają bez interpretacji.

Uzupełnieniem informacji zawartych w aktach własnych CAW były materiały z zespołów akt Sztabu Generalnego, Głównego Zarządu Polityczno–Wychowawczego WP i Głównego Zarządu Informacji MON. Do odtworzenia dziejów przedwojennych służyły pomocą materiały zgromadzone w zespole akt Archiwum Wojskowego obejmujące lata 1919–1939, dokumenty Wojskowego Biura Historycznego z lat 1919–1939. Odtworzenie historii akt wojskowych, wytworzonych przed wrześniem 1939 roku, w okresie II wojny światowej było możliwe głównie dzięki zbiorom archiwum Wojskowego Instytutu Historycznego, a wśród nich informacjom zawartym w tzw. mikrofilmie aleksandryjskim, którego część dotyczy korespondencji kierownictwa Archiwum Wehrmachtu w Gdańsku–Oliwie. Uzupełnieniem dziejów tego okresu są informacje zawarte w dokumentach z Centrum Przechowywania Zbiorów Historyczno–Dokumentacyjnych w Moskwie (ich kserokopie są częścią „Kolekcji Wojskowej Komisji Archiwalnej” w CAW). Wiele informacji o zbiorach polskich za granicą wniosły przede wszystkim dostępne informatory źródłowe oraz artykuły publikowane w kraju i za granicą.

Dla przybliżenia sylwetek kadr kierowniczych CAW wykorzystano literaturę biograficzną oraz informacje zawarte w kartach przebiegu służby wojskowej zamieszczonych w teczках akt personalnych.

W publikacji wykorzystano również źródła drukowane, takie jak: Dzienniki Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych z lat 1918–1939, Dzienniki Rozkazów MON po 1944 roku, Dzienniki Ustaw RP. Wykorzystano także drukowane instrukcje przed- i powojenne, dotyczące organizacji i zakresu działania archiwów wojskowych i postępowania z dokumentacją wojskową, instrukcje wewnętrzne bezpośrednio dotyczące prowadzenia prac archiwalnych, a także wydawnictwa źródeł archiwalnych, opracowania archiwalne i historyczne z okresu międzywojennego oraz inwentarze archiwalne.

Do opracowania najdawniejszej historii archiwów wojskowych – oprócz nielicznych artykułów – najbardziej pomocna była praca prof. Andrzeja Tomczaka *Zarys dziejów archiwów polskich*. Natomiast do rozdziału poświęconego historii zasobu CAW i działalności naukowo–wydawniczej niezwykle przydatne były liczne publika-

cje autorstwa pracowników archiwum, zamieszczane na łamach różnych czasopism historycznych i wojskowych (szczególnie prace B. Woszczyńskiego, L. Tetera, J. Malczewskiego), materiały z konferencji i sesji naukowych, wstępy do inwentarzy zespołów archiwalnych i wewnętrzne wydawnictwa archiwalne.

Ponadto w książce wykorzystano literaturę ogólną o dziejach Wojska Polskiego, która pomogła lepiej przedstawić wpływ zmian zachodzących w resorcie obrony narodowej w okresie powojennym na dzieje CAW. Wykorzystano również publikacje historyczne drugorzędne dla archiwum, ale posiadające znaczenie dla niniejszej pracy wynikające z faktu, że jest to monografia historyczna, a nie praca z dziedziny archiwistyki. Nie wnikano głębiej w zagadnienia z teorii archiwalnej, ale niezbędne było posługiwanie się słownictwem archiwalnym, chociaż ograniczono je do minimum, a podstawowe pojęcia zostały przedstawione w tekście lub przypisie. Skupiając uwagę na historii archiwum, nie rozszerzano pewnych grup zagadnień, które wymagają oddzielnych studiów, jak np. działalność CAW na polu kształtowania wojskowego zasobu archiwalnego na przestrzeni lat. Marginalnie została omówiona działalność filii CAW (dawnych archiwów okręgów wojskowych i sił zbrojnych, od 1990 roku znajdujących się w strukturze CAW) – zdaniem autorki jest to temat na oddzielną publikację.

Monografia ta jest pierwszym całościowym, historycznym ujęciem dziejów Centralnego Archiwum Wojskowego i spojrzenia na nie z szerokiej perspektywy. Podczas pracy autorka stawała często przed problemami trudnymi do rozstrzygnięcia tylko na podstawie analizy materiałów źródłowych. Zachodziła przy tym konieczność weryfikacji dokumentów archiwalnych, które niejednokrotnie wytwarzano dla osiągnięcia określonych celów, stąd należało podchodzić do nich z dużym krytycyzmem. Trudności sprawił również brak naukowej literatury na temat historii archiwum oraz brak kompleksowej pracy historycznej na temat dziejów powojennego Wojska Polskiego, która uwzględniałaby wojskową służbę archiwalną. Największe problemy podczas pracy nad niniejszą monografią były spowodowane przede wszystkim tym, że opisywane dzieje dotyczą w dużej części lat nie tak bardzo odległych, na które trudno spojrzeć z obiektywizmem i dystansem. Wiele istotnych informacji na temat ostatnich lat funkcjonowania CAW uzyskano bezpośrednio od pracowników archiwum. Niełatwo było jednak czasami ustosunkować się i ocenić wartość tych informacji – pracownicy CAW – jak każdy – patrzą na dzieje swojej instytucji przez pryzmat własnego stanowiska i wykonywanej przez siebie pracy.

Monografia częściowo jest oparta na pracy doktorskiej autorki pt. *Dzieje Centralnego Archiwum Wojskowego w latach 1945–1989*. W tym miejscu autorka jeszcze raz pragnie złożyć podziękowania opiekunom naukowym i recenzentom: prof. dr hab. Andrzejowi Ajnenkielowi, śp. płk. prof. dr hab. Czesławowi Krzemińskiemu, prof. dr hab. Benonowi Miśkiewiczowi, płk. prof. dr hab. Tadeuszowi Paneckiemu, płk. dr hab. Wiesławowi Wróblewskiemu, którzy służyli pomocą na kolejnych etapach powstawania dysertacji doktorskiej, a ich rady uwagi i sugestie zostały wykorzystane podczas pracy nad niniejszą książką. Autorka dziękuje swoim najbliższym oraz gronu

przyjaciół i kolegów z Centralnego Archiwum Wojskowego i Wojskowego Instytutu Historycznego za pomoc i życzliwość dla jej pracy. Dziękuje również instytucjom, które uznały za stosowne wesprzeć finansowo niniejszą publikację.

Rozdział I

RODOWÓD I TRADYCJE POLSKIEJ ARCHIWISTYKI WOJSKOWEJ

Instytucja archiwum wojskowego ma długą tradycję. Od kiedy wojsko zaczęło wytwarzać dokumenty, niezbędne były również urzędy, które zajmowały się ich gromadzeniem i przechowywaniem. Dopóki władzę nad wojskiem sprawowali hetmani, przechowywali wszelką dokumentację wojskową w swoich archiwach rodowych, uważali ją za własność prywatną. Wynikiem powyższego było często niszczenie, ginięcie lub rozproszenie akt. Wyjątkiem wśród dokumentów pochodzenia wojskowego, jeżeli chodzi o sposób ich przechowywania, były akta rachunkowe dotyczące wydatków na wojsko, budowę i naprawy twierdz. Aktami tymi wraz z inną dokumentacją państwową opiekował się podskarbi wielki koronny¹.

Pierwszy urząd, który gromadził tylko archiwalia wojskowe powstał, po utworzeniu w 1646 roku stanowiska generała artylerii koronnej przez króla Władysława IV. Było to Archiwum Generałów Artylerii Koronnej, które istniało do pierwszego rozbioru Polski i gromadziło głównie rachunki, rolle artylerii, akta dotyczące stanu twierdz, arsenałów, zaopatrzenia i produkcji broni. Po utworzeniu Księstwa Warszawskiego zasób archiwum przejęło Ministerstwo Wojny, w 1815 roku Komisja Rządowa Wojny Królestwa Polskiego².

W XVIII wieku dokonano centralizacji urzędów wojskowych. Wtedy zorganizowano archiwum gromadzące tylko dokumenty wojskowe, tzw. „archiwum bellicum”. Utworzono je prawdopodobnie około 1764 roku, po zorganizowaniu Komisji Wojskowej (pierwszego ministerstwa wojny w Rzeczypospolitej). Miało ono swoją siedzibę w warszawskim klasztorze bernardynów i zatrudniało archiwistę, później także pomocnika archiwisty³. W 1776 roku, po skasowaniu Komisji utworzono Departament Wojskowy Rady Nieustającej, a w 1788 roku – na Sejmie Wielkim Komisję Wojskową Obojga Narodów. Obie te instytucje kolejno przejmowały archiwum, które było wtedy dość dobrze zorganizowane, posiadało własnych archiwistów i było dużym archiwum gromadzącym akta władz wojskowych. Na zasób tego archiwum składały się m.in. fragmenty dawnych archiwów hetmańskich z początków XVIII wieku

¹ Część z nich pochodząca z XV–XVIII w., która dotrwała do czasów współczesnych przechowywano w okresie międzywojennym w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. A. Tomczak, *Zarys dziejów archiwów polskich*, Toruń 1982, s. 42.

² W 1832 roku akta te przejął Główny Zarząd Spisu i Zaciągu Wojskowego, następnie składnica Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych. Od 1866 roku znajdowały się one w Archiwum Głównym, w 1944 roku podczas Powstania Warszawskiego całkowicie spłonęły. A. Stebelski, *Akta artylerii koronnej 1646–1791* [w:] *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, T. 1, AGAD, Warszawa 1957, s. 168–171.

³ Tomczak, *Zarys dziejów...*, op. cit., s. 53.

oraz dokumentacja wymienionych wyżej instytucji wojskowych. Według jednych opracowań, zasób „archiwum bellicum”, po upadku powstania kościuszkowskiego w 1794 roku, został podzielony: niewielką część wywieziono do Rosji, resztę zaś złożono w Warszawie w Pałacu Krasieńskich w ramach tzw. „Archiwum Polskiego” i dotrwały one w tym miejscu do 1918 roku⁴. Według innych opracowań, akta Komisji Wojskowej Koronnej i Obojga Narodów z lat 1764-1794, w tym i akta Departamentu Wojskowego Rady Nieustającej i władz wojskowych insurekcji kościuszkowskiej w liczbie: 292 księgi i 20 plików, zostały przekazane około 1810 roku do Archiwum Ogólnego Krajowego – poprzednika AGAD⁵. W okresie międzywojennym archiwalia z Pałacu Krasieńskich przekazywano partiami do Archiwum Głównego i tam uległy całkowitemu zniszczeniu w sierpniu 1944 roku, podczas Powstania Warszawskiego⁶.

Równoległe z „archiwum bellicum” istniało Archiwum Gabinetu Wojskowego Jego Królewskiej Mości (JKMci), mieszczące się na zamku królewskim w Warszawie. Od 1776 roku istniała, przy boku króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, kancelaria wojskowa, zwana Gabinetem JKMci. Gabinet JKMci – który w 1792 roku, kiedy król piastował funkcję naczelnego dowódcy, pełnił funkcję sztabu generalnego – był urzędem doradczym w sprawach organizacji wojska i obronności kraju. Zasób tego archiwum stanowiły akta własne kancelarii oraz akta Szkoły Rycerskiej i wojny polsko-rosyjskiej 1792 roku. Po trzecim rozbiore Polski fragmenty akt trafiły do Jabłonny wraz z częścią archiwum osobistego St. Augusta i z kolei w początkach XIX wieku niektóre z nich weszły do zbiorów Aleksandra Chodkiewicza w Młynowie. Większą część akt gabinetu książę Józef Poniatowski oddał do Ministerium Wojny. W 1866 roku trafiły one do Archiwum Głównego Akt Dawnych.

W 1807 roku utworzono Ministerstwo Wojny Księstwa Warszawskiego, przy którym zorganizowano archiwum wojskowe pod nazwą Biuro Składu Praw i Dziejów. Następcą tegoż archiwum od 1831 roku było Generalne Archiwum Komisji Rządowej Wojny⁷, które w 1832 roku włączono do Głównego Zarządu Spisu i Zaciągu Wojskowego. Instytucja ta istniała do 1860 roku, a po jej likwidacji zasób archiwum wojskowego przekazano do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych. Komisja ta m.in. przeprowadziła selekcję akt wojskowych, większość archiwaliów zniszczono lub sprzedano na makulaturę. Pozostałe rozdzielono i przekazano:

– akta obejmujące okres od czasów najdawniejszych do epoki Księstwa Warszawskiego do Archiwum Głównego;

⁴ Tamże, s. 54.

⁵ *Księga pamiątkowa 150-lecia Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, Warszawa 1958, s. 36. Część zbiorów „Archiwum Polskiego” około 1815 roku trafiła do Archiwum Ogólnego Krajowego, być może wśród nich były i akta „archiwum bellicum”. Tomczak, *Zarys dziejów...*, op. cit., s. 102.

⁶ A. Stebelski, *Tzw. militaria Stanisława Augusta [w:] Straty archiwów...*, op. cit., s. 172–174; W. Zienkiewicz, *Akta Komisji Wojskowych (1765-1794) [w:] AGAD. Przewodnik po zespołach. 1. Archiwa dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1958, s. 303-310; tenże, *Militaria 1794 roku, ich dzieje, wyniszczenie, stan zachowania w naszych archiwach [w:] „Studia i materiały do historii sztuki wojennej” 1954, t. 1, s. 307–320.*

⁷ Patrz: A. Stebelski, *Akta Ministerium Wojny Księstwa Warszawskiego oraz Komisji Rządowej Wojny 1807–1832 [w:] Straty archiwów...*, op. cit. oraz *Inwentarz akt Komisji Rządowej Wojny 1814-1858*, oprac. M. Chojnacki, wyd. AGAD, Warszawa 1967.

– akta dotyczące powstania kościuszkowskiego i częściowo z okresu Królestwa Kongresowego do archiwum Sztabu Okręgu Warszawskiego, skąd w 1915 roku wywieziono je do Rosji;

– akta dotyczące powstania 1863 roku do zbiorów prywatnych⁸.

Wybuch I wojny światowej rozbudził nadzieje Polaków na odzyskanie niepodległości. Z wielką siłą odżyły wtedy inicjatywy społeczne, które politycznie zaktywizowały pewne grupy Polaków. Na terenach wszystkich zaborów mnożyły się różnego rodzaju przedsięwzięcia, podejmowane z myślą o przyszłym, niepodległym państwie polskim i obejmowały szeroki zakres zagadnień m.in. administrację, technikę, oświatę, naukę i kulturę. Już w początkach wojny niektóre placówki archiwalno-biblioteczne wskazywały na potrzebę zbierania współczesnych materiałów wojennych. W Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie, Ossolineum, Archiwum Miejskim we Lwowie i Muzeum Etnograficznym w Poznaniu gromadzono archiwalia mające związek z udziałem Polaków w wojnie i walką o odzyskanie niepodległości.

Najbardziej znaną próbę ratowania i zachowania dla przyszłych pokoleń źródeł do dziejów I wojny światowej i jej znaczenia dla sprawy polskiej, podjęła grupa wybitnych uczonych – Polaków ze środowisk galicyjskich. Dnia 17 stycznia 1915 roku w Wiedniu powołano komitet, którego celem było zbieranie materiałów historycznych dotyczących udziału Polaków w wojnie światowej. Komitet ten dał początek Polskiemu Archiwum Wojennemu (PAW). Na czele PAW stało Prezydium Honorowe w składzie⁹: dr Oswald Balzer (profesor Uniwersytetu Lwowskiego), ks. dr Władysław Bandurski (bp sufragan lwowski), ks. Kazimierz Chłędowski (historyk), dr Kazimierz Kostanecki (rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie), dr Kazimierz Twardowski (rektor Uniwersytetu Lwowskiego), dr Bolesław Ulanowski (profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, sekretarz Akademii Umiejętności), dr Ludwik Finkel (profesor Uniwersytetu Lwowskiego, prezes Towarzystwa Historycznego we Lwowie), dr Józef Kallenbach (profesor Uniwersytetu Lwowskiego, prezes Towarzystwa Literackiego im. A. Mickiewicza we Lwowie).

W zarządzie PAW zasiadali¹⁰: dr Władysław Semkowicz (przewodniczący), dr Stefan Vrtel (zastępca i kustosz), dr Jan St. Bystron (sekretarz), Stefan Mękowski (zastępca sekretarza), dr Marian Janelli (skarbnik), Bronisław Kryczyński (zastępca skarbnika), dr Franciszek Smolka (bibliotekarz), dr Bronisław Pawłowski (archiwariusz)¹¹.

⁸ *Mała Encyklopedia Wojskowa*, Wyd. Towarzystwa Wiedzy Wojskowej i Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego pod red. O. Laskowskiego, t. 1, Warszawa 1930, s. 107–110.

⁹ *Cele i zadania Polskiego Archiwum Wojennego*, Kraków 1917, s. 7; *Sprawozdanie Zarządu Polskiego Archiwum Wojennego (1915–1916) (od 17 stycznia 1915 do 31 grudnia 1916)*, Kraków 1917, s. 7–8.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Bronisław Pawłowski, ur. 17.08.1883; absolwent studiów historycznych Uniwersytetu we Lwowie; doktorat uzyskał w 1907 r.; studiował nauki archiwalne w Warszawie i Wiedniu; żołnierz Legionów Polskich od 1914 r.; od 1916 r. – por.; z dniem 4 listopada 1918 roku został rozkazem szefa Sztabu Generalnego skierowany na stanowisko referenta ds. archiwalnych w Sekcji Naukowej Komisji Wojskowej TRS, a z tego stanowiska otrzymał nominację na kierownika CAW; zwolniony w 1933 r. został pracownikiem Uniwersytetu Warszawskiego; habilitowany w 1935 r.; od 1939 r. do 1944 r. – członek konspiracji – w Sekcji Historycznej UW; od 1946 r. pracował na Uniwersytecie w Toruniu; od 1957 r. – profesor nadzwyczajny; zmarł w 1962 r. *Polski Słownik Biograficzny*, t. 25, s. 490–493, *Słownik biogra-*

Celem nadrzędnym utworzenia PAW było zbieranie wszelkich materiałów mogących wszechstronnie ukazać udział Polaków w wojnie światowej i stan sprawy polskiej na forum międzynarodowym oraz ich *zabezpieczenie dla przyszłego dziejopisarstwa*. Po powołaniu tej placówki ustalono, że w przyszłości jej siedzibą będzie stolica państwa polskiego, tymczasem były to kolejno Wiedeń, Lwów i Kraków. Stworzono również sieć ekspozytur: delegatur i komitetów na ziemiach polskich i zagranicą¹². W miejscach tych gromadzono różne materiały: druki (książki, broszury, odezwy, afisze, czasopisma), rękopisy (pamiętniki, zapiski, listy), muzealia (ilustracje, fotografie, znaczki pocztowe, medale, mapy, monety, rzeźby, broń). Wysunięto jednakże postulat skoncentrowania materiałów archiwalnych w jednym miejscu, aby przyszłym badaczom ułatwić korzystanie ze zbiorów. Postanowiono, że *to Centralne Archiwum i Muzeum Wojny powinno wchłonąć w siebie w przyszłości archiwa wszystkich organizacji narodowych, tak wojskowych jak i politycznych i humanitarnych działających w czasie wojny zarówno na terenie ziem polskich jak i za granicą*¹³. PAW prowadziło bardzo intensywną propagandę m.in. w formie odezw i komunikatów prasowych, nawołując do pisania wspomnień, zbierania opowieści, podań, pieśni wojennych, pamiętników i innych pamiątek¹⁴. Dnia 1 stycznia 1921 roku PAW zamknęło gromadzenie bieżącego materiału, a 16 kwietnia przekazało zbiory do Centralnej Biblioteki Wojskowej (CBW) w Warszawie pod nadzór dyrektora – ppłk. dr. Mariana Łodyńskiego, jako osobny dział pod nazwą „PAW”. Muzealia znalazły swoje miejsce także w Warszawie, w Muzeum Wojska Polskiego. Archiwalia PAW spłonęły całkowicie wraz z gmachem biblioteki w początkach września 1939 roku¹⁵.

Również w środowiskach wojskowych Polaków od początku I wojny światowej podjęto inicjatywy w celu zabezpieczenia archiwaliów wytwarzanych przez formacje polskie. Na uwagę zasługuje sprawa utworzenia Archiwum Legionów Polskich. Akta legionowe podlegały austriackim przepisom kancelaryjnym i archiwalnym i powinny być zdawane do Cesarsko-Królewskiego Archiwum Wojskowego w Wiedniu. Jednak tak się nie stało.

Początki Archiwum Legionów sięgają 1914 roku i były związane z akcją gromadzenia i zachowania akt legionowych w polskich rękach. W Komendzie Legionów, gdzie akt tych było najwięcej, pieczę nad nimi powierzono ppor. dr. Juliuszowi Żuławskiemu i ppor. dr. Janowi Effenberger-Śliwińskiemu¹⁶. Ponadto w Komendzie I Brygady Legionów powstała koncepcja przesłania przez wszystkie oddziały całości swoich akt. Komendy II i III Brygady trzymały swoje akta też u siebie. Aktami legionowymi w początkach 1915 roku zainteresował się Departament Wojskowy Naczelnego Komitetu Narodowego (NKN), który 11 lutego tego roku wysunął myśl utworzenia archiwum historycznego.

ficzny archiwistów polskich, pod red. M. Bielińskiej i J. Janosz-Biskupowej, t.1, Warszawa–Łódź 1988, s. 166.

¹² Były to komitety w Krakowie, Lwowie, Warszawie, Lublinie, Wiedniu i Fryburgu oraz 50 ekspozytur.

¹³ *Cele i zadania...*, op. cit., s. 9.

¹⁴ W jaki sposób w zbiorach PAW znalazły się pamiętniki patrz: B. Waligóra, *Zarys wysiłku około gromadzenia pamiętników, wspomnień, relacji itp. do historii przedwojennych polskich związków wojskowych, formacji i Wojska Polskiego*, mps na prawach rękopisu, Warszawa 1938, s. 4–9.

¹⁵ J. Semkowiczowa, *Polskie Archiwum Wojenne* [w:] „Archeion” 1966, t. 45, s. 63–74.

¹⁶ B. Waligóra, *Gromadzenie źródeł do historii Legionów Polskich*, Warszawa 1939, s.2.

Właśnie Departament Wojskowy NKN z końcem 1915 roku ogłosił, że przy departamencie, w Piotrkowie powstało archiwum Legionów Polskich *obejmujące dokumenty tudzież przedmioty, mające związek z powstaniem, rozwojem i działalnością Legionów*¹⁷. Faktycznie jednak archiwum jeszcze przez rok pozostało w sferze projektów.

Na Archiwum Legionów – w ramach podejmowanych prób scalania zbiorów – rozciągnęło swe wpływy Polskie Archiwum Wojenne. Jak podano w sprawozdaniu PAW, w 1915 roku szef sztabu Komendy Legionów *obiecał, że po zużytkowaniu materiałów wojennych dotyczących działalności Legionów odda chętnie Polskiemu Archiwum Wojennemu w wypadku ustalenia się tegoż, wszystkie akta do pieczołowitego przechowania*¹⁸.

Dopiero 29 kwietnia 1916 roku z inicjatywy Komendy Legionów wystąpiono do Naczelnego Dowództwa Armii Austriackiej o zezwolenie na utworzenie w Krakowie Archiwum Legionów Polskich. Władze austriackie nie zgodziły się na zorganizowanie odrębnego archiwum, ale tylko na zebranie, uporządkowanie i opracowanie aktów i dokumentów. Akcja ta miała odbywać się w Wiedniu¹⁹. Mimo tych ustaleń, wydano *Instrukcję dla Archiwum Legionów Polskich*, wyznaczono jego personel i nakazano rozpoczęcie działalności. Kierownikiem został ppor. dr Jan Effenberger-Sliwiński, a zastępcą chor. dr Bronisław Pawłowski. W porozumieniu z Departamentem Wojskowym NKN Archiwum otrzymało pomieszczenie w Krakowie przy ulicy Gołębiej.

Dzięki dobrym stosunkom dr. Effenbergera-Sliwińskiego z władzami austriackimi, udało się zatrzymać już zgromadzone dokumenty i archiwalia w Krakowie i w sierpniu 1916 roku, za zgodą Naczelnego Dowództwa i Ministerstwa Obrony Krajowej Austrii, utworzono „Biuro zbioru aktów i obrazów Legionów Polskich w Krakowie”.

Dnia 21 lutego 1918 roku zasób Archiwum Legionów (Biura zbioru...) został oddany jako depozyt do Polskiego Archiwum Wojennego, które z kolei przekazało go wraz ze swoimi zbiorami pod opiekę Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (MWRiOP). Stąd Zarząd PAW przekazał 36 skrzyń akt legionowych do dyspozycji Ministerstwa Spraw Wojskowych (MSWojsk)²⁰. Ostatecznie w 1920 roku znalazły się one w Centralnym Archiwum Wojskowym.

Pisząc o aktach legionowych należy wspomnieć o jeszcze jednej instytucji, która je gromadziła w latach 1918-1920. Był to Centralny Urząd Ewidencyjny (CUE), który przekształcono na Sekcję E w IX Oddziale Sztabu Generalnego, później Sekcję 5 Departamentu Spraw Personalnych MSWojsk., w końcu na samodzielny Wydział Archiwum Legionów Polskich Oddziału V Sztabu MSWojsk.²¹. Wydziałem Archiwum Legionów kierował kpt. Ludwik Strojek. CUE, a następnie Wydział zajmował

¹⁷ Waligóra, *Gromadzenie...*, op.cit., s. 5.

¹⁸ Waligóra, *Zarys wysiłku...*, op. cit., s. 8.

¹⁹ Tamże, s. 9.

²⁰ Na mocy zarządzenia tegoż ministerstwa nr 46 z 8 stycznia 1919 roku. W. Lipiński, *Archiwa formacji polskich z wojny światowej* [w:] „Przegląd Historyczny” 1928, t. 24, s. 236–237.

²¹ Rozkaz wewnętrzny nr 21 Oddziału V Sztabu MSWojsk. z 18.02.1920 r. CAW, Zespół akt Archiwum Wojskowego 1918-1939 (dalej – Zespół akt AW), I.341.2.1.

się wydawaniem poświadczeń o służbie w Legionach, dlatego posiadał i gromadził akta legionowe. Istniał projekt, aby stworzyć z tego właśnie urzędu *wielkie, systematycznie i planowo zorganizowane archiwum Legionów Polskich*. Po powstaniu Centralnego Archiwum Wojskowego wystąpiono z wnioskiem o wcielenie akt Wydziału Archiwum Legionów Polskich do jego zbiorów, co nastąpiło rozkazem MSWojsk. nr 20 z 1921 roku²².

Archiwaliami wojskowymi i ich zabezpieczeniem zajmowały się również instytucje cywilne. W początkach 1917 roku Departament Spraw Politycznych Tymczasowej Rady Stanu (TRS) powołał Komisję Archiwalną, na czele której stanął prof. Marcei Handelsman, a w jej skład weszli: Witold Kamieniecki, Bohdan Chełmicki, Ignacy Tadeusz Baranowski, Stefan Ehrenkreutz, Marian Krzesimowski, Wincenty Łopaciński, Antoni Rybarski. Komisja ta przekształcona kolejno w Referat Archiwalny i Wydział Archiwów Państwowych²³ zajęła się m.in. opracowaniem ustawy archiwalnej. Dnia 31 lipca 1918 roku ukazał się reskrypt Rady Regencyjnej (następczyni Tymczasowej Rady Stanu) *O organizacji archiwów państwowych i opiece nad archiwaliami*. Reskrytem powołano sieć archiwów państwowych, m.in. Archiwum Wojskowe, które podlegało Ministerstwu Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, a siedzibę miało w Warszawie przy ulicy Długiej 13²⁴. Dla tego Archiwum Wojskowego także wojsko gromadziło materiały. W grudniu 1919 roku Dowództwo Okręgu Etapowego w Wilnie, wydało rozkaz, który brzmiał: *Poleca się referentom oświatowym gromadzić materiały archiwalne i muzealne odnoszące się do dziejów wojny współczesnej według szczegółowej instrukcji w tym celu wydanej. O potrzebie ich gromadzenia pouczać żołnierzy drogą odpowiednich agitacji – oraz zebrane, uporządkowane i spisane należy przesyłać przez Departament Naukowo – Szkolny MSWojsk. do Polskiego Archiwum i Muzeum Wojskowego, Warszawa, ul. Długa 13. 1) Przy gromadzeniu materiałów do historii wojny współczesnej należy przestrzegać ściśle zakresu, to znaczy uwzględniać jedynie rzeczy odnoszące się do Polski i Polaków. 2). Uwzględniać jedynie następujące kategorie materiałów:*

A. Druki

1. Książki, broszury naukowe, polityczne i religijne, utwory sceniczne, kalendarze ściennie, kalendarzyki kieszonkowe i druki ulotnej treści wojennej, politycznej, gospodarczej i literackiej w związku z wojną i sprawą polską. 2. Memoriały, przemówienia, sprawozdania szkolne, instytucji i towarzystw z okresu wojny, statuty, regulaminy i komunikaty. 3. Odezwy, proklamacje, listy otwarte, ogłoszenia, obwieszczenia, afisze, polityczne rozporządzenia, rozkazy, polecenia i taryfy maksymalne. 4. Programy, zaproszenia i klepsydry. 5. Formularze instytucji wojennych, instrukcje, legitymacje, karty urlopowe, służbowe, przepustki, poświadczenia i bilety wstępu. 6. Czasopi-

²² Waligóra, *Gromadzenie...*, op. cit., s. 19.

²³ Na czele Wydziału stanął Stefan Ehrenkreutz. A. Rybarski, *Centralny Zarząd Archiwalny w Odrodzonej Rzeczypospolitej Polskiej* [w:] „Archeion” 1927, zeszyt I, s. 1-14.

²⁴ Umieszczenie Archiwum Wojskowego w sieci archiwów państwowych było wynikiem starań Komisji Wojskowej Tymczasowej Rady Stanu. J. Stojanowski, *Archiwum Wojskowe w Warszawie w latach 1919–1926* [w:] „Archeion” 1927, t. 2, s. 173–178.

sma polskie wszystkie, z obcych główniejsze oraz wycinki, dodatki nadzwyczajne, jednodniówki, pisma żołnierskie i okopowe. 7. Utwory muzyczne i nuty.

B. Rękopisy

1. Autografy, pamiętniki, dzienniczki, wspomnienia wojenne, wypracowania szkolne uczniów na temat przeżyć wojennych. 2. Listy i karty polowe z opisami scen lub stosunków wojennych. 3. Wiersze i pieśni żołnierskie oraz anegdoty wojenne, drukiem nie ogłoszone. 4. Archiwa organizacji militarnych (także przedwojenne), politycznych, społecznych i humanitarnych z czasów wojny, akta komitetów wychodźczych.

C. Muzealia²⁵.

To Archiwum Wojskowe po licznych zmianach nazw, ostatecznie w 1930 roku przekształciło się w Archiwum Akt Nowych²⁶. Przechowywano w nim akta byłych wojskowych władz niemieckich i austriackich z lat 1915–1918. W 1927 roku było tam około 100.000 woluminów, teczek i registratorów²⁷.

²⁵ Rozkaz nr 29 z dn. 29.12.1919 r. Instrukcji, o której mowa w rozkazie nie udało się odnaleźć. CAW, Kolekcja Akt z Archiwów Rosyjskich, t. 2749, k. 130–131.

²⁶ Poprzednie nazwy to; Archiwum Austriackie Pookupacyjne, Archiwum Aktów Okupacyjnych Niemieckich i Austriackich, Archiwum Aktów Pookupacyjnych. M. Motas, *Zarys Dziejów Archiwum Akt Nowych w Warszawie* [w:] *Archiwum Akt Nowych w Warszawie. Przewodnik po zasobie archiwalnym*, Wstęp, Warszawa 1973, s. 14.

²⁷ W. Łopaciński, *Archiwa państwowe Rzeczypospolitej Polskiej* [w:] „Archeion” 1927, zeszyt I, s.15-32.

Rozdział II

ARCHIWA WOJSKOWE W II RZECZYPOSPOLITEJ

1. Odrodzenie służby archiwalnej WP. Funkcjonowanie Centralnego Archiwum Wojskowego do 1927 roku

Archiwum Wojskowe, będące przedwojennym odpowiednikiem dzisiejszego CAW, swój rodowód wywodzi od Sekcji Naukowej Komisji Wojskowej Tymczasowej Rady Stanu powstałej w 1916 roku. Kierownikiem Sekcji Naukowej był prof. Wacław Tokarz¹. Powołał on specjalny zespół, którego zadaniem było opracowanie założeń organizacyjnych komórki zbierającej i zabezpieczającej archiwalia. Zanim jednak powstało odrębne archiwum, gromadzeniem archiwaliów zajmował się wydział spraw ogólnych Komisji Wojskowej. Według opracowanych w sierpniu 1917 roku, *Przepisów Biblioteki i Archiwum Komisji Wojskowej TRS* katalogowanie zebranych akt należało do obowiązków kierownika biblioteki. Pierwszy spis archiwaliów wykonano na dzień 1 września 1917 roku i obejmował on luźne akta Pomocniczych Komitetów Wojskowych i Polskiej Organizacji Wojskowej². W wydziale spraw ogólnych i przygotowawczych Komisji Wojskowej opracowano *Tymczasowy Statut Archiwum Wojennego*, którego zadaniem miało być: 1) *szczegółowe zewidencjonowanie zbiorów wojennych (Archiwum Wojenne w Krakowie, Archiwum Legionów Polskich, NKN, prywatne) celem przeprowadzenia pertraktacji o zdeponowanie w warunkach gwarantujących pewność i całość materiału w archiwum Ministerstwa Wojny; 2) zbieranie już obecnie dokumentów dotyczących spraw wojskowych*³.

Rezultatem reorganizacji Komisji Wojskowej w kwietniu 1918 roku było powstanie oddzielnego archiwum wojskowego – nazywanego częściej referatem lub wydziałem archiwalnym Komisji Wojskowej – w ramach Sekcji Naukowej Komisji. Kierował nim archiwista, plut. Marian Albiński. Akta w Archiwum podzielono na dwa działy: dokumenty dawne i bieżące.

Na mocy dekretu Rady Regencyjnej z 7 października 1918 roku proklamowano odbudowę państwowości polskiej, a 12 października decyzją tej samej Rady postano-

¹ Gen. Wacław Tokarz ur. w 1873 r.; żołnierz Legionów; od 1918 roku szef Instytutu Historyczno-Wojskowego następnie Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego; po przewrocie majowym wystąpił z czynnej służby, objął katedrę na Uniwersytecie Warszawskim; wybitny historyk wojskowości; zmarł w 1937 r.

² *Archiwum Wojskowe. I Powstanie i rozwój. II Zbiory Archiwum Wojskowego. III Informacje, kwerendy, poświadczenia służby*, Warszawa 1937, s. 4.

³ Tamże.

wiono utworzyć Wojsko Polskie. Także w październiku w Sekcji Naukowej Komisji Wojskowej TRS zaproponowano utworzenie *Centralnego Archiwum Wojskowego, które by: a) czyniło zadość praktycznym potrzebom wojsk, b) stanowiło podstawę do badań historyczno-wojskowych polskich*⁴. Do realizacji tego zamierzenia doszło, kiedy po odzyskaniu niepodległości zorganizowały się nowe polskie władze wojskowe.

Naczelnym organem dowodzenia i planowania operacyjnego był Sztab Generalny, natomiast w gestii Oddziału VII Sztabu było m.in. opracowywanie regulaminów i badania wojskowo-historyczne. Dnia 7 grudnia 1918 roku Sekcję Naukową wraz z referatem archiwalnym podporządkowano Oddziałowi VII, a 14 grudnia przekształcono ją w Instytut Historyczno-Wojskowy⁵. Wtedy właśnie referat archiwalny Instytutu stał się odrębną i samodzielną instytucją – Archiwum Wojskowym, a jego kierownikiem został por. dr Bronisław Pawłowski.

W 1919 roku, w wyniku reorganizacji, Instytut Historyczno-Wojskowy stał się 4. sekcją Departamentu V – Naukowo-Szkolnego Ministerstwa Spraw Wojskowych. W dalszym ciągu jako odrębna i autonomiczna instytucja podlegało mu Archiwum Wojskowe. Rozkazem dziennym MSWojsk. nr 195 z dnia 22 sierpnia 1919 roku Archiwum Wojskowemu nadano nową nazwę – Centralne Archiwum Wojskowe (CAW) i szczegółowo ustalono organizację i zadania. Za podstawowy cel uznano gromadzenie wszelkich akt wojskowych władz zaborczych i okupacyjnych, akt formacji i związków wojskowych z czasów wojny światowej 1914-1918, akt wojskowych dawnych i akt odrodzonego Wojska Polskiego.

Po raz pierwszy stworzono wojskową sieć archiwalną przez podporządkowanie CAW referatów archiwalnych przy Dowództwach Okręgów Generalnych (DOG, później Dowództwa Okręgów Korpusów – DOK) oraz zarządów archiwalnych we Lwowie, Przemyślu, Krakowie i Poznaniu⁶. Były to właściwie filie CAW, które zajmowały się zabezpieczeniem akt pozostałych po zaborcach. Najwcześniej zorganizowano referat archiwalny we Lwowie, którym kierował pracownik Uniwersytetu im. Jana Kazimierza doc. dr Teofil Emil Modelski⁷. W referacie były zatrudnione 32 osoby, które zajmowały się gromadzeniem i zabezpieczaniem akt byłych władz austriackich. Kolejne referaty powstały przy DOK V w Krakowie (kierownik mjr Weldler), DOK VII w Poznaniu (kierownik por. Jerzy Ciepiewski) i DOK X w Przemyślu (kierownik Karol Dechmański)⁸. Powołując referaty i zarządy archiwalne przewidywano, że mają one chronić i tymczasowo zabezpieczyć materiały rozproszone na obszarze państwa polskiego, a następnie odpowiednio przygotować do późniejszego przejęcia przez CAW⁹. Funkcjonowanie referatów archiwalnych regulowały zarzą-

⁴ B. Waligóra, *Gromadzenie...*, op. cit., s. 17.

⁵ Dziennik Rozkazów Wojskowych nr 12/1918.

⁶ W dokumentacji Archiwum Wojskowego nazwy: „referat” i „zarząd” są używane wymiennie.

⁷ Teofil Emil Modelski ur. w 1881 r.; absolwent Uniwersytetu Lwowskiego; po studiach przez 10 lat pracownik archiwum uniwersyteckiego we Lwowie; w 1918 uzyskał stopień docenta; w latach 1918–1924 – kierownik Zarządu Archiwalnego przy DOK VI. *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXI, s. 519–520.

⁸ Obsada zarządów archiwalnych przy DOK. CAW, Zespół akt AW, I.341.2.2.

⁹ Dziennik Rozkazów MSWojsk. nr 64 z 10.06.1919 r.

dzenia i rozkazy Ministerstwa Spraw Wojskowych. W 1921 roku zaplanowano i zrealizowano włączenie zarządów i referatów archiwalnych DOK do kancelarii głównych Dowództw Okręgów Korpusów. Do dyspozycji kierownika referatu odkomenderowano odpowiednio wykształconych pracowników archiwalnych, którzy mieli porządkować akta¹⁰. W roku następnym, w projekcie reorganizacji DOK, planowano zmniejszenie stanu etatowego referatów archiwalnych i ponowne wydzielenie ich z kancelarii, a także częściowe przekazanie materiałów ewidencyjnych do Powiatowych Komend Uzuppełnień¹¹. Zasygnalizowano także ewentualną likwidację referatów archiwalnych; w Poznaniu i Przemyśle do 1.09.1924 r. oraz w Krakowie i Lwowie do 1.09.1925 r.¹². Ostatecznie istniały do 31 maja 1924 roku: wówczas na mocy decyzji ministra spraw wojskowych, gen. Kazimierza Sosnkowskiego zostały zlikwidowane. Pozostał jedynie referat w Poznaniu, jako archiwum Referatu Historycznego DOK VII, w którym przechowywano m.in. akta personalne powstańców wielkopolskich.

Miejsce CAW w strukturze wojska wiązało się z przekształceniami Instytutu Historyczno-Wojskowego, któremu podlegało. Instytut w kwietniu 1920 roku został podporządkowany szefowi Oddziału III Sztabu Generalnego i zmienił nazwę na Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy (WINW); jego szefem został gen. Wacław Tokarz. W składzie WINW znalazło się CAW jako Wydział III z bardzo skromną obsadą etatową (kierownik, 3 referentów, 1 osoba jako personel pomocniczy oraz woźny i goniec) w stosunku do postawionych zadań¹³. Zgodnie z nowymi rozkazami CAW miało być odąd jedyną instytucją w Wojsku Polskim uprawnioną do gromadzenia, przechowywania i porządkowania akt wojskowych. Wszystkie jednostki wojskowe od pułku wzwyż, instytucje, urzędy i zakłady wojskowe zostały zobowiązane do przesyłania do CAW po jednym egzemplarzu każdego wydanego rozkazu, a jednostki rozformowywane wszystkie swoje materiały miały przekazać do archiwum¹⁴.

Wykonanie wspomnianych wcześniej rozkazów i utrzymanie statusu CAW jako jedynej, centralnej placówki archiwalnej w wojsku było jednak skomplikowane. Powodowało to istnienie od 17 września 1919 roku sekcji Historyczno-Operacyjnej przy Oddziale III Sztabu Generalnego, którą dowodził gen. Julian Stachiewicz¹⁵. Sekcja ta miała gromadzić akta bojowe i operacyjne Wojska Polskiego oraz prowadzić prace badawcze: *historyczno-wojskowe zestawienie operacji, wyciągnięcie z nich wniosków i doświadczeń na przyszłość*¹⁶. Już w 1919 roku została uregulowana kwestia stosun-

¹⁰ Dz. Rozk. MSWojsk. nr 47 z 29.11.1921 r.

¹¹ Dz. Rozk. MSWojsk. nr 42 z 24.10.1922 r., dodatek tajny nr 26.

¹² Pismo Oddziału I Sztabu Gen. z 21.07.1922 r. CAW, Zespół akt WBH, t. 676 „S”.

¹³ Dz. Rozk. MSWojsk. nr 47 z 29.11.1921 r., dodatek tajny nr 27.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Gen. Julian Stachiewicz ur. w 1890 r.; od 1909 w Związku Walki Czynnej; od 1914 w Legionach, od 1916 w POW, od 1918 w sztabie Naczelnego Dowództwa i Sztabie Generalnym WP; w 1919 r. jako szef Oddziału III Operacyjnego był inicjatorem utworzenia sekcji historyczno-wojskowej; w l. 1923-24 i 1926-34 szef WBH. Zmarł 20.09.1934 r.

¹⁶ Stefan Pomarański, współpracownik generała, w rok po jego śmierci, w 1936 roku napisał, że oddał sprawie archiwalnej i historycznej niebagatelną przysługę przez ocalenie dużej liczby materiałów źródłowych dla badań naukowych, a więc uznał go za twórcę „archiwum wojen polskich”. S. Pomarański, *Gen. Julian Stachiewicz – twórca archiwów Wojska Polskiego* [w:] „Archeion” 1935, t. 13, s. 1-10.

ku utworzonego przez tę sekcję archiwum podręcznego do CAW: *po każdej operacji nadsyłają dowództwa frontów wszystkie materiały do Oddziału III, gdzie materiały te opracowuje się naukowo, przede wszystkim z punktu widzenia tych doświadczeń, jakie dane operacje przyniosły i następnie dopiero po opracowaniu i wyzyskaniu ich dla potrzeb bieżących, zostaną odesłane do Centralnego Archiwum Wojskowego*¹⁷. Skutkiem działania tej sekcji było jednak sztuczne rozdzielenie zespołów akt archiwalnych przez wyłączanie akt bojowo-operacyjnych. Chociaż porządkowanie tych akt prowadzono w sposób dowolny i wbrew zasadom archiwalnym, to jednak umożliwienie historykom szerokiego dostępu do dokumentów, spowodowało powstanie wielu opracowań dotyczących doświadczeń wojennych z lat 1919-1920, m.in.: J. Stachiewicza, *Działania zaczepne 3. Armii na Ukrainie*; J. Sopotnickiego, *Kampania polsko-ukraińska. Doświadczenia operacyjne i bojowe*; Z. Szyszko – Bohusza, *Działania wojenne nad dolną Wisłą*; M. Kukiela, *Bitwa pod Wołoczyskami 11–24 lipca 1920 r.*; St. Kozickiego, *Bój pod Lidą* oraz wiele innych, które nie zostały wydane drukiem, ale zachowały się jako rękopisy lub maszynopisy. Niektóre z opracowań są dzisiaj tym cenniejsze, że nie zachowały się akta, na podstawie których je opracowano. Łamanie zasad archiwalnych przez historyków przez dołączanie do opracowań oryginalnych dokumentów dziś należy ocenić pozytywnie – może dzięki temu ocalały oryginały¹⁸. Wydano również kilkanaście opracowań dotyczących działań bojowych pułków Wojska Polskiego m.in.: K. Bąbińskiego, *Zarys historii wojennej 5. Pułku Piechoty Legionów*; J. Englichta, *Zarys historii wojennej 70. Pułku Piechoty Wielkopolskiej*; E. Gruszeckiego, *Zarys historii wojennej 3. Pułku Szwoleżerów Mazowieckich*; St. Pomarańskiego, *Zarys historii wojennej 1. Pułku Piechoty Legionów*.

Ponieważ w tym okresie CAW nie miało warunków do prowadzenia fachowego porządkowania i opracowywania archiwaliów, ani nie posiadało odpowiedniej liczby pracowników, można stwierdzić, że – wbrew naczelnej zasadzie archiwalnej o niepodzielności zespołów – gromadzenie akt operacyjnych przez Sekcję Historyczno-Operacyjną i działalność tej placówki, dobrze przysłużyły się nie tylko nauce historycznej, ale i archiwistyce. Zasługi generała Stachiewicza dotyczące zgromadzenia i zabezpieczenia archiwaliów wojennych z lat 1918–1922 wiele lat później ocenił Bolesław Waligóra¹⁹ [od 1933 roku szef AW] w referacie *Generał Stachiewicz a rozwój prac i służby archiwalnej w wojsku*. Przyznał on, że można krytycznie oceniać działalność sekcji z punktu widzenia archiwisty, ale bezpośrednio po zakończeniu wojen archiwum wojskowe nie było dostatecznie zorganizowane i nie posiadało odpowiednio wykwalifikowanego personelu ani warunków, aby należycie zgromadzić akta z wojny

¹⁷ B. Waligóra, *Generał Stachiewicz a rozwój prac i służby archiwalnej w wojsku*, Warszawa 1936, s. 7.

¹⁸ Por.: J. Ciesielski, *Opracowania dotyczące wojny polsko-sowieckiej 1919-1920 w zbiorach Centralnego Archiwum Wojskowego* [w:] „BWSA” 1995, nr 18, s. 32-36.

¹⁹ Mjr Bolesław Waligóra, ur. w Krakowie 10.09.1898 r., żołnierz Legionów; od 8.11.1918 r. w czynnej służbie wojskowej; uczestnik obrony Lwowa; od 1920 r. - ppor., od 1921 - por.; od 1933 r. kustosz w AW, od grudnia - dyrektor; kierował ewakuacją akt do Rumunii w 1939 r., od 1940 r. - kierownik Archiwum Wojskowego Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie; 1.11.1940 r. zginął podczas bombardowania Londynu; CAW, akta personalne 4363; „Wojskowy Przegląd Historyczny” (dalej - „WPH”) 1972, nr 2, s. 477.

1918–1920²⁰. Rozdział archiwaliów utrzymywał się dość długo, bowiem sekcję Historyczno–Operacyjną przekształcono na Biuro Historyczne Sztabu Generalnego (później Wojskowe Biuro Historyczne – WBH), które ze względu na zaplanowane opracowanie historii wojny polsko–sowieckiej miało zatrzymać do roku 1926 akta zebrane przez sekcję i akta operacyjne rozwiązanych dowództw²¹. Na czele Biura Historycznego od 1923 roku stał gen. Stachiewicz, a następnie, do roku 1926 gen. Marian Kukiel²².

Wracając zaś do początków istnienia CAW, już w 1920 roku, w kolejnych wojskowych dokumentach uznano CAW (i CBW) za placówkę o charakterze naukowym, co wiązało się ze zmianą tytułów funkcji używanych przez pracowników niezależnie od rangi czy stopnia wojskowego. Kierownik CAW odtąd miał tytuł dyrektora, starsi referenci byli starszymi archiwariuszami, referenci – archiwariuszami, starsi kanceliści – zastępcami archiwariuszy²³.

W 1927 roku dokonano kolejnych reorganizacji wojskowych służb historycznych i archiwalnych. Był to pośredni skutek zmian politycznych w Rzeczypospolitej – zamachu majowego, dojścia do władzy Józefa Piłsudskiego i jego – trwającego od 1925 roku - konfliktu z byłym szefem Biura Historycznego gen. Marianem Kukielem, który w zamachu majowym stanął po stronie rządowej (ustąpił ze stanowiska po maju 1926 roku)²⁴. Postawienie na czele Biura Historycznego gen. Stachiewicza (po raz drugi) i bezpośrednie podporządkowanie go Generalnemu Inspektorowi Sił Zbrojnych J. Piłsudskiemu znacznie podniosło rangę tej instytucji. Główne wysiłki gen. Stachiewicza zostały skierowane – inaczej niż do tej pory – nie na podejmowanie prób opracowania syntez historycznych, ale na gromadzenie źródeł archiwalnych, ich scalenie i naukową analizę. Skutkiem tych planów była niewątpliwie zmiana podległości archiwum wojskowego i ściśle od tej pory powiązanie służby archiwalnej ze służbą historyczną WP.

W 1927 roku Centralne Archiwum Wojskowe zostało wyłączone ze struktur WINW i odtąd jako Archiwum Wojskowe (AW), podporządkowane szefowi Wojskowego Biura Historycznego²⁵.

²⁰ Waligóra, *Generał Stachiewicz...*, op. cit. s.10.

²¹ *Archiwum Wojskowe*, op. cit., s. 9.

²² Gen. Marian Kukiel ur. w 1885 r.; historyk i polityk; żołnierz Legionów; uczestnik wojny 1920 r.; szef Biura Historycznego Sztabu Generalnego WP w latach 1923-1926; w okresie 1927-1939 - docent Uniwersytetu Jagiellońskiego; w rządzie emigracyjnym minister ON od 1942 do 1949; w latach 1946-1973 prezes Polskiego Towarzystwa Historycznego w Wielkiej Brytanii; wybitny historyk i polityk; zmarł w 1973 r.

²³ Dz. Rozk. MSWojsk. nr 46 z 7.12.1920 r.

²⁴ Marszałek J. Piłsudski w 1925 roku na zjeździe legionistów ostrzegał historyków *aby, byli ostrożnymi w stosunku do archiwów wojny i do archiwów państwowych, gdyż znajdą w nich dokumenty fałszywe i nie znajdą wielu prawdziwych, które jak sądzę znalazły sobie miejsce albo w prywatnych piecach, albo w prywatnych zbiorach dokumentach*, co następnie pociągnęło za sobą publiczną, prasową krytykę Biura Historycznego i jego ówczesnego szefa, gen. M. Kukieła autorstwa marszałka J. Piłsudski, *List do redaktora >Kuriera Porannego< z dnia 1 września 1925 roku, Przemówienie na komisji badającej stan aktów operacyjnych z 1920 roku, Nieco o Biurze Historycznym* [w:] *Pisma zbiorowe*, Warszawa 1937, s. 212-244. Szerzej: P. Stawiecki, *Generał Marian Kukiel jako szef Biura Historycznego Sztabu Generalnego i jego konflikt z marszałkiem Piłsudskim w 1925 roku* [w:] „Przegląd Historyczny” nr 198.

²⁵ Dz. Rozk. MSWojsk. nr 19 z 28.06.1927 r. Nazwa „Archiwum Wojskowe” przetrwała do 1939 roku.

2. Organizacja i działalność Archiwum Wojskowego w latach 1927–1939

Poprzez reorganizację służby historyczno-archiwalnej w 1927 roku została uregulowana jedna z najważniejszych dla ówczesnej archiwistyki wojskowej kwestia – scalenia pod jednym kierownictwem wojskowego zasobu archiwalnego. Do Archiwum Wojskowego zostało włączone archiwum podręczne Wojskowego Biura Historycznego jako autonomiczna sekcja, i był to ważny krok w kierunku podkreślenia centralnej roli AW w Wojsku Polskim. W zasadzie nie zmieniły się kwestie podległości z zakresu przestrzegania regulaminów i instrukcji archiwalnych oraz kwalifikacji personelu (poza żołnierzami zawodowymi). W tych sprawach dyrektor AW podlegał Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Kwalifikacje żołnierzy zawodowych oceniał szef WBH.

Nowe zadania Archiwum Wojskowego jako instytucji centralnej, ale jednocześnie jednostki niesamodzielnej²⁶, określono wówczas następująco²⁷:

- gromadzenie, inwentaryzowanie i przechowywanie akt, które posiadają znaczenie dla historii wojskowości, a w szczególności:
 - akt, które dotyczą wojskowości polskiej przed upadkiem państwa polskiego oraz w okresie powstań narodowych;
 - akt, które dotyczą wojskowości polskiej (organizacji, związków i formacji wojskowych) w okresie wojny 1914-1918;
 - akt, które dotyczą wojskowości polskiej po powstaniu państwa polskiego;
 - akt, które dotyczą wojskowości obcych, a pozostają w związku z wojskowością polską;
- rejestrowanie akt wojskowych przechowywanych w archiwach państwowych oraz bibliotekach państwowych, publicznych i prywatnych;
- wydawanie katalogów akt wojskowych i wydawnictw specjalnych;
- sprawowanie nadzoru nad wojskowymi registraturami (składnicami akt) oraz opracowywanie dla nich normatywów;
- załatwianie kwerend dla władz, urzędów i osób prywatnych, czyli wydawanie poświadczeń o pracy i służbie w wojsku oraz odpowiedzi na inne zapytania wymagające poszukiwań w aktach;
- wydawanie i uwierzytelnianie odpisów i wyciągów z akt.

Z jednej strony, jak widać były dążenia do scalenia wojskowego zasobu archiwalnego w jednym archiwum, jednocześnie zaś podejmowano decyzje, które utrwalały jego rozbicie. Takim działaniem było także zorganizowanie Archiwum Oficerskich Dokumentów Personalnych w 1928 roku²⁸.

²⁶ Oznaczało to, że pracownicy AW zarówno oficerowie, jak i cywile pod względem uposażenia podlegali GISZ.

²⁷ Dz. Rozk. MSWojsk. nr 34 z 29.11.1927 r.

²⁸ Dz. Rozk. MSWojsk. nr 36 z 22.12.1928 r.

Jednocześnie ze zmianami wewnętrznymi AW powróciła kwestia terenowej sieci archiwalnej. Po likwidacji referatów archiwalnych DOK wojskowe władze archiwalne rozpoczęły starania o zorganizowanie archiwów szczebla pośredniego między twórcami akt a AW. Od 1931 roku na podstawie *Przepisów o biurowości w wojsku* organizowano wojskowe składnice akt²⁹. Zaś w marcu 1939 roku ponownie rozważano potrzebę utworzenia jeszcze jednego referatu historyczno–archiwalnego (istniał jeden – w Poznaniu przy DOK VII), tym razem we Lwowie. Podkreślono w uzasadnieniu (autor projektu nie jest znany), że AW w Warszawie nie posiada wszystkich akt m.in. dot. obrony Lwowa, które są rozproszone. Nie można także wydawać poświadczeń dla obrońców Lwowa z okresu wojny 1918–1920, o które coraz liczniej się oni upominają. Referat mógłby zająć się zarówno zgromadzeniem materiałów archiwalnych w jednym miejscu, uporządkować je i wydawać poświadczenia³⁰. Być może bliski wybuch wojny uniemożliwił podjęcie decyzji w tej sprawie.

W 1937 roku opracowano *Instrukcję o tymczasowym wcielaniu akt przekazywanych do AW*, w której, oprócz spraw związanych ściśle z tytułem, poruszono inne, niezmiernie ważne dla funkcjonowania AW, kwestie. Otóż ustalone zostało, że wojskowa służba archiwalna działa w oparciu o zasady ogólne opracowane dla państwowej służby archiwalnej. W zakresie przestrzegania regulaminów i instrukcji archiwalnych oraz kwalifikacji personelu poza żołnierzami zawodowymi dyrektor AW podlegał ministrowi wyznań religijnych i oświecenia publicznego³¹.

W 1938 roku wprowadzono do użytku – na mocy rozkazu ministra spraw wojskowych i w porozumieniu z ministrem wyznań religijnych i oświecenia publicznego – *Przepis służbowy o organizacji i toku pracy AW w czasie pokoju*, którym anulowano wcześniejsze – sprzeczne z tym przepisem – oraz powtórzono inne postanowienia. Przepis regulował wszystkie dziedziny działalności archiwum. A więc:

- określał zadania AW w czasie pokoju, które właściwie pozostawały niezmienione i stwierdzał, że do wykonywania zadań powołana jest służba archiwalna, której kierownikiem w wojsku jest dyrektor AW zarządzający archiwum i odpowiedzialny za całokształt przed ministrem spraw wojskowych;
- stwierdzał zależność służbową AW, które *służąc potrzebom wojska, a w szczególności badaniom historyczno – wojskowym prowadzonym przez WBH jest w tym zakresie podporządkowane szefowi WBH*, ale jednocześnie wchodzi do sieci archiwów państwowych MWRiOP w zakresie przestrzegania regulaminów i instrukcji archiwalnych;
- określał obowiązki AW – czuwanie nad scaleniem akt wojskowych w AW, ich zabezpieczenie, konserwacja, zachowanie treści przez kopiowanie, odpisywanie i fotografowanie, porządkowanie, inwentaryzacja i sporządzanie pomocy archiwalnych; druk inwentarzy katalogów, wydawnictw źródłowych i specjalnych wydawnictw o charakterze pomocniczym; wypożyczanie akt władzom [wojskowym – dop. aut.] i archiwom

²⁹ Dz. Rozk. MSWojsk. nr 25 z 13.08.1931 r.

³⁰ CAW, Zespół akt AW, I.341.2.1.

³¹ CAW, Zespół akt AW, I.341.2.24.

państwowym; udostępnianie do celów służbowych i badań naukowych; ułatwianie poszukiwań archiwalnych; załatwianie kwerend, sporządzanie i wydawanie odpisów, wyciągów i poświadczeń służby;

- regulował organizację pracy w AW;
- precyzował zadania, kwalifikacje i obowiązki pracowników AW;
- przedstawiał podział zasobu archiwalnego;
- określał zasady przechowywania, wydzielenia i niszczenia akt w wojsku;
- określał zasady przyjmowania materiałów archiwalnych;
- przedstawiał metody inwentaryzacji akt;
- określał zasady korzystania z materiałów archiwalnych;
- regulował kwestie wydawania poświadczeń służby, sporządzania odpisów i wyciągów z materiałów archiwalnych.
- wprowadził niewielkie zmiany w strukturze instytucji: dyrektor, wydział ogólny, wydział naukowo-archiwalny, sekretariat³².

Wraz ze zmianami roli i miejsca CAW a później AW w Wojsku Polskim następowały zmiany struktury wewnętrznej – etatowej. W 1919 roku strukturze archiwum znalazły się cztery referaty: archiwum prasowe, akta dawne, akta formacji wschodnich i akta Polski Odrodzonej³³. W roku następnym znacznie rozbudowano strukturę organizacyjną, która przedstawiała się następująco: referat I – akta dawne (do powstania 1863 r.); referat II – akta związków i formacji wojskowych po powstaniu 1863 r. do I wojny światowej; referat III – akta operacyjne polskie; referat IV – akta wojskowe polskie bez operacyjnych; referat V – akta obce (władz zaborczych). Tu należy zastanowić się nad istnieniem referatu III – akta operacyjne jeszcze znajdowały się w archiwum podręcznym Biura Historycznego (b. Sekcja Historyczno – Operacyjna).

Rok 1928 przyniósł kolejne zmiany związane z połączeniem funkcjonowania służby historycznej i archiwalnej³⁴: referat I – akta dawne do roku 1863 i biblioteka; referat II – akta formacji i związków wojskowych w okresie wojny światowej (do roku 1918); referat III – Samodzielny Referat Archiwalny – akta operacyjne z okresu Polski Niepodległej (od 1918 r.); referat IV – akta wojskowe administracyjne (od 1918 roku); referat V – akta wojskowe władz i instytucji centralnych od 1918 roku; referat VI – akta wojskowe obce. Powyższa struktura organizacyjna została uzależniona od zbiorów archiwalnych – z każdym działem akt związany był odpowiedni referat, w obowiązkach którego leżało zabezpieczenie, opracowanie naukowe i konserwacja powierzonego zasobu. Mimo włączenia zasobu aktowego b. Sekcji Historyczno-Operacyjnej do CAW, uczyniono ustępstwo na rzecz historyków wojskowych przez utworzenie Samodzielnego Referatu Archiwalnego³⁵. Referat wchodził w skład struktury AW, ale mieścił się w lokalu WBH. Do zadań referatu

³² CAW, Biblioteka, sygn. 1230.

³³ CAW, Zespół akt AW, 1.341.2.1.

³⁴ Regulamin pracy Archiwum Wojskowego. Zadania i organizacja AW. CAW, Zespół akt AW, 1.341.2.28.

³⁵ Rozkaz wewnętrzny WBH nr 9 z 23.10.1928 r. CAW, Zespół akt WBH, t. 676-S.

należało przechowywanie, porządkowanie, katalogowanie i brakowanie wszelkiej dokumentacji operacyjnej i mającej związek z operacjami wojennymi. Referat miał również prawo do przyjmowania tych akt z zewnątrz oraz obowiązek dostarczania ich pracownikom WBH do prac badawczych.

Na początku lat trzydziestych realizując wytyczne Biura Ogólno – Organizacyjnego MSWojsk. został zmieniony kolejny projekt nowego etatu AW – zredukowano nim ilość wydziałów archiwalnych. Nie udało się jednakże wprowadzić w życie regulaminu AW, ponieważ wszystkie sprawy związane z organizacją archiwum były rozpatrywane razem z projektem instrukcji o przechowywaniu i wydzielaniu akt. Problem ten z kolei łączył się ze zorganizowaniem w najbliższym czasie składów akt wojskowych, jako ogniwa pośredniego między AW i kancelariami twórców akt³⁶.

Struktura organizacyjna wprowadzona w 1928 roku z niewielkimi zmianami przetrwała do 1933 roku. Wtedy to istotnym posunięciem wprowadzającym nową organizację pracy w archiwum było utworzenie referatu ogólnego, który zajmował się tylko załatwianiem kwerend osobowych (a te w owym czasie zajmowały większość czasu pracy archiwum), pozostałe zaś pracą merytoryczną.

Reorganizacja pracy rozpoczęta w 1933 roku przez następcę B. Pawłowskiego – mjr. Bolesława Waligóre zaowocowała nową strukturą organizacyjną: kierownictwo archiwum, dział ogólny z referatem I i biblioteką, dział naukowo-archiwalny z referatami II, III, IV, V i VI, dział administracyjno – ewidencyjny z referatem ewidencyjnym i sekretariatem. Sprecyzowano tam na nowo zadania AW, do których należało: gromadzenie, przechowywanie i konserwowanie akt wojskowych, mających trwałe znaczenie dla interesu państwa, historii i praw obywateli, udostępnianie ich do prac naukowych i celów służbowych lub związanych ze służbą, przechowywanie akt przekazywanych przez władze państwowe – jako dary i depozyty – lub nabywanych drogą kupna³⁷.

3. Gromadzenie i opracowywanie zasobu archiwalnego

Zasób CAW w 1918 roku składał się z dokumentów zgromadzonych w archiwum Komisji Wojskowej TRS: akt dawnych czyli m.in. akt. b. Wojska Polskiego, organizacji strzeleckich oraz akt bieżących m.in. akt Komisji Wojskowej TRS, Polskiej Siły Zbrojnej, druków i wycinków prasowych. W samym tylko 1918 roku zasób archiwalny powiększył się m. in. o akta Związku Strzeleckiego we Lwowie i Przemyślu, akta Komendy Stacji w Jabłonkowie, Departamentu Wojskowego NKN i rękopisy podręczników wojskowych. Był to dopiero początek akcji – trwającej właściwie przez całe dwudziestolecie międzywojenne – scalania wojskowego zasobu archiwalnego³⁸.

W listopadzie i grudniu 1918 roku powstał podstawowy trzon zbiorów Centralnego Archiwum Wojskowego. Złożyły się nań: archiwum prasowe b. Komisji Wojskowej

³⁶ L. Teter, *Działalność Archiwum Wojskowego w zakresie gromadzenia i opracowywania archiwaliów 1918-1939* [w:] „BWSA” 1969, nr 1, s. 36 - 54.

³⁷ Rozkaz wewnętrzny nr 6 z 30 listopada 1935 roku (z mocą obowiązującą od 1.01.1936 r.). CAW, Biblioteka. sygn. 1391.

³⁸ Por. H. Jabłoński, *Scalenie archiwaliów wojskowych*, maszynopis. CAW, Biblioteka, sygn. 1210.

TRS; akta General Gouvernement Warschau, Polskiej Siły Zbrojnej, I Korpusu Wschodniego, Warszawskiego Okręgu Wojennego (rosyjskiego), a na początku 1919 roku doszły akta Legionów Polskich i Polskiego Korpusu Posiłkowego. Czyniono również starania, aby do CAW trafiły także akta dawne – Ministerstwa Wojny Księstwa Warszawskiego i Komisji Rządowej Wojny Królestwa Polskiego, które przechowywało Archiwum Główne Akt Dawnych³⁹.

W połowie 1919 roku uporządkowano 53 000 fascykuły (wiązki) akt, a w końcu 1919 roku wielkość zasobu CAW przedstawiała się jak następuje: 90 000 fascykułów akt uporządkowanych oraz 1 wagon⁴⁰ i 3 skrzynie akt nieuporządkowanych⁴¹. Wykaz ewidencyjny z końca 1919 roku stwierdzał, że CAW posiada 10 zespołów akt polskich jednostek wojskowych, 4 zespoły akt rosyjskich, 11 zespołów akt niemieckich i 16 zespołów akt austriackich. Archiwalia podzielono na cztery działy: polskie, niemieckie, rosyjskie i austriackie⁴².

Zgodnie z pierwszym zakresem zadań CAW wprowadzonym w sierpniu 1919 roku miało ono gromadzić, przechowywać i porządkować rozkazy i najważniejsze normatywy o charakterze organizacyjnym i operacyjnym wytworzone przez polskie władze wojskowe, akta formacji wschodnich i związków wojskowych z czasów wojny 1914 – 1918 oraz akta wojskowe z czasów dawniejszych; pozostałe na obszarze państwa polskiego dokumenty b. wojskowych władz zaborczych i okupacyjnych nadsyłane przez referentów archiwalnych wszystkich dowództw okręgów generalnych i dowództw okręgów etapowych; wszystkie akta oddane w depozyty, a dotyczące wojskowości polskiej; wycinki z prasy periodycznej zawierające artykuły dotyczące spraw wojskowych. Ponadto rozkaz z sierpnia 1919 roku obligował wszystkie dowództwa od pułku wzwyż oraz zakłady wojskowe do przesyłania co miesiąc do CAW po jednym egzemplarzu wydawanych przez siebie rozkazów, a corocznie – do przekazywania wszystkich materiałów mających wartość historyczną.

Archiwalia, które znajdowały się w tym czasie w CAW w pierwszym rządzie miały służyć do bieżącego użytku władz wojskowych, dopiero w następnej kolejności do pracy naukowej. Wszystkie archiwalia podzielono na jawne i tajne oraz na grupy: A – rozkazy i inne materiały głównie o charakterze organizacyjnym; B – akta formacji i związków wojskowych polskich z okresu I wojny światowej i akta najdawniejsze; C – akta władz zaborczych i okupacyjnych; D – akta oddane do AW w depozyt; E – wycinki z prasy periodycznej zawierające artykuły dotyczące spraw wojskowych.

W pierwszym okresie działalności CAW niezwykle ważna była sprawa rewindykacji akt. Ponieważ podczas wieloletniej niewoli władzę na ziemiach polskich sprawowały obce urzędy, część dokumentacji po zakończeniu I wojny światowej znalazła się na terenie państw zaborczych. Do układów międzynarodowych, które sankcjonują zmiany terytorialne dodaje się klauzule w sprawie zwrotu akt. Niestety traktat wersalski nie

³⁹ Dziesięciolecie Centralnego Archiwum Wojskowego, CAW, Zespół akt AW, I.341.2.38.

⁴⁰ Trudno jest obecnie określić, ile akt mieściło się w takim wagonie.

⁴¹ Dziesięciolecie Centralnego Archiwum Wojskowego, CAW, Zespół akt AW, I.341.2.38.

⁴² Tamże.

zawierał żadnych postanowień w sprawie zwrotu akt Polsce. Należało więc wykorzystać inne podstawy, jak np. traktat z Saint Germain en Laye z 10.09.1919 roku, w którym zobowiązano Austrię do wydania akt administracji cywilnej, wojskowej, finansowej, sądowej stronom zainteresowanym, w tym Polsce⁴³. Dopiero jednak w 1922 roku w Rzymie podpisano konwencję między Austrią, Węgrami, Włochami, Polską, Rumunią, Królestwem Serbo-Słoweńskim i Czechosłowacją, która to konwencja szczegółowo regulowała te sprawy. Traktat Ryski z kolei zobowiązywał Rosję i Ukrainę do zwrotu archiwaliów, które zostały wywiezione z Polski po 1772 roku⁴⁴. Natomiast jeżeli chodzi o Niemcy, już 28.11.1919 roku w Berlinie podpisano umowę, w której ustalono zasady zwrotu Polsce akt wojskowych. W latach następnych zawarto kolejne ustalenia: w Poznaniu podpisano zobowiązanie obu stron o wymianie akt sądowych i hipotecznych, a w Opolu podpisano umowę dotyczącą wymiany akt związanych ze Śląskiem i powstaniami śląskimi.

W latach 1923-1927 toczyły się dalsze pertraktacje z Niemcami, Austrią, Rosją, Węgrami, Rumunią i Czechosłowacją w sprawie wymiany akt ewidencyjno-wojskowych. Sprawy związane z rewindykacją akt leżały w gestii Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego oraz Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Nie wszystkie rozmowy międzynarodowe toczyły się z udziałem archiwistów wojskowych. Dopiero w 1923 roku, w 1924 roku dwukrotnie i w 1928 roku w dokumentach pojawiło się nazwisko dr. Pawłowskiego jako uczestnika konferencji w MSWojsk. i MSZ w sprawie wymiany akt z Niemcami. Szczególnie ważna była dla CAW sprawa odzyskania dokumentów personalnych, stąd szczególne zaangażowanie kierownika archiwum wojskowego w rewindykację akt z Austrii⁴⁵, Węgier, Rumunii⁴⁶ i Czechosłowacji⁴⁷. Już w 1919 roku osobiście wyjeżdżał do Wiednia, do archiwum wojennego w celu spisania materiałów historycznych, które mogłyby być wydane Polsce⁴⁸. Dr Pawłowski brał czynny udział w rozmowach o wymianie akt – w 1925 roku skutkiem tych starań do CAW wpłynęło ponad 250 000 kart ewidencyjnych z Czechosłowacji, z kolei zaś strona polska przekazała Niemcom około 100 000 akt personalnych w zamian za m.in. plany fortyfikacji⁴⁹. Skutkiem rokowań z Rumunią było przygotowanie w AW w 1931 roku około 16 000 dokumentów personalnych do wymiany⁵⁰, dla Rosji przygotowano ogółem 497 skrzyń akt⁵¹. Rosja zwróciła Polsce wynegocjowane przez Mieszana Polsko-Radziecką Komisję Specjalną archiwalia, obiekty muzealne i bibliotecz-

⁴³ J. Stojanowski, *Rewindykacja akt* [w:] „Archeion” 1927, nr 1, s. 93–105.

⁴⁴ *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko - radzieckich*, t. 3, Warszawa 1964, s. 572.

⁴⁵ Por.: Układ archiwalny między Polską i Austrią oraz korespondencja dot. wymiany akt. CAW, Zespół akt AW, I.341.2.130 - 131.

⁴⁶ Korespondencja w sprawie wymiany akt z Rumunią. Tamże, I.341.2.144.

⁴⁷ Zarządzenia MSWojsk. oraz korespondencja w sprawie układu między Republiką Czechosłowacką i RP dot. wymiany akt wojskowych po byłych władzach austriackich. Tamże, I.341.2.133 - 138.

⁴⁸ Dziesięciolecie Centralnego Archiwum Wojskowego, Tamże, I.341.2.38.

⁴⁹ CAW, Zespół akt AW, I.341.2.45–46. Por.: układ polsko - niemiecki w sprawie wymiany akt i spisy akt będących przedmiotem rozmów. Tamże, I.341.2.139 - 143.

⁵⁰ Tamże, I.341.2.47.

⁵¹ Sprawozdanie z działalności za marzec 1927 r. Tamże, I.341.2.62.

ne dopiero w 1928 roku i wtedy też AW otrzymało część materiałów⁵². W 1932 roku z Austrii i Węgier odzyskano około 350 000 dokumentów ewidencyjnych Polaków służących w armii austriackiej⁵³.

Zabiegi archiwistów wojskowych, a w szczególności dyrektora Pawłowskiego szybko dały rezultaty w postaci dużych ilości akt przekazywanych do archiwum. Dr Pawłowski osobiście odwiedzał kancelarie jednostek wojskowych, aby stwierdzić ich stan posiadania oraz sposoby zabezpieczania dokumentów o wartości historycznej. Dzięki jego zaangażowaniu wiele cennych materiałów udało się ocalić w tym dokumenty jednostek biorących w tym czasie udział w wojnach: polsko–ukraińskiej i polsko–sowieckiej. Zarówno on jak inni pracownicy CAW wyjeżdżali na różne odcinki frontów, aby przejąć i zabezpieczyć akta kancelaryjne. W sierpniu 1920 roku w zasobie aktowym CAW znajdowało się 92 012 fascykułów akt uporządkowanych, 10 wagonów, 50 skrzyń i 16 paczek akt nieuporządkowanych⁵⁴.

Pierwszy podział zasobu CAW związany był ściśle z aktualnymi potrzebami wojska: akta o charakterze tajnym i akta o charakterze jawnym, przy czym dokumenty z pierwszej grupy udostępniano wyłącznie przedstawicielom instytucji wojskowych do celów służbowych za zgodą ministra spraw wojskowych lub osoby przez niego upoważnionej.

W latach 1921-1924 do archiwum napływały kolejne, duże partie akt: Polskiej Organizacji Wojskowej, Naczelnego Dowództwa WP, Polskich Drużyn Strzeleckich. W lutym 1921 roku do archiwum trafiły akta rozwiązanego Wydziału Archiwum Legionów Polskich działającego przy Oddziale V Sztabu Generalnego oraz akta Centralnego Urzędu Ewidencyjnego (sama kartoteka liczyła około 1 000 000 kart)⁵⁵. Od tego momentu w CAW rozpoczęto planowe porządkowanie akt.

Coraz częściej powtarzały się apele kierownictwa CAW o remont kolejnych pomieszczeń magazynowych. Dodatkowo przed archiwum stanęła kwestia, co zrobić z olbrzymią masą akt w związku z rozwiązywaniem referatów archiwalnych przy DOK. Mimo przekazania, przez rozwiązane placówki, części akt do bieżącego użytkowania DOK, PKU oraz zniszczenia makulatury, do Warszawy jednak napłynęła tak duża ilość akt, że sytuacja stała się krytyczna.

O kolejne dopływy wzbogaciło się (już po reorganizacji i zmianie nazwy) AW w 1927 roku po przejściu akt archiwum podręcznego Biura Historycznego Sztabu Generalnego.

Ponieważ brak było instrukcji archiwalnej, która regulowałaby sprawy związane z przekazywaniem akt do archiwum, AW zmuszone zostało również do przejęcia wszyst-

⁵² *Dokumenty i materiały...*, op. cit., t. 5, s. 243 - 248.

⁵³ *Archiwum Wojskowe...*, op. cit., s. 21.

⁵⁴ Dziesięciolecie Centralnego Archiwum Wojskowego, CAW, Zespół akt AW, 1.341.2.38.

⁵⁵ B. Woszczyński, *Archiwum Wojskowe po odzyskaniu niepodległości (1918-1921)* [w:] „Archeion” 1968, t. 50, s. 41-50; CAW, Zespół akt AW, 1.341.2.38.

kich akt wytworzonych przez centralne instytucje wojskowe od 1918 do 1928 roku. Stopniowe przejmowanie tych akt rozpoczęło się w 1930⁵⁶ i trwało do 1937 roku. Po roku 1937 akta przyjmowano sporadycznie, na podstawie pojedynczych, indywidualnych ustaleń z kierownikiem archiwum. W dokumentach kancelaryjnych AW brakuje danych o wielkości zasobu w końcu lat trzydziestych. Na podstawie podawanych tam informacji (skrzynie, wagony, paczki) trudno jest dziś wyobrazić sobie liczbę jednostek archiwalnych, czy wielkość w metrach bieżących, tak, jak to podaje się dzisiaj.

Oprócz akt archiwalnych AW gromadziło i przechowywało inne materiały jak relacje, wspomnienia, pamiętniki, odpisy dokumentów. Kolekcja tych źródeł znacznie się powiększyła po włączeniu do AW archiwum podręcznego Biura Historycznego. Kolekcja ta powstała przede wszystkim dzięki akcji prowadzonej przez Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy i podlegające mu CAW, a także przez Biuro Historyczne⁵⁷. Akcje takie polegały m.in. na opracowywaniu ankiet. Opracowania na temat: *Epizody bojowe z własnych doświadczeń bojowych* mieli napisać wszyscy oficerowie WP zgodnie z wydanym w końcu 1922 roku w tej sprawie zarządzeniem. W okresie zimowym 1922/1923 każdy oficer miał opisać jeden epizod, który sam przeżył podczas wojny ukraińskiej, polsko-sowieckiej lub wojny światowej – jeżeli był na frontach polskich⁵⁸. Relacje te weszły w skład archiwum podręcznego WBH, a następnie powiększyły zbiory AW⁵⁹. Warto zwrócić w tym miejscu uwagę na zbiór odpisów dokumentów, których oryginały przechowywały inne archiwa. Jako przykład niech posłużą tzw. „Teki Teslara”, które powstały w wyniku ponad dziesięcioletniej pracy mjr. Józefa A. Teslara w Wyższej Szkole Wojennej we Francji. Mjr Teslar wykonał odpisy źródeł do dziejów Armii Polskiej we Francji pochodzących z zasobu będącego w posiadaniu francuskiej służby historycznej Sztabu Generalnego Ministerstwa Wojny w Paryżu. Materiały te znakomicie uzupełniły zespoły akt w AW⁶⁰.

Do jednego z podstawowych zadań archiwum należało od początku opracowywanie przechowywanego zasobu czyli: rozpoznanie akt, inwentaryzacja oraz tworzenie pomocy naukowych (inwentarze, indeksy, skorowidze). Opracowanie z kolei miało służyć odpowiedniemu wykorzystaniu materiałów archiwalnych przede wszystkim w celach naukowych i służbowych oraz dla społeczeństwa. Pierwsze prace, które podjęto w CAW miały na celu głównie zgromadzenie i zabezpieczenie akt wojskowych. Było to oczywiste, zważywszy na sytuację, w jakiej znajdował się cały kraj – zakończyła się wojna światowa, Polska odzyskała niepodległość po ponad stu latach rozbiorów; trwały wojny o granice państwa. Także wojskową służbę archiwalną budowano od podstaw.

⁵⁶ Sprawozdanie z czynności AW za październik 1929 r., tamże, I.341.2.65; sprawozdanie z czynności AW za październik 1930 r., tamże, I.341.2.66.

⁵⁷ Szerzej patrz: B. Waligóra, *Zarys wysiłku...*, op. cit.

⁵⁸ Tamże, s. 29.

⁵⁹ Obecnie znajdują się w zbiorach CAW. Por.: J. Woyno, *Relacje do wojny polsko-sowieckiej 1919–1920* [w:] „BWSA” 1995, nr 18, s. 22–31.

⁶⁰ T. Wojciechowski, *Zawartość źródłowa Tek Teslara* [w:] „BWSA” 1973, nr 5, s. 81–92.

Nie zajmowano się więc na początku opracowywaniem zespołów w dzisiejszym rozumieniu tego słowa. Wykonywano prace takie, jak: katalogowanie, scalanie zespołów, przenoszenie akt na inne półki – i te czynności nazywano opracowywaniem. W tych pierwszych latach istnienia CAW ważną czynnością było katalogowanie lub ewidencjonowanie akt, czyli wpisywanie ich na stan do księgi nabytków. Było to niezbędne, aby określić stan posiadania archiwum, co jest podstawą do dalszych prac archiwalnych. Dla części akt sporządzano katalogi kartkowe. Dyrektor Pawłowski zdawał sobie sprawę z tego, że w istniejących wówczas warunkach niezmiernie trudno było podejmować inne przedsięwzięcia. Podsumowując pierwsze dziesięć lat działalności pisał: *Opracowywanie od początku miało cechę tylko dorywczności. To bardzo niepożądane w życiu archiwum zjawisko tłumaczą następujące okoliczności: normalnie powinny dostawać się do zbiorów archiwalnych akta o znaczeniu historycznym, nie mające charakteru aktualności, uporządkowane i spisane przez registry. W Archiwum Wojskowym sprawy te przedstawiają się wręcz przeciwnie. Od razu na początku otrzymywało archiwum akta o różnej wartości, w stanie zupełnego nieładu, oczywiście bez spisów*⁶¹.

Z kolei w referatach archiwalnych od początku panował zupełny chaos – nie prowadzono tam nawet porządkowania akt. Najlepiej zorganizowano pracę w referacie archiwalnym we Lwowie, ale już zgromadzone tam archiwalia w większości zniszczone zostały podczas wojny polsko–ukraińskiej. O działalności referatu archiwalnego w Krakowie meldował kierownikowi CAW dr Józef Seruga⁶², który dokonując tam kontroli stwierdził, że znaczna część dokumentów austriackich została sprzedana na makulaturę lub zniszczona, pozostawiono jedynie książeczki wojskowe żołnierzy. On sam ocalał przed zniszczeniem akt austriackich sądów i część planów twierdzy Kraków⁶³. Z kolei dr Pawłowski dokonując kontroli referatu archiwalnego w Poznaniu stwierdził, że nikt nie zajmował się porządkowaniem akt, a zostały one tylko pobieżnie przejrzone pod kątem odnalezienia tajnych instrukcji służbowych – przypuszczalnie potrzebnych do bieżącej pracy. Referat archiwalny w Poznaniu, który przechowywał materiały V Korpusu niemieckiego i jego jednostek podległych, w końcu 1921 roku posiadał: 200 000 woluminów, 4500 kg akt luźnych, 600 kg książeczek wojskowych i 1127 różnych dokumentów personalnych⁶⁴. Po zlikwidowaniu referatów archiwalnych w 1924 roku, dowódcy Okręgów Korpusów mieli zdecydować o podziale materiałów archiwalnych na działy (budownictwa, rachunkowy, sanitarny, ewidencyjny

⁶¹ Dziesięciolecie Archiwum Wojskowego. CAW, Zespół akt AW, 1.341.2.38.

⁶² Ppłk Józef Seruga ur. 9.01.1886 w Łapczycy, pow. Bochnia; absolwent Uniwersytetu Jagiellońskiego; od 1917 r. - dr filozofii; od 1918 w WP - kierownik sekcji archiwalnej w Wojskowej Komisji Likwidacyjnej; od 1920 do 1924 r. w CAW (z krótką przerwą); od lipca 1921 r. - zastępca dyrektora; od 1929 r. w stanie spoczynku - kustosz zbiorów biblioteczno - muzealnych hr. Tarnowskich w Sucheju, k. Żywca; po 17.09.1939 r. w niewoli sowieckiej, jeniec Kozielska; rozstrzelany w Katyniu w kwietniu 1940 r. - lista nr 022/3 z 9.04.1940 r. *Epitafia Katyńskie* [w:] „WPH” 1991, nr 3-4, s. 489-490.

⁶³ CAW, Zespół akt AW, 1.341.2.77.

⁶⁴ Tamże, 1.341.2.76, 79.

i personalny), a szefowie poszczególnych służb mieli wybrać akta przydatne do działalności bieżącej oraz akta o wartości historycznej. Te ostatnie miały trafić do CAW. Rozkazem MSWojsk. polecono spisać akta personalne byłych poddanych niemieckich i przekazać do kancelarii głównych DOK, aby w przyszłości, po zakończeniu rokowań między Polską a Niemcami, mogły być oddane władzom niemieckim⁶⁵. Akta bezwartościowe – makulaturę, polecono przekazać do dalszego wykorzystania szefom intendury, a książki i dzienniki rozkazów do Centralnej Biblioteki Wojskowej⁶⁶. Wskutek tych decyzji być może wojsko pozbyło się kłopotu, jakim były referaty archiwalne i masy zgromadzonych w nich dokumentów, ale jednocześnie na kilka lat CAW zostało pozbawione pośredniego ognia, do którego mogły zdawać dokumenty – zbędne do bieżącego użytku – kancelarie wojskowe.

Wracając zaś do opracowywania zasobu w CAW, w 1920 roku rozkazem wewnętrznym polecono opracowanie instrukcji inwentaryzowania akt, którego wynikiem był projekt autorstwa dr. Józefa Serugi⁶⁷, ale trudno ocenić, czy udało się wprowadzić tę instrukcję jako obowiązującą i jakie miało to skutki. Wewnętrzne wskazówki metodyczne dla porządkujących akta opracował dyrektor Pawłowski. Terminem „porządkowanie” określano scalanie zespołów, katalogowanie oraz przemieszczanie zbiorów w magazynach, trudno więc mówić dzisiaj o opracowywaniu akt w dzisiejszym rozumieniu tego słowa. Pod koniec lat dwudziestych w sprawozdaniach AW pojawiły się informacje o – przynajmniej częściowych – efektach zabiegów kierownictwa AW o opracowanie lub jak to nazywano – porządkowanie zbiorów.

Jako jedne z pierwszych zostały poddane porządkowaniu akta Legionów Polskich, które wstępnie podzielono na 50 działów. Już rok później podział ten uznano za nieprawidłowy, opracowano kolejny, który również się nie sprawdził. Wszystkie następne opracowania tej grupy akt nie dały żadnych wyników do chwili wybuchu wojny. Na wielu przedsięwzięciach w zakresie opracowywania niewątpliwie zaważył brak odpowiednich przepisów archiwalnych i wypracowanej metodyki prowadzenia prac.

Dopiero w 1927 roku powstał projekt instrukcji o przechowywaniu, wydzielaniu i niszczeniu akt, którego autorem był kustosz CAW mjr Antoni Hnińko⁶⁸, a dyrektor Pawłowski opracował wskazówki metodyczne do porządkowania akt. Był to niewątpliwy dowód, że zaplanowano prowadzenie prac merytorycznych nad aktami zgodnie z wszelkimi zasadami naukowej pracy archiwalnej. Prawdopodobnie wreszcie w związku z zaprowadzeniem względnego porządku w ewidencji zasobu archiwalnego, można było przystąpić do opracowywania zespołów. Sprawozdania z końca lat dwudziestych

⁶⁵ Dz. Rozk. MSWojsk. nr 28 z 10.08.1920 r.

⁶⁶ CAW, Zespół akt AW, I.341.2.1.

⁶⁷ Tamże, I.341.2.30.

⁶⁸ Mjr Antoni Hnińko, ur. 8.06.1885 w Krzeszowicach k. Krakowa; absolwent Uniwersytetu Jagiellońskiego; żołnierz Legionów Polskich; od 1.11.1918 w WP; od 1922 r. - major; w latach 1923–1933 - kustosz w AW; następnie w cywilu pracownik Izby Skarbowej w Krakowie; Podczas okupacji członek ZWZ i AK; w konspiracji awansowany do stopnia pułkownika; aresztowany w 1945 r.; zmarł w 1945 r., *Polski Słownik Biograficzny*, t. 9, s. 552.

i początku trzydziestych informują o podjęciu prac porządkowych nad zespołami akt polskich formacji zbrojnych z okresu I wojny światowej, Polskiej Siły Zbrojnej, Armii gen. Hallera i I Korpusu Wschodniego, następnie Naczelnego Dowództwa WP z lat 1919–1921, akt operacyjnych i mobilizacyjnych z wojny polsko–sowieckiej, powstań śląskich oraz dowództw armii i frontów z lat 1919–1920⁶⁹.

W tym okresie – realizując zadania wytyczone w 1927 roku – podjęto również rejestrację akt proveniencji wojskowej przechowywanych w archiwach państwowych i bibliotekach naukowych – m.in. w Muzeum WP, bibliotece w Kórniku i Rogalinie⁷⁰. Jednak nacisk zasadniczy w okresie kierowania archiwum przez dr. Pawłowskiego położono na opracowanie materiałów służących załatwianiu kwerend osobowych – ponieważ taka była potrzeba chwili. W pierwszym więc rządzie, w zasadzie na bieżąco, sporządzano kartoteki alfabetyczne dla materiałów personalnych.

W okresie tym ustalono podział zasobu AW – obejmującego około 500 000 j.a.⁷¹ – na pięć grup: I – akta dawne do roku 1863 włącznie; II – akta związków i formacji polskich po powstaniu styczniowym m.in. Legionów Polskich, Formacji Wschodnich, Armii gen. Hallera, Polskiej Organizacji Wojskowej; III – akta operacyjne polskie od roku 1918, rękopisy prac przygotowawczych do historii wojen oraz czasowo wszystkie materiały historyczne potrzebne do prac Wojskowego Biura Historycznego (tymi aktami zajmował się wspomniany Samodzielny Referat Archiwalny); IV – akta wojskowe polskie od roku 1918 z wyjątkiem operacyjnych; V – akta obce oraz biblioteka podręczna⁷².

Kiedy stanowisko kustosza, a w krótkim czasie dyrektora (1933 rok), objął mjr Bolesław Waligóra, zreorganizował pracę w archiwum oraz ukierunkował na prowadzenie w przyszłości planowego opracowywania zasobu. W swoim pierwszym sprawozdaniu o stanie AW dla gen. J. Stachiewicza mjr. Waligóra krytycznie ocenił działania swojego poprzednika, dr. Pawłowskiego. Stwierdził m.in., że praca w archiwum zamarła, brakuje odpowiednio przygotowanego personelu, a wyjątkowo destrukcyjnie na pracę wpływa olbrzymia masa napływających podań⁷³.

Jako zasadnicze zadanie na najbliższe lata mjr Waligóra widział przeprowadzenie skontrum zasobu archiwalnego⁷⁴ AW, aby ustalić dokładną liczbę i rodzaj posiadanych akt oraz mieć podstawę do prowadzenia w przyszłości prac archiwalnych.

⁶⁹ Sprawozdania z czynności AW. Tamże, 1.341.2.40, 41, 42, 43.

⁷⁰ Sprawozdanie z czynności AW za 1.07.1928 - 30.06.1929 r. CAW, Zespół akt AW, 1.341.2.40.

⁷¹ L. Teter, *Działalność Archiwum...*, op. cit.

⁷² Bibliotekę zorganizowano dzięki zabiegom dr. Pawłowskiego w 1924 roku na bazie księgozbioru przejętego z b. Archiwum Warszawskiego Okręgu Wojennego oraz książek przekazanych przez polskie formacje wojskowe wraz a aktami. W 1926 roku biblioteka podręczna CAW liczyła 15 000 tomów. CAW, Zespół akt AW, 1.341.2.80.

⁷³ CAW, Zespół akt AW, 1.341.2.45.

⁷⁴ Skontrum polega na sprawdzeniu ewidencji posiadanego zasobu i faktycznego stanu akt w magazynach.

Kierownikiem prac związanych ze skontrum mianowano dr. Ludwika Widerszala⁷⁵, a udział w nim brało od 5 do 17 pracowników archiwum. Skontrum rozpoczęto w 1936 roku równocześnie prowadząc prace konserwatorskie i inwentaryzację pomocy archiwalnych, przerywając porządkowanie akt przez przypadkowych oficerów piszących historie swoich pułków⁷⁶. Podczas wykonywania skontrum pracownicy AW prowadzili jednak opracowywanie archiwalne zespołów archiwalnych, chociaż w ograniczonych zakresie. Z okresu tego zachowało się kilka, istotnych z punktu widzenia teorii i praktyki opracowywania akt, dokumentów. Świadczą one o starannym przygotowaniu archiwistów: przed przystąpieniem do porządkowania, po zapoznaniu się z organizacją instytucji, której akta należało opracować, archiwista przedstawiał w formie pisemnej zebrane wiadomości oraz proponował metodę pracy. Notatka ta była wygłaszana na szerszym forum i po dyskusji oraz akceptacji kierownika skontrum kpt. Giergielewicz można było przystąpić do pracy⁷⁷.

W tym samym czasie (1936) podjęto prace przy inwentaryzacji kolekcji rękopisów, którymi kierował dr Jan Giergielewicz. W ciągu ponad dwóch lat zinwentaryzowano 6296 rękopisów, które podzielono na opracowania i relacje oraz opracowano pięciotomowy inwentarz⁷⁸.

Zasób AW w tym czasie składał się z trzech grup materiałów: 1 – akta władz wojskowych; 2 – akta polskich organizacji wojskowych; 3 – wszystkie inne materiały archiwalne nie mające charakteru akt urzędowych lub wymagające oddzielnej inwentaryzacji i przechowywania. Przed przystąpieniem do skontrum w celu usprawnienia prac nad archiwalnym opracowaniem i zabezpieczeniem materiałów źródłowych zbioru AW podzielono na cztery grupy⁷⁹:

- grupa I – dawne akta wojskowe do roku 1863, akta wojskowych organizacji przedwojennych, akta formacji polskich z okresu wojny światowej oraz inne akta mające związek z tym okresem;
- grupa II – wojskowe akta władz zaborczych i okupacyjnych (austriackich, niemieckich i rosyjskich) oraz wojskowe akta zdobyczne (republik sowieckich, ukraińskich, niemieckie, litewskie);
- grupa III – akta wojska Polski Odrodzonej;
- grupa IV – kolekcje.

W grupie pierwszej najstarsze akta to niewielki zbiór rękopisów i akt z lat 1750–1863 oraz szczątki archiwaliów do dziejów przedrozbiorowych wojska i do dziejów dziewiętnastowiecznych ruchów powstańczych. Oprócz nich do tej grupy należały akta

⁷⁵ Ludwik Widerszal ur. 24.06.1909 w Warszawie; absolwent Uniwersytetu Warszawskiego; od 1932 r. doktor; od 1929 do 1931 r. pracownik Archiwum Oświecenia Publicznego; od 1935 r. w AW; od 1939 Archiwum Akt Nowych; w okresie okupacji wykładowca historii na tajnych kursach; 13.06.1944 zastrzelony z wyroku Komendy Głównej AK jako podejrzany o szerzenie komunizmu. *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, op. cit. s. 226.

⁷⁶ CAW, Zespół akt AW, I.341.2.50, 53, 54.

⁷⁷ Kilka takich notatek znajduje się w zespole akt AW. Tamże, I.341.2.14.

⁷⁸ Znajduje się obecnie w CAW.

⁷⁹ Według: *Archiwum Wojskowe*, op. cit., s. 12-19 oraz: Schematu podziału zawartości AW. CAW, Zespół akt AW, I.341.2.30.

Legionów Polskich, Polskiego Korpusu Posiłkowego, Polskiej Siły Zbrojnej, Armii gen. Hallera, powstań śląskich, Polskiej Organizacji Wojskowej, Komisji Wojskowej Tymczasowej Rady Stanu, samoobrony.

W grupie drugiej dokumenty podzielono na: austriackie, rosyjskie i niemieckie oraz akta zdobyczne. Na akta austriackie złożyły się materiały władz terytorialnych z Krakowa, Lwowa i Przemysła oraz luźne akta austriackich dowództw wojskowych. Akta rosyjskie to materiały dawnej I armii rosyjskiej (z której w 1862 roku powstał Warszawski Okręg Wojskowy) oraz wojskowych urzędów, oddziałów i zakładów podległych z lat 1831-1915, a także akta dowództw rosyjskich (armii, korpusów itp.) z okresu I wojny światowej. Na akta niemieckie złożyły się m.in. archiwalia wytworzone przez V Stellvertrende Generalkommando z lat 1914-1918 oraz władz i dowództw podległych; akta General Gouvernement Warschau z lat 1915-1918, Polnische Wehrmacht, Deutsche Kommandantur Warszawa, Kreiskommando Łomża. Akta zdobyczne to przede wszystkim dokumenty władz sowieckich z lat 1918-20 – szczątki akt znalezione na placach bojów.

Grupa trzecia były to akta odrodzonego Wojska Polskiego, które stanowiły podstawową część zasobu. Składały się one z dwóch działów: akt z lat 1918-21 (przechowywanych w Forcie Legionów) oraz akt pokojowych od 1921 roku. Na akta okresu 1918-21 złożyła się dokumentacja oddziałów, szefostw i służb Naczelnego Dowództwa, akta wyższych związków operacyjnych i taktycznych (frontów, armii, grup operacyjnych), wielkich jednostek rodzajów broni i służb, wojskowych władz terytorialnych (oprócz DOG), zakładów wojskowych. Okres pokojowy reprezentowały akta różnych komórek Ministerstwa Spraw Wojskowych, Sztabu Generalnego, jednostek wszystkich rodzajów broni i służb, szkół wojskowych, instytutów badawczych, instytucji i zakładów służb zaopatrzenia, terytorialnych władz wojskowych (dowództw okręgów wojskowych, generalnych i korpusów, komend garnizonów, powiatowych komend uzupełnień) oraz instytucji i organizacji paramilitarnych.

Czwarta grupa akt obejmująca kolekcje składała się z: kolekcji rękopisów (pamiętników, relacji, odpisów dokumentów) zebranych przez Naczelne Dowództwo w latach 1919–1920, Ministerstwo Spraw Wojskowych, Wojskowe Biuro Historyczne i AW⁸⁰; kolekcji materiałów drukowanych (zbiór wycinków z prasy polskiej i obcej dotyczących sprawy polskiej w latach 1914-1918 i wojen 1918-1921; afisze, ulotki, pisma periodyczne, formularze, ogłoszenia, egzemplarze jednodniówek); kolekcji rozkazów dziennych (rosyjskich z lat 1831-1918 m.in. 1. armii Okręgu Wojennego Warszawskiego, dowództw podległych od roku 1831, innych okręgów wojennych z lat 1862-1915, pojedyncze rozkazy dowództw frontów, armii i korpusów z lat 1914-1918 oraz rozkazy Wojska Polskiego od 1918 roku, które na mocy odgórnych rozkazów nadsyłały do AW wszystkie jednostki); kolekcji fotografii nadsyłanych przez uczestników wojen; kolekcji „tymczasowych” (m.in. Ordre de Batailles, szkice sytuacyjne, stany liczebne woj-

⁸⁰ Szerzej: B. Waligóra, *Zarys wysiłku...*, op. cit.; tenże, *Relacje - metody zbierania, wyniki ankiet, inwentaryzacja zbioru*, mps na prawach rękopisu, Warszawa 1934.

ska – przeznaczone w przyszłości do włączenia do zespołów); archiwaliów prywatnych (m.in. akta związków, kół, zrzeszeń b. żołnierzy, np. akta Komitetu Więźniów Ideowych, Kapituły Krzyża Wołynia; bruliony, notatki, listy prywatne).

Istotnym uzupełnieniem zasobu AW była biblioteka podręczna, w której zbiorach znajdowały się m.in. drukowane rozkazy, instrukcje i regulaminy wojsk zaborczych i Wojska Polskiego, wojskowe wydawnictwa ciągłe i periodyczne oraz czasopisma. W okresie tym cały zasób archiwalny AW obejmował ponad 7 000 mb akt⁸¹.

Prace archiwalne w AW prowadzone były w oparciu o dostępne wówczas teoretyczne opracowania autorstwa wybitnych historyków i archiwistów cywilnych, przede wszystkim zaś Kazimierza Konarskiego⁸², ale większość z nich zaczęła ukazywać się dopiero pod koniec lat dwudziestych. Stąd też w AW opracowywano różne wewnętrzne przepisy na temat opracowywania i porządkowania akt oraz tworzone pomoce naukowo – archiwalne dla ułatwienia poruszania się po zbiorach. Szereg wewnętrznych instrukcji archiwalnych – nie wiadomo z jakim skutkiem – miało regulować tę sprawę. Nie wszystkie, mimo poleceń i rozkazów przełożonych ukazywały się, jak np. instrukcja, którą szef WINW polecił opracować już w 1920 roku⁸³. Największym przedsięwzięciem w AW jeżeli chodzi o pomoce archiwalne było opracowanie kartoteki oddziałów Wojska Polskiego. W latach 1933-1934 opracowano kartotekę, a w 1936 roku wydano drukiem *Spis byłych oddziałów WP* i w tym samym roku *Spis władz wojskowych 1918-1921*, który zawierał podstawowe informacje o władzach, instytucjach i jednostkach WP. O jego przydatności świadczy fakt, że i dzisiaj w CAW archiwiści się nim posługują.

AW sprawowało również nadzór nad opracowywaniem akt w jedynym podległym mu archiwum historycznym przechowującym wojskowe materiały – archiwum Referatu Historycznego DOK VII w Poznaniu. Archiwum to posiadało w swoich zbiorach m.in. dokumenty Dowództwa Głównego Sił Zbrojnych b. zaboru pruskiego, Dowództwa Okręgu Generalnego w Poznaniu, Dowództwa Frontu Wielkopolskiego; akta komend garnizonów i powstań śląskich oraz relacje i depozyty prywatne⁸⁴. Właśnie między tym archiwum i AW zawarto porozumienie o scaleniu rozproszonych dotąd zespołów akt. Z Poznania do AW miały trafić zdobyczne akta rosyjskie, a AW miało przekazać przechowywane w Warszawie dokumenty władz i oddziałów z czasów Powstania Wielkopolskiego. Wizytujący archiwum Referatu Historycznego w Poznaniu w 1939 roku kpt. Wiktor Brummer i dr Henryk Jabłoński⁸⁵ z AW zobowiązali się do nadesłania przykładowego inwentarza zespołu archiwalnego oraz instrukcji o inwentaryzacji rękopisów, aby na miejscu można było również opracowywać posiadane akta⁸⁶.

⁸¹ Teter, *Działalność AW...* op. cit., s. 49.

⁸² K. Konarski, *Nowożytna archiwistyka polska i jej zadania*, Warszawa 1929.

⁸³ Rozkaz wewnętrzny nr 4 z 21.06.1920 r. CAW, Zespół akt AW, 1.341.2.4.

⁸⁴ Tamże, 1.341.2.76.

⁸⁵ Henryk Jabłoński ur. 1909 r.; po II wojnie światowej polityk działacz ruchu robotniczego; prof. Uniwersytetu Warszawskiego, członek PAN; w l. 1977–1985 przewodniczący Rady Państwa.

⁸⁶ CAW, Zespół akt AW, 1.341.2.73.

W czasie prowadzenia prac porządkowych w AW niezbędne okazało się posiadanie instrukcji o brakowaniu akt wojskowych. Leżało to w sferze zainteresowań dyrektora Pawłowskiego i jego zasługą było opracowanie i wprowadzenie do użytku takiej instrukcji⁸⁷.

Bardzo istotną dla AW kwestią było funkcjonowanie instrukcji o przechowywaniu, wydzielaniu i niszczeniu akt. Jej wydanie zapowiadano od 1921 roku⁸⁸. Wspomniano wcześniej o projekcie przygotowanym przez mjr. Hniłko w 1926 roku, który nie został wcielony w życie przypuszczalnie z powodu różnicy zdań między AW a zwierzchnimi władzami wojskowymi w sprawie zorganizowania składnic akt i wprowadzenia w niedalekiej przyszłości nowych przepisów o biurowości w wojsku. W opracowanych w 1928 roku tychże przepisach załącznikiem była *Instrukcja o składach akt*, która w pewien sposób określała zasady przechowywania akt wojskowych, rejestracji dokumentów, terminy ich przekazywania do AW. Istotną rzeczą tam zawartą było zalecenie, aby do AW przekazywać akta uporządkowane zgodnie ze schematem wykazu akt⁸⁹. Niemniej jednak nie przzerwano prac nad opracowaniem instrukcji archiwalnej, której kolejne projekty konsultowano i przeredagowywano kolejne jej wersje od 1931 do 1938 roku, kiedy wreszcie 22 grudnia została zatwierdzona z mocą obowiązującą od 1 stycznia 1939 roku⁹⁰.

Instrukcja postanawiała, że jednostki i dowództwa wszystkich szczebli miały przystąpić do porządkowania i wydzielania akt posiadanych w swoich kancelariach, wytworzonych do 1931 roku włącznie. Akta z lat 1918–1921 w całości miały być przekazane do AW, natomiast dokumenty z lat 1922–1931 należało podzielić na kategorie, z których tylko kategoria A⁹¹ miała trafić do AW (część {kat. B} była przeznaczona do przechowywania w składnicach akt, część do zniszczenia). Od roku 1941–AW miało przyjmować wydzielone akta kategorii A. Planowano, że wszystkie powyższe prace zostaną zakończone do końca 1943 roku, natomiast przekazywanie do AW dokumentacji powstałej po 1931 roku miało się rozpocząć w roku 1944.

W 1936 roku wydano drukiem na prawach rękopisu instrukcję dotyczącą pracy AW w czasie wojny pt. *Zadania i metody pracy AW*, w której przedstawiono – w sposób ogólny – również rozwiązania wewnętrzne na ewentualny okres działań wojennych. Bardzo późno AW rozpoczęło starania o wprowadzenie instrukcji mobilizacyjnej dla wojskowej służby archiwalnej. Dopiero w czerwcu 1938 roku projekt takiej instrukcji został opracowany – w oparciu o doświadczenia I wojny światowej, wojen polskich i wzory obce – i przedstawiony szefowi Sztabu Głównego⁹². Do chwili wybuchu wojny nie został zatwierdzony.

⁸⁷ B. Pawłowski, *Nieco o brakowaniu akt* [w:] „Archeion” 1928, nr 3, s. 23–29.

⁸⁸ CAW, Zespół akt AW, I.341.2.24.

⁸⁹ Tamże, I.341.2.27.

⁹⁰ Instrukcja o przechowywaniu, wydzielaniu i niszczeniu akt z 22.12.1938 r. (sygn. 1005/s, załącznik nr 3 do paragrafu 66. Biur i paragrafu 83. Biur).

⁹¹ Kategoria A oznacza akta o wartości historycznej przeznaczone do trwałego przechowywania.

⁹² B. Waligóra, *Archiwum Wojskowe od 31 sierpnia do 17 listopada 1939 roku*. Relacja złożona w archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Wł. Sikorskiego w Londynie, sygn. B.1.12.h. (kserokopia

Skutkiem późnego wprowadzenia w życie *Instrukcji archiwalnej* było przeładowanie magazynów AW oraz ogromne ilości akt w kancelariach, a więc niemożność — w obliczu jakiegokolwiek kataklizmu — zabezpieczenia wśród nich akt o wartości historycznej.

Wkrótce, w obliczu zagrożenia wojną przed kierownictwem i pracownikami AW stanęło zadanie zabezpieczenia zasobu - zarówno w magazynach głównych jak terenowych. Dopiero na konferencji zwołanej w kwietniu w Biurze Administracji Armii zajęto się sprawą obchodzenia się z archiwaliami w czasie działań wojennych⁹³. Podjęto wtedy szereg ustaleń na ten temat i ewentualnej ewakuacji akt. Zgodnie z tymi ustaleniami do chwili wybuchu wojny AW wykonało wiele czynności, aby zabezpieczyć zasób. M.in. przyjęto akta z WBH do magazynu głównego, udzielono pomocy przy zabezpieczaniu akt Referatu Historycznego DOK VII, wykonano skontrum całości zasobu i inwentarz topograficzny archiwum⁹⁴ oraz przygotowano personel do pracy w warunkach wojennych. Jak się okazało, było zbyt późno, aby w miarę sprawnie uporać się z tak ogromną ilością dokumentacji.

Archiwum Wojskowe przechowywało swoje zbiory w Warszawie, w kilku miejscach. Pierwszym pomieszczeniem w latach 1918–19 był Pałac pod Błachą, z którego na przełomie lat 1919/20 przeniesiono akta do Fortu Legionów (d. Fort Włodzimierza) na ul. Zakroczymską. Akta Samodzielnego Referatu Archiwalnego przechowywano w Wojskowym Biurze Historycznym. Nowe budynki magazynowe przydzielono AW w 1931 roku przy ul. Pokornej, niedaleko Fortu Legionów.

4. Działalność naukowa oraz na potrzeby wojska i społeczeństwa

Pracownicy AW mieli swój udział w życiu naukowym kraju i wielu z nich mogło poszczycić się własnym dorobkiem. Przede wszystkim obaj dyrektorzy AW – Bronisław Pawłowski i Bolesław Waligóra byli wielkimi popularyzatorami zasobu archiwum. Pierwszy, wybitny historyk wojskowości, postawił na szeroką informację o zbiorach AW poprzez udział w konferencjach naukowych i wygłaszanie odczytów i referatów na temat zasobu. Już wkrótce po objęciu stanowiska kierownika CAW wygłosił w Toruniu odczyt o powstaniach narodowych zaproszony przez Wydział Oświaty b. Armii gen. Hallera. Nie zapomniał także zapoznać zgromadzonych z pracą w CAW i archiwaliami przez nie posiadanych oraz wartością, jaką stanowią dla narodu⁹⁵. Dr Pawłowski dawał przykład swoim podwładnym i również od nich wymagał podobnego zaangażowania. W CAW – z jego inicjatywy – organizowano zebrania naukowe i sesje okolicznościowe poświęcone nie tylko sprawom archiwal-

w zbiorach CAW); Projekt instrukcji *Organizacja i zadania wojskowej służby archiwalnej w czasie wojny oraz Instrukcja o zbieraniu, gromadzeniu i odsyłaniu akt w polu*: Instytut Polski i Muzeum im. gen. Wł. Sikorskiego, sygn. A.I. 1/3. (kserokopia w zbiorach CAW, Zespół akt AW, 1.341.2.55.)

⁹³ Sprawozdanie za okres lipiec 1938-czerwiec 1939. CAW, Zespół akt AW, 1.341.2.59.

⁹⁴ Plan rozmieszczenia poszczególnych zespołów akt w magazynach.

⁹⁵ Sprawozdanie z czynności AW za okres 20–27.02.1920. CAW, Zespół akt AW, 1.341.2.115.

nym, ale również ważnym wydarzeniem historycznym. Dr Pawłowski był autorem referatów na tematy fachowe, które wygłaszał także w innych placówkach archiwalnych. Niektóre z nich to: *Archiwistyka, jej rozwój i zadania*, *Archiwa francuskie*, *Archiwa włoskie*, *Archiwa polskie*, *Powstanie i rozwój Centralnego Archiwum Wojskowego*. Był on ponadto autorem wielu opracowań historycznych m.in. *Królestwo Polskie i powstanie listopadowe*; *Wojsko Polskie*, *Dwernicki, W. przededniu Raszyna*, *Z dziejów kampanii 1809 r. w Galicji Wschodniej*⁹⁶. Niemalże był wkład dr. Pawłowskiego w wydawania źródeł historycznych -- był głównym redaktorem pomnikowego wydawnictwa *Źródła do dziejów wojny polsko-rosyjskiej 1830-1831*. Z okresu kierowania archiwum wojskowym przez dr. Pawłowskiego pochodzi około 60 różnego rodzaju publikacji jego autorstwa⁹⁷.

Zarówno kierownik CAW jak i inni pracownicy brali udział w pracach Sekcji Archiwalnej Towarzystwa Miłośników Historii w Warszawie. Dwukrotnie też dr Pawłowski uczestniczył w obradach Zjazdu Historyków Polskich – IV w Poznaniu w 1925 roku i V w Warszawie w 1930 roku. Na czwartym zjeździe wygłosił referat pt. *Stan i dezyderaty historii wojskowej w epoce Księstwa Warszawskiego*⁹⁸. W zjeździe tym wzięli udział także inni pracownicy CAW wygłaszając referaty: Stefan Pomarański i Gustaw Kaleński⁹⁹ na temat źródeł do dziejów powstania stycziowego, W. Zawadzki o źródłach do historii wojny 1919-1921¹⁰⁰. Z kolei na V Zjeździe w Warszawie dr Pawłowski był autorem referatu pt. *Organizacja pracy w zakresie historii wojen*¹⁰¹. Szczególnie ożywioną dyskusję – ciągnącą się jeszcze po zakończeniu obrad zjazdu – wzbudziły postulaty postawione przez kierownika CAW o ewentualnym scaleniu wszystkich archiwaliów wojskowych w jednym archiwum – w tym wypadku w CAW, co znacznie ułatwiłoby prace badawcze nad historią wojskowości. Dr Pawłowski z racji pełnionej przez siebie funkcji był członkiem Rady Archiwalnej działającej przy Ministerstwie Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego i do udziału w jej obradach przywiązywał ogromną wagę. Często wchodził w skład komisji i zespołów powoływanych przez Radę¹⁰².

⁹⁶ Szerzej: B. Woszczyński, *Bronisław Pawłowski – organizator i dyrektor Centralnego Archiwum Wojskowego* [w:] *Sesja naukowa poświęcona B. Pawłowskiemu w setną rocznicę urodzin*, Toruń 1988.

⁹⁷ Bibliografia prac B. Pawłowskiego [w:] *Sesja naukowa poświęcona B. Pawłowskiemu...*, op. cit., s. 109–126.

⁹⁸ *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925 r. t. I, Referaty*, Lwów 1925.

⁹⁹ Gustaw Kaleński ur. w 1881 r.; żołnierz Legionów; członek POW; od 1918 r. w CAW; od 1926 r. kierownik archiwum WBH; od 1927 r. w stanie spoczynku; został kierownikiem archiwum Państwowego Banku Rolnego; od 1941 r. w Wojskowym Biurze Historycznym ZWZ – AK; 29.05.1943 r. rozstrzelany na Pawiaku. *Polski Słownik Biograficzny*, t. XI, s. 437–438.

¹⁰⁰ *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu...*, op. cit.

¹⁰¹ *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie 28 listopad - 4 grudzień 1930 r. t. I. Referaty*, Lwów 1930.

¹⁰² R. Piechota, B. Jagiełło, M. Motas, *Pierwsze protokoły Rady Archiwalnej (1918-1922)* [w:] „Teki Archiwalne” 1971, t. 13, s. 153, 159.

Był dyrektor Pawłowski głównym organizatorem życia naukowego archiwum. Utrzymywał osobiste kontakty z wieloma osobistościami życia naukowego kraju oraz łączność z archiwami państwowymi będąc niejednokrotnie uczestnikiem przedsięwzięć naukowo–archiwalnych tam podejmowanych. Trudno jest ocenić ogrom prac wykonanych przez dr. Pawłowskiego w ciągu najtrudniejszych – pierwszych lat działalności archiwum. Oprócz pracy organizatorskiej – rozpoczynania od podstaw budowy i kształtowania wojskowej służby archiwalnej, nie zaniedbywał pracy naukowej. Z racji swego dorobku jako historyka jest stawiany w jednym rzędzie z dwoma najwybitniejszymi historykami wojskowości tego okresu – M. Kukielem i W. Tokarzem.

Mjr Waligóra zajmował więcej się praktycznymi sprawami archiwalnymi, szkoleniem personelu, organizacją pracy. Wynikiem jego zainteresowań i doświadczeń z pracy jest wiele publikacji archiwalnych, m.in.: *Zadania i metody pracy AW; Zarys wysiłku około gromadzenia pamiątek, wspomnień, relacji itp. do historii przedwojennych związków wojskowych, formacji i wojska polskiego; Gromadzenie źródeł do historii Legionów Polskich; Stan akt formacji polskich, Odciążanie sztabów od nadmiaru akt w polu, zbieranie akt, ewakuacja oraz przechowywanie ich w świetle doświadczeń z wojny światowej*. Był on także autorem szeregu książek historycznych m.in.: *Dzieje 85. pułku strzelców wileńskich, Zajęcie Wilna przez gen. Lucjana Żeligowskiego, Bój na przedmieściu Warszawy w sierpniu 1920 r.* oraz współredaktorem dwutomowego dzieła *Bitwa Warszawska*.

Nie tylko kierownicy AW prowadzili badania naukowe w zakresie historii i archiwistyki. Przyjęcie do pracy – na początku lat trzydziestych – absolwentów studiów historycznych, niektórych już z tytułami doktora, zaowocowało wieloma publikacjami. H. Jabłoński był autorem opracowań: *Zadania i organizacja służby etatowej w świetle regulaminów przedwojennych państw zaborczych oraz organizacja tej służby w Polsce Odrodzonej* oraz *Archiwa wojskowe (powstanie ich, czynniki powodujące wyodrębnienie archiwów wojskowych, zakres działania, organizacja)*; L. Widerszal – *Władze terytorialne w Niemczech, Austrii i Rosji do 1918 r. oraz w Polsce 1918-1921*. Opracowania takie były wydawane w AW w formie maszynopisów oprawionych i przeznaczonych dla osób korzystających z materiałów źródłowych w pracowni naukowej i dla pracowników.

Często pracownicy AW publikowali swoje prace na łamach czasopism fachowych „Bellony”, „Przeglądu Historycznego”, „Archeionu”, „Polski Zbrojnej” i gazet codziennych. Należy tu wymienić chociażby artykuły: Kaliksta Morawskiego – *Zatarg włosko – abisyński, Linia historyczna polityki włoskiej, Italia a powstanie styczniowe*; Lucjana Russyana – *Sprawy archiwalne na Węgrzech w latach 1933–1937, Polacy a sprawa polska na Węgrzech*; Gustawa Kaleńskiego – *Systemy kancelaryjne – austriacki, niemiecki, rosyjski i francuski*; Antoniego Hniłki – *Dzieje i zadania Archiwum Wojskowego, Gen. Alojzy Bruhl jako wychowawca żołnierza polskiego, Pierwsze manewry*; Stanisława Płoskiego – *Reformy archiwalne w Rosji sowieckiej*; Wiktora Brummera – *Od legionów do wojska polskiego, Wojciech Bogusławski jako agitator powstania*. Kapitan Wiktor Brummer był znanym

teatrologiem, publikował także recenzje sztuk, wydawał gazetę teatralną oraz wygłosił 11 odczytów w Polskim Radiu właśnie na tematy teatralne.

Pracownicy naukowcy AW wnieśli swój wkład w opracowywanie kolejnych zeszytów Polskiego Słownika Biograficznego – kpt. Giergielewicz był autorem aż 60 życiorysów, Henryk Jabłoński i Lucjan Russyan po 10¹⁰³.

Tak jak i współcześnie, jest rzeczą oczywistą, że Centralne Archiwum Wojskowe utworzone w 1918 roku, a następnie Archiwum Wojskowe były przede wszystkim instytucjami resortowymi i jako takie miały spełniać określone zadania postawione przez władze wojskowe. Tworzenie od podstaw państwa polskiego oraz jego sił zbrojnych wymagało opracowania wielu dokumentów zasadniczych. Wiele instytucji, urzędów funkcjonowało długo w oparciu o wzorce ustrojowe państw zaborczych, ale w oparciu o nie opracowywano nowe rozwiązania, do których niejednokrotnie wykorzystywano dokumenty archiwalne. Także dokumentacja zgromadzona w CAW przez władze wojskowe na początku postrzegana była przede wszystkim pod kątem użyteczności do pracy bieżącej, przydatność dla pracy naukowej widziano raczej w archiwaliach zgromadzonych w Sekcji Historyczno–Operacyjnej. Stopniowo, także z powodu połączenia tych zasobów, sytuacja ulegała zmianie.

W zasadzie panowała dość duża swoboda w korzystaniu z archiwaliów. Zezwolenia udzielał dyrektor archiwum, po przedstawieniu podania, a w nim przedmiotu i celu badań. W pewnym okresie pracujący na dokumentach oficerowie z Legionowych Kół Pułkowych piszący historie swoich jednostek otrzymali zgodę nawet na porządkowanie akt¹⁰⁴. Bez żadnych problemów udostępniano akta z grup I, II i częściowo IV czyli akta dawne do 1863 roku, związków i formacji wojskowych polskich po powstaniu styczniowym i częściowo akta wojskowe wytworzone po 1918 roku. Pracę nad materiałami prowadzono w pracowniach AW – w Forcie Legionów, przy ul. Pokornej (w Warszawie) oraz pracowni Samodzielnego Referatu Archiwalnego (w siedzibie Biura Historycznego w al. Ujazdowskich), chociaż istniała również możliwość wypożyczania akt na zewnątrz¹⁰⁵. Wymagało to zgody kierownika archiwum i śledzenia drogi akt po wypożyczeniu. Dokładniejsze informacje o sposobach korzystania z wojskowego zasobu archiwalnego znajdujemy w już cytowanej broszurze *Archiwum Wojskowe...* wydanej w 1937 roku. Pomocne było przed przystąpieniem do pracy przestudiowanie referatu mjr. Waligóry *Stan pomocy archiwalnych oraz metoda poszukiwań z uwzględnieniem szczególnych warunków w Archiwum Wojskowym*¹⁰⁶. Każda osoba pisząca pracę naukową w oparciu o zasób AW była zobligowana do przekazania dwóch egzemplarzy swojej pracy do biblioteki archiwum. Zainteresowa-

¹⁰³ Sprawozdania z czynności AW. CAW, Zespół akt AW 1.341.2.53, 54.

¹⁰⁴ B. Waligóra, *Praca Legionowych Kół Pułkowych nad historiami oddziałów Legionowych*. CAW, Zespół akt AW, 1.341.2.99.

¹⁰⁵ CAW, Zespół akt AW, 1.341.2.1.

¹⁰⁶ CAW, Tamże, 1.341.2.106.

nie wojskowymi materiałami źródłowymi wzrastało z każdym rokiem. W roku 1924 w pracowni naukowej odnotowano 20 osób korzystających, w okresie od połowy 1929 roku do połowy 1930 roku – 200 osób, w latach 1936-1937 już 567 osób¹⁰⁷.

Zgodnie z *Przepisem służbowym...* z 1938 roku udostępniano do celów służbowych, naukowych i potrzeb obywateli te materiały, których udostępnianie nie jest sprzeczne z interesami państwa lub do których dostęp nie został przez ofiarodawców zastrzeżony. Do pracy naukowej udostępniano wszystkie materiały archiwalne poza aktami „wojska Polski Odrodzonej”, które mogły zostać wykorzystane tylko do prac służbowych prowadzonych przez WBH lub za zgodą szefa WBH. Akta te w całości miały być udostępnione po upływie określonego czasu, który miał być ustalony oddzielnym rozkazem ministra spraw wojskowych w porozumieniu z ministrem wyznań religijnych i oświecenia publicznego. Wszystkie akta zgromadzone w AW traktowane były jako tajne i udostępniane za pisemną zgodą dyrektora archiwum. Zezwolenia dyrektora wymagano także, jeżeli korzystający chciał układać i publikować spisy, zestawienia i repertoria zarówno do użytku prywatnego jak publicznego. Uregulowano również sprawę wypożyczania akt poza archiwum – odtąd jedynie władzom wojskowym, sądom i archiwom państwowym. Potwierdzono tym przepisem funkcjonowanie, wydzielonego z AW – referatu w celu ułatwienia pracy WBH. Referat ten posiadał wydzieloną pracownię. Uprawnienia do osobistego korzystania z materiałów archiwalnych w AW – w celach urzędowych, naukowych lub prywatnych – miały: 1) osoby znane z działalności naukowej, 2) osoby mające polecenie władz, dowódców wojskowych, instytucji naukowych lub osób znanych ze swojej działalności naukowej, 3) oficerowie i urzędnicy państwowi i komunalni mający pisemne polecenie swych przełożonych w określonym celu służbowym, 4) w wypadkach wyjątkowych także inne osoby według decyzji dyrektora AW¹⁰⁸.

Jednym z najważniejszych zadań archiwum od początku istnienia było załatwianie kwerend osobowych i temu poświęcano najwięcej uwagi i czasu. W I wojnie światowej wzięły udział masy ludzi, większość społeczeństwa związana była jeśli nie z wojskiem to organizacjami niepodległościowymi lub zmuszona do różnych świadczeń na rzecz wojska. Na CAW spadł obowiązek udzielania informacji organom władzy cywilnej i wojskowej oraz społeczeństwu, a także wydawania poświadczeń, głównie o służbie wojskowej. Liczba podań załatwianych przez archiwum wojskowe wciąż wzrastała chwilami paraliżując inne prace archiwalne. O ile w roku 1919 ich liczba wynosiła 721, to w kolejnych latach:

rok	1924	1925	1926	1927	a w latach trzydziestych	1932	1934	1936	1938
	1271	3880	5804	5344		16513	31616	37638	42147 ¹⁰⁹

¹⁰⁷ CAW, Tamże, I.341.2.39,46,54.

¹⁰⁸ *Przepis służbowy...*, op. cit.

¹⁰⁹ Opracowano na podstawie sprawozdań miesięcznych z pracy AW z lat 1924–1938. CAW, Zespół akt AW, I.341.2.73.

Treść podań dotyczyła nie tylko służby w Wojsku Polskim od 1918 roku. Podania pisali również byli żołnierze formacji polskich z okresu I wojny światowej. Zaświadczenia wydawane przez AW były niezbędne nie tylko przy obliczeniach wysługi służby wojskowej lub pracy, staraniach o uzyskanie emerytury, otrzymanie Krzyża lub Medalu Niepodległości, ale często konieczne przy ubieganiu się o stanowiska w urzędach państwowych. Innym rodzajem poświadczeń były pisma nadsyłane przez placówki zagraniczne i działające tam zrzeszenia byłych żołnierzy WP, jak np. Armii gen. Hallera. Zaświadczenie uzyskane z AW umożliwiało im starania o obywatelstwa kraju, w którym zamieszkiwali, a np. we Francji honorowano je przy nabywaniu tamtejszych uprawnień kombatanckich i karty stałego pobytu w tym kraju. Zdarzało się również – chociaż niewiele – ze względu na brak źródeł, wydawanie zaświadczeń dla byłych żołnierzy armii austro-węgierskiej i rosyjskiej.

Ogromna liczba wpływających podań uniemożliwiała załatwianie ich w obowiązującym terminie siedmiu dni. Na polecenie dyrektora do tej pracy kierowano coraz częściej cały personel archiwum, a należy przy tym podkreślić, że przez wiele lat nie było w strukturze archiwum komórki wyspecjalizowanej w załatwianiu tzw. kwerend. Referat ogólny zajmujący się właśnie sprawami wydawania poświadczeń utworzono dopiero w 1933 roku. Było to jedno z pierwszych przedsięwzięć reorganizacyjnych dyrektora Waligóry, ale i tak nie zmieniło tempa załatwiania podań, których napływało w tym okresie coraz więcej (patrz wyliczenia powyżej). Próby rozwiązania tej trudnej, nie tylko dla archiwum, sytuacji, w postaci przydzielenia przez Biuro Ogólno – Organizacyjne MSWojsk. 9 dodatkowych, tymczasowych etatów na 1934, 1935, nie udały się. Od 1936 roku AW zatrudniało 20 osób opłacanych z tzw. Funduszu Płac, które zajmowały się tylko podaniami.

Na podstawie wniosków z minionych lat, w nowej instrukcji archiwalnej, zatwierdzonej w 1938 roku, przewidywano metodyczne i planowe zbieranie materiałów archiwalnych podczas wojny, a także zadania Archiwum Wojskowego na okres powojenny. Szczególnie podkreślono fakt, że wojna i okres po jej zakończeniu wiąże się ze zwiększonym napływem kwerend i dlatego należy w miarę szybko i sprawnie porządkować akta.

5. Archiwiści wojskowi w okresie międzywojennym

W wielu dokumentach określających zadania AW formułowano zdanie, że *archiwista wojskowy jest strażnikiem prawdy dziejowej zawartej w powierzonych mu dokumentach*. Na pewno jednak rola archiwisty nie ograniczała się do biernego czuwania nad aktami. W odrodzonej w 1918 roku Rzeczypospolitej nie było wykwalifikowanych wojskowych kadr archiwalnych. Należało dopiero je wyszkolić. Poświęcił się temu przede wszystkim dr Bronisław Pawłowski, pierwszy kierownik Centralnego Archiwum Wojskowego w 1918 roku i organizator służby archiwalnej odrodzonego WP. W pierwszym składzie personelu znaleźli się oprócz niego archiwiści: ppor. Stanisław Winiarski i Kazimierz Bratoszewski oraz pomocnicy archiwistów: sierż. Euge-

niesz Loewel, plut. Marian Albiński, szer. Stanisław Massalski, Irena Gudzachówna, Janusz Buki (był także słuchaczem prawa) i Stanisław Nowakowski (był także słuchaczem filozofii)¹¹⁰. Później pracownikami CAW zostali także: dr Eugeniusz Wawrzko-wicz, ppor. Józef Pomarański i ppor. dr Józef Seruga¹¹¹.

Zadaniem archiwistów było porządkowanie i przechowywanie wszystkich materiałów archiwalnych, które mogły mieć znaczenie dla historii, interesu państwa i praw obywateli – było to jedyne kryterium obowiązujące przy ocenie, porządkowaniu i brakowaniu akt. Do właściwego prowadzenia prac archiwalnych niezbędny był wyszkolony personel, a było to problemem zarówno wojskowej jak cywilnej służby archiwalnej. Większość osób podejmujących pracę w AW w okresie dwudziestolecia międzywojennego nie miała fachowego przygotowania. Nie sprzyjał na pewno praktycznemu szkoleniu archiwistów również charakter prac prowadzonych w archiwum w pierwszych latach powojennych – głównie ewidencjonowanie i prace porządkowe. Pierwsi pracownicy archiwum wojskowego kształcili się na cywilnych kursach archiwalnych organizowanych od 1925 roku przez Wydział Archiwów Państwowych przy MWRiOP. Co prawda w założeniu tych kursów leżało kształcenie studentów (głównie Uniwersytetu Warszawskiego), którzy mogliby w przyszłości pracować w archiwach, jednakże szybko okazało się, że bardziej przydatne jest szkolenie osób już zatrudnionych¹¹². Wykładowcami na kursach byli wybitni polscy historycy – archiwiści: Marce-li Handelsman, Kazimierz Konarski, Tadeusz Manteuffel, Józef Siemieński. Teoretycz-na część kursu obejmowała wykłady z historii ustroju państwa, dziejów archiwów pol-skich i zagranicznych oraz metodyki archiwalnej. W części praktycznej każdy uczest-nik kursu miał za zadanie zinwentaryzować otrzymany zespół archiwalny oraz udzielić odpowiedzi na kilka podań. Interesującym przedmiotem wprowadzonym do programu kursu stała się metodyka poszukiwań archiwalnych, niezbędna w pracy historyka – archiwisty. Oprócz pracowników AW (w kursie zorganizowanym w 1926 roku uczest-nicyli mjr Antoni Hniłko, kpt. Wincenty Górecki, Gustaw Kaleński, Halina Sabokowa i Wacław Zawadzki¹¹³) udział w kursach brali także pracownicy innych wojskowych instytucji takich, jak Centralna Biblioteka Wojskowa i Biuro Historyczne Sztabu Gene-ralnego. Do 1932 roku w 10 kursach zorganizowanych przez Wydział Archiwów Pań-stwowych MWRiOP wzięło udział 294 osoby, wśród nich było 13 pracowników AW¹¹⁴, od 1932 roku już nikt z AW nie brał w nich udziału.

W zasadzie, oprócz kierownictwa archiwum, żadna zwierzchnia władza wojskowa nie interesowała się problemami kadrowymi tej instytucji. Dopiero gen. Stachiewicz na początku lat trzydziestych zlecił nowemu dyrektorowi, mjr. Waligórze – być może z inicjatywy tegoż – przeprowadzenie rozmów z każdym pracownikiem i zwolnienie osób nie posiadających odpowiednich kwalifikacji¹¹⁵. Skutkiem tych rozmów był wnio-

¹¹⁰ Tamże, I.341.2.38.

¹¹¹ *Archiwum Wojskowe...*, op. cit., s. 5.

¹¹² Szerzej patrz: *Kursy archiwalne* [w:] „Archeion” 1927 z. 2, s. 184–193; *Dziesięciolecie kursów archiwalnych* [w:] „Archeion” 1935, t. 13, s. 183–186.

¹¹³ Sprawozdanie z czynności AW za listopad 1926 r., CAW, Zespół akt AW, I.341.2. 62.

¹¹⁴ Tamże, I.341.2.62, 65, 67.

¹¹⁵ Sprawozdanie z czynności AW za lipiec 1933 - czerwiec 1934 r., Tamże, I.341.2.45.

sek mjr. Waligóry, że personel AW zupełnie nie odpowiada wymogom pracy w tej instytucji, jest przypadkowy, a za taki stan rzeczy odpowiedzialne jest również Biuro Personalne MSWojsk., które kierowało ludźmi do pracy. Tylko trzy osoby uzyskały zezwolenie na porządkowanie akt, pozostali – według słów mjr. Waligóry – właściwie nie byli wykonywaną pracą zupełnie zainteresowani, a siedem osób przedstawiono do zwolnienia. Kierownictwo AW rozpoczęło starania o pozyskanie wykwalifikowanych pracowników, skutkiem których było przyjęcie do pracy czterech osób ze stopniem naukowym doktora: Henryka Jabłońskiego, Lucjana Russyana, Edmunda Oppmana¹¹⁶ i Ludwika Widerszala oraz czterech magistrów: Rocha Morcinka¹¹⁷, Marię Wierzbicką, Janinę Godlewską i Jadwigę Majchrzakównę, a także siedmiu osób bez kwalifikacji¹¹⁸. W 1934 roku z inicjatywy mjr. Waligóry zorganizowano w AW pierwszy wewnętrzny, czteromiesięczny kurs archiwalny, a od wyników uzyskanych na kursie uzależniono dalszą pracę nowo przyjętych osób. W niektórych zajęciach i wykładach mieli obowiązek wziąć udział również stali pracownicy AW.

Wykładowcami na tych kursach byli pracownicy archiwum, a tematyka uwzględniała specyfikę pracy archiwalnej, a więc: wiadomości o archiwach, archiwistyce, polskie ustawodawstwo wojskowe, opracowywanie materiałów fotograficznych i kartograficznych, załatwianie kwerend osobowych i inwentaryzację rękopisów. Wynikiem tych działań były uzyskane w krótkim czasie osiągnięcia na polu opracowywania zasobu. Zinwentaryzowano 200 zespołów archiwalnych (ok. 21 000 j.a.), wykonano 3 skorowidze uczestników powstań śląskich (ok. 84 000 nazwisk) i 14 innych skorowidzów (55 000 nazwisk)¹¹⁹. Do roku 1938 wewnętrzne kursy były stałą formą dokształcania pracowników. Oprócz kursów, pracowników AW szkolono na – wygłaszanych przez pracowników – wykładach i odczytach o bardzo różnorodnej tematyce, przydatnej w pogłębianiu wiedzy ogólnowojskowej takiej, jak tworzenie, organizacja, uzbrojenie i taktyka rodzajów wojsk i służb.

Do obowiązków każdego archiwisty wojskowego należało indywidualne doskonalenie w zawodzie archiwalnym, pogłębianie wiedzy teoretycznej, poznawanie literatury

¹¹⁶ Edmund Oppman ur. 14.08.1903 w Jekaterynosławiu; uczestnik wojny 1920 r. w szeregach 18 pap; absolwent studiów historycznych na Uniwersytecie Warszawskim; od 1928 – doktor; w l. 1929–1935 pracownik AGAD; od 1935 – w AW; internowany w Rumunii w 1939 r. przedostał się do Francji; w l. 1940–1948 pracował jako referent w Wydziale Archiwalnym WBH w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie; w l. 1948–1951 był kierownikiem archiwum w Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Wł. Sikorskiego w Londynie; zmarł 12.01.1951. *Polski Słownik Biograficzny*, t. 24, s. 147 - 148.

¹¹⁷ Roch Morcinek ur. 14(17).08.1903 w Małachowie Wierzbicznem, pow. gnieźnieński; absolwent studiów historycznych Uniwersytetu Poznańskiego; od marca 1935 r. pracownik AW; od 1938 r. – doktor; okres okupacji spędził w oflagu II C w Dobiegniewie; po wojnie, w roku 1945 i w l. 1947–1950 był kierownikiem CAW w Oliwie; od 1948 r. – ppłk; od 1950 r. pracował w Archiwum Państwowym w Gdańsku; zmarł 26.06.1968 r. CAW, akta personalne (ap) 10358 oraz *Polski Słownik Biograficzny*, t. 21, s. 761–762; *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, op. cit., s. 150.

¹¹⁸ Sprawozdanie z czynności AW za okres lipiec 1934 – czerwiec 1935. CAW, Zespół akt AW I.341.2.46.

¹¹⁹ Sprawozdanie za okres lipiec 1935 – czerwiec 1936 oraz lipiec 1936 – czerwiec 1937. Tamże, I.341.2.48 i 49.

przedmiotu podczas prac archiwalnych, podejmowanie pracy twórczej. Podsumowując dorobek przedwojennych archiwistów można stwierdzić, że – w zależności od warunków pracy – w dużym stopniu obowiązki te były wykonywane. Mimo wielu kłopotów z obsadą personalną – szczególnie w pierwszych latach funkcjonowania archiwum – wykonano olbrzymią pracę: zgromadzenia wojskowego zasobu archiwalnego, częściowego uporządkowania i opracowania oraz udostępniania – i to w ciągu krótkiego okresu dwudziestu lat pokoju między wojnami światowymi.

Rozdział III

POLSKIE AKTA WOJSKOWE W CZASIE WOJNY

Na długo przed rozpoczęciem działań wojennych agresor planuje zdobycie i zabezpieczenie przed zniszczeniem dokumentacji przeciwnika, którą może wykorzystać w swoich posunięciach strategicznych, taktycznych, operacyjnych i politycznych. Każde państwo – oprócz ochrony granic, ludności i mienia ma obowiązek zabezpieczenia swoich dóbr kulturalnych, m. in. archiwaliów – w tym także wojskowych. Staje się to szczególnie aktualne w obliczu wszelkich kataklizmów. Na wypadek wojny konieczność zabezpieczenia akt wojskowych jest sprawą bezdyskusyjną, tym bardziej, że dla przeciwnika mogą mieć one ogromne znaczenie – i to zarówno akta dawne jak i najnowsze. Istnieją różne sposoby chronienia akt przed dostaniem się w ręce nieprzyjaciela – w przygotowanych wcześniej miejscach, odpowiednio zabezpieczonych pomieszczeniach lub ewakuacja na tereny nieobjęte działaniami wojennymi lub za granicę. Najszybszy sposób – jednakże nieodwracalny – to spalenie. Często ratowanie zasobów archiwalnych wymuszone jest określoną sytuacją wojenną – tempem działań bojowych i posuwania się wojsk nieprzyjaciela.

Podczas kampanii wrześniowej okazało się, że w niewielu wypadkach można było zastosować zaplanowane sposoby zabezpieczenia archiwaliów – nawet te najprymitywniejsze jak zniszczenie. Czas pokazał jednak, że dzięki temu duża część akt wojskowych – głównie wytworzonych w wieku XX – ocalała dzięki agresorowi.

1. Losy zasobu Archiwum Wojskowego po 1 września 1939 r.

a) w drodze na zachód

W kwietniu 1939 roku, w Biurze Administracji Armii odbyła się konferencja w sprawie postępowania z aktami na wypadek działań wojennych. Obecny na niej dyrektor AW stwierdził, że z powodów oczywistych (zatwierdzenie instrukcji archiwalnej dopiero z dniem 1 stycznia 1939 roku) AW nie zdążyło przejąć z jednostek dokumentacji kategorii A. W tej sytuacji akta te z jednostek nie będą mogły być w całości wywiezione i muszą zostać zniszczone bez dokonania odpowiedniej segregacji¹. Nie zdecydowano, co robić z dokumentacją pozostającą w archiwach podręcznych i kancelariach instytucji centralnych, dowództw terenowych władz wojskowych, dowództw jednostek i zakładów wojskowych – pozostawiono to decyzjom władz. Brak w doku-

¹ Sprawozdanie z czynności AW za okres od 1.07.1938 - 30.06.1939. CAW, Zespół akt AW, I.341.2.53.

mentach informacji, czy ze strony wojskowej służby archiwalnej czyniono starania, aby pomóc jednostkom w ewentualnym zabezpieczeniu archiwaliów lub dokonania wyboru wartościowych dokumentów.

Archiwum Wojskowe we własnym zakresie przygotowywało się do przyszłej wojny. Istotną dla AW sprawą – oprócz zasobów własnych – były także akta przechowywane w Archiwum Referatu Historycznego DOK VII w Poznaniu, przewiezienie których do Warszawy było niemożliwe z powodu braku pomieszczeń magazynowych. Pomoc AW polegała więc wyłącznie na dostarczeniu pojemników, sznurów i teczek do pakowania dokumentów oraz delegowaniu jednego pracownika². Przejęte zostały natomiast i przygotowane do przewiezienia do magazynu głównego przy ul. Zakroczymskiej akta z archiwum podręcznego WBH – ale, jak wynika z relacji – zostały one przewiezione tylko w części, reszta pozostała na miejscu³.

W czerwcu 1939 roku zatwierdzony został wewnętrzny plan transportu akt na wypadek ewakuacji⁴ dotyczący tylko akt AW. Po ogłoszeniu mobilizacji 23 sierpnia 1939 roku w archiwum trwały prace zabezpieczające zasób archiwalny, ale jak pisał później dyrektor Waligóra, była to właściwie kontynuacja pracy *przewidzianej programem pokojowym*⁵.

W pierwszych dniach po wybuchu wojny praca w archiwum była kontynuowana, aczkolwiek część pracowników zmobilizowano, a pozostali mieli trudności z docieraniem do pracy ze względu na naloty bombowe. Do archiwum dowieziono jeszcze tajne akta z GISZ-u, kolejną część akt z WBH oraz część zbiorów CBW – chociaż te ostatnie nie miały być ewakuowane. Dopiero 5 września dyrektor AW otrzymał od szefa WBH płk. Bronisława Rakowskiego, rozkaz ewakuacji instytucji – wieczorem tego dnia nastąpił wyjazd z Warszawy. Z relacji mjr. Waligóry wiemy, że *ze zbiorów archiwalnych można było zabrać niewiele*⁶. Gros zasobu miało pozostać w Warszawie i według zaleceń władz wojskowych, a właściwie zastępcy – zaś od 5 września – szefa WBH ppłk. dypl. Alojzego Horaka, *w razie zajęcia Warszawy przez Niemców urzędnik [stojący w tym czasie na czele AW, wyznaczony przez dyrektora – przyp. aut.] miał wkraczającym wręczyć list w języku francuskim, że opierając się na zwyczajach międzynarodowych oddaje się im pod opiekę zgromadzone zbiory*⁷. Nie wiemy, czy rzeczywiście Niemcy w taki sposób zawładnęli tą częścią zasobu AW, która pozostała w Warszawie. Z relacji kpt. Hugona Zielińskiego, pracownika WBH wynika, że część akt z Fortu Legionów uległa zniszczeniu jeszcze przed wejściem

² Tamże.

³ Por. M. H. Serejski, *Ze wspomnień o Wojskowym Biurze Historycznym – wrzesień i październik 1939* [w:] „Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i Studia z okresu 1914–1939”, 1969, t. XIV, s. 169–173. Docent Uniwersytetu Warszawskiego, Marian Henryk Serejski od 1937 roku zatrudniony był na prace zlecone w WBH. Jego relacja dotyczy prób ratowania archiwaliów w gmachu GISZ w okresie września i października 1939 roku.

⁴ Rozkaz wewnętrzny kierownika AW z 15.06.1939 r. Zespół akt AW, 1.341.2.53.

⁵ Waligóra, *Relacja...*, op. cit.

⁶ Tamże.

⁷ Tamże.

Niemców. W pomieszczeniach Fortu stacjonowali żołnierze z oddziałów artylerii przeciwlotniczej broniących mostów koło Cytadeli oraz okoliczna ludność cywilna, a akta stanowiły dobre posłania i dobry opał⁸.

Ewakuacją akt z Warszawy kierował Bolesław Waligóra⁹. Nieliczne środki transportu przydzielone do dyspozycji AW i WBH – dwa autobusy, które właściwie miały zabrać ludzi – uniemożliwiały zabranie większych ilości akt. Niewielką ich partię wysłano z Warszawy jednym z tych autobusów – były wśród nich akta tajne GISZ, akta WBH i część akt kancelaryjnych AW¹⁰. Tym transportem dowodził mjr Alojzy Horak, opiekę nad aktami sprawował mjr Waligóra. Wraz z nim wyjechało czterech pracowników archiwum: kpt. Wiktor Brummer, kpt. Jan Giergielewicz, kpt. Piotr Popławski¹¹, por. Marian Bourdon. Drugą – dużo większą – partię akt na platformie konnej skierowano w stronę Lublina pod kierunkiem por. rez. Ottokara Dąbrowskiego¹². Załadowano tam akta powstań śląskich – Komendy Głównej i ewidencje, inwentarze i spisy całości zbiorów AW oraz pomoce i podręczniki archiwalne¹³. Już w Garwolinie zdobyto ciężarówkę i ruszono w stronę granicy rumuńskiej¹⁴.

Transport autobusowy, po dotarciu do Brześcia, w dniu 10 września załadowano do pociągu II rzutu ewakuacji Naczelnego Dowództwa WP. Komendę transportu AW i WBH, po mjr. Horaku, objął w tym czasie mjr. Otton Laskowski. W dniach 13-15 września pociąg ewakuacyjny dotarł do Brodów i tam większość akt wyniesiono z wagonów, a część, która tam została, podczas nalotu bombowego uległa zniszczeniu. Ocalone akta miały zostać spalone na rozkaz komendanta II rzutu ND ppłk. dypl. Ryszarda Koperskiego i gdyby nie interwencja mjr. Laskowskiego, prawdopodobnie tak by się stało¹⁵. W dalszą drogę, 16 września rano pracownicy AW i WBH wraz z

⁸ Relacja kpt. Hugona Zielińskiego, pracownika b. WBH pt. *Wojskowe Biuro Historyczne – ewakuacja z Warszawy i koniec na obczyźnie*, złożona w maju 1962 roku, przechowywana w Wojskowym Instytucie Historycznym, Materiały i Dokumenty Wojskowego Instytutu Historycznego (MiD WIH), sygn. II/2/271.

⁹ Równocześnie ewakuowano akta Referatu Historycznego DOK VII drogą kolejową. Jeden pociąg, którym transportowano akta, zbombardowano pod Rawą Ruską, następny 7 września zatrzymał się pod Kutnem, gdzie akta wyładowano i spalono. Archiwalia pozostawione w budynku Archiwum Państwowego na Górze Przemysława w Poznaniu do 1945 roku wykorzystywali do badań naukowcy niemieccy, a podczas walk o Poznań w 1945 roku zostały całkowicie zniszczone. K. Kaczmarczyk, *Archiwum Państwowe w Poznaniu w czasie okupacji niemieckiej* [w:] „Archeion” 1948, nr XVII, s. 84–100; tenże, *Straty archiwalne Poznania w latach 1939–1945* [w:] „Archeion” 1957, nr XXVII, s. 65–93.

¹⁰ Waligóra, *Relacja...*, op. cit.

¹¹ Z granicy polsko-rumuńskiej wrócił do Warszawy. Po wojnie przez kilka lat był kierownikiem CAW w Gdańsku-Oliwie. Patrz. rozdz. IV.

¹² Według relacji H. Zielińskiego transportem dowodził dr Edmund Oppman z WBH. *Relacja...*, op. cit., s. 14.

¹³ Waligóra, *Relacja...*, op. cit.

¹⁴ Zieliński, *Relacja...*, op. cit., s. 14.

¹⁵ Były to dokumenty z Biura Inspekcji GISZ. A. Suchcitz, *Sprawa odtworzenia Archiwum Wojskowego we Francji 1939–1940* [w:] „Teki Historyczne”, Londyn 1995, s. 216. Kpt. Zieliński z kolei opisuje, że już wcześniej, podczas dłuższego postoju w Brodach część dokumentów została zniszczona: *Pod wieczór brałem udział w paleniu archiwum giszowskiego, akt operacyjnych >Wschód<. Relacja...*, op. cit., s. 22. Przynajmniej mowa jest o tym samym wydarzeniu, umiejscowionym w innym czasie i miejscu przez mjr. Waligórę i kpt. Zielińskiego.

aktami – jako ostatni – ruszyli autobusem przez Tarnopol, Trembowłę, Kopyczyńce, Czortków, do Horodenki. 17 września w Horodence wydzielono z ocalonych archiwaliów te, które nie miały ściśle historycznego charakteru, jak określił to mjr Waligóra i protokolarnie spalono. Transport WBH i AW z pozostałymi aktami, wieczorem tego dnia o godz. 20⁰⁰ przekroczył granicę rumuńską w Czerniowcach. 17 września rząd rumuński podjął decyzję o internowaniu żołnierzy polskich na terytorium swojego kraju.

Konsulat RP w Czerniowcach nie wyraził zgody na tymczasowe zabezpieczenie akt w tej placówce, o co starał się mjr Waligóra, więc transport ruszył dalej. 22 września w Foscani nastąpiło przypadkowe spotkanie z grupą por. Dąbrowskiego [lub – według Zielińskiego – grupą Oppmana – dop. aut.], który wywiózł akta z Warszawy na platformie konnej i ocalił je w całości. 24 września grupa ewakuacyjna, której częścią byli pracownicy i zasób AW znalazła się w Tulczy. W składzie personelu znaleźli się wówczas pracownicy przedwojennego AW: mjr Bolesław Waligóra, kpt. Wiktor Brummer, kpt. dr Jan Giergielewicz, w niedługim czasie dołączyli do nich: por. Marian Bourdon i dwóch woźnych – Jan Michalski i Leopold Wierzbicki. Razem z przebywającymi wspólnie z nimi trzema pracownikami WBH – mjr Ottonem Laskowskim, kpt. Hugonem Zielińskim i kpt. Stanisławem Librewskim reprezentowali instytucje: AW i WBH, gotowi podjąć pracę zawodową od nowa, gdyby okazało się to możliwe¹⁶. Tymczasem w Tulczy rozpoczęli wydawanie gazetki żołnierskiej „Wiarus na Obczyźnie”¹⁷.

Od 3 października w Baile Herculane¹⁸ – dokąd ich w międzyczasie przeniesiono – w „Sanatoriul Militar Regeste Ferdinand” w swoich kwaterach, pracownicy AW zajęli się przeglądaniem i segregacją akt. Przeprowadzono m.in. inwentaryzację ocalonych archiwaliów oraz uporządkowano przemieszane akta WBH. Przede wszystkim jednak przygotowano akta do dalszej wysyłki.

Na zasób aktowy znajdujący się po pieczę B. Waligóry i innych pracowników AW w Rumunii składały się m.in. akta:

- Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza 1918-1921;
- Naczelnej Komendy Wojsk Powstańczych na Górnym Śląsku 1921;
- Komisji Likwidacyjnej gen. Żeligowskiego 1926 r;
- Najwyższej Wojskowej Komisji Opiniującej przy Naczelnym Wodzu, Sądów dla Generałów i Oficerskiego Trybunału Orzekającego;
- materiały do biografii marszałka Śmigłego-Rydza;
- tzw. Tek gen. Rozwadowskiego;
- opinie inspektorskie;
- dokumenty dotyczące Litwy Środkowej i spraw litewsko-białoruskich;

¹⁶ Mjr. Waligóra nic nie wspomina o E. Oppmanie. Waligóra, *Relacja...*, op. cit.

¹⁷ Zieliński, *Relacja...*, s. 29.

¹⁸ Znajdował się tu jeden z obozów dla internowanych żołnierzy polskich tzw. generalski z racji przebywania tam – wśród około 80 oficerów – także 23 polskich generałów. T. Dubicki, *Wojsko Polskie w Rumunii 1939–1941*, Warszawa 1994, s. 103.

- Ukraińskiej Misji Wojskowej w Polsce 1920 r.;
- Wojskowego Biura Historycznego;
- pomoce archiwalne AW¹⁹.

Objętość tych zbiorów – w 2/3 już zinwentaryzowanych – wynosiła 170 paczek.

Mjr Waligóra miał również plany – dość ogólnie zarysowane – odnośnie pracy nad ocalonymi aktami, które jak najszybciej należałoby wywieźć z Rumunii. Jednocześnie zdawał sobie sprawę z tego, że jest on właściwie jedyną osobą, która w tym momencie jest w stanie ogarnąć całość spraw archiwaliów wojskowych ponieważ zna zbiory przedwojennego AW. Przez cały czas mjr Waligóra usiłował na różne sposoby zainteresować odpowiednie polskie władze sprawą odtworzenia archiwum wojskowego²⁰. Nie załatwienie tego formalnie powodowało czasem sytuacje, że podejmowano próby rozproszenia akt z takim trudem wywiezionych²¹. Zdaniem Waligóry Archiwum Wojskowego *w końcu gdzieś musi być uruchomione*²². Przychylnie stanowisko zajął w tej sprawie gen. Leon Berbecki²³ i wysoko ocenił personel AW i przede wszystkim wartość akt uznając, że stanowią *dla Rządu Rzeczypospolitej niezmiernie cenny materiał zarówno do celów dyplomatycznych, jak i propagandowych. Szybkie wyzyskanie tego materiału jest możliwe jedynie przy pomocy personelu archiwalnego, który dotychczas miał powierzoną pieczę nad tymi aktami i dzięki temu orientuje się w zawartości i układzie*²⁴. Generał, w piśmie do attaché wojskowego przy ambasadzie RP w Bukareszcie ppłk. dypl. Tadeusza Zakrzewskiego, postulował wysłanie trzech oficerów AW wraz z aktami do Paryża, aby przedstawić je do wykorzystania przez rząd. Ppłk Zakrzewski z kolei prosił o podjęcie decyzji w sprawie możliwości przewiezienia Archiwum Wojskowego do Francji gen. Sikorskiego, który wyraził na to zgodę. Rozpoczęto przygotowania do wyjazdu.

W dniu 2 listopada 1939 roku B. Waligóra przedstawił projekt, aby reaktywować Archiwum Wojskowe i Wojskowe Biuro Historyczne przy Naczelnym Dowództwie we Francji wykorzystując obecnych w Rumunii oficerów²⁵, ponieważ i Naczelne Dowództwo i Ministerstwo Spraw Wojskowych potrzebuje tych instytucji. Uważał również, że niezbędne jest – wobec doświadczeń minionych lat – aby jak najszybciej

¹⁹ Wykaz ten stanowi załącznik do pisma mjr. Waligóry do gen. L. Berbeckiego. Dzięki niemu można ustalić, gdzie dziś znajdują się wywiezione z Polski w 1939 roku dokumenty.

²⁰ Według Zielińskiego, gen. M. Kukiel radził pracownikom WBH, *aby archiwum chwilowo mieć pod swoją opieką, póki tu [w Rumunii – dop. aut.] nie uregulują się stosunki. Relacja...*, op. cit., s. 29.

²¹ Np. próbowano przejąć od mjr. Waligóry dokumenty dotyczące udziału marszałka J. Piłsudskiego w bitwie warszawskiej i odesłać do ambasadora RP w Ankarze Michała Sokolnickiego, który miał podobno przygotowywać dzieło o życiu i działalności marszałka. Suchcitz, *Sprawa odtworzenia...*, op. cit., s. 220.

²² Cyt. za: Suchcitz, s. 220.

²³ Gen. broni Leon Berbecki był komendantem obozu dla internowanych w Baile Herculane i Szefem Dowództwa Obozów WP w Rumunii, jako najstarszy wiekiem i stopniem wśród internowanych.

²⁴ Suchcitz, *Sprawa odtworzenia...*, op. cit., s. 221.

²⁵ Waligóra, *Relacja...*, op. cit.

rozpocząć gromadzenie materiałów do niedawnej kampanii wojennej. Wyciągając wnioski z wielowiekowej historii ziem polskich pod okupacją niemiecką obawiał się również, że jeśli jakiegokolwiek archiwalia w kraju ocalały, są narażone na zniszczenie przez Niemców w ramach – jak twierdził – prowadzonej przez nich od zawsze, polityki unicestwiania polskiej kultury. W tej sytuacji mjr Waligóra widział potrzebę zgromadzenia wszystkich dokumentów, które udało się w jakikolwiek sposób wywieźć z Polski oraz – w miarę możliwości – zgromadzenie informacji o losach akt pozostałych w kraju, aby dysponować w przyszłości podstawą do roszczeń rewindykacyjnych.

Ten niezmiernie ważny problem – zabezpieczenia akt toczącej się wojny – powracał jeszcze kilkakrotnie w postulatach mjr. Waligóry. W piśmie z 10 października 1939 roku do gen. Berbeckiego napisał, że: *w czasie tej wojny, rozegranej w krótkim czasie i w szczególnych okolicznościach powstało niewiele akt, i że z tych akt pozostała w naszych rękach pewna tylko, bliżej na razie nie ustalona część. Można jednak przewidywać, iż ogromna część akt została utracona ze szkodą dla historii. Z tego powodu wynika konieczność położenia wielkiego nacisku w kierunku ratowania resztek wywiezionych akt (pozornie nieraz mało wartościowych), oraz podjęcia jak najwcześniej zbierania drogą ankiet (rozsyłanych kwestionariuszy) wiadomości dotyczących działalności oddziałów i poszczególnych osób*²⁶. Właśnie akcję zbierania na gorąco relacji od uczestników kampanii wrześniowej 1939 roku uważał za najpilniejszą. Należało jak najszybciej, jego zdaniem, podjąć opracowywanie materiałów źródłowych, aby ustalić kto był odpowiedzialny za klęskę²⁷. W tym widział mjr Waligóra rolę Naczelnego Dowództwa, które winno wykazać troskę o przechowanie i wykorzystanie zbiorów archiwalnych – odnoszących się do zdarzeń sprzed wojny z Niemcami, a wywiezionych z Polski do Rumunii – dla potrzeb prowadzonej wojny; o zebranie i zachowanie akt dokumentujących pierwszy okres wojny z Niemcami; przeprowadzić akcję zebrania relacji w celu uzupełnienia luk w aktach; wykorzystać w celach propagandowych zebrane archiwalia oraz przez cały czas prowadzić akcję gromadzenia akt władz, instytucji i dowództw polskich działających zarówno we Francji jak i w innych krajach w celu wykorzystania do bieżących doświadczeń wojennych i zachowania dla przyszłych pokoleń.

Organizację służby wojskowo–archiwalnej po znalezieniu się na terytorium Francji, mjr Waligóra widział następująco: on jako dyrektor, kustosz - kpt. Giergielewicz, biuro AW w osobie por. Bourdona i wydział archiwalny w osobie kpt. Brummera. Oprócz nich proponował jednego oficera WBH, który miałby stanąć na czele referatu zajmującego się obecną wojną. Zadania archiwum miałyby pozostać takie same jak przed wojną: gromadzenie, przechowywanie i inwentaryzacja akt władz wojskowych i innych materiałów związanych z historią wojskową. Archiwum Wojskowe miało być instytucją samodzielną, jedynie w zakresie wykorzystania zbiorów przez WBH dyrektor AW miał podlegać szefowi WBH²⁸.

²⁶ Cyt. za: Suchcitz, *Sprawa odtworzenia...*, op. cit., s. 219.

²⁷ Suchcitz, *Sprawa odtworzenia...*, op. cit., s. 218.

²⁸ Suchcitz, *Sprawa odtworzenia...*, op. cit., s. 223.

W czasie, kiedy trwały prace przygotowawcze do wysyłki akt do Francji, władze rumuńskie podjęły decyzję o przeniesieniu polskich oficerów z Baile Herculane do innego obozu²⁹ i, zdaniem Waligóry, w tej sytuacji akta powinna jak najszybciej przejąć ambasada polska w Bukareszcie. Wszystkie sprawy organizacyjne AW odsunięto w tym czasie na dalszy plan i – wobec bierności w tej sprawie władz polskich i ich przedstawicielstwa – akta rozdzielono w paczkach pomiędzy generałów WP, którzy – jak sądzono – mieli pozostać na miejscu w Baile Herculane. M.in. gen. Berbecki otrzymał inwentarze archiwalne, spis wszystkich akt i pokwitowanie³⁰. 19 listopada pracownicy AW i WBH wyjechali do Târgoviste (dzisiaj - Tirgoviste). Zdaniem mjr. Waligóry z *chwilą wyjazdu z Baile Herculane AW jako takie... przestało istnieć*³¹.

Rozdzielenie akt między generałów spowodowało ich dalsze rozproszenie. Część wywiezionych i ocalonych archiwaliów znalazła się we Francji, później w Anglii. Drugi kierunek ewakuacji z Rumunii prowadził na Bliski Wschód. Tam też znalazła się druga partia akt, skąd została przewieziona, przez Francję i Lizbonę, do Stanów Zjednoczonych. Z Rumunii wywieziono ogółem 18 skrzyń należących do Archiwum Wojskowego i archiwum WBH oraz 3 kufry z materiałami kapituły „Orderu Virtuti Militari”³².

b) w okupowanym kraju

Inne losy czekały akta, które pozostawiono w kraju. Niemcy przygotowując i prowadząc działania wojenne nie zapomnieli o archiwaliach, a plan ich zdobycia powstał przed 1 września 1939 roku³³. Przy czym przedmiotem ich zainteresowania były przede wszystkim dokumenty najnowsze – bieżące najwyższych władz wojskowych, akta wywiadu wojskowego, ale oprócz nich także dokumentacja przechowywana w archiwach. Dnia 4 września szef cywilnych archiwów Rzeszy Niemieckiej wydał zarządzenie o obowiązku zbierania i przeglądania zdobycznych archiwaliów wojskowych³⁴. Dokument ten zobowiązywał dyrektora niemieckiego archiwum wojskowego, Ruperta, do opracowania wytycznych do zbierania akt oraz określenia, w jaki sposób i gdzie będą one przechowywane. Wszystkie niemieckie archiwa państwowe otrzymały polecenie, aby wydelegować po kilku pracowników do dyspozycji archiwum wojskowego Wehrmachtu (mieszczącego się w Poczdamie). Jednostkom wojskowym, które miały przejmować zdobyczne akta wydano szczegółowe zalecenia, w jaki sposób badać kompletność zespołów archiwalnych i poszczególnych tomów akt, aby rozdzielać oryginały od kopii i meldować o brakach.

²⁹ 18 listopada 1939 r. władze rumuńskie przeniosły części oficerów do Târgoviste - była to forma restrykcji za nie podpisanie deklaracji o nie uciekaniu z internowania. Dubicki, *Wojsko Polskie...*, op. cit., s. 104.

³⁰ Gen. Berbecki w lutym 1940 roku został, wraz z transportem ok. 2000 internowanych żołnierzy i uchodźców cywilnych, przekazany władzom niemieckim, przypuszczalnie więc przekazał oddane mu akta komuś innemu.

³¹ Waligóra, *Relacja...*, op. cit.

³² Dubicki, *Wojsko Polskie...*, op. cit., s. 238.

³³ Sytuacja ta dotyczy nie tylko archiwaliów proweniencji wojskowej, które są przedmiotem omówienia.

³⁴ MiD WIH, T-78 (mikrofilm aleksandryjski), klatka 698531.

Po kapitulacji Warszawy Niemcy bez problemu przejęli tę część zasobu AW, którą pozostawiono w Forcie Legionów oraz magazynach przy ul. Pokornej. Ponadto w kancelariach instytucji i jednostek wojskowych znajdowały się akta wytworzone po 1928 roku, których wskutek późnego wprowadzenia w życie instrukcji archiwalnej nie zdołano uporządkować i odpowiednio zabezpieczyć. Częściowo tylko były one ewakuowane wraz dowództwami jednostek, częściowo zaś palone, aby nie wpadły w ręce nieprzyjaciela lub też pozostawione losowi. W Czerniowcach 18 września, wspomniany wcześniej, kpt. Zieliński był świadkiem i uczestnikiem palenia akt wojskowych podczas ewakuacji do Rumunii: *w paru piecach palą się akta Naczelnego Dowództwa z Oddziału I i IV, z kwatermistrzostwa. Ratuję ostatnią edycję dyslokacji WP z miesiąca czerwca 1939. Niestety wykaz obsady personalnej dowódców muszę oddać do spalenia. Są chwile, w których całopalenia pilnuje sam. gen. Stachiewicz³⁵. Płk dypl. [brak nazwiska – dop. aut.] pilnuje palenia akt pomocniczych Oddziału II. Zostają tylko komunikaty i korespondencja z armiami³⁶.*

Składy akt w instytucjach, jednostkach i zakładach wojskowych Niemcy przejęli więc w stanie nieuporządkowanym i w pewnym stopniu zdekompletowane – bowiem część zdołano zabrać, część zniszczyć. Oczywiście było, że wszystkie akta wytworzone przez instytucje państwowe przeciwnika są bardzo cenną zdobyczą wojenną, szczególnie zaś te, które zawierają tajemnice wojskowe, administracyjne, gospodarcze. Planowe działania, wyspecjalizowanych w poszukiwaniu akt, jednostek niemieckich doprowadziły więc do zgromadzenia przez nie także dokumentów pozostawionych przez ewakuowane instytucje oraz wycofujące się oddziały polskie bądź po prostu porzuconych. Specjalne poszukiwania dotyczyły akt oddziału II Sztabu Głównego, którymi interesował się niemiecki wywiad wojskowy, a które wraz z innymi archiwaliami z Fortu Legionów bez problemów przejęli Niemcy³⁷.

Szczegółowo przedstawił przejęcie zasobu, pozostawionego w archiwum podręcznym WBH i biurach Głównego Inspektora Sił Zbrojnych, Marian Henryk Serejski. Po ewakuacji personelu Biura wraz z częścią archiwaliów, pomieszczenia zajmowane w budynku GISZ były opuszczone i niepilnowane, a częściowo nawet spalone wskutek bombardowania. Wraz z byłym pracownikiem WBH, dr. Stanisławem Płoskim³⁸, doc. Serejski rozpoczął – w połowie września – dość oryginalne w formie urzędowanie: *Przystąpiliśmy do systematycznego myszkowania po całym GISZ /.../ przeglądaliśmy szafy, regały, biura w gabinetach naczelnego wodza i inspektorów armii, gdy po sztur-*

³⁵ Chodzi o gen. Wacława Stachiewicza (brata Juliana) szefa sztabu Naczelnego Wodza.

³⁶ Zieliński, *Relacja...*, op. cit., s. 24.

³⁷ Niezwykle istotny był element zaskoczenia – szybkość, planowość i dokładność działania, aby nie powtórzyła się sytuacja z Czechosłowacji, kiedy kierownictwo wywiadu czechosłowackiego najważniejsze dokumenty zdążyło wywieźć do Londynu. L. Gondek, *O wojennych i powojennych dziejach akt Oddziału II Sztabu Głównego WP* [w:] „WPH” 1976, nr 1, s. 217 - 230. Por. także: L. Gondek, *Wywiad polski w Rzeszy 1933–1939*, Warszawa 1982.

³⁸ Dr Stanisław Płoski, wybitny historyk, ur. w 1899 r.; od 1922 r. pracował w Referacie Historycznym WINW, od 1928 r. w Wydziale Wojen Dawnych WBH; 1932 r. – doktorat; od 1940 roku – kierownik WBH ZWZ – AK; uczestnik Powstania Warszawskiego; po wojnie organizator i pracownik Instytutu Pamięci Narodowej; profesor w IH PAN, zmarł w 1966 r.

mie 25 września dowiedzieliśmy się, że zapadła już decyzja o kapitulacji. Był to dla nas sygnał, by pośpiesznie przystąpić do niszczenia części przeglądanych aktów³⁹. Swoją pracę kontynuowali jeszcze po wejściu Niemców do gmachu GISZ. Nie mogli podołać zniszczeniu wszystkich, choćby tylko ważniejszych dokumentów, więc w pozostałych zaprowadzali bałagan, a niewielkie ilości wynosili (te uległy zniszczeniu podczas Powstania Warszawskiego). Jak twierdzi M. H. Serejski, Niemców interesowały szczególnie akta wojny polsko – sowieckiej, które opieczętowali w oddzielnych pomieszczeniach. Pewnego dnia przyjechały ciężarówki z workami, zabrano akta i rozpoczęto ich ładowanie nie troszcząc się o żaden porządek⁴⁰.

Dnia 11 listopada 1939 roku zapadła decyzja szefa niemieckiego Sztabu Generalnego o utworzeniu w Gdańsku składnicy akt dla polskich archiwaliów wojskowych, którą miał kierować radca archiwalny Böhm. Była to filia Archiwum Wojskowego w Poczdamie pod nazwą „Akten Sammelstelle des Chefs der Heeresarchive” (Składnica akt szefostwa archiwów wojskowych), a mieściła się w Gdańsku–Oliwie przy ul. Zimmerer 8. Do Gdańska–Oliwy przywożono odtąd wszystkie akta wojskowe znalezione przez wojska niemieckie, gdzie składowano je w budynkach fabryki herbaty i szopach.

Personel składnicy oprócz kierownika radcy Böhma składał się z trzech oficerów - ppłk. Sterna von Gwiazdowskiego, płk. Hausnera i mjr. Ratza, sekretarza, dwóch urzędników, dwóch tłumaczy, stenotypistki, maszynistki, kierowcy i 14 robotników fizycznych⁴¹.

W końcu grudnia 1939 roku było w Oliwie już 24 wagony akt, a wśród nich znalazły się zbiory AW, dokumenty instytucji centralnych MSWojsk., rodzajów wojsk i służb, jednostek i zakładów wojskowych⁴². Akta przysyłano transportem kolejowym z terenu całej Polski, w styczniu przewidywano, że może to potrwać do połowy marca. Ze szczegółowych meldunków radcy Böhma do zwierzchników w Poczdamie wynika, że w Oliwie znalazły się 74 wagony akt⁴³.

Niemcy zgromadzili w Oliwie całe lub fragmentaryczne zespoły akt polskich: Departamentu Wojskowego NKN, Polskiej Siły Zbrojnej, Polskiego Korpusu Posiłkowego, Komisji Wojskowej TRS, polskich formacji wschodnich, Armii gen. Hallera, powstań śląskich, POW, Naczelnego Dowództwa WP z lat 1919–1921, dowództw frontów i armii jednostek im podległych z okresu 1919–1921, kolekcje: rozkazów, akt dawnych, fotografii, regulaminów i instrukcji wojskowych, map i planów, część pomocy archiwalnych – to były zbiory przedwojennego AW. Oprócz nich w składnicy niemieckiej znalazły się części akt GISZ, oddziałów Sztabu Głównego, Gabinetu MSWojsk., departamentów MSWojsk., szefów służb, dowództw rodzajów broni, Sekretariatu Komitetu Obrony Rzeczypospolitej, DOK, dowództw dywizji i brygad, Kierownictwa

³⁹ Serejski, *Ze wspomnień...*, op. cit., s. 171.

⁴⁰ Tamże, s. 173.

⁴¹ MiD WIH, T-78, klatka 698502.

⁴² Tamże, klatka 698507.

⁴³ Tamże, klatka 698515, 698517.

Marynarki Wojennej, dowództwa KOP, Komendy Straży Granicznej, Państwowego Urzędu Przystosobienia Wojskowego i Wychowania Fizycznego, instytucji i biur wojskowych oraz zakładów przemysłu wojennego, składnic i szkół wojskowych, archiwum Biura Personalnego MSWojsk. wraz kartoteką i teczkami personalnymi oficerów polskich, akta komisji odznaczeniowych z kartoteką osób wojskowych i działaczy niepodległościowych, których przedstawiono do odznaczenia m.in. Orderem Virtuti Militari, Krzyżem i Medalem Niepodległości, Krzyżem Zasługi.

W archiwum w Oliwie polskie akta wojskowe zostały przejrane, wstępnie zinventaryzowane oraz przygotowane do wykorzystania zgodnie z potrzebami władz okupacyjnych. Na licznych teczkach z ważniejszych zespołów do dzisiaj znajdują się etykiety archiwum niemieckiego. Wiele cenniejszych dokumentów (szczególnie z zespołów akt Sztabu Głównego, Oddziału II, państwowych wytwórni uzbrojenia) ma tłumaczenie niemieckie bądź przynajmniej streszczenie. Niektóre oryginały wyłączano z teczek, a na ich miejscu znajdują się fotokopie z adnotacją: „Originale: Amt Ausland VIII”.

Zakres zainteresowań władz niemieckich polskimi archiwaliami był bardzo szeroki. Akta służyły jako podstawa dla gestapo i SD do zwalczania przeciwnika co usankcjonowano rozporządzeniem wojskowych władz okupacyjnych z 1.09.1939 o ściganiu czynów karnych popełnionych na ziemiach polskich przed 1.09.1939 r.⁴⁴. Kiedy odnajdywano polskie akta jako jedni z pierwszych pojawiali się przedstawiciele gestapo i SD, aby rozpoznać i ocenić ich przydatność. Spisy imienne obsady etatowej oraz akta personalne kadry przedwrześniowej dostarczyły Niemcom, przede wszystkim gestapo, niezbędnych informacji o przebiegu służby oficerów i podoficerów zawodowych, ich stosunkach rodzinnych, miejscu zamieszkania. Z zachowanej korespondencji kierownika archiwum w Oliwie z przełożonymi w Poczdamie⁴⁵ wynika, że szczegółowym badaniom poddawano tecki personalne oficerów WP i akta odznaczeniowe. Wykorzystywano je do poszukiwań i aresztowań członków polskich organizacji konspiracyjnych oraz represjonowania ich rodzin. Gestapo interesowało się także aktami personalnymi powstańców śląskich i ich dokumentami odznaczeniowymi. Na ich podstawie ustalano uczestników walk o polskość Śląska, a poszukiwania prowadzono nawet w obozach koncentracyjnych, gdzie po rozpoznaniu, powstańcy w zasadzie nie mieli szans na przeżycie⁴⁶.

⁴⁴ M. Stażewski, *Poszukiwania ewakuowanych akt polskich prowadzone przez niemieckie władze okupacyjne w czasie II wojny światowej* [w:] „Archeion” 1984, t. LXXVIII, s. 209–229.

⁴⁵ Władze polskie po odnalezieniu archiwum Wehrmachtu w Oliwie nie przejęły dokumentacji kancelaryjnej tej instytucji, gdyż jak sądzono – wraz z częścią akt, spisami i inwentarzami – wywieźli je Niemcy (L. Teter, *Losy archiwaliów wojskowych okresu międzywojennego* [w:] *Wybrane zagadnienia z teorii i praktyki wojskowej służby archiwalnej*, Warszawa 1967, s. 149–160). Dziś wiadomo, że część akt kancelaryjnych archiwum Wehrmachtu w Oliwie – w tym i korespondencję – przejęły wojska radzieckie prawdopodobnie razem z innymi aktami niemieckimi, ukrytymi w kopalniach soli w centralnych Niemczech (H. J. Schreckenbach, *Współczesne archiwa niemieckie – rzut oka na historię i organizację archiwów RFN* [w:] „Archeion” 1996, t. XCVI, s. 123.) Obecnie znajdują się one w Moskwie w Centrum Przechowywania Zbiorów Historyczno-Dokumentacyjnych (d. Archiwum Specjalnym) w tzw. zdobywym fundzie niemieckim – zespół nr 1387. Niewielka liczba kserokopii tych dokumentów znajduje się w CAW w *Kolekcji Akt z Archiwów Rosyjskich*, t. 1350, 1421, 1423, 1424, 1426.

⁴⁶ Teter, *Losy archiwaliów...*, op. cit., s. 158.

Przejęcie przez Niemców akt oddziału II Sztabu Głównego spowodowało aresztowanie ponad stu osób związanych z polskim wywiadem wojskowym⁴⁷. Wiele ze zdobytych polskich dokumentów stanowiło źródło informacji i rozwiązań technicznych dla niemieckiego przemysłu wojennego. Szczególnym zainteresowaniem cieszyły się akta wytwórni uzbrojenia i technicznych instytutów uzbrojenia. Polska dokumentacja techniczna mogła służyć do uruchamiania produkcji sprzętu wojennego dla armii niemieckiej. Wiadomo również, że przeglądanie zdobycznych akt z kampanii wrześniowej nie służyło wyłącznie studiowaniu doświadczeń wojennych.

W końcu 1944 roku, wobec zbliżającego się frontu, Niemcy rozpoczęli ewakuację archiwum z Gdańska–Oliwy. Do magazynów w Berlinie–Wanssee wywieziono 3 wagony akt⁴⁸. W czasie walk o Gdańsk spłonął jeden barak z archiwaliami⁴⁹. Ogółem w Oliwie znajdowało się ok. 15 000 mb polskich akt wojskowych. Ocalało ok. 10 000 mb, które po odnalezieniu stały się zaczątkiem zasobu obecnego Centralnego Archiwum Wojskowego – trzeba przyznać, że przetrwanie tych akt możemy w dużym stopniu zawdzięczać Niemcom.

Tak samo jak Niemcy również i Rosjanie zdawali sobie sprawę z wartości archiwaliów przeciwnika. Ludowy komisarz spraw wewnętrznych ZSRR dnia 15.09.1939 roku wydał zarządzenie nr 00186 dotyczące zbierania i przekazywania znalezionych dokumentów władzom NKWD. Część polskich dokumentów wojskowych wpadła w ręce Rosjan we wrześniu 1939 roku – zostały prawdopodobnie porzucone bądź zagubione przez oddziały polskie wycofujące się na przedmoście rumuńskie. Np. część akt Oddziału II znalazł szeregowy żołnierz Armii Czerwonej – trafiły one do Moskwy⁵⁰. Meldował o nich 2 października marszałek Siemion Timoszenko, dowódca wojsk Frontu Ukraińskiego szefowi gabinetu ludowego komisarza obrony ZSRR Rafailowi Chmielnickiemu, który w odpowiedzi stwierdził, że: *rozumiemy wagę [tych] dokumentów, nie spuścimy [ich] z oczu*⁵¹. Część polskich akt wojskowych Rosjanie przejęli po zajęciu miast, w których stacjonowały dowództwa okręgów i jednostki wojsk – jak to stało się w przypadku dokumentacji DOK IX w Brześciu, Dowództwa Brygady KOP „Polesie” czy szczątkowych materiałów jednostek z garnizonu wileńskiego. Brak informacji na temat sposobów postępowania z polskim aktami w okresie wojny przez Rosjan, chociaż można przypuszczać, że akta Oddziału II były przedmiotem specjalnego zainteresowania.

⁴⁷ Po wojnie Czechosłowacja udostępniła Polsce zbiór sentencji wyroków wydanych przez Sąd Wojenny III Rzeszy w okresie II wojny światowej – było to 75 wyroków wydanych przeciwko osobom związanym z działalnością wywiadowczą przeciwko III Rzeszy, wyroków opartych na zdobytych aktach Oddziału II. Gondek, *O wojennych i powojennych dziejach...*, op. cit.

⁴⁸ L. Lewandowicz, *Początkowy okres kształtowania zasobu aktowego Centralnego Archiwum Wojskowego po zakończeniu wojny w roku 1945* [w:] „BWSA” 1971, nr 3, s. 5–17.

⁴⁹ Spis strat akt wojskowych sporządzony w 1946 roku przez kierownika CAW ppłk. Popławskiego, kustosa dr. Morcinka i komisję powołaną do oceny strat materiałów archiwalnych. CAW, Zespół akt Sztabu Gen., IV. 501. 1/A. 104, k. 1093.

⁵⁰ Centrum Przechowywania Zbiorów Historyczno-Dokumentacyjnych (OPZH-D) w Moskwie, sygn. 308–1–13.

⁵¹ CAW, Kolekcja Akt z Archiwów Rosyjskich, t. 18 h, k. 41–43.

2. Akta Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie

Zabiegi mjr. Waligóry, czynione jeszcze podczas pobytu w Rumunii, w kierunku reaktywowania archiwum wojskowego we Francji nie przyniosły spodziewanych rezultatów. Dopiero 4 marca 1940 roku I wiceminister spraw wojskowych gen. Marian Kukieł podpisał rozkaz o zorganizowaniu Wojskowego Biura Historycznego. W zakresie zadań określonych dla WBH znajdowało się zbieranie i przechowywanie dokumentów według zasad archiwalnych. Zamiast samodzielnego archiwum wojskowego właśnie w strukturze WBH utworzono Referat Archiwalny o dwuosobowym składzie. Ściągnięty został z Rumunii mjr Waligóra jako kierownik referatu i jednocześnie zastępca szefa WBH (mjr. Ottona Laskowskiego) oraz kpt. Giergielewicz jako referent.

Do obowiązków Referatu Archiwalnego należało w pierwszym rządzie zaplanowanie pracy archiwalnej – czyli zorganizowanie sposobów gromadzenia źródeł, które nie przedstawiało się zadowalająco na szczeblu poszczególnych instytucji i jednostek wojskowych. Wraz z rozwojem organizacyjnym Armii Polskiej we Francji wzrastała także produkcja aktowa i tworzyły się archiwa podręczne przy jednostkach i instytucjach wojskowych. Zostały wydane odpowiednie rozkazy o przekazywaniu dokumentacji posiadającej wartość historyczną do Referatu Archiwalnego przy WBH. 20.04.1940 roku Szef Sztabu Naczelnego Wodza płk dypl. Aleksander Kędzior podpisał *Instrukcję o przechowywaniu aktów wojennych*:

Dla opracowania historii wojennej oddziałów oraz zestawienia przebiegu działań, niezbędne są wszystkie dokumenty z zakresu przygotowania i przeprowadzenia działań oraz wydane w czasie ich wykonywania.

Wszystkie sztaby, pułki i formacje służb winny gromadzić i należycie przechowywać całość odnośnych dokumentów, stosując wszelkie środki dla zabezpieczenia ich przed zniszczeniem lub zagubieniem.

Dowódcy wielkich jednostek i związków samodzielnych zarządzają przekazywanie aktów jednostek podległych w okresach półrocznych, przesyłając je następnie zbiorowo dla całej wielkiej jednostki do Sztabu N.W.

Zwracam uwagę, że wszystkie te akta mają charakter ściśle służbowy i nikt nie ma prawa ich zatrzymywać i traktować jako własność prywatną⁵².

Szybko zaczęły napływać akta - m.in. z dowództwa 1. Dywizji Grenadierów i Biura Personalnego MSWojsk., ale z drugiej strony zaczęły się problemy, ponieważ zdaniem mjr. Waligóry w dowództwach instytucji i jednostek widać było dwie tendencje, które znacznie utrudniały pracę archiwistom: z jednej strony wyraźna chęć przetrzymywania materiałów historycznych (akt, relacji itp.) dotyczących wojny wrześniowej przez Biuro Rejestracyjne, Oddziały Sztabu Głównego (wykończające nakazane prace spra-

⁵² CAW, Zespół akt 2. Dywizji Strzelców Pieszych, spis 543/59, t. 400.

wozdawcze), które właśnie powinny znaleźć się w archiwum wojskowym; z drugiej zaś strony dążenie do zepchnięcia obowiązku przejmowania akt zupełnie świeżych, mogących pozostawać jeszcze w składach akt⁵³.

Wszystkie problemy organizacyjne – nie tylko związane ze sprawami funkcjonowania Referatu Archiwalnego – odsunięto na dalszy plan w obliczu ataku niemieckiego na Francję 10 maja 1940 roku. Ponownie stanął problem zabezpieczenia dokumentacji wojskowej. Na początku czerwca przeniesiono Referat Archiwalny do Angers, gdzie zakładano zorganizowanie Archiwum Wojskowego, które zgromadziłoby w jednym miejscu akta już posiadane i przejęte od innych instytucji. Spodziewano się także, że wkrótce zostaną przysłane skrzynie z aktami z Rumunii. Szybkie postępy wojsk niemieckich spowodowały m.in. przeniesienie Referatu Archiwalnego do Saintes – tam protokolarnie spalono część dokumentów, a resztę ewakuowano statkiem do Wielkiej Brytanii.

W Anglii, 30 sierpnia 1940 roku, w ramach Biura Naczelnego Wodza zostało zorganizowane Archiwum Wojskowe z zadaniem gromadzenia i zabezpieczania dokumentacji wojskowej i państwowej⁵⁴. Archiwum to miało za zadanie zabezpieczenie akt uratowanych podczas ewakuacji z Polski, Francji i Norwegii⁵⁵. Jego kierownikiem był Bolesław Waligóra – aż do śmierci 1 listopada 1940 roku podczas bombardowania Londynu.

Ponieważ Londyn był zagrożony atakami niemieckiego lotnictwa Archiwum Wojskowe w kwietniu 1941 roku zostało przewiezione do Szkocji. 20 grudnia 1941 r. AW podporządkowano je Szefowi Gabinetu Naczelnego Wodza i Ministra Spraw Wojskowych⁵⁶. W styczniu 1942 archiwum przeniesiono do Gask i tam przeorganizowano w placówkę o charakterze archiwalno–muzealnym przy kwaterze polowej gen. Sikorskiego pod nazwą Archiwum i Muzeum Polskich Sił Zbrojnych⁵⁷. Miały być tu przekazywane wszystkie archiwalia wojskowe o wartości historycznej wytworzone przez polskie urzędy i jednostki wojskowe na Zachodzie – co precyzował rozkaz gen. Wł. Sikorskiego o celach i zadaniach Archiwum Sił Zbrojnych z 11 maja 1942 roku⁵⁸. W praktyce nałożone zadania okazały się niemożliwe do zrealizowania – trwała wojna i transport akt często był niewykonalny. Ostatecznie archiwum to przechowywało do końca wojny dokumentację i muzealia wojskowych władz centralnych i polskich jednostek wojskowych działających na terenie Wielkiej Brytanii, Norwegii, Belgii i Holandii⁵⁹. W okresie wojny istniały również odrębne archiwa lotnictwa polskiego przy

⁵³ Cyt. za: Sucheitz, *Sprawa odtworzenia...*, op. cit., s. 230.

⁵⁴ W. Lisowski, *Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego* [w:] „Wojsko i Wychowanie” 1995, nr 7, s. 68–69.

⁵⁵ E. Kołodziej, *Archiwalia w Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Władysława Sikorskiego w Londynie* [w:] „Archeion” 1995, nr XCV, s. 104.

⁵⁶ B. Bokszczanin, *Instytut Polski i Muzeum im. gen. Wł. Sikorskiego* [w:] *Muzea, Biblioteki i Archiwa Polskie na Zachodzie*, praca zbior., Londyn 1991, s. 61–69.

⁵⁷ Tamże; oraz A. Jankiewicz, *Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. Gen. Władysława Sikorskiego w Londynie* [w:] „Archeion” 1984, nr LXXVIII, s. 387–393.

⁵⁸ Bokszczanin, *Instytut Polski i Muzeum...*, op. cit.

⁵⁹ Kołodziej, *Archiwalia...*, op. cit., s. 104.

Biurze Historycznym Sił Powietrznych oraz marynarki przy Biurze Historycznym Marynarki Wojennej – razem z Archiwum Sił Zbrojnych tworzące wojskową sieć archiwalną. We wrześniu 1944 roku na zjeździe delegatów archiwów i muzeów wojskowych PSZ na Zachodzie (Archiwum i Muzeum Sił Zbrojnych w Szkocji, Archiwum Wojskowe na Środkowym Wschodzie, Biura Historyczne: Marynarki Wojennej i Sił Powietrznych) postanowiono utworzyć służbę archiwalno–muzealną PSZ. Na początku 1945 roku minister obrony narodowej Rządu RP w Londynie zatwierdził powołanie takiej służby⁶⁰.

Znaczną część dokumentacji Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie stanowią akta 2. Korpusu Polskiego, zorganizowanego na bazie Armii Polskiej w ZSRR. Armię Polską w ZSRR utworzono w wyniku układu, podpisanego w Londynie 30.07.1941 roku, między rządami Rzeczypospolitej Polskiej i ZSRR (zwanego układem Sikorski – Majski), w którym rząd sowiecki wyraził zgodę na formowanie jednostek polskich na swoim terytorium. Dekretem z 12.08.1941 roku ogłoszono w ZSRR amnestię dla polskich obywateli przebywających w więzieniach, obozach i innych miejscach zesłania, w dwa dni później podpisano polsko–sowiecką umowę wojskową w sprawie sformowania armii polskiej, której dowództwo miał objąć były więzień NKWD, gen. Władysław Anders. Od momentu, kiedy rozpoczęła działalność ambasada polska w Kujbyszewie, dowództwo armii i ośrodki formowania jednostek w Buzułuku, Tatiszczewie i Tockoje, można mówić o początku tworzenia nowego działu dokumentacji wojskowej. Właściwie nie wiadomo nic o funkcjonowaniu kancelarii jednostek w tym okresie i niewiele o Archiwum Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR istniejącym prawdopodobnie od początku formowania jednostek polskich. Natomiast analizując dzisiaj zespół akt „Armia Polska na Wschodzie” przechowywany w Instytucie Polskim i Muzeum im. Sikorskiego w Londynie i wiedząc, że układ zespołu jest taki, jaki nadano mu w kancelariach jednostek, możemy stwierdzić, że gromadzenie i zabezpieczanie akt przebiegało wzorowo, zgodnie z wszelkimi wymogami archiwalnymi. A mając na uwadze skomplikowaną drogę i tej armii, i dokumentów, należy wyrazić uznanie dla kancelistów, archiwistów i władz wojskowych dbających o swoją dokumentację. Losy akt i archiwum były takie, jak żołnierzy tej armii. W sierpniu 1942 roku wszystkie sformowane oddziały, instytucje, służby pomocnicze i kilkudziesięciotysięczną rzeszę ludności cywilnej ewakuowano do Iranu, a stąd dalej do Iraku i Palestyny. Zachowało się w dokumentach pismo z dnia 1 maja 1943 roku, opatrzone pieczęcią „Archiwum Armii Polskiej Na Wschodzie” i podpisane przez jego ówczesnego kierownika – wybitnego archiwistę, kpt. dr Jana Adamusa⁶¹. Pisał on do pułkownika dr. Leopolda Niemkiewi-

⁶⁰ Rozkaz MON z 27.01.1945 r. Bokszczanin, *Instytut Polski i Muzeum...*, op. cit.

⁶¹ Kpt. Jan Adamus ur. 12.03.1896 r. w Krakowie; absolwent prawa uniwersytetu wiedeńskiego i lwowskiego; od 1918 do 1930 w WP; od 1930 w st. spocz., od 1933 do 1938 kierownik Archiwum Miejskiego w Wilnie i asystent na Uniwersytecie St. Batorego; 1933 – habilitacja; po 17.09.1939 r. w niewoli sowieckiej; żołnierz Armii Polskiej na Wschodzie – w sądownictwie; od 1943 do 1944 kierownik Archiwum Armii Polskiej na Wschodzie; od 1944 do 1947 wykładowca na Uniwersytecie w Oksfordzie; w 1947 r. pracował w Archiwum i Muzeum Polowym nr 1 w Foxley Camp, a następnie w Archiwum Polskich Sił Zbrojnych w Hursley; w 1948 r. wrócił do Polski – pracował jako wykładowca – docent, potem profesor – na Uniwersytecie w Łodzi, zmarł w 1962 r. *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, op. cit., s. 21 - 22.

cza do Tel Awiwu: *W związku z rozmową, jaką miałem z Panem Pułkownikiem w Jangi–Jul⁶² w maju 1942 roku, proszę uprzejmie o poinformowanie, czy Pan Pułkownik posiada jeszcze materiały do historii oddziałów ochotniczych tworzonych i dowodzonych przez Pana Pułkownika w ZSRR. Chciałbym zwrócić uwagę Pana Pułkownika, że Archiwum jest powołane do gromadzenia, przechowywania i opracowywania materiałów do historii naszych wysiłków zbrojnych i przeżyć w ogóle w czasie obecnej wojny, daje też możliwe maksimum gwarancji należytego zabezpieczenia tych materiałów oraz ich przewiezienia do Kraju. Ponadto otrzymane ewentualnie materiały stara się Archiwum opracować i uzupełnić...⁶³. Do 1944 roku Archiwum Armii Polskiej na Wschodzie miało swoją siedzibę w Jerozolimie. Trudno dzisiaj zrekonstruować po kolei dzieje tego archiwum. Wiadomo, że w końcu 1944 roku w Kairze istniało Archiwum i Muzeum Polowe nr 2a, w którym znalazły się akta Armii Polskiej z ZSRR i na Środkowym Wschodzie oraz akta attachatów wojskowych RP przy polskich placówkach dyplomatycznych w państwach bałkańskich. Archiwum to i Muzeum należało do tworzonej od września 1944 roku (a zatwierdzonej – jak wspomniano wyżej – w styczniu 1945 roku) sieci muzeów i archiwów wojskowych⁶⁴. Można przypuszczać, że połączyło się w tej instytucji: Archiwum Armii Polskiej na Wschodzie i placówka muzealna istniejąca tu od 1942 roku, założona przez kustosa Jana Domańskiego⁶⁵. W 1944 roku, po zajęciu Włoch przez aliantów, w Neapolu zostało zorganizowane przez polskie władze wojskowe Archiwum i Muzeum Polowe nr 1, w którym gromadzono dokumentację 2. Korpusu i innych jednostek walczących na tym terenie. W Rzymie z kolei, również od jesieni 1944 roku, działało – przeniesione ze Środkowego Wschodu – Biuro Dokumentów zbierające relacje i materiały o sytuacji polskich uchodźców w ZSRR i walk 2. Korpusu⁶⁶. Archiwum 2. Korpusu po zakończeniu działań wojennych przewieziono do Wielkiej Brytanii. Wszystkie te placówki razem z Archiwum i Muzeum Sił Zbrojnych w Szkocji tworzyły w końcowym okresie wojny sieć archiwalno–muzealną PSZ.*

3. Archiwalia Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR

Powstanie polskich formacji wojskowych w Związku Radzieckim w 1943 roku zapoczątkowało istnienie dokumentacji wojskowej nazwanej później aktami ludowego Wojska Polskiego. Czas wojny nie sprzyjał gromadzeniu dokumentacji w jednym miejscu, nie było instytucji zajmującej się archiwaliami, niemniej dokumentacja taka powstawała i dostrzegano konieczność zachowania jej w całości.

⁶² W Jangi – Jul w Kazachstanie znajdował się jeden z ośrodków formowania polskich oddziałów.

⁶³ MiD WIH, dział „Formacje Polskie na Zachodzie. Dokumenty”, sygn. V/20/40.

⁶⁴ Kołodziej, *Archiwalia...*, op. cit., s. 104.

⁶⁵ Jankiewicz, *Archiwum...*, op. cit., s. 387.

⁶⁶ Kołodziej, *Archiwalia...*, op. cit., s. 104. Zbiory Biura Dokumentów znalazły się w Instytucie Hoovera w USA o czym dalej.

Dokumentację wojskową w jednostkach (taką jak: ewidencje, listy płac czy rozkazy) gromadzono dla potrzeb bieżących w kancelariach dywizyjnych, pułkowych czy batalionowych. Akta te wędrowały wraz z macierzystą jednostką w kolejne miejsca postoju, często znajdując się w ogniu walk. Przechowywane były w żelaznych bądź obitych blachą skrzyniach – nie tylko dla ich ochrony przed zniszczeniem, ale także ze względu na to, że większość z nich była tajna. Dokumentacja ta była grupowana w teczkach i przechowywana zgodnie z przepisami obowiązującymi w Armii Czerwonej, opartymi o rozkaz Ludowego Komisariatu Obrony ZSRR nr 170 z 4.09.1939 r.⁶⁷. W myśl tych przepisów po zakończeniu roku należało akta przekazać do archiwów przy jednostkach wojskowych. Sprawy zdawania akt przez archiwa formacji polskich każdorazowo regulowały odrębne przepisy.

Po raz pierwszy kwestia ta stanęła w końcu 1943 roku w obliczu konieczności zdania akt wytworzonych w obozie w Sielcach n. Oką, przez jednostki 1. Dywizji Piechoty im. T. Kościuszki, a następnie 1. Korpusu Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR, zgodnie ze wspomnianym rozkazem, do odpowiedniego archiwum radzieckiego. Wiadomo było na pewno, że nie można pozostawić ich w kancelariach jednostek, które miały brać udział w walkach, aby nie narazić na zniszczenie.

Dowództwo 1. Korpusu Sił Zbrojnych w ZSRR w wyniku szeregu rozmów i konsultacji ze Związkiem Patriotów Polskich w Moskwie, podjęło decyzję, aby akta o wartości historycznej przekazać do archiwum ZPP, zatrzymać w kancelariach tylko dokumenty niezbędne do pracy bieżącej, a pozostałe zniszczyć⁶⁸. Brano także pod uwagę możliwość zdawania akt do archiwów radzieckich, jednakże realnie zdawano sobie sprawę z faktu, że dostęp do nich byłby możliwy dopiero po zakończeniu wojny, nie wiadomo w jakim czasie. Akta 1. DP i 1. Korpusu PSZ w ZSRR w kwietniu 1944 roku znalazły się w Moskwie. Od kwietnia zaś do końca wojny akta w zasadzie przechowywano w kancelariach twórców, co nie znaczy, że nie podejmowano prób rozwiązania tego problemu.

W wyniku zmian organizacyjnych i przekształceniu 1. Korpusu w 1. Armię Polską w ZSRR znacznie wzrosła produkcja aktowa. W dowództwie 1 Armii Wojska Polskiego (AWP) również starano się zabezpieczyć akta poprzez zdanie ich do archiwów radzieckich. Dnia 16 lutego 1945 roku sztab 1. AWP wydał zarządzenie nr 047/KG *W sprawie zdania do archiwum tajnych i ściśle tajnych dokumentów*, oparte o zarządzenie nr 4-0351 z 18.01.1945 r. szefa Sztabu 1. Frontu Białoruskiego. Nakazano przekazać całą dokumentację o znaczeniu historycznym, zbędną dla bieżącej pracy wytworzoną przez dowództwo w roku poprzednim do oddziału historyczno-archiwalnego Ludowego Komisariatu Obrony w Buzułuku⁶⁹.

⁶⁷ R. L. Polkowski, *Tworzenie akt i działalność praktyczna kancelarii LWP w latach 1943–1945* [w:] *Wybrane zagadnienia...op.cit.*, Warszawa 1967, s. 68–69.

⁶⁸ Zarządzenie szefa sztabu 1. Korpusu PSZ w ZSRR nr 026/KG z 15.03.1944 r. CAW, III–3–106, k. 75. Po wojnie akta z tego archiwum poprzez attache wojskowego w Moskwie wróciły do kraju.

⁶⁹ J. Malczewski we wstępie do *Inwentarza akt Ludowego Wojska Polskiego z lat 1943–1945 cz. I*, Warszawa 1961, twierdzi, że nie wszystkie jednostki wykonały to zarządzenie. Dowodem ma być fakt, że akta, które miały znaleźć się w Buzułuku, od razu po wojnie były w zbiorach Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego.

Wśród akt ludowego WP z okresu wojny jest wiele braków, które są następstwem działań wojennych – zniszczenia, spalenia lub zakopywania w obliczu zagrożenia⁷⁰. Wiele akt niszczone świadomie na skutek uznania ich za nieprzydatne, ale wśród nich – o czym świadczą luki w zachowanym materiale aktowym – znajdowały się również cenne dla historyków dokumenty.

4. Reaktywowanie służby archiwalnej WP w 1944 roku

Ujęcie archiwistyki wojskowej w Polsce ponownie w ramy instytucjonalne nastąpiło w przedostatnim roku wojny. W lipcu 1944 roku wyzwolone zostały spod okupacji niemieckiej wschodnie tereny Polski. 20 lipca w Moskwie, powołano Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (PKWN) jako organ wykonawczy KRN, który 21 lipca formalnie objął władzę na wyzwolonym obszarze. Także 21 lipca KRN wydała dekret *O przejęciu zwierzchnictwa nad Armią Polską w ZSRR i scaleniu Armii Ludowej i Armii Polskiej w ZSRR w jednolite Wojsko Polskie*⁷¹. Zostało zorganizowane Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego (NDWP)⁷², Sztab Główny, Główny Zarząd Polityczno-Wychowawczy (GZP-W) i Główne Kwatermistrzostwo. Najważniejszą sprawą było wtedy zwiększenie liczebności Armii Polskiej i w związku z tym najpierw skierowano uwagę na aparat mobilizacji i uzupełnień⁷³. Później przyszła kolej na inne kierunki działalności wojska. Rozkazem nr 27 z dnia 16 września 1944 roku Naczelne Dowództwo WP wznowiło działalność Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego (WINW)⁷⁴. WINW podlegał bezpośrednio Naczelnemu Dowódcy WP, posiadał swój własny etat i miał zajmować się organizacją życia naukowego w wojsku. W strukturze organizacyjnej WINW oprócz wydziału naukowego, technicznego, administracyjnego znajdował się wydział odbudowy dorobku kultury wojskowej. Przed tym wydziałem postawiono zadanie zorganizowania następujących instytucji wojskowych: Centralnej Biblioteki Wojskowej i bibliotekarstwa wojskowego, Archiwum Wojskowego, Wojskowego Biura Historycznego, Muzeum Wojska Polskiego i Towarzystwa Wiedzy Wojskowej. Rozkaz powyższy zakładał, że *wszystkie te instytucje, po rozwinięciu swych agend do samodzielnego bytu zostaną w przyszłości wydzielone z Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego*⁷⁵. W pierwszym etacie WINW (nr OSzG/40 z 6 listopada 1944 roku) Wydział 4. – Odbudowy Dorobku Kultury Wojskowej składał się z⁷⁶:

⁷⁰ Np. część akt 5. Dywizji Piechoty zniszczonych w walkach podczas operacji łużycko - budzi-szyńskiej czy dokumenty 1. Dywizji Piechoty im. T. Kościuszki spalone w samochodzie sztabowym podczas bitwy pod Lenino.

⁷¹ *Organizacja i działania bojowe ludowego Wojska Polskiego w latach 1943–1945*, t. 1, Warszawa 1958, s. 106.

⁷² Postanowienie KRN z 22.07.1944 r. o powołaniu Naczelnego Dowództwa WP, tamże.

⁷³ L. Grot, T. Konecki, E. Nalepa, *Pokojowe dzieje Wojska Polskiego*, Warszawa 1988, s. 11–13.

⁷⁴ Rozkaz nr 27 z 16.09.1944 r. CAW, Zespół akt Sztabu Gen. IV.501.1/A.43, k. 27.

⁷⁵ Tamże.

⁷⁶ CAW, Kolekcja etatów, spis 1544/73, t. 76.

- A. Archiwum Wojskowego w składzie 6 osób (dyrektor archiwum, trzech archiwistów i magazynier);
- B. Centralnej Biblioteki Wojskowej;
- C. Wojskowego Biura Historycznego;
- D. Muzeum Wojska.

WINW miał swoją pierwszą siedzibę w Lublinie, po wyzwoleniu terenów na lewej stronie Wisły, wiosną 1945 roku, przeniósł się do Łodzi. Pierwszym szefem instytutu został ppłk Ignacy Płażewski⁷⁷. Dyrektorem Archiwum Wojskowego do kwietnia 1945 roku był por. Szczepan Ziomek⁷⁸.

Konsekwencją powołania WINW był rozkaz wydany przez NDWP 22 listopada 1944 roku w sprawie zabezpieczenia przedmiotów i materiałów o wartości naukowej odnalezionych przez wojsko oraz odsyłaniu ich do WINW⁷⁹.

O działalności Archiwum Wojskowego aż do kwietnia 1945 roku nie wiadomo nic ze względu na brak źródeł. W jednym z nielicznych, zachowanych dokumentów WINW – *Sprawozdaniu z czynności Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego za okres od października 1944 do stycznia 1946 r.*⁸⁰ – Archiwum Wojskowe potraktowano marginalnie. Jedyne informacje dotyczą dopiero okresu, kiedy w Gdańsku-Oliwie odnaleziono zasób przedwojennego AW. Według *Sprawozdania...*, na ślad akt wojskowych w Oliwie natrafili oficerowie WINW, prawdopodobnie na początku kwietnia 1945 roku. Dnia 15 kwietnia na rozkaz ppłk. Płażewskiego, z WINW wyruszyła czteroosobowa grupa pod kierownictwem kpt. Kazimierza Gajewskiego, która miała Archiwum Wojskowe w całości przewieźć do Łodzi⁸¹. Kilka dni później, wskutek zastanej w Oliwie sytuacji, akcja WINW przybrała szersze rozmiary. Do Gdańska i okolic wyruszyły cztery grupy *celem odzyskania dla Wojska Polskiego i Kultury Narodowej bezcennych skarbów, jakimi są Archiwum, Biblioteka i Muzeum*⁸². Grupa archiwalna, którą kierował por. Ziomek liczyła siedem osób: ob. Alfons Kossowski, wachm. pchor. Tadeusz Rodziński, ogn. Czesław Kowalkowski, st. sierż. Z. Lubarda, szer. Ziemkiewicz i szer. Janik. Po przyjeździe do Oliwy zmieniono pierwotny zamiar przewiezienia archiwaliów i postanowiono zabezpieczyć je na miejscu. Zadania, jakie w związku z tym postawiono przed wysłaną ekipą świadczą o planach utworzenia w Oliwie stałej instytucji archiwalnej. Do zadań tych należało:

⁷⁷ CAW,teczka akt personalnych (tap) 1422/742.

⁷⁸ CAW, tap 1532/73/1011. O pozostałych pracownikach archiwum brak informacji.

⁷⁹ Rozkaz nr 120 NDWP z 22.11.1944 r. *Organizacja i działania bojowe...*, op. cit., t. 4, Warszawa 1963, s. 502.

⁸⁰ Sprawozdanie z czynności..., CAW, Zespół akt Sztabu Gen. IV. 501. 1/A. 84, k. 261 - 309.

⁸¹ Rozkazy dzienne WINW. CAW, spis 56/54, t. 49, k. 5.

⁸² Były to grupy: muzeum, archiwum, biblioteczna i drukarnia. O ile grupa archiwalna i biblioteczna miały zabezpieczyć archiwalia i księgozbiór na terenie, gdzie Niemcy przechowywali akta wojskowe, to grupa muzealna i drukarnia zajmowały się po prostu szabrem, a ich zadania określono następująco: *...zebrać możliwie jak największą ilość obrazów, starej broni, modeli okrętów, sprzętów i mebli charakteryzujących kulturę wybrzeża, wszelkich pamiątek historycznych, etnograficznych itp. okazów muzealnych... zebranie dla drukarni WINW linotypów, maszyn płaskich, maszyn introligatorskich...w tym celu należy przeszukać w gruzach Gdańska wszystkie większe drukarnie i introligatornie. Tamże, s. 12–13.*

- zajęcie wszystkich baraków mieszczących obecnie archiwum i bibliotekę w Oliwie przy fabryce „Anglas” i „The Wyssotzki”;
- zajęcie w pobliżu lokalu na biuro i czytelnię Archiwum, a także lokalu na mieszkania pracowników archiwum i na pokoje gościnne dla tych pracowników naukowych, którzy przyjeżdżać będą na studia;
- zabezpieczenie baraków i lokali przez kompletny remont zewnętrzny, odrutowanie terenu archiwum, przygotowanie przeciwpożarowe;
- uporządkowanie zewnętrzne polegające na zebraniu rozrzuconych na polu materiałów archiwalnych i bibliotecznych, ulokowaniu na półkach wszystkich rozrzuconych w budynkach akt i ksiąg;
- spisanie protokołu przejęcia z możliwie najdokładniejszym opisaniem obecnego stanu położenia i zawartości⁸³.

Działalność grupy por. Ziomka zapoczątkowała istnienie „Placówki WINW Gdańsk-Oliwa”, która z kolei dała podwaliny pod obecne Centralne Archiwum Wojskowe.

Dnia 24 kwietnia 1945 roku tymczasowe kierownictwo archiwum objął powołany do służby wojskowej w stopniu podporucznika – dr Roch Morcinek, który przed wojną był pracownikiem AW.

Na temat pierwszych miesięcy działalności Placówki Gdańsk-Oliwa wiadomo niewiele. Wiemy natomiast, jak postanowiono zorganizować całą wojskową służbę archiwalną w powojennej Polsce. W lipcu 1945 roku WINW wydał opracowane wewnętrznie *Tymczasowe Przepisy o Archiwum Wojskowym*⁸⁴. Była to pierwsza instrukcja archiwalna opracowana po zakończeniu wojny, w której zawarto podstawowe pojęcia archiwalne, określono miejsce i rolę Archiwum Wojskowego, sprecyzowano zasób i sposoby zdawania i przechowywania akt oraz nakreślono strukturę etatową. Wstęp do *Tymczasowych przepisów...* zawierał treści wybitnie propagandowe, ale znalazło się tam stwierdzenie, że *zbieranie wszystkich materiałów i dokumentów będzie sprawą wagi ogólnonarodowej*⁸⁵. Przepisy postanawiały, że w Wojsku Polskim będzie jedno Archiwum Wojskowe jako instytucja centralna, która w wyjątkowej, wojennej sytuacji służyć miała również jako składnica akt. Na czele archiwum miał stać dyrektor w stopniu podpułkownika, podlegający bezpośrednio szefowi WINW. Na kadrę archiwum mieli się składać: kustosz (jednocześnie będący zastępcą dyrektora) w stopniu majora, starszy pomocnik dyrektora archiwum w stopniu majora, czterech archiwistów-pracowników kontraktowych, kierownik kancelarii–kapitan, zarządzający składem (magazynem) archiwum – starszy sierżant lub pracownik kontraktowy, trzech kancelistów – sierżanci lub pracownicy kontraktowi, jedna maszynistka, czterech woźnych – żołnierzy szeregowych lub pracowników kontraktowych.

⁸³ Tamże.

⁸⁴ Wykaz prac wydawniczych WINW, CAW, Zespół akt Sztabu Gen. IV. 501. 1/A. 84, k. 283.

⁸⁵ *Tymczasowe przepisy o Archiwum Wojskowym*, WINW, Archiwum Wojskowe 1945, k. 3.

Tymczasowe przepisy... pomyślane jako instrukcja do działalności archiwum w ramach WINW, a przede wszystkim dla Placówki Gdańsk–Oliwa nie zdążyły wejść w życie, ponieważ 5 sierpnia 1945 roku wydano rozkaz o sformowaniu Centralnego Archiwum Wojskowego podległego bezpośrednio pod Główny Zarząd Polityczno–Wychowawczy WP⁸⁶. Tym samym rozkazem skreślono Archiwum Wojskowe z etatu WINW, nakazano przekazanie materiałów archiwalnych w Oliwie do CAW, a Placówka Gdańsk–Oliwa miała jeszcze pozostać w ramach WINW i zabezpieczać księgozbiór – książki, czasopisma, roczniki i mapy do czasu jej zlikwidowania⁸⁷.

CAW przez wiele lat nie było jedyną komórką zajmującą się gromadzeniem akt wojskowych. Prawie równocześnie powołano jeszcze dwie instytucje, które oprócz innych zadań, zajmowały się zbieraniem archiwaliów. W lipcu 1945 roku rozkazem organizacyjnym NDWP nr 0189/org. sformowano Wojskowe Biuro Historyczne przy Głównym Zarządzie Polityczno–Wychowawczym. WBH powołano *w celu historycznego opracowania przebiegu: a) działań wojennych we wrześniu 1939 r.; b) działań konspiracyjnych organizacji wojskowych (partyzanckich) w czasie okupacji niemieckiej w Polsce; c) działań wojennych 1–ej Armii Polskiej w ZSRR i Odrodzonego Wojska Polskiego*⁸⁸. Krótco potem, 5 sierpnia 1945 roku w składzie Sztabu Generalnego WP sformowano Wojskowy Oddział Historyczny *celem opisania działań wojennych jednostek Wojska Polskiego za okres wojny z faszystowskimi Niemcami na podstawie posiadanych dokumentów charakteru operacyjnego*⁸⁹. W skład Wojskowego Oddziału Historycznego weszła kadra rozformowanego Archiwum Wojskowego WINW.

W etatach obu nowo utworzonych instytucji zaplanowano archiwa gromadzące dokumenty historyczne. Bardziej prężny i szybciej zorganizowany Oddział Historyczny miał opracowywać zagadnienia militarne kampanii wrześniowej i ludowego Wojska Polskiego i trafiać tam miały dokumenty wytworzone przez oddziały Sztabu Generalnego oraz dokumenty o charakterze bojowo–operacyjnym powstałe w departamentach i jednostkach Wojska Polskiego⁹⁰. Dopiero w 1946 roku określone zostały rodzaje materiałów przekazywanych do Biura Historycznego przy GZP–W, którego zainteresowania miały sprowadzać się do aspektów politycznych działań wojennych – głównie partyzanckich⁹¹. W związku z tym w Biurze gromadzono dokumentację wytworzoną przez zarządy polityczno–wychowawcze okręgów wojskowych, wydziały i sekcje polityczno–wychowawcze jednostek, a przede wszystkim: meldunki i sprawozdania polityczne, ulotki, gazety frontowe, dzienniki i kroniki działań bojowych.

⁸⁶ Rozkaz organizacyjny NDWP nr 0194/org. z 5.08.1945 r. CAW, IV.111.365, k. 420.

⁸⁷ Uzupełnienie do ww. rozkazu organizacyjnego z 14.11.1945 r. Tamże, k. 478.

⁸⁸ Tamże, k. 410.

⁸⁹ Rozkaz organizacyjny NDWP nr 0190/org. z 5.08.1945 r. Tamże, k. 412.

⁹⁰ *Oddział Historyczny Sztabu Gen. WP uruchamia swe archiwum akt tajnych mieszczące się w suterenie przy ul. Stalina 5 (obecnie Al. Ujazdowskie – przyp. aut.)... archiwum jest na ukończeniu i akta napływają.* Pismo szefa Oddziału ppłk. dypl. J. Kirchmayera do szefa Sztabu Gen. z 14.10.1945 r. Rodzaje dokumentacji przekazywanej do tego archiwum uregulowano zarządzeniem organizacyjnym szefa Sztabu Gen. nr 046/org. z 27.10.1945 r. CAW, spis 56/54, t. 40a, k. 26.

⁹¹ Rozkaz NDWP nr 178 z 15.07.1946 r. J. Malczewski, *Powstanie i rozwój Biura Historycznego Sztabu Generalnego WP w latach 1944–1956*, referat materiałowy, mps., CAW, wyd. III, nr 78, k. 1.

W 1947 roku rozformowano Biuro Historyczne przy GZP–W, a Oddział Historyczny Sztabu Generalnego przemianowano na Biuro Historyczne i wyłączono ze struktur sztabu podporządkowując bezpośrednio szefowi GZP–W⁹². Badania nad dziejami Wojska Polskiego i studiowanie doświadczeń wojennych skupiono w jednym ośrodku. Jednocześnie więc nastąpiło scalenie archiwaliów zgromadzonych w tych instytucjach, chociaż jeszcze nie scalenie wszystkich akt wojskowych w jednym miejscu⁹³. Stan rozbitcia wojskowego zasobu archiwalnego utrzymywał się jeszcze przez kilka lat. W 1950 roku Biuro Historyczne ponownie włączono do Sztabu Generalnego jako Oddział XI Studiów i Doświadczeń Wojennych⁹⁴, ale w dalszym ciągu funkcjonowało przy nim archiwum tzw. historyczne. Akta bojowo–operacyjne WP z lat 1943–1945 przekazano z Oddziału XI do CAW w roku 1953.

5. Akta wojskowe po zakończeniu wojny

Koniec wojny zastał polską dokumentację wojskową, tę wytworzoną do 1939 roku i powstałą w okresie wojny, rozproszoną po całym świecie.

Ślad części archiwaliów z zasobu przedwojennego Archiwum Wojskowego prowadził do Stanów Zjednoczonych. 1.04.1943 roku komisja pod przewodnictwem ambasadora RP w Waszyngtonie otworzyła skrzynie przysłane z Lizbony zawierające wojskowe akta z AW i Instytutu Józefa Piłsudskiego z Warszawy. Zostały one przekazane do zorganizowanego wkrótce Instytutu J. Piłsudskiego⁹⁵. Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce z siedzibą w Nowym Jorku został powołany 4 lipca 1943 roku na II Zjeździe Komitetu Narodowego Amerykanów Polskiego Pochodzenia. Miał on za zadanie nie tylko kontynuować działalność Instytutu J. Piłsudskiego działającego w Warszawie od 1923 roku, ale również zbierać dokumenty i tworzyć archiwum dokumentów dotyczących historii Polski od 1863 roku, prowadzić prace badawcze, popierać i organizować działalność naukową. Instytut utrzymywał ścisłe więzi z Zespołem Piłsudczyków na Środkowym Wschodzie – w Palestynie, a później w Libanie, można więc przypuszczać, że za ich sprawą akta te trafiły do Nowego Jorku. Od początku największe znaczenie miało archiwum Instytutu, do którego już w 1943 roku trafiły archiwalia ewakuowane z Warszawy w 1939 roku. Najwartościowsza, chociaż objętościowo skromna część zbiorów archiwum to właśnie ocalone fragmenty zasobu Archiwum Wojskowego, WBH i Instytutu Józefa Piłsudskiego⁹⁶. Złożyły się na nią dokumenty:

⁹² Rozkaz organizacyjny NDWP nr 0128/org. z 17.04.1947 r. CAW, Zespół akt Sztabu Gen. IV.501.1/A.158, k. 132.

⁹³ Było to swego rodzaju powtórzeniem sytuacji z okresu międzywojennego, kiedy w WBH gromadzono akta bojowo–operacyjne, a w AW wszystkie pozostałe.

⁹⁴ Rozkaz organizacyjny MON nr 066/org z 7.07.1950 r. CAW, spis 1545/73, t. 32, k. 226.

⁹⁵ Suchcitz, *Sprawa odtworzenia...*, op. cit., s. 224. Por. T. Świętochowski, *Guide to the Collection of the Piłsudski Institute of America*, Nowy Jork 1980; *Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce i jego zasoby*, oprac. J. Cisek, Warszawa 1997.

⁹⁶ Opracowano na podstawie: *Instytut Józefa Piłsudskiego...*, op. cit. oraz H. Nowaczyk, *Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w USA* [w:] „Archeion” 1981, nr LXXII, s. 195–203. Przedmiotem omówienia są tylko akta proveniencji wojskowej.

Adiutantury Generalnej Naczelnego Wodza z lat 1918-1922, powstań śląskich, Komisji Likwidacyjnej gen. L. Żeligowskiego z 1926 roku, Litwy Środkowej z lat 1920-1922, Archiwum gen. J. Stachewicza, Archiwum E. Śmigłego-Rydza, Teki gen. T. Rozwadowskiego, akta kancelaryjne, instrukcje, referaty i rozkazy wewnętrzne AW, teczki akt personalnych pracowników WBH, akta spraw sądowych i honorowych generałów i wyższych dowódców, Ukraińskiej Misji Wojskowej w Polsce z lat 1919-1921 i 1931, POW, NKN i Legionów Polskich. Akta te są częścią tzw. Archiwum Ogólnego Instytutu.

Instytut propagował różne sposoby pozyskiwania archiwaliów do swoich zbiorów. Ponieważ nie posiadał wsparcia rządu londyńskiego prowadził szeroką kampanię w środowiskach piłsudczyków, ogłaszał apele prasowe oraz indywidualnie apelował do działaczy polskich na obczyźnie. Stąd m.in. w dzisiejszych zbiorach Instytutu znajduje się szereg spuścizn aktowych wyższych polskich dowódców wojskowych otrzymanych jako dary, depozyty lub w testamentach oraz *zbiory od tzw. emigracji żołnierskiej, której właśnie Instytut był najbliższy ideowo*⁹⁷. Wymienić należy chociażby zespoły osobowości takie, jak: Józefa Piłsudskiego, płk. Józefa Becka, gen. Władysława Bortnowskiego, gen. Józefa Jaklicza, płk. Leona Mitkiewicza, gen. Kazimierza Sosnkowskiego, płk. Romana Umiastowskiego. Z darów prywatnych składa się kolekcja akt „Wojny polskie 1918-1945”, „Komitet Obrony Narodowej w Stanach Zjednoczonych” i zespół „Katyń”. Ze zbiorów obejmujących do 3 j.a. składa się tzw. Archiwum Osobowe Instytutu, które zawiera także dokumenty proveniencji wojskowej. Uzupełnieniem Archiwum Ogólnego jest Archiwum Rzeczowe złożone z 379 haseł – częściowo również o charakterze wojskowym.

Inne placówki polskie na ziemi amerykańskiej, w których znajdują się dzisiaj polskie archiwalia wojskowe – pochodzące głównie z darów prywatnych i w znacznie mniejszej ilości niż w Instytucie J. Piłsudskiego to: Seminarium Polskie św. Cyryla i Metodego w Orchard Lake (akta m.in. 2. Korpusu Polskiego, 1. Dywizji Pancerniej gen. Maczka, Armii Krajowej)⁹⁸ oraz Biblioteka i Muzeum Polskie w Chicago (m.in. dokumenty dotyczące ochotniczego zaciągu do Armii gen. Hallera)⁹⁹.

Konkurencję w pozyskiwaniu zbiorów prywatnych stanowił – przede wszystkim dla Instytutu J. Piłsudskiego – amerykański ośrodek dysponujący dużymi środkami finansowymi – Instytut Hoovera przy Uniwersytecie Stanforda w Kalifornii. Posiada on w swoich zbiorach najbogatsze – spośród ośrodków zagranicznych – materiały dotyczące najnowszych dziejów Polski. Materiały wojskowe, które trafiły drogą darów i zakupów do tej placówki, nie są liczne¹⁰⁰. Składają się na nie m.in. zbiory akt:

⁹⁷ *Instytut Józefa Piłsudskiego...*, op. cit.

⁹⁸ Por. E. Kołodziej, *Archiwalia w zbiorach polskich ośrodków emigracyjnych* [w:] *Archiwa polskie wobec wyzwań XXI wieku. Pamiętnik III Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich*, Toruń, 2-4 września 1997, Radom 1997, s. 44-45.

⁹⁹ Tamże, s. 43; N. Kozłowska, *Muzeum Polskie w Chicago* [w:] *Muzea, Biblioteki i Archiwa...*, op. cit., s. 113-114.

¹⁰⁰ Por. W. Stepniak, *Archiwalia polskie w zbiorach Instytutu Hoovera Uniwersytetu Stanforda*, Warszawa 1997.

- „Polskie Siły Zbrojne z lat 1940 - 1945. Armia Polska na Wschodzie” – 20 pudeł zawierających regulaminy i podręczniki wojskowe (dar płk. J. Garlińskiego);
- „PSZ w ZSRR, na Bliskim i Środkowym Wschodzie” – 10 pudeł z dokumentami z lat 1941-1943 i 1944-1945 wśród nich znajdują się m.in. materiały nt. organizacji Armii Polskiej w ZSRR oraz 2. Korpusu, akta Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich, 15. Pułku Kawalerii Pancernej i 10. Dywizji Piechoty (przekazane przez gen. T. Pełczyńskiego);
- „Biuro Dokumentów 2 Korpusu” zwane też „Władysław Anders Collection” – 110 pudeł zawierających przede wszystkim relacje b. jeńców i zesłańców polskich przebywających na terenie ZSRR po 17 września 1939 roku.

Instytut Hoovera posiada także kolekcję zbiorów prywatnych, a wśród nich oficerów Wojska Polskiego m.in.: gen. T. Bora-Komorowskiego, płk. Izidora Modelskiego, płk. Ludomira Rayskiego.

Zdecydowanie więcej polskiej dokumentacji wojskowej znajdowało się po zakończeniu wojny w Europie. Była ona rozproszona w kilku państwach, w wielu ośrodkach zarówno polskich jak i zagranicznych – w Anglii, Niemczech, Szwajcarii, ZSRR i przede wszystkim – w Polsce.

Po układzie jałtańskim kwestią czasu było cofnięcie uznania dla rządu polskiego w Londynie przez dotychczasowych aliantów. W tej sytuacji jedną z ważniejszych spraw do załatwienia stało się zabezpieczenie archiwów państwowych i wojskowych. Wcześniej była mowa o zorganizowaniu, w grudniu 1941 roku, w Gask w Szkocji, Archiwum i Muzeum Sił Zbrojnych, które pod tą nazwą dotrwało do końca wojny, jego dyrektorem był ppłk dypl. Zygmunt Borkowski. Od grudnia 1941 roku funkcjonowało również Archiwum Sekretariatu Premiera, w którym przechowywano dokumenty urzędowe i inne materiały otrzymywane przez generała Sikorskiego. Od lutego 1944 roku archiwum to przemianowano na Departament Specjalny. Nie miał on jednak żadnych uprawnień w zakresie przejmowania dokumentacji od ministerstw ani nie był powiązany z siecią archiwów i muzeów wojskowych. Akta tu zgromadzone stały się pierwszą i zasadniczą częścią zbiorów Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Wł. Sikorskiego¹⁰¹. Wiosną 1945 roku z inicjatywy szefa Służby Archiwalno-Muzealnej Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie płk. Zygmunta Borkowskiego i grupy naukowców, archiwistów i muzealników zgłoszono projekt zorganizowania Instytutu Historii im. gen. Sikorskiego. Placówka ta miałaby przejąć opiekę nad wszystkimi archiwaliami wojskowymi i cywilnymi znajdującymi się na Zachodzie. 2.05.1945 roku zatwierdzono statut Instytutu. Na mocy dekretu Prezydenta z dnia 27.06.1945 r. (z mocą obowiązującą od 1 lipca) Instytut stał się instytucją powierniczą, która miała przejąć zasób archiwalny Rządu RP na obczyźnie oraz gromadzić i zabezpieczać materiały źródłowe mające związek z udziałem Polaków w wojnie¹⁰². Dekretem tym zobowiązano dowódców wojskowych do przekazywania również obiektów muzealnych do Instytutu¹⁰³. Mimo

¹⁰¹ Kołodziej, *Archiwalia w Instytucie Polskim...*, op. cit. s. 107.

¹⁰² Jankiewicz, *Archiwum...*, op. cit., s. 388.

¹⁰³ Kołodziej, *Archiwalia w Instytucie Polskim...*, op. cit., s. 107.

tych ustaleń, niepewność co do dalszych losów Rządu RP w Londynie i niejasności w sprawach przejęcia jego majątku spowodowały, że archiwalia zarówno proweniencji cywilnej jak i wojskowej uległy rozproszeniu. Aż do 1947 roku nie zdawały żadnych dokumentów władze wojskowe. W okresie od 12.05.1947 do 1.09.1948 roku zorganizowano kolejne – na bazie akt 2. Korpusu Polskiego – Archiwum Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie z siedzibą w Foxley Camp, w Anglii. Jego twórcą i pierwszym kierownikiem był Adam Wincenty Englert¹⁰⁴.

Dopiero po rozwiązaniu Sił Zbrojnych na Zachodzie, kiedy niemożliwe stało się utworzenie oddzielnego instytutu historycznego (a w tym kierunku czyniono starania), Naczelný Wódz gen. Władysław Anders podjął decyzję o przekazaniu najpierw sztandarów wojskowych, a następnie dokumentacji wojskowej do Instytutu Historii im. Sikorskiego¹⁰⁵. Pierwszym kierownikiem archiwum przy instytucie był dr Edmund Oppman, a od 1951 r., po jego śmierci stanowisko to objęła żona – Regina¹⁰⁶, uważana za faktycznego twórcę archiwum.

W 1963 roku Instytut Historyczny im. Sikorskiego połączono z – działającym od 1939 roku w Londynie – Polskim Ośrodkiem Naukowym i zarejestrowano jako spółkę nie komercyjną pod nazwą Instytut Polski i Muzeum im. gen. Wł. Sikorskiego. W 1973 roku częścią instytutu stał się – także funkcjonujący w Londynie – Polski Instytut Historyczny.

W archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego – oprócz akt wytworzonych przez najwyższe władze cywilne na obczyźnie – jest dzisiaj dział dokumentów wojskowych. Należą do niego materiały wytworzone przed 1939 rokiem, nieliczne akta z kampanii wrześniowej 1939 r. (m.in. dokumenty operacyjne Oddziału III Sztabu Naczelnego Wodza i jednostek lotniczych, Armii „Modlin”, „Łódź”, „Poznań”, „Karpaty”, „Kraków”, Samodzielnej Grupy Operacyjnej „Narew” i „Wyszków”), akta dot. obozów dla internowanych żołnierzy polskich na Węgrzech, Litwie i w Rumunii, Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR 1941-1942 oraz gros materiałów wytworzonych przez władze, jednostki i instytucje Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie: m.in.: Armię Polską we Francji, Naczelnego Wodza, Sztabu Generalnego i Ministerstwa Obrony Narodo-

¹⁰⁴ Ppłk Adam Wincenty Englert ur. 11.11.1890 r.; żołnierz Legionów; od 1918 w WP; absolwent studiów historycznych na Uniwersytecie Warszawskim; od 1927 do 1935 r. pracownik WBH; od 1938 dyrektor Archiwum Miejskiego w Warszawie – kierował nim do czerwca 1940 r.; aresztowany przez gestapo w 1943 r. – więzień Oświęcimia, Dachau i Buchenwaldu; po zwolnieniu z obozu w służbie archiwalnej 2. Korpusu Polskiego we Włoszech; 1947–1948 – kierownik Archiwum PSZ na Zachodzie; działał w Zarządzie i Radzie IPMS; zmarł w Londynie 4.10.1958 r. *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, op. cit., s. 59–60.

¹⁰⁵ Kołodziej, *Archiwalia w Instytucie Polskim...*, op. cit., s. 107.

¹⁰⁶ Regina Oppmanowa z d. Remiszewska ur. 29.01.1905 w Łęgu k. Warszawy; absolwentka gimnazjum w Płocku (1927); kursu archiwalnego przy AGAD (1927); studiów historycznych na Uniwersytecie Warszawskim (1930); od 1928 r. pracowała w CBW nad kolekcją Polskiego Archiwum Wojennego; w 1934 wyszła za mąż za Edmunda Oppmana; od 1932 do 1939 roku pracowała w Archiwum Wojskowym w Warszawie oraz jako referent wydawniczy w WBH; od marca 1940 pracowała w Sztabie NW i MSWojsk.; od 1945 organizowała z mężem archiwum Instytutu im. Sikorskiego; zmarła w Londynie 10.09.1980 r. Patrz: S. K. Kuczyński, *Regina Oppmanowa – wspomnienie pośmiertne* [w:] „Archeion” 1982, nr 74, s. 248–250.

wej 1940-1946, materiały Brygady Strzelców Karpackich 1940-1942, 1. Korpusu 1940-1947, 1. Samodzielnej Brygady Spadochronowej, 1. Dywizji Panczernej 1942-1947, Armii Polskiej na Środkowym Wschodzie 1942-1947, 2. Korpusu 1943-1946, marynarki i sił powietrznych, zbiory rozkazów, dzienników działań bojowych i kronik jednostek wojskowych, zbiory relacji i wspomnień (dotyczących głównie kampanii wrześniowej 1939 r., obozów jenieckich w ZSRR, walk 2 Korpusu) oraz szereg materiałów znajdujących się w kolekcjach prywatnych (m.in. gen. Wł. Sikorskiego, gen. Wł. Andersa, gen. St. Maczka, gen. M. Karaszewicza-Tokarzewskiego). Ze zbiorów przedwojennego AW do IPMS trafiły m.in. większe lub mniejsze fragmenty zespołów akt: Attache Wojskowego z Lizbony i San Sebastian, Kapituły Orderu Virtuti Militari, Wojskowego Instytutu Geograficznego, Instytutu Badań Inżynierskich.

Inaczej potoczyły się losy części akt (znajdujących się poza krajem) związanych z działalnością ruchu oporu na terenie okupowanego kraju w latach wojny, wytworzonych i w kraju i przez ośrodki kierujące tym ruchem za granicą. Na początku 1945 roku w ramach Archiwum i Muzeum Sił Zbrojnych próbowano utworzyć Samodzielny Referat Armii Krajowej. W maju 1945 roku gen. dyw. Stanisław Kopański¹⁰⁷ przekazał Naczelnemu Wodzowi gen. dyw. Tadeuszowi Bór-Komorowskiemu całą dokumentację dotyczącą ruchu oporu w Polsce¹⁰⁸. W drugiej połowie tego roku powołana została Komisja Historyczna Kampanii Wrześniowej i Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie (na jej czele stanął gen. Tadeusz Kutrzeba), oddzielnie zaś powołano Podkomisję Historyczną Armii Krajowej bezpośrednio podlegającą Naczelnemu Wodzowi. W grudniu, na wniosek szefa Podkomisji, gen. Tadeusza Pełczyńskiego, gen. Kopański podjął decyzję o przekazaniu dokumentacji Oddziału VI Sztabu NW przez Komisję Likwidacyjną tego Oddziału do Podkomisji Historycznej AK – w celu opracowania historii Armii Krajowej. W październiku 1946 roku odbyło się zebranie organizacyjne trustu, który przyjął nazwę „Studium Polski Podziemnej” (oficjalnie powstał 19.02.1947 r.). Jego zadaniem było przejęcie dokumentów z Biura Historycznego Wydziału AK Sztabu Głównego, a także innych materiałów dotyczących Polskiego Państwa Podziemnego. Trzonem zasobu Studium stały się i są obecnie materiały archiwalne Oddziału VI Specjalnego NW liczące obecnie 530 j.a. zgromadzonych w dziewięciu podzespołach¹⁰⁹: Centralne Władze Cywilne, Centralne Władze Wojskowe, Krajowe Władze Wojskowe, Krajowe Władze Cywilne, Bazy Łączności i Placówki, Alianci i Inne Kraje, ZSRR, Dzienniki podawcze i skorowidze, Akta Oddziału VI – fotografie.

30 maja 1987 roku uchwalono wniosek o połączeniu Studium z Instytutem Polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego – z zachowaniem nazwy i autonomii.

¹⁰⁷ Gen. Stanisław Kopański był wówczas szefem Sztabu Głównego PSZ.

¹⁰⁸ A. Suchcitz, *Informator. Studium Polski Podziemnej 1947–1997*, Londyn 1997, s. 11.

¹⁰⁹ Tamże, s. 89–106. Część dokumentacji Oddziału VI ostatni szef Oddziału i przewodniczący Komisji Likwidacyjnej, płk Marian Utnik zdołał wywieźć do Polski. Zostały mu one zabrane podczas aresztowania w 1949 roku i posłużyły jako materiały dowodowe do procesu określanego nazwą „TUN” lub „Sprawa gen. Tatar” (Patrz szerzej: J. Poksiński, *TUN (Tatar, Nowicki, Utnik)*, Warszawa 1992). Dokumentacja ta do 1989 roku przechowywana była w Centralnym Archiwum MSW, następnie przekazana do CAW. Por. W. Roman, *Dzieje i zawartość zespołu akt Oddziału VI Sztabu Naczelnego Wodza z lat 1940–1949* [w:] „BWSA” 1994, nr 17, s. 108–118.

Do dnia dzisiejszego funkcjonuje w Londynie Instytut Józefa Piłsudskiego jako – podobnie jak Instytut Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku – następcą i kontynuatorem przedwojennego instytutu warszawskiego. Jego działalność została wznowiona w 1947 roku z zadaniem: *ustalania i strzeżenia prawdy historycznej; zbierania, przechowywania i badania dokumentów najnowszej historii Polski; gromadzenia zbiorów muzealnych, archiwalnych i książek; opracowywania zbiorów i kolekcji celem ogłoszenia ich drukiem; organizowania odczytów oraz zacieśniania współpracy z pokrewnymi organizacjami naukowymi*¹¹⁰. Część zasobu archiwalnego stanowią materiały proveniencji wojskowej lub należące do prywatnych archiwów wybitnych osobistości WP i Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Zbiory archiwalne pochodzą głównie z darowizn i obejmują dzisiaj 160 kolekcji będących spuścizną po takich osobach jak: Józef i Aleksandra Piłsudscy, Kazimierz Sosnkowski, Felicjan Sławoj-Składkowski, Józef Beck, Władysław Anders, Waław Jędrzejewicz, Kazimierz Okulicz-Kozaryn, Michał Sokolnicki, Bogusław Miedziński, Kazimierz Iranek-Osmecki. Oprócz kolekcji personalnych dokumenty zgromadzono również w zespołach akt Adiutantury Generalnej Naczelnego Dowództwa 1918-1922 oraz Archiwum Belwederskim, gdzie znajdują się materiały do wojny polsko-sowieckiej i okresu bezpośrednio po odzyskaniu niepodległości¹¹¹.

Także w Anglii, w Fawley Court, działa Muzeum Księża Marianów im. Ojca Józefa Jarzębowskiego, założone w 1957 roku, w którym znalazły również – co prawda nieliczne – pochodzące ze zbiorów prywatnych wybitnych polskich wojskowych i polityków – dokumenty wojskowe: m.in. Józefa Piłsudskiego i Józefa Hallera¹¹².

Do Archiwum Ministerstwa Obrony Wielkiej Brytanii trafiły dokumenty personalne żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie – ok. 300 000 teczek personalnych z lat 1940-1947. W 1996 roku zarysowała się możliwość przekazania ich przez angielskie władze wojskowe do Polski – do CAW. Pomoc w przejęciu tych dokumentów deklaruje Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych. W rozmowach w Anglii uczestniczyła Dyrektor NDAP, dr Daria Nałęcz oraz szef Wojskowej Komisji Archiwalnej, prof. dr płk Jan Pięta. Mimo podjęcia już pewnych ustaleń ze stroną angielską, sprawy te do chwili obecnej nie zostały do końca załatwione przez ambasadę polską w Londynie. Zdaniem p. dyrektora Nałęcz *może się zdarzyć, że taka opieszałość stanie się przyczyną utraty tej części polskiego zasobu*¹¹³.

Kolekcje prywatne, pochodzące głównie z darów polskiej emigracji XIX i XX wieku, posiada również Biblioteka Polska w Paryżu (istniejąca od 1838 roku) – a wśród nich nieliczne dokumenty proveniencji wojskowej¹¹⁴.

¹¹⁰ W. Lisowski, *Instytut Józefa Piłsudskiego w Londynie* [w:] „Wojsko i Wychowanie” 1995, nr 8, s. 57.

¹¹¹ B. Męcarska-Kozłowska, *Instytut Józefa Piłsudskiego w Londynie* [w:] *Muzea, Biblioteki i Archiwa...*, op. cit., s. 73–84.

¹¹² H. J. Lipiński, *Muzeum Księża Marianów im. Ojca Józefa Jarzębowskiego w Fawley Court* [w:] *Muzea, Biblioteki i Archiwa...*, op. cit., s. 147 - 154.

¹¹³ D. Nałęcz, *Archiwa w polityce państwa* [w:] *Archiwa polskie wobec wyzwań XXI wieku. Pamiętnik III Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich w Toruniu*, Radom 1997, s. 14. O Wojskowej Komisji Archiwalnej – w kolejnych rozdziałach.

¹¹⁴ A. Łucka, *Towarzystwo Historyczno-Literackie i Biblioteka Polska w Paryżu* [w:] *Muzea, Biblioteki i Archiwa...*, op. cit., s. 17–23.

Szwajcaria była kolejnym krajem, gdzie w latach 1940–1946 wytworzono polskie akta wojskowe – była to dokumentacja 2. Dywizji Strzelców Pieszych dowodzonej przez gen. Bronisława Prugara–Ketlinga. 2. DSP wchodząca w skład Armii Polskiej we Francji walczyła od 10 czerwca 1940 roku na froncie francusko – niemieckim – na południowym skrzydle armii francuskiej. W nocy z 19 na 20 czerwca oddziały 2. DSP przekroczyły granicę szwajcarską, gdzie zostały internowane. Bogata dokumentacja (archiwalna i ikonograficzna) wytworzona w okresie internowania została złożona w Muzeum Polskim w Rapperswilu (które po zakończeniu II wojny światowej przejęły władze polskie z Warszawy), a w 1952 roku wraz ze wszystkimi zbiorami tej placówki przywieziona do Polski¹¹⁵ i złożona w Archiwum Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego. To archiwum właśnie, od 1957 roku przekazywało partiami akta 2. DSP do CAW¹¹⁶. Niewielkie ilości pamiątek (w tym i dokumentów) po 2. DSP pozostały w Szwajcarii i obecnie znajdują się w zbiorach Muzeum Polskiego - reaktywowanego w 1973 roku – w Rapperswilu. Również niewielkie ilości dokumentów tej dywizji trafiły do Instytutu im. Sikorskiego w Londynie.

Krajem, w którym w maju 1945 roku znajdowała się polska dokumentacja wojskowa - wytworzona w okresie do 1939 roku - były także Niemcy. Wcześniej opisano przejmowanie polskich akt wojskowych przez niemieckie władze archiwalne i przechowywanie ich w Archiwum Wojskowym Wehrmachtu w Gdańsku–Oliwie. Część tych akt Niemcy wywieźli do magazynów w Berlinie–Wannsee w 1945 roku podczas ewakuacji własnych dokumentów¹¹⁷. Po wojnie starano się ustalić, jakiego rodzaju polskie akta były tak cenne, że Niemcy zdecydowali się je ewakuować. Płk dypl. Jerzy Kirchmayer, ówczesny szef Oddziału Historycznego Sztabu Generalnego w odpowiedzi na list attaché wojskowego Polskiej Misji Wojskowej przy Sojuszniczej Radzie Kontroli w Berlinie napisał, że była to prawdopodobnie część osobistego archiwum Piłsudskiego i bliżej nieokreślone, bardzo ważne akta dyplomatyczne i wywiadowcze. Dalej stwierdził, że z zeznań – nie wiadomo czyich – wynika, że akta te przejęła radziecka komenda placu w Berlinie-Wannsee i w dniach 8–16 maja 1945 roku wywieziono je w nieznanym kierunku. Ślad wiodący do Moskwy był prawdziwy, chociaż nie wiadomo, czy był to jedyny sposób przejścia przez Rosjan polskich akt¹¹⁸.

W 1964 roku CAW w Warszawie odzyskało część przedwojennych wojskowych materiałów archiwalnych od ZSRR¹¹⁹, jednakże nikt wówczas nie wiedział gdzie, ile i jakiego rodzaju polskie akta wojskowe jeszcze pozostają na terenie ZSRR. Po 1990

¹¹⁵ J. Morkowski, *Muzeum Polskie w Rapperswilu* [w:] *Muzea, Biblioteki i Archiwa...*, op. cit., s. 33–41. Autor tej informacji napisał w 1991 roku, że po wywiezieniu do Polski zbiorów Muzeum, ślad po nich zaginął. Według E. Kołodziejki zbiory muzealne znalazły się w Muzeum Narodowym, a akta trafiły w 1952 roku do Archiwum Akt Nowych (Kołodziej, *Archiwalia w zbiorach...*, op. cit., s. 43.). CAW otrzymało je z Archiwum MBP. Wszystkie posyty z dokumentacją 2. DSP przechowywane w CAW opatrzone są pieczętą „Muzeum Polskie – Rapperswil, Dział DSP” oraz numerem katalogowym.

¹¹⁶ Por. rozdział: „Zasób archiwalny”.

¹¹⁷ Pismo J. Kirchmayera, CAW, spis 22/52, t. 10, k. 87.

¹¹⁸ Por. przyp. 45.

¹¹⁹ Patrz rozdział V.

roku, kiedy przed historykami i archiwistami polskimi otworzyły się archiwa rosyjskie, informacje zawarte w piśmie płk. Kirchmaycra potwierdziły się. Właśnie od zasobu Ośrodka Przechowywania Zbiorów Historyczno–Dokumentacyjnych w Moskwie (dawniejsze Archiwum Specjalne) rozpoczęła pracę polska Wojskowa Komisja Archiwalna (o czym w kolejnych rozdziałach). Archiwum Specjalne, o istnieniu którego nie było wiadomo aż do roku 1990, zostało utworzone na podstawie decyzji Rady Komisarzy Ludowych ZSRR w marcu 1946 roku *w celu przechowywania i wykorzystywania dokumentów instytucji, organizacji i osób państw obcych uratowanych przez Armię Czerwoną w okresie II wojny światowej*. W zbiorach tego archiwum znajdują się tzw. „fondy trofejne–zdobyczne” czyli akta, które w końcowej fazie wojny lub po jej zakończeniu Armia Czerwona zagarnęła i wywiozła z archiwów III Rzeszy. Członkowie WKA natrafili tam na akta polskie (w tym również akta z Instytutu Piłsudskiego – 174 j. a.)¹²⁰. Są one częścią tzw. „polskiego fondu zdobycznego”, do którego należą dokumenty 74 instytucji państwa polskiego z lat 1914–1939 ogółem obejmujących 10 679 j.a. Materiały wojskowe liczą aż 9177 j.a. i wytworzone zostały przez Ministerstwo Spraw Wojskowych, Sztab Generalny (Główny) i jego oddziały – I, II (3391 j.a.), II, IV, ekspozytury Oddziału II Sztabu, Korpus Ochrony Pogranicza, Naczelne Dowództwo WP, Wojskowe Biuro Historyczne, Wojskowy Instytut Geograficzny oraz Legiony, POW. Te i inne akta zgromadzone są w kolekcjach: „Materiały archiwalne dotyczące działaczy państwowych, społeczno-politycznych i wojskowych Polski”, „Polskie organizacje burżuazyjno-nacjonalistyczne i wojskowo-dyweryyjne”, „Polskie instytucje burżuazyjne i organizacje polityczne z okresu I wojny światowej (1914–1918)”, „Materiały archiwalne o działalności wywiadu burżuazyjnej Polski przeciw ZSRR”¹²¹. W zasadniczej części teczki z polskiego „fondu” noszą cechy archiwalne niemieckiego Archiwum Wehrmachtu w Gdańsku-Oliwie. Polskie dokumenty wojskowe znajdują się również w tzw. „zdobycznym fondzie niemieckim” w OPZH-D – m.in. wśród akt Archiwum Wojskowego Wehrmachtu.

Niewielkie ilości oryginalnych polskich akt wojskowych posiada Centralne Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej w Podolsku. Są to małe fragmenty zespołów akt Armii Polskiej na Wschodzie z lat 1941–1942 (najczęściej kolejne, dalsze egzemplarze, których oryginały znajdują się w IPMS W Londynie): m.in. rozkazy sztabu Armii, dowództw 5. i 6. Dywizji Piechoty. Większą partię stanowią dokumenty

¹²⁰ Por.: *Zespoły akt polskich wywiezionych z kraju i podlegających procedurze rewindykacyjnej* [w:] *Informacja o wynikach pracy Wojskowej Komisji Archiwalnej w archiwach Federacji Rosyjskiej w okresie wrzesień 1992 – czerwiec 1993* [w:] „BWSA” nr 16, 1993, s. 41–46. Część oryginalnych zbiorów Instytutu J. Piłsudskiego zwrócono Polsce w 1992 roku podczas wizyty prezydenta L. Wałęsy w Moskwie. E. Frącki, *Dokumenty polskie i Polski dotyczące w archiwach rosyjskich* [w:] „Dzieje Najnowsze” 1993, R. XXV, z. 1, s. 93–104.

¹²¹ Por.: rozdział V na temat rewindykacji części wojskowych materiałów przedwojennych z ZSRR w 1964 roku.

Wojska Polskiego z lat 1944-1946 (152 j.a.) – akta 6. i 8. oddziału Naczelnego Dowództwa WP, 1. i 2. Armii WP, Dowództw Okręgów Wojskowych: Łódzkiego, Lubelskiego i Krakowskiego oraz Marynarki Wojennej¹²².

Znaczna ilość polskich akt wojskowych wytworzonych przez instytucje i jednostki wojskowe stacjonujące do września 1939 roku na terenie wschodnich województw II Rzeczypospolitej, przetrwała wojnę na tym obszarze i znalazła się najpierw w archiwach sowieckich republik, a po rozpadzie ZSRR w archiwach państwowych Litwy, Białorusi i Ukrainy. Prawdopodobnie były to te akta polskie, które po zakończeniu wojny przechowywano w Archiwum Specjalnym (dzisiaj –OPZH–D) w Moskwie, a które archiwum to przekazało – zgodnie z archiwalną zasadą pertynencji terytorialnej¹²³ – do odpowiednich archiwów republikańskich. W Litewskim Centralnym Archiwum Państwowym przechowywany jest złożony zespół akt „Polskie jednostki wojskowe na Wileńszczyźnie”. Składa się on ze szczątkowych dokumentów niektórych jednostek polskich stacjonujących na terenie garnizonu wileńskiego – 1. pułku artylerii lekkiej, 1. i 4. pułku ułanów, 3. pułku artylerii ciężkiej, 6. pułku piechoty Legionów, 33. dywizjonu Artylerii Lekkiej, 41. Pułku Piechoty oraz Dowództwa Obszaru Warownego Wilno. W tym samym archiwum znajdują się polskie dokumenty proveniencji wojskowej z okresu wcześniejszego m.in. Naczelnego Dowództwa WP – Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich z lat 1919–1920 i Kancelarii Cywilnej Naczelnego Dowództwa Wojsk Litwy Środkowej. Na Białorusi, w Archiwum Państwowym Obwodu Brzeskiego w Brześciu przechowywane są m.in. liczne akta wytworzone przez Dowództwo Okręgu Korpusu Nr IX (Brześć), Ośrodka Wyszkozenia Rezerw Piechoty w Różanie, 84. Pułku Piechoty i Komendy Portu Wojennego w Pińsku. W Archiwum Państwowym Obwodu Pińskiego w Pińsku znajdują się m.in. zespoły akt Dowództwa Okręgu Korpusu nr III (Grodno) i Brygady KOP „Polesie”, a w Archiwum Państwowym Obwodu Mińskiego – filia w Mołodecznie – dokumenty m.in. Polskiej Organizacji Wojskowej i pułku KOP „Wilejka”. Z kolei w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie przechowywane są m.in. następujące zespoły polskich akt wojskowych wytworzone w XX wieku: Ministerstwo Spraw Wojskowych 1918-1939, sądy i prokuratury wojskowe w Przemyślu i Lwowie 1920-1936; PKU w Łańcucie, Stryju, Samborze i Przemyślu 1919-1939, Legiony Polskie 1914-1918, dowództwo 30 pułku artylerii polowej, Dowództwo Okręgu Korpusu we Lwowie 1930-1939. Archiwum Państwowe Obwodu Lwowskiego we Lwowie przechowuje zaś m.in. akta PKU we Lwowie, Złoczowie, Rawie Ruskiej i Kamionce Strumiłowej z lat 1918-1939, wojskowego sądu rejonowego i polowego sądu garnizonowego we Lwowie 1916-1930¹²⁴.

¹²² Przypuszczalnie część tych materiałów stanowią akta wywiezione przez oficerów Armii Czerwonej, którzy pełnili funkcje dowódcze w Wojsku Polskim.

¹²³ Jest to zasada poszanowania związku zespołów archiwalnych z terytorium, na którym powstały.

¹²⁴ Dokumenty proveniencji polskiej przechowywane w archiwach rosyjskich, litewskich i białoruskich zostały częściowo skopiowane przez Wojskową Komisję Archiwalną i znajdują się w CAW w Warszawie.

W momencie zakończenia II wojny światowej większość akt wojskowych znalazła się jednak na terenie Polski, gdzie – jak opisano wcześniej – już w 1944 roku rozpoczęto rekonstruowanie struktur wojskowej służby archiwalnej, a 5 sierpnia 1945 roku zorganizowano Centralne Archiwum Wojskowe. Utworzenie CAW nie oznaczało jednak, że znalazły w nim swoje miejsce wszystkie materiały proveniencji wojskowej wytworzone przed 1939 rokiem oraz podczas wojny i znajdujące się także w różnych placówkach archiwalnych w kraju¹²⁵.

¹²⁵ Por. rozdz. V.

Rozdział IV

CAW W LATACH 1945–1998

1. Miejsce, rola i zadania CAW

W celu przejęcia wywiezionych przez okupanta aktów Wojska Polskiego znajdujących się tak w m. Oliwa, jak i innych miejscowościach, zabezpieczenia ich oraz dalszej konserwacji i umożliwienia korzystania z nich dla prac służbowych badawczo-naukowych i propagandowych... – tak brzmią pierwsze słowa rozkazu organizacyjnego NDWP nr 0194 z dnia 5 sierpnia 1945 roku, którym powołano Centralne Archiwum Wojskowe.

W okresie powojennym rolę i miejsce CAW w strukturze instytucji wojskowych, archiwalnych ściśle określały rozkazy, zarządzenia i instrukcje władz. Każdy z tych dokumentów w sposób ogólny lub szczegółowy precyzował także zadania, jakie miało spełniać archiwum, chociaż nie zawsze istniały warunki, aby je właściwie realizować. Mimo iż od początku istnienia, od 1945 roku, CAW było instytucją centralną, w praktyce nie było to takie oczywiste. W założeniu pierwszej instrukcji archiwalnej, *Tymczasowych przepisów o Archiwum Wojskowym*, właśnie tej instytucji przeznaczono rolę zachowania dla pokoleń i badaczy świadectwa o dziejach walki zbrojnej z okupantem hitlerowskim w kraju i na emigracji, każdego nawet najmniejszego dokumentu. Zadaniem CAW było *gromadzenie akt wojskowych wszystkich* (podkr. – aut.) *instytucji i jednostek Wojska Polskiego, roztoczenie nad nimi fachowej opieki przez odpowiednie porządkowanie i konserwację*¹. Zarówno oficjalne dokumenty najwyższych władz wojskowych jak późniejsze przedsięwzięcia Głównego Zarządu Informacji zmierzają do sprowadzenia CAW wyłącznie do roli składnicy akt finansowo-gospodarczych WP wytworzonych po 1943 roku. Aż do końca lat czterdziestych rzeczywiście tak było. Archiwum było niezbędne tylko jako miejsce przechowywania dokumentacji, natomiast nikt nie widział w nim instytucji naukowej. Do 1949 roku w żadnym obowiązującym wtedy dokumencie nie ma wzmianki, że archiwum może także nią być tak, jak było przed wojną. Formalnie zmieniło się to w 1949 roku, kiedy w Dzienniku Ustaw ogłoszono, że CAW jest placówką naukową².

Główny Zarząd Informacji WP, którego pracownicy od 1946 roku szczególnie interesowali się przedwojennymi aktami wojskowymi i szereg podjętych przez niego przedsięwzięć jak przejęcie zwierzchnictwa nad CAW w 1947 roku i stopniowy wywóz archiwaliów wytworzonych przed 1939 rokiem do Wesołej pod Warszawą, miały na celu przekształcenie CAW tylko w archiwum bieżące Wojska Polskiego, nie posiada-

¹ *Tymczasowe przepisy...*, op. cit., s. 5.

² Dziennik Ustaw RP nr 3 z 1949 r. poz. 9.

jące akt historycznych. Całkowita likwidacja archiwum w Oliwie i przeniesienie całości zbiorów do Wesolej, spowodowały, że archiwum na kilka lat przestało spełniać nawet tę rolę, która została mu wyznaczona w rozkazach organizacyjnych.

Pozbawianie CAW archiwaliów przedwojennych, zubażanie jego zasobu stało w pewnej sprzeczności z działaniami mającymi nadać mu charakter instytucji centralnej w organizowanej właśnie sieci wojskowych archiwów terenowych. Rozkazem organizacyjnym MON nr 218/org. z dnia 1 października 1947 roku *celem właściwego i zorganizowanego deponowania starych aktów o znaczeniu dokumentarno-historycznym oraz aktów bieżących, podlegających deponowaniu* włączono do etatów Dowództw Okręgów Wojskowych – archiwa, o skromnej, dwuosobowej obsadzie³. Od tej chwili CAW miał być instytucją oddziałującą na działalność sześciu archiwów okręgowych, które mu podlegały pod względem merytorycznym i miały być pierwszym etapem gromadzenia archiwaliów, zanim te trafić miały do CAW. Oddziaływanie to polegało wtedy na udzielaniu rad w zakresie samej organizacji archiwum i organizacji pracy przy przyjmowaniu akt.

Ani w CAW, ani tym bardziej w archiwach okręgowych nieznanym było pojęcie „kształtowania zasobu archiwalnego” czyli oddziaływania władz archiwalnych na twórców akt poprzez instruktaż i nadzór w celu prawidłowego zabezpieczenia materiałów archiwalnych o wartości historycznej. Brak było wzorców z okresu międzywojennego w tym zakresie, a ponadto należy zwrócić uwagę na zdecydowanie podrzędną rolę CAW, które w zasadzie nie miało większego wpływu na swój zasób i jego kształtowanie.

Wydana w roku 1948 instrukcja, tylko potwierdziła tę sytuację jednoznacznym sformułowaniem, że *zadaniem archiwum jest przechowywanie akt zakończonych, niepotrzebnych już do pracy bieżącej i dawanie do wglądu w razie potrzeby tym jednostkom i instytucjom, które będą do tego upoważnione*⁴.

W instrukcji tej wyraźnie określono, jak ma wyglądać sieć archiwów wojskowych, która uległa znacznemu rozszerzeniu. Odtąd oprócz archiwów okręgowych tworzyły ją: Archiwum Sztabu Generalnego, Archiwum Dowództwa Wojsk Lądowych, Archiwum III Wiceministerstwa, Archiwum Głównego Zarządu Politycznego, Archiwum Głównego Zarządu Informacji, Archiwum Departamentu Personalnego MON, Archiwum Służby Sprawiedliwości, Archiwum Dowództwa Wojsk Lotniczych, Archiwum Dowództwa Marynarki Wojennej. Stworzenie sieci archiwalnej postawiło CAW na nowym miejscu – jako instytucji nadrzędnej dla archiwów terenowych, aczkolwiek sytuacja ta przez wiele lat istniała tylko na papierze. Instrukcja nie zawierała szczegółowych przepisów o organizacji, zakresie działania i sposobie działania archiwów wojskowych.

Przeniesienie CAW do Warszawy, a właściwie do Wesolej, do chwili zorganizowania zupełnie nowej instytucji, nie zmieniło w niczym istniejącej sytuacji – w dalszym

³ Rozkaz organizacyjny MON nr 218/org. z 1.10.47 r. CAW, Zespół akt Sztabu Gen. IV.501.1/A, t. 159, k. 127.

⁴ *Instrukcja o przechowywaniu, wydzielaniu i niszczeniu akt w archiwum*. Wydawnictwo WINW 1948, s. 9.

ciągu – aż do stycznia 1951 roku podlegało GZI. Nowe archiwum sformowane w Warszawie znalazło się w strukturach Sztabu Generalnego WP, aczkolwiek w żadnym rozkazie nie określono jego bezpośredniej podległości organizacyjnej. Formowanie zlecono szefowi Oddziału XI Sztabu Generalnego, ale 14 lipca tego roku ppłk Dąbrowski wystosował memoriał, aby uniezależnić CAW od szefa Oddziału XI i podporządkować szefowi Sztabu Generalnego, co zostało uwzględnione⁵. We wrześniu 1953 roku zostało ono podporządkowane szefowi Sztabu Gen. przez zastępcę ds. organizacyjnych, a w listopadzie tego roku decyzją szefa Sztabu Gen. zaliczono CAW pod względem finansowym do instytucji centralnych MON⁶.

Dnia 29 marca 1951 roku został wydany *Dekret o archiwach państwowych*, który regulował sytuację państwowej służby archiwalnej, wyłączając z niej jednocześnie archiwa podległe ministrom: obrony narodowej, bezpieczeństwa publicznego i spraw zagranicznych⁷. Dekret jednakże nie precyzował statusu tych archiwów i w przypadku CAW konsekwencją powinno być także uregulowanie statusu wojskowej służby archiwalnej przez MON. Kierownictwo CAW rozpoczęło o to starania. Szef, ppłk Włodzimierz Dąbrowski⁸ powoływał się przy tym na uregulowaną prawnie sytuację archiwów wojskowych w Związku Radzieckim – co w tamtym okresie było argumentem zasadniczym i nierzadko mającym wpływ na podejmowane decyzje⁹.

Do końca 1952 roku w CAW opracowano *Przepisy o organizacji, zakresie i sposobie działania wojskowej służby archiwalnej*¹⁰ i na ich podstawie projekt odpowiedniego zarządzenia MON¹¹. Po raz pierwszy po wojnie, w projekcie tego zarządzenia padło stwierdzenie, że CAW jest wojskową placówką naukowo-badawczą, co zasadniczo zmieniało dotychczasową jego rolę jako składnicy akt gospodarczo-finansowo – szpitalnych wytworzonych po 1943 roku. Paragraf 3. mówił, że zadaniem CAW jest opracowywanie materiałów archiwalnych dla celów naukowych i prowadzenie prac naukowo-badawczych w zakresie organizacji i działalności jednostek wojskowych i o charakterze wojskowym.

W projekcie *Przepisów...* reorganizacja wojskowej służby archiwalnej szła znacznie dalej. Zmianą zasadniczą miało być powołanie samodzielnej jednostki organizacyjnej pod nazwą „Zarząd Wojskowej Służby Archiwalnej”, nad którego działalnością

⁵ Wśród akt CAW i Sztabu Gen. nie odnaleziono dokumentów na ten temat, informuje o tym tylko *Kronika CAW*, t. 1, s. 28.

⁶ Sprawozdanie z działalności CAW w 1953 r. CAW, spis 391/56, t. 22, k. 10.

⁷ Dekret o archiwach państwowych z 29.03.1951 r. St. Sierpowski, D. Matelski, *Dzieje archiwistyki polskiej. Wybór źródeł*, Poznań 1988, k. 117.

⁸ Ppłk Włodzimierz Dąbrowski, ur. 1881r.; działacz PPS-Lewicy i SDKPiL; w okresie II wojny światowej więzień Buchenwaldu; po wojnie w Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym, następnie radca w Ministerstwie Rolnictwa i dyrektor Biura Wojskowego tamże; w latach 1951 – 1954 kierownik CAW. CAW, tap nr 44/779; *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, op. cit., s. 50 – 51.

⁹ Raport do szefa Sztabu Generalnego z 14.07.51 r. CAW, spis 32/53, t. 21, k. 10.

¹⁰ *Przepisy...*, CAW, spis 22/54, t. 62, k. 34–72.

¹¹ Projekt zarządzenia..., z 10.12.1952 r. CAW, spis 32/54, t. 28, k. 30.

miał czuwać bezpośrednio szef Sztabu Generalnego. Zarządowi podlegałyby Centralne Archiwum Wojskowe oraz pozostałe archiwa wojskowe i składnice akt. Mimo bardzo szczegółowego opracowania, zakres działania Zarządu i CAW w wielu punktach pokrywał się, a nawet utożsamiano organizację Zarządu z organizacją CAW. Dla CAW wyraźnie przewidziano miejsce podrzędne w hierarchii, co przejawiało się w wykonywaniu wielu czynności na zlecenie Zarządu. Zmiany te nie zostały jednak wprowadzone w życie, ale kierownictwo CAW nie ustawało w zabiegach o reorganizację struktury i aktualizację podstaw prawnych do działania archiwów wojskowych.

Niezwykle ważne wówczas było scalenie wojskowych materiałów archiwalnych w CAW. Znalazło to odbicie w projekcie *Instrukcji o organizacji, zakresie i sposobie działania archiwów wojskowych* z 1953 roku¹². CAW jako organ szefa Sztabu Generalnego miało kierować całokształtem działalności archiwalnej w służbie MON. Wojskową sieć archiwalną tworzyły archiwa okręgowe, Dowództwa Wojsk Lotniczych, Dowództwa Marynarki Wojennej i archiwa instytucji centralnych MON, które podlegały nadzorowi i kierownictwu merytorycznemu CAW. Niezwykle szczegółowo omówiono zadania i zakres działania CAW, które w zasadniczych sformułowaniach pozostały do dziś takie same:

- 1) organizowanie wojskowej sieci archiwalnej i kierowanie jej pracą w zakresie zabezpieczania, gromadzenia i scalania materiałów archiwalnych;
- 2) planowanie i nadzorowanie pracy wojskowych archiwów terenowych w zakresie porządkowania, przechowywania i udostępniania archiwaliów;
- 3) przyjmowanie, gromadzenie, zabezpieczenie, scalanie, przechowywanie, porządkowanie i konserwacja akt i materiałów archiwalnych;
- 4) wypożyczanie, dawanie do wglądu i udostępnianie akt dla potrzeb służbowych i badań naukowych osobom i instytucjom wojskowym, twórcom akt – za zgodą szefa CAW, a pozostałym instytucjom i osobom wojskowym i cywilnym – za zgodą i zezwoleniem szefa Sztabu Generalnego lub osób przed niego upoważnionych;
- 5) przeprowadzenie poszukiwań materiałów archiwalnych dotyczących działalności jednostek i instytucji wojskowych lub o charakterze wojskowym i osób, które przebywały w wojsku, opracowywanie i rozsyłanie kwestionariuszy i ankiet;
- 6) prowadzenie centralnej kartoteki zespołów archiwalnych;
- 7) opracowywanie inwentarzy i katalogów materiałów archiwalnych;
- 8) prowadzenie prac naukowo-badawczych w zakresie organizacji i działalności jednostek wojskowych lub o charakterze wojskowym oraz opracowywanie prac wydawniczych z zakresu archiwistyki wojskowej i źródeł historyczno-wojskowych;
- 9) współdziałanie w pracach związanych z rewindykacją wojskowego mienia archiwalnego z zagranicy oraz z wydawaniem obcego mienia archiwalnego znajdującego się w Polsce;
- 10) wydawanie zaświadczeń, wyciągów i odpisów oraz fotokopii z dokumentów osobistych, z przebiegu służby wojskowej, przebywania w szpitalach i z dokumentów ewidencyjnych strat bezpowrotnych;

¹² Projekt instrukcji..., CAW, spis 172/55, t. 4, k. 84.

- 11) organizowanie i przeprowadzanie kursów szkoleniowych dla archiwistów wojskowych;
- 12) przeprowadzanie kontroli i inspekcji archiwów wojskowych;
- 13) opracowywanie instrukcji, regulaminów i przepisów dla archiwów wojskowych;
- 14) załatwianie wszelkich czynności, wchodzących w zakres archiwistyki.

Projektów omawianej instrukcji było jeszcze kilka zanim została zatwierdzona i wydana, co nastąpiło w 1956 roku. Wcześniej, bo w 1954 roku udało się kierownictwu CAW doprowadzić do wydania zarządzenia nr 03/sztab z 23 stycznia tego roku, w którym szef Sztabu Generalnego rozwiązał wreszcie sprawę roli CAW w stosunku do innych archiwów wojskowych, o której wyjaśnienie wielokrotnie interweniowano¹³. Zgodnie z zarządzeniem wszystkie archiwa wojskowe podporządkowano pod względem fachowym szefowi CAW oraz zobowiązano do uzgadniania z nim zmian personalnych i obsady etatowej archiwów. Pozostała otwarta kwestia ustalenia nowej sieci archiwów, która była niezbędna wobec zmian zachodzących w wojsku. Często okazywało się, że wiele nowo utworzonych instytucji nie ma archiwów lub nie ma dokąd zdawać akt, a to z kolei powodowało chaos począwszy od kancelarii jednostek przez wszystkie szczeble archiwalne aż do CAW. Jako połowiczne rozwiązanie do chwili ukazania się *Zarządzenia MON o organizacji i zakresie działania archiwów wojskowych* szef CAW zaproponował utworzenie archiwum wojskowego dla departamentów i biur wojskowych przy ministerstwach i centralnych zarządach oraz utworzenie archiwum dla instytucji centralnych MON. Dzięki takiemu tymczasowemu rozwiązaniu można byłoby planowo gromadzić i zabezpieczać akta wojskowe¹⁴.

Rok 1955 zdecydowanie pozytywnie wpłynął na sprawy organizacyjnego unormowania spraw wojskowej służby archiwalnej. W Zarządzie VI Sztabu Generalnego złożone zostały (po wielokrotnych konsultacjach i przeróbkach) projekty prawne dokumentów normalizacyjnych¹⁵. Były to: *Zarządzenie w sprawie organizacji i zakresu działania archiwów wojskowych*, *Zarządzenie o organizacji sieci archiwów wojskowych i projekty etatów archiwów wojskowych*, *Projekt etatu CAW* oraz *Instrukcja o organizacji, zakresie i sposobie działania CAW*. Kierownictwo CAW używało różnych argumentów, aby zainteresować jednostki zwierzchnie sprawami archiwalnymi, nie uciekając przy tym od oceny istniejącej sytuacji: *Istnieje tyle warunków obiektywnych (brak odpowiednich pomieszczeń, wykwalifikowanej kadry itd.) utrudniających archiwom wojskowym należyte wypełnianie zadań, że konieczne staje się usunięcie przynajmniej innych przeszkód, które wynikają tylko z nieodpowiedniego stosunku do tak ważnych spraw, jak zachowanie dokumentów obrazujących rozwój*

¹³ Pismo do szefa Zarządu VI Sztabu Gen. z 20.01.54 r. (CAW, spis 391/56, t. 21, k. 1) oraz zarządzenie nr 03/sztab z 23.01.54 r. (tamże, t. 2, k. 13).

¹⁴ Pismo do szefa Zarządu VI Sztabu Gen. z 4.06.1955 r. CAW, spis 436/57, t.20, k.58. Pomysł utworzenia archiwum instytucji centralnych MON zrealizowano dopiero w 1989 roku.

¹⁵ Pismo do szefa Zarządu VI Sztabu Gen. dotyczące sformułowania podstaw prawnych i organizacyjnych wojskowej służby archiwalnej z 29.01.1955 r. Tamże, t. 3, k. 2.

państwa polskiego i jego siły zbrojnej¹⁶. Powoływano się na radziecką służbę archiwalną, a nawet domagano się przysłania specjalisty z ZSRR, który by pomógł w uregulowaniu tych zagadnień w WP¹⁷. Z dużym zaangażowaniem w sprawy organizacyjne włączył się nowy szef archiwum – płk Leszek Lewandowicz¹⁸.

Rozkazem MON nr 1 z dnia 31 stycznia 1956 roku została uchylona *Instrukcja o przechowywaniu, wydzielaniu i niszczeniu akt w archiwum z 1948 roku* i wprowadzona nowa *Instrukcja o postępowaniu z wojskowymi materiałami archiwalnymi*¹⁹. W instrukcji tej nie uwzględniono już zakresu działania i zadań CAW, które miały być opracowane i zatwierdzone jako odrębny dokument. Jednocześnie wydano zarządzenie MON nr 04 z dnia 1 lutego 1956 roku w sprawie organizacji i zakresu działania archiwów wojskowych oraz warunków korzystania z materiałów archiwalnych przez nie przechowywanych²⁰. Oprócz nowej definicji „wojskowych materiałów archiwalnych”, ustalono, że wojskową sieć archiwalną stanowią: CAW, archiwa okręgów wojskowych, archiwum Wojsk Lotniczych i Obrony Powietrznej Kraju (WLiOP), archiwum Marynarki Wojennej, wojskowe archiwa utworzone przy dowództwach (szefostwach) rodzajów wojsk (służb) i instytucjach centralnych MON określonych przez Ministra ON. Rolę i zakres działania CAW jako instytucji znajdującej się na szczycie tej sieci i nią kierującej, miały określić odrębne przepisy.

Rozkazem wewnętrznym Sztabu Gen. nr 089 z dnia 29 grudnia 1956 roku podporządkowano CAW bezpośrednio zastępcy szefa Sztabu Gen. ds. organizacyjno-mobilizacyjnych²¹.

Aby szczegółowo wyznaczyć zadania CAW do chwili wydania odpowiedniego zarządzenia MON, opracowano projekt statutu, który w początkach 1959 roku wysłano do wielu instytucji w celu skonsultowania²². W statucie znalazł się dokładny zakres działania CAW, nie odbiegający zasadniczo od zadań opisanych w projekcie *Instrukcji... z 1953 roku* i który nie znajdował odbicia w kolejnych obowiązujących instrukcjach archiwalnych.

Między innymi poproszono Wojskowy Instytut Historyczny (WIH) o zaopiniowanie i wniesienie poprawek wynikających z potrzeb historii wojskowej. Konsekwencją konsultacji projektu statutu było spotkanie z szefem WIH, płk. Janem Zamojskim oraz oficerami, pracownikami instytutu – ppłk. Tadeuszem Rawskim, ppłk. Zdzisławem Słuporem i ppłk. Kazimierzem Rosen – Zawadzkiem. Spotkanie miało miejsce 27 stycznia

¹⁶ Pismo do szefa Zarządu VI Sztabu Gen. Tamże, t. 20, k. 58.

¹⁷ Radziecki historyk – archiwista miałby udzielić pomocy w rozwiązywaniu spraw organizacyjnych, zagadnień prawnych, opracowania instrukcji metodycznej i sprawy budowy obiektu na potrzeby archiwalne. Pismo do szefa Sztabu Gen. z 14.06. 1955 r. Tamże, k. 71–75.

¹⁸ Płk Leszek Lewandowicz, ur. 1919 r., przed wojną i w okresie wojny był urzędnikiem; w 1945 r. ochotniczo wstąpił do WP; w latach 1946–1947 służył w CAW w Oliwie; następnie do 1952 r. był kierownikiem archiwum GZI w Wesołej; w latach 1955–1975 był szefem CAW. Relacja płk. L. Lewandowicza oraz tap nr 1643/79/309.

¹⁹ Sygnatura Sztab.Gen. 171/56.

²⁰ Dziennik Rozkazów Tajnych MON nr 5 z 20.03.1956 r. poz. 12.

²¹ Rozkaz wewnętrzny nr 089. CAW, spis 518/59, t. 3, k. 2.

²² Projekt statutu CAW. CAW, spis 586/61, t. 4, k. 7–12.

1959 roku w CAW²³. Przedstawiciele WIH wystąpili z propozycją reorganizacji CAW pod kątem rozdzielenia na dwa oddzielne archiwa – Archiwum Wojskowo–Historyczne podległe WIH oraz CAW MON podległe szefowi Sztabu Generalnego. Wcześniej podobny pomysł powstał w 1956 roku podczas rozmowy ppłk. K. Rosen–Zawadzkiego z Henrykiem Altmanem (ówczesnym dyrektorem Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych – NDAP)²⁴. Przedmiotem rozmowy była reorganizacja CAW – bez udziału jego przedstawicieli – na wzór radziecki zaproponowano utworzenie odrębnego archiwum ze zdezaktualizowanymi materiałami archiwalnymi (do 1939 roku) podlegającego NDAP, a w CAW pozostawienie wojskowych materiałów i dokumentów aktualnych, które nie utraciły znaczenia dla tajemnicy państwowej, a po dezaktualizacji miały być przekazywane do archiwum NDAP. Uzasadniano ten projekt koniecznością ratowania przed zniszczeniem zasobów archiwalnych zgromadzonych dotychczas w CAW projekt ten był rozważany i archiwum ze swej strony gotowe było do przekazania materiałów wojskowych o charakterze historycznym do nowego Archiwum Wojskowo–Historycznego, chociaż bardzo szybko uznano takie zamierzenie za próby zmniejszenia swojej roli i znaczenia. Ze strony historyków wojskowych była to próba uzyskania szerszego dostępu do dokumentów niezbędnych do badań. Od udostępniania akt przez CAW w zasadniczej mierze leżało wypełnianie zadań postawionych przed WIH. Krążące wtedy wieści o niszczeniu w CAW cennych akt przede wszystkim z okresu międzywojennego²⁵, niewątpliwie także przyczyniły się do wysunięcia powyższego projektu. Niemniej było to działanie w kierunku sprowadzenia archiwum ponownie do roli składnicy akt (taki etap CAW miało już za sobą)²⁶. Pomysł ten nie zyskał aprobaty nie tylko kierownictwa CAW, ale również Sztabu Generalnego. Dziś również wydaje się, że jego realizacja zdecydowanie zmniejszyłaby znaczenie CAW, przede wszystkim jako warsztatu pracy historyków wojskowości.

Na omawianym spotkaniu zrodziła się także myśl powołania Rady Archiwalnej jako organu doradczego i opiniodawczego. Uzasadnieniem było narastanie problemów merytorycznych oraz poszerzanie się zakresu zadań CAW. W składzie Rady mieli się znaleźć przedstawiciele instytucji i placówek naukowych – Polskiej Akademii Nauk (PAN), Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, GZP WP, WIH, Wojskowej Akademii Politycznej (WAP), Akademii Sztabu Generalnego (ASG), Instytutu Historii Uniwersytetu Warszawskiego (IH UW) oraz CAW. Rady Archiwalnej nigdy nie powołano – bezpośrednich przyczyn w zachowanych dokumentach brak. Z analizy regulaminu Rady i projektu zarządzenia o jej powołaniu wynika, że właściwie nie okre-

²³ Meldunek do zastępcy szefa Sztabu Gen z 30.01.1959 r. Tamże, k. 1–5.

²⁴ Notatka K. Rosen–Zawadzkiego z 27.10.1956 r., CAW, spis 473/58, t. 7, k. 130.

²⁵ Relacje płk. L. Lewandowicza, prof. M. Wrzoska oraz list mjr. M. Horszynskiego do Sztabu Gen. z 15.12.1956 r. (CAW, Zespół akt Sztabu Gen. spis 805, t. 6, k. 281).

²⁶ Notatka służbowa do zastępcy szefa Sztabu Gen. z 1.11.1956 r. CAW, spis 473/58, t. 7, k. 123.

ślono konkretnie jej roli i miejsca w strukturze i całokształcie działalności CAW. Z dokumentów tych nie wynika, w jakiej mierze decyzje Rady miały być obowiązujące dla CAW²⁷.

W tym samym roku w projekcie statutu WIH pojawił się zapis mówiący, że do zadań instytutu należy *zbieranie, opracowywanie i publikowanie materiałów źródłowych dotyczących wojskowości polskiej, a w szczególności historii polskiego wysiłku zbrojnego w latach drugiej wojny światowej*. Zostało to wówczas odebrane jako naruszenie zakresu zadań CAW i podważenie jego roli jako archiwum zajmującego się właśnie gromadzeniem archiwaliów, na co zwrócił uwagę płk Lewandowicz²⁸. Natomiast należy zwrócić uwagę jeszcze raz na dążenia historyków wojskowych do lepszego dostępu do warsztatu badań naukowych, jaki stanowi otwarte na ich potrzeby archiwum – a istnienie takiego w ramach instytutu zapewniało swobodne korzystanie z archiwaliów²⁹. Ponadto istotną i chyba najważniejszą sprawą był fakt, że archiwum WIH, nazwane pracownią dokumentacji naukowej, miało możliwość gromadzenia zbiorów drogą zakupów od osób prywatnych, a skupione wokół instytutu środowiska b. żołnierzy armii przedwrześniowej i ludowego Wojska Polskiego stwarzały wiele okazji do powiększania zbiorów³⁰.

Zarządzeniem nr 15/59 Ministra Obrony Narodowej i Ministra Szkolnictwa Wyższego z dnia 15 maja 1959 roku CAW zostało zobowiązane do zarządzania i nadzoru archiwalnego nad materiałami wytworzonymi w departamentach (biurach, zespołach i wydziałach) wojskowych naczelnych organów administracji państwowej oraz w komórkach wojskowych bezpośrednio im podległych tj. w zjednoczeniach i centralnych zarządach. (czyli tzw. I i II szczebel organizacyjny)³¹. W roku 1965 ustalono zakres kompetencji CAW i NDAP w sprawie nadzoru i zarządzania zasobami archiwalnymi tych instytucji. W wyniku porozumienia CAW objęło nadzorem akta wytworzone na I i II szczeblu organizacyjnym, a NDAP na III – czyli w komórkach wojskowych w zakładach produkcyjnych³².

Wojskowa sieć archiwalna po wprowadzeniu tych zmian obejmowała, poza CAW, 13 archiwów wojskowych (przy DOW, rodzajach wojsk i instytucjach centralnych MON) oraz 127 składnic akt – podlegających do 1959 roku NDAP, a po omówionym porozumieniu – CAW.

²⁷ Projekt zarządzenia MON i regulamin Rady Archiwalnej. CAW, spis 586/61, t. 4, k. 121–126.

²⁸ Pismo do szefa WIH z 13.06.1959 r. Tamże, k. 88.

²⁹ Archiwum, a właściwie Pracownia Dokumentacji Naukowej do chwili obecnej funkcjonuje w strukturze WIH Akademii Obrony Narodowej i posiada bogate zbiory dokumentów. Szerzej: *Zasoby archiwalne Wojskowego Instytutu Historycznego*. Informator, Warszawa 1967; W. Strzałkowski, *O zbiorach archiwalnych Wojskowego Instytutu Historycznego* [w:] „WPH” 1972, nr 3, s. 407–412.

³⁰ Relacja dr. Andrzeja Lechowskiego.

³¹ Pismo do zastępcy przewodniczącego Komisji Planowania przy Radzie Ministrów z 30.04.1965 r. CAW, spis 1354/68, t. 4, k. 6.

³² Sprawozdanie z działalności CAW w 1965 r. CAW, spis 1526/73, t. 33, k. 5.

Dopiero w 1964 roku CAW doczekało się, zatwierdzonego zarządzeniem szefa Sztabu Generalnego nr 077/sztab z dnia 17 września, zakresu działania³³. Określono go niezwykle szczegółowo, a zadania CAW przedstawiały się następująco:

- 1) opracowywanie projektów rozkazów i zarządzeń w sprawach archiwalnych;
- 2) opracowywanie wniosków w sprawie organizacji archiwów wojskowych i sieci archiwów wojskowych;
- 3) opracowywanie instrukcji i przepisów archiwalnych oraz uczestniczenie w opracowaniu instrukcji administracyjnych przez inne instytucje wojskowe mające wpływ na kształtowanie zasobu archiwalnego;
- 4) merytoryczna kontrola pracy wojskowych archiwów terenowych i ekspertyza akt wydzielonych do zniszczenia przez komisje brakowania akt w wojskowych archiwach terenowych;
- 5) udzielanie zezwoleń na niszczenie wojskowych materiałów archiwalnych kategorii „B”;
- 6) opracowywanie wniosków w sprawie rewindykacji wojskowych materiałów archiwalnych;
- 7) prowadzenie ewidencji wojskowych materiałów archiwalnych;
- 8) prowadzenie prac naukowych w dziedzinie archiwistyki oraz przygotowywanie wydawnictw w zakresie źródeł historycznych, inwentarzy i pomocy archiwalnych;
- 9) prowadzenie szkolenia fachowego pracowników archiwów wojskowych;
- 10) organizowanie wystaw i pokazów archiwalnych;
- 11) gromadzenie, scalanie, porządkowanie i brakowanie wojskowych materiałów archiwalnych;
- 12) konserwacja wojskowych materiałów archiwalnych, mikrofilmowanie i sporządzanie foto-reprodukcji;
- 13) udostępnianie akt do prac naukowych w CAW;
- 14) prowadzenie pracowni naukowej;
- 15) naukowo-archiwalne opracowanie wojskowych materiałów archiwalnych;
- 16) prowadzenie kwerend materiałów źródłowych;
- 17) załatwianie korespondencji urzędów, instytucji i obywateli w sprawie poszukiwań osób wojskowych;
- 18) wydawanie zaświadczeń, odpisów, wyciągów i fotokopii dokumentów o śmierci, przebiegu służby wojskowej, pobycie w szpitalach itp. osób figurujących w aktach przechowywanych w CAW;
- 19) zakładanie i prowadzenie skorowidzów usprawniających załatwianie obywateli;
- 20) współdziałanie z Naczelną Dyrekcją Archiwów Państwowych w sprawach archiwalno-metodycznych, konserwacji i scalania akt;
- 21) współpraca z instytucjami naukowymi wojska i państwowymi w zakresie publikacji źródeł historycznych itp.

³³ Zarządzenie szefa Sztabu Gen. nr 077/sztab z 17.09.1964 r. CAW, spis 1166/66, t. 3, k. 36.

Jak wynika z powyższego, zakres działań opracowano szczegółowo i trudno wśród nich wydzielić te najważniejsze. Ważną kwestią było umieszczenie punktu o kształtowaniu zasobu archiwalnego – co jak pokazały doświadczenia lat następnych jest jednym z podstawowych funkcji każdego archiwum, nie tylko wojskowego. W roli CAW jako zwierzchnika wojskowej służby archiwalnej wyeksponowano nadzór merytoryczny nad archiwami wojskowymi i pozostawiono w jego rękach inicjatywę w sprawach organizacji sieci, wykonanie zaś przejęły instytucje, w których archiwa te się znajdowały. Istotny był również punkt 20. o współpracy z NDAP, która to współpraca była bardzo ścisła już od roku 1951, ale nie usankcjonowana żadnym dokumentem.

W związku ze zmieniającą się strukturą wojska³⁴ i zmieniającą się z tego powodu siecią archiwalną oraz koniecznością dostosowania przepisów archiwalnych do aktualnych potrzeb, trwały prace nad kolejną wersją instrukcji archiwalnej. Zarządzeniem MON nr pf 15/MON z dnia 7 czerwca 1966 roku w sprawie postępowania z wojskowymi materiałami archiwalnymi unieważniono obowiązującą dotychczas instrukcję i jako załącznik do zarządzenia wprowadzono nową³⁵. Uwzględniono w niej nową, szerszą strukturę sieci archiwów wojskowych. Oprócz już istniejących weszły do niej archiwa związków operacyjnych, Archiwum Inspektoratu Lotnictwa, Lotnictwa Operacyjnego i Wojsk Obrony Powietrznej Kraju, Archiwum Marynarki Wojennej, Archiwum Inspektoratu Obrony Terytorialnej. Szef CAW sprawował kierownictwo i nadzór nad działalnością fachową tych archiwów.

Nowy projekt zarządzenia MON w sprawie organizacji zakresu i działania archiwów wojskowych oraz zasad korzystania z wojskowych materiałów archiwalnych opracowano w CAW w 1974 roku w związku z powstaniem nowego projektu ustawy o archiwach i materiałach archiwalnych (opracowanym przez NDAP)³⁶. *Ustawa o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach* weszła w życie dopiero 14 lipca 1983 roku, a w niej znalazło się stwierdzenie, że częścią państwowego zasobu archiwalnego zarządza Ministerstwo Obrony Narodowej. MON zaś jest zwierzchnikiem CAW, należącego do archiwów wyodrębnionych i przechowującego wojskowy zasób archiwalny³⁷. Na podstawie powyższej ustawy Minister Obrony Narodowej wydał zarządzenie nr 21/MON z dnia 4 kwietnia 1984 roku, w którym określił zadania CAW i całej wojskowej służby archiwalnej³⁸. W porównaniu do poprzednio obowiązujących przepisów, zadania zostały sformułowane bardziej zwięźle i z unowocześnieniem terminologii. Do najważniejszych zadań należy zaliczyć:

³⁴ Były to przede wszystkim przeprowadzane redukcje i związane z tym zmniejszanie liczby związków taktycznych, oddziałów liniowych, szkół i ośrodków szkolnych oraz reorganizacje instytucji centralnych MON. Grot, Konecki, Nalepa, *Pokojowe dzieje...*, op. cit., s. 69-84.

³⁵ Instrukcja o postępowaniu z wojskowymi materiałami archiwalnymi. Sygnatura Sztab Gen. 388/66.

³⁶ Pismo do zastępcy szefa Sztabu Gen. z 18.04.1974 r. i projekt zarządzenia. CAW, spis 1596/76, t. 4, k. 2-8.

³⁷ Ustawa z 14.07.1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym. Sierpowski, Matelski, *Dzieje archiwistyki...*, op. cit., s. 204 - 222.

³⁸ Dziennik Rozkazów MON 1984, poz. 25.

- kształtowanie wojskowego zasobu archiwalnego (przez oddziaływanie na twórców akt w formie instruktaży, opracowywania przepisów, kontroli nad archiwami terenowymi i kancelariami oraz opiniowania spisów akt wydzielonych do zniszczenia, prowadzenia ekspertyz akt wydzielonych do zniszczenia i wydawania zezwoleń na ich zniszczenie);
- gromadzenie, ewidencjonowanie, przechowywanie oraz opracowywanie i zabezpieczanie materiałów archiwalnych;
- prowadzenie działalności informacyjnej i popularyzacji przekazów źródłowych o wartości historycznej;
- kontrola postępowania z wojskowymi materiałami archiwalnymi w jednostkach wytwarzających te materiały;
- udostępnianie materiałów archiwalnych do celów służbowych i naukowych;
- wydawanie uwierzytelnionych odpisów, wypisów, wyciągów i reprodukcji z materiałów archiwalnych oraz zaświadczeń;
- opracowywanie normatywów i instrukcji regulujących tok postępowania z wojskową dokumentacją archiwalną.

W całym okresie funkcjonowania CAW różnie rozkładał się ciężar na poszczególne zadania. W pierwszych latach po wojnie najważniejsze było zgromadzenie, zaewidencjonowanie i zabezpieczenie archiwaliów. Później przyszedł czas na opracowywanie zespołów archiwalnych i normatywów dotyczących działania archiwów wojskowych. Lata pięćdziesiąte, sześćdziesiąte i siedemdziesiąte to okres scalania, porządkowania i opracowywania archiwaliów oraz ustalenia miejsca właściwego dla archiwum w strukturze instytucji wojskowych. Kilkakrotnie kierunek tych prac ulegał zmianie z powodu zdominowania ich przez napływ kwerend osobowych, o czym szerzej w rozdziale IV. Od połowy lat osiemdziesiątych położono szczególny nacisk na kształtowanie wojskowego zasobu archiwalnego, począwszy od wytwórców akt, przez małe archiwa instytucji do archiwów okręgowych włącznie.

W 1990 roku radykalnie zreorganizowano wojskową służbę archiwalną, co wynikało z aktualnych potrzeb oraz konieczności sprawniejszego wykonywania zadań w obliczu zachodzących przemian w kraju i coraz większego zainteresowania wojskowymi materiałami archiwalnymi. W marcu 1990 roku zostało wydane zarządzenie szefa Sztabu Gen. WP w sprawie doskonalenia działalności wojskowej służby archiwalnej wraz z harmonogramem przedsięwzięć na lata 1990–1995. W wyniku realizacji tych decyzji nastąpiła reorganizacja archiwów okręgów wojskowych i rodzajów sił zbrojnych. Na mocy zarządzenia szefa Sztabu nr 090/org. wprowadzono jeden zbiorczy etat dla wojskowej służby archiwalnej. Archiwa OW i RSZ wyłączono ze struktury organizacyjnej dowództw OW i RSZ i podporządkowano organizacyjnie i merytorycznie CAW. Zapadła również decyzja o zorganizowaniu Archiwum Instytucji Centralnych MON, które miało przejąć zasoby archiwów: Wojskowej Służby Wewnętrznej, Departamentu Wychowania MON (akta b. GZP WP), Głównego Kwatermistrzostwa, Głównego Zarządu Szkolenia Bojowego WP, Izby Wojskowej Sądu Najwyższego, Służb Technicznych WP, Inspektoratu Obrony Terytorialnej, Wojskowej

Centrali Handlowej, Dowództwa Zgrupowania Jednostek Zabezpieczenia MON. Archiwum IC MON – czyli filię nr 1 CAW – tworzono od podstaw przez rok 1991, jego kierownikiem został kpt. mgr Edward Sikorski, po jego śmierci w 1995 roku stanowisko to objął ppłk Marek Kubik. W wyniku tej reorganizacji filie archiwum (nr 2 – d. archiwum WOW, nr 3 – d. archiwum POW, nr 4 – d. archiwum ŚOW, nr 5 – d. archiwum MW, nr 6 – d. archiwum WL i OPL OK) przejęły funkcje bieżących archiwów WP, natomiast CAW faktycznie stało się archiwum historycznym³⁹. W maju 1995 roku rozpoczęto organizację filii nr 5 przy Dowództwie Krakowskiego Okręgu Wojskowego. W ten sposób ujednotaczono zarządzanie i nadzór metodyczny nad siecią archiwów wojskowych w Polsce, co w zdecydowanie pozytywny sposób wpłynęło na prawidłowe kształtowanie wojskowego zasobu archiwalnego, który jest integralną częścią państwowego zasobu archiwalnego (ustawa z 1983 roku). Filia nr 2 w Warszawie kieruje mjr mgr Antoni Warchulski; filia nr 3 w Toruniu – mjr mgr Leszek Kordula; filia nr 4 we Wrocławiu – kpt. Krzysztof Derenowski; filia nr 5 w Wejherowie – kmdr ppor. Waldemar Kordula; filia nr 6 w Modlinie – mjr Mieczysław Biątek, filia nr 7 w Krakowie – płk dypl. rez. Jan Berus.

Przemiany polityczne w Polsce po 1989 roku miały zasadniczy wpływ na prace nad nowym „Prawem archiwalnym”, które ma zastąpić ustawę z 1983 roku. Krytyce poddano tendencje władz w przeszłości do jak najszerzego rozbudowywania archiwów wyodrębnionych, których zasób ogólnie biorąc był zasobem niedostępnianym. Oprócz archiwum PR i TV, GUS, MSZ, MSW, PAN archiwum wyodrębnionym – w dalszym ciągu jest CAW. Mimo, że b. Naczelny Dyrektor Archiwów Państwowych, prof. Jerzy Skowronek stwierdził, że CAW było i jest jedną z dwóch tych placówek (razem z archiwum PAN), które przyjęły ogólnie obowiązujące zasady opracowania i udostępniania archiwów historycznych, istnieją tendencje, aby zunifikować struktury historycznych archiwów państwowych. W projekcie nowego „Prawa archiwalnego” dominują dwie tendencje jeśli chodzi o archiwa wyodrębnione – przyjęcie przez instytucje posiadające wyodrębnione archiwa historyczne systematycznego nadzoru inspektorów–archiwistów państwowej służby archiwalnej bądź stopniowe przekazywanie zasobu historycznego (30–50 lat od wytworzenia) do Archiwum Akt Nowych⁴⁰. *Toczy się walka o jednolity system zarządzania państwowymi archiwami bieżącymi, które w całości powinny podlegać nadzorowi państwowej służby archiwalnej. Spełniałaby ona funkcję kontroli poza resortowej, gwarantując właściwe sposoby gromadzenia i przechowywania materiałów archiwalnych wytwarzanych w instytucjach o specjalnym znaczeniu (MSW, MSZ, MON), zapewniając jednocześnie ich dostępność przy zachowaniu specyfiki wynikającej ze szczególnego charakteru tych instytucji. Takie działanie natrafia na opór tych instytucji. Ostateczna decyzja w tej sprawie ma charak-*

³⁹ Por. Z. Kozak, E. Młynarska-Kondrat, *Archiwa Okręgów Wojskowych i Rodzajów Sił Zbrojnych w wojskowej sieci archiwalnej* [w:] „BWSA” 1996, nr 19, s. 5–18.

⁴⁰ J. Skowronek, *Zarządzanie archiwami państwowymi w okresie transformacji ustrojowych w Polsce* [w:] *Państwa Europy Środkowej i Wschodniej w dobie przekształceń prawnoustrojowych. Materiały międzynarodowej konferencji archiwalnej 28–30 czerwca 1996 r w Puławach*, pod red. B. Woszczyńskiego przy udziale E. Rosowskiej, Warszawa 1997, s. 119.

ter polityczny i leży w gestii Rady Ministrów, a potem Sejmu. Specjalny status centralnego państwowego archiwum historycznego – ze względu na tradycje – otrzymało CAW⁴¹. Na to stwierdzenie – podkreślające znaczenie i specyfikę zasobu CAW – zapisane w ostatnich wersjach „Prawa archiwalnego” miało wpływ wystąpienie płk. Andrzeja Bartnika, szefa CAW, na posiedzeniu Rady Archiwalnej w dniu 18 marca 1993 roku. Stwierdził on, że likwidacja CAW jako archiwum wyodrębnionego i pozbawienie go historycznego zasobu wojskowego to nie tylko deprecjonowanie tradycji archiwum, ale działanie wbrew już ukształtowanej i dobrze funkcjonującej strukturze, kiedy CAW jest archiwum historycznym a filie – archiwami bieżącymi WP. Płk Bartnik potwierdził jednocześnie, że NDAP jako administrator narodowego zasobu archiwalnego powinna sprawować nadzór merytoryczny także na zasobem wojskowym⁴².

2. Warunki funkcjonowania i rozwój organizacyjny

Do 30 sierpnia tego roku, szef Głównego Zarządu Polityczno-Wychowawczego, któremu CAW czasowo podporządkowano, miał je zorganizować według etatu nr 30/18 o stanie osobowym 37 wojskowych (16 oficerów, 10 podoficerów i 11 szeregowych) i 20 pracowników kontraktowych⁴³. Pod względem gospodarczym CAW podlegało DOW II (Dowództwo Pomorskiego Okręgu Wojskowego), służbę wartowniczą zabezpieczał 51. pułk piechoty (później 61. pp) z 16. DP. Struktura organizacyjna według etatu nr 30/18 przedstawiała się następująco:

1. Kierownictwo (kierownik archiwum, zastępca ds. polityczno-wychowawczych, maszynistka).
2. Sekcja naukowo-organizacyjna (kierownik sekcji – kustosz, bibliotekarz, magazynier, pisarz, maszynistka, woźny).
3. Sekcja ewidencyjna (kierownik sekcji, starszy pomocnik kierownika sekcji, pomocnik kierownika sekcji, pisarz, maszynistka).
 - a) referat akt do 1921 r. (kierownik referatu, pomocnik kierownika referatu, st. referent, referent);
 - b) referat akt od roku 1922-1939 (kierownik referatu, pomocnik kierownika referatu, referent);
 - c) referat akt od r. 1939-1945 (kierownik referatu, pomocnik kierownika referatu, st. referent, referent).
4. Sekcja techniczna: kierownik sekcji, kreślarz, fotograf, laborant, intrologator, pomocnik intrologatora, powielacz, pomocnik powielacza, maszynistka.
5. Sekcja gospodarcza – kierownik sekcji, magazynier, pisarz, stolarz, ślusarz, kierownik stołówki, kucharz, robotnicy obsługi, szofer, woźnica.

⁴¹ A. Biernat, *Ustawodawstwo archiwalne w świetle przeobrażeń ustrojowych w Polsce [w:] Państwa Europy...*, op. cit., s. 47–48.

⁴² Meldunek szefa CAW do szefa Zarządu VIII Sztabu Gen. CAW, spis 1860/98, t. 1, k. 53–54.

⁴³ CAW, Kolekcja etatów, spis 1544/73, t. 222.

Kierownik archiwum miał prawo angażowania pracowników kontraktowych do prac okresowych. Ponadto biorąc pod uwagę warunki, w jakich działało CAW i jego potrzeby, przewidziano w etacie transport konny i ciężarowy. W rzeczywistości bardzo długo nie zdołano tego etatu wprowadzić w życie z wielu powodów, z których najważniejszym było założenie, że CAW będzie w przyszłości miało swoją siedzibę w Warszawie.

Tymczasowość CAW w Oliwie zakładał już pierwszy rozkaz organizacyjny – użyto w nim sformułowań o przeniesieniu do Warszawy, tymczasowym zabezpieczeniu baraków w Oliwie oraz zobowiązano III Wiceministra ON do przydzielenia w Warszawie budynku dla CAW i dostosowaniu do jego potrzeb. Na wszystkich decyzjach podejmowanych w sprawach archiwum i pracach tam prowadzonych ciążyło znamie tymczasowości i stąd wynikały liczne problemy ze zorganizowaniem pracy i życia pracowników.

Warunki, w jakich przyszło pracować pierwszym powojennym archiwistom, w większości ludziom nigdy wcześniej nie mającym związku z tym zajęciem, były niezmiernie trudne i niewiele odbiegały od tych, w jakich działały wtedy wszystkie urzędy – czy to wojskowe czy cywilne.

Centralne Archiwum Wojskowe w Oliwie zajmowało sześć budynków różnego rodzaju o łącznej kubaturze 14 568 m³ i powierzchni użytkowej 2 449 m² przy ulicy Droszyńskiego 8 w Gdańsku-Oliwie. Znajdowały się wśród nich magazyny na akta, pomieszczenia administracyjne, mieszkania dla podoficerów i szeregowych oraz szopy i stajnie. Warunki pracy w tych pomieszczeniach były krytyczne. Magazyny – baraki murowano-drewniane ogrzewano piecykami różnej konstrukcji, brak było wielu okien i szyb, na podłogach leżały sterty akt. W 1947 roku przebywał w CAW zastępca szefa II wydziału Oddziału Organizacyjno-Mobilizacyjnego Sztabu Generalnego WP, ppłk Jarzębiński i mimo, iż celem jego pobytu był odbiór dokumentów mobilizacyjnych, napisał także raport o stanie archiwum⁴⁴. Stwierdził w nim, że akta i księgi leżą na podłodze, w stosach o wysokości 3–4 metrów, przemieszane i bez możliwości ich należytego uporządkowania, które to kierownik CAW zaplanował na najbliższe 15 lat. Praca w barakach z aktami mogła trwać tylko od maja do października, w zależności od temperatury na zewnątrz. Pierwsze prace, które rozpoczęto, były to doraźne remonty, a w następnej kolejności przystąpiono do segregacji archiwaliów oraz przysposabiania baraków do ich przechowywania. Sterty dokumentów złożone w barakach bez okien, o przeciekających dachach wymagały przede wszystkim zabezpieczenia przed deszczem oraz przeniesienia na regały – a te należało przedtem zbudować. Podczas przenoszenia i zabezpieczania można było tylko wstępnie wydzielać książki, druki, podręczniki, regulaminy i instrukcje.

⁴⁴ Raport ppłk. Jarzębińskiego do szefa Oddziału Org.-Mob. Sztabu Gen z 29.08.1947 r. CAW, spis 997/64, t. 1, k. 50–53.

Z chwilą sformowania samodzielnego CAW w Oliwie, na jego kierownika wyznaczono ppłk. Piotra Pawła Popławskiego⁴⁵. Dotychczas pełniący te obowiązki mjr dr Roch Morcinek został kustoszem – kierownikiem sekcji naukowo–organizacyjnej, a w krótkim czasie zastępcą ds. polityczno–wychowawczych. Ppłk Popławski nie będąc z wykształcenia archiwistą ani historykiem (choć miał za sobą krótki okres pracy w przedwojennym AW) przejął większość spraw organizacyjno–porządkowych, które w tamtym czasie obejmowały także problemy mieszkaniowe pracowników, wyżywieniowe, organizowanie służby szeregowców przewidzianych w etacie i odbywających zasadniczą służbę wojskową oraz borykanie się ze sprawami remontowo–budowlanymi i zaopatrzeniowymi. Energiczny a czasami wręcz wybuchowy charakter ppłk. Popławskiego dawał o sobie znać w zachowanej korespondencji z różnymi instytucjami, a w szczególności dotyczącej spraw pracowników i świadczącej o jego trosce o ludzi, którzy mu podlegali⁴⁶. Sprawami naukowo–archiwalnymi w całości kierował mjr Morcinek.

Od początku występowały duże braki kadrowe, zarówno wśród oficerów, jak i podoficerów i pracowników kontraktowych. Na przewidzianych etatem jedenastu oficerów do stycznia 1946 roku było tylko czterech (ppłk Popławski, mjr Morcinek, ppor. Michał Filar i ppor. Czesław Kowalkowski). W końcu tego roku było już ośmiu oficerów, w połowie 1947 roku – 10, oprócz wymienionych byli to: por. Leszek Lewandowicz (w przyszłości szef CAW), ppor. Aleksander Kot, ppor. Jerzy Bar, ppor. Kazimierz Uliński, chor. Władysław Derda (później kierownik archiwum DOW II), ppor. Antoni Szafarczyk, ppor. Feliks Kostrzewski, chor. Andrzej Szulc, chor. Zygfryd Gizowski. Do końca 1945 roku nie zdołano uporać się ze zorganizowaniem archiwum nie tylko pod względem zapewnienia obsady etatowej. Zorganizowano biuro administracyjne, pracownie archiwalne, trzy referaty oraz uznane za najniezbędniejsze – pracownię ślusarską, stolarską i stołówkę. Nie uruchomiono przewidzianych pracowni specjalistycznych: fotograficznych, introligatorskiej i powielarni. Już w styczniu 1946 roku opracowano nowy projekt etatu, zmniejszony w myśl wytycznych z GZP–W o 25 %⁴⁷. Rozkazem organizacyjnym MON nr 062/org. z dnia 10 kwietnia 1946 roku przeniesiono CAW na etat nr 30/39 o zmniejszonym stanie osobowym – 11 oficerów, 5 podoficerów, 4 szeregowych i 22 pracowników kontraktowych⁴⁸. Nowa struktura przedstawiała się następująco: kierownictwo, wydział naukowo–organizacyjny, wydział ewidencji akt (sekcje: akt do roku 1921, akt z lat 1922–1939, akt od 1939 roku, akt–

⁴⁵ Ppłk Piotr Paweł Popławski ur. 1893 r.; służył w armii rosyjskiej, później w 5. Dywizji Syberyjskiej; od 1918 r. w WP, od 1934 r. w stanie spoczynku; w latach 1937–1939 pracownik AW – kierownik wydziału wschodniego akt; 30.04.1945 r. powołany do WP; od 13.08.1945 r. do 27.02.1948 r. – kierownik CAW w Oliwie. CAW, tap nr 34/54/3398; *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, op. cit., s. 172–173.

⁴⁶ Przykładem może być korespondencyjna „walka” z Urzędem Mieszkaniowym w Gdańsku o mieszkania dla pracowników (CAW, spis 56/54, t. 57) czy liczne pisma w sprawie podwyższenia norm wyżywienia dla pracowników kontraktowych.

⁴⁷ W aktach zespołu GZP–W nie odnaleziono takiego polecenia, wspomina o nim kierownik archiwum w sprawozdanie z pracy CAW za miesiąc styczeń 1946 r. CAW, Zespół akt GZP–W, IV.502.1.190, k. 256.

⁴⁸ Rozkaz organizacyjny MON nr 062/org. z 10.04.1946 r. CAW, Zespół akt Sztabu Gen. IV.501.1/A. 151, k. 51. Etat nr 30/39, CAW, spis 1544/73, t. 1361.

personalnych oficerskich), wydział techniczny, sekcja gospodarcza. Etat nr 30/39 uzupełniono w maju tego roku przez włączenie straży pożarnej – było to uzasadnione bardzo trudnymi warunkami przechowywania akt w drewnianych częściowo barakach i istniejącym zagrożeniu pożarowym⁴⁹. Wielokrotnie kierownik CAW podkreślał brak sił fachowych, ale wiadomo było, że na początku bardziej potrzebni byli ludzie o dobrej kondycji fizycznej i odporni na ciężką i źle płatną pracę w trudnych warunkach.

Od chwili odnalezienia archiwaliów w Oliwie były one przedmiotem żywego zainteresowania Głównego Zarządu Informacji⁵⁰. Oficerowie informacji penetrowali zasób CAW, a szczególnie wszelkiego rodzaju akta personalne i dokumenty Oddziału II Sztabu Generalnego sprzed 1939 roku, Korpusu Ochrony Pogranicza i Żandarmerii, wywożąc całe ich wagony do Warszawy, do dyspozycji GZI i tworząc z nich własne archiwum⁵¹. Wysiłki GZI w celu zawładnięcia zasobem zakończyły się sukcesem i rozkazem organizacyjnym nr 0199/org. z dnia 11 sierpnia 1947 roku *dla usprawnienia pracy Centralnego Archiwum Wojskowego* podporządkowano je szefowi Głównego Zarządu Informacji⁵². Być może wykorzystano też okazję, jaką były bardzo częste uskarżania się ppłk. Popławskiego na trudności w porozumieniu się z jednostkami zwierzchnimi, których jego zdaniem było zbyt wiele: *kierownik Instytutu Naukowo – Wydawniczego przez Sztab Generalny utrudnia mi pracę prowadząc dwuwładztwo... CAW podlega bezpośrednio trzem sztabom tj. GZP-W, Sztabowi Generalnemu WP i pod względem finansowo-gospodarczym DOW Pomorze...*⁵³.

Zmiana podległości przekreśliła starania kierownictwa CAW o kolejną zmianę etatu, tak, aby został on dostosowany do aktualnych potrzeb. Archiwum po dwóch latach funkcjonowania i przebrnięcia przez etap wstępnego porządkowania akt mogłoby zająć się *wartościowaniem akt pod względem historycznym, prawnym, naukowym, statystycznym*⁵⁴ i potrzebni byli pracownicy o wyższych kwalifikacjach. Ponieważ jednak GZI nie przywiązywał zbyt wielkiej wagi do faktu istnienia i dalszego działania CAW w Oliwie, do końca 1949 roku (likwidacja CAW w Oliwie) obowiązywał etat dotychczasowy. Jesienią 1947 roku do organizowania archiwum GZI w Wesolej przeniesiono trzech oficerów (kpt. Lewandowicza, ppor. Bara, ppor. Ulińskiego) i jednego

⁴⁹ Zarządzenie organizacyjne MON nr 044/org. z 18.05.1946 r. CAW, Zespół akt Sztabu Gen. IV.501.1/A, t. 149, k. 256.

⁵⁰ Oficerowie informacji posiadali również duży wpływ na sprawy organizacyjne: np. z polecenia ppłk. Z. Okręta (szefa informacji DOW II) zlikwidowano w CAW dział pracy fotograficzno - konserwatorskiej. Sprawozdanie z pracy CAW za miesiąc kwiecień 1947 r. CAW, spis 997/64, t. 2, k. 31.

⁵¹ Z początku było to archiwum wewnętrzne, w etacie GZI. Gdy większość wartościowych akt z Oliwy już się tam znalazło i zaczęto przygotowania do przeniesienia całego zasobu CAW do Warszawy, sformowano Archiwum Wojska Polskiego (rozkaz organizacyjny MON nr 0221/org. z 31.10.1949 r.), CAW, spis 1545/73, t. 30, k. 54). W projekcie rozkazu nazwano je Archiwum GZI - czym w rzeczywistości było – nazwę tę przekreślił marszałek M. Rola-Żymierski, wpisując odręcznie „Archiwum Wojska Polskiego”. Siedziba tego archiwum mieściła się w Wesolej k. Warszawy.

⁵² Rozkaz organizacyjny NDWP nr 0199/org. z 11.08.1947 r. CAW, Zespół akt Sztabu Gen. IV.501.1/A, t. 159 k. 83.

⁵³ Sprawozdanie z pracy CAW za miesiąc grudzień 1945 r. CAW, Zespół akt GZP-W, IV.502.1.190, k. 6.

⁵⁴ Taką wizję przyszłej pracy miało kierownictwo CAW. Sprawozdanie z pracy CAW za miesiąc lipiec 1947 r. CAW, spis 997/64, t. 2, k. 43.

pracownika kontraktowego (Adama Stefanowicza)⁵⁵. Uzasadniono to przewiezieniem poważnej części zasobu CAW z Oliwy do Wesolej oraz faktem, że właśnie te osoby najlepiej poznały pracę archiwalną. Decyzja ta odbiła się niekorzystnie na pracy w Oliwie, gdzie trzeba było uczyć kolejne osoby. Odtąd też do przyjmowania wszystkich pracowników archiwum był upoważniony tylko wydział personalny GZI⁵⁶.

Dnia 21 stycznia 1948 roku obowiązki kierownika CAW od ppłk. Popławskiego przejął mjr dr Morcinek, który pełnił je do czasu likwidacji CAW w Oliwie⁵⁷. Wakowało odtąd stanowisko zastępcy kierownika archiwum. W czerwcu 1949 roku na polecenie szefa GZI (był nim wtedy ppłk Szerszeń) miał je objąć kpt. Czesław Sochaj z GZI⁵⁸, ale nie zrealizowano tej decyzji, prawdopodobnie wobec bliskiego rozwiązania CAW.

Po podporządkowaniu CAW Głównemu Zarządowi Informacji w dalszym ciągu wywożono akta, powoli przygotowując się do likwidacji archiwum w Oliwie. Do końca 1949 roku zbudowano w Wesolej k. Warszawy, przy udziale jeńców niemieckich murowane baraki, które mogły pomieścić wszystkie akta z Oliwy. Miał tam powstać, według słów L. Lewandowicza, wielki kompleks archiwalno – wojskowy pod zarządem GZI⁵⁹.

Ostateczne przeniesienie CAW do Wesolej nastąpiło na podstawie rozkazu szefa GZI nr 0253 z dnia 21 listopada 1949 roku⁶⁰. Do dnia 1 grudnia kierownik CAW miał przekazać cały zasób archiwalny przedstawicielowi GZI – mjr. Leszczyńskiemu, dokonując przedtem wraz z szefem Oddziału VII GZI, ppłk. Władysławem Halbertszadttem⁶¹ wydzielenia materiałów niearchiwalnych na makulaturę i ustalając kolejność przewozu akt. Z dniem 1 grudnia rozwiązano umowy o pracę z pracownikami kontraktowymi oraz przeprowadzono inwentaryzację, cały grudzień trwał przewóz akt do Wesolej. Rozkazem GZI nr 05 z dn. 9.01.1950 r. ppłk Roch Morcinek został skierowany do dyspozycji Departamentu Personalnego MON celem przeniesienia do rezerwy⁶².

Umieszczenie akt w Wesolej było rozwiązaniem tymczasowym, mimo wielkich planów i o wiele lepszych warunków ich przechowywania. Sformowanie w Wesolej Archiwum Wojska Polskiego nie oznaczało, że ma ono zastępować CAW, które oficjalnie nie zostało rozwiązane. Mimo przejścia w całości zasobu archiwalnego przez GZI i faktyczne zlikwidowanie archiwum jako odrębnej instytucji, nie usankcjonowano tej sytuacji żadnym rozkazem. Archiwum Wojska Polskiego miało tyle wspólnego z CAW, że posiadało jego zasób i działało również na bazie instrukcji archiwalnej z 1948 roku.

⁵⁵ Pismo zastępcy szefa GZI WP do I Wiceministra ON z 30.09.1947 r. Tamże, t. 1, k. 62.

⁵⁶ Pismo szefa wydziału personalnego GZI do kierownika CAW z 13.03.1948 r. CAW, spis 56/54, t. 42a, k. 47.

⁵⁷ Sprawozdanie z pracy CAW za miesiąc styczeń 1948 r. Tamże, t. 4, k. 1.

⁵⁸ Pismo szefa wydziału personalnego GZI do kierownika CAW z 9.05.1949 r. CAW, spis 56/54, t. 42a, k. 45.

⁵⁹ Relacja L. Lewandowicza.

⁶⁰ Rozkaz szefa GZI nr 0253 z 21.11.1949 r. CAW, spis 56/54, t. 42a, k. 118.

⁶¹ Płk Władysław Halbertszadt był szefem Oddziału VII GZI (1948-1950) i szefem Biura Studiów GZI (1950-1954), któremu podlegało archiwum. CAW, tap 1624/78/91.

⁶² Rozkaz szefa GZI nr 0253 z 21.11.1949 r. CAW, spis 56/54, t. 42a, k. 118.

Stan taki utrzymywał się przez cały 1950 rok. Wiadomo było, że w Warszawie będzie zorganizowane nowe archiwum centralne dla całego wojska i trwały starania o uzyskanie pomieszczeń. Na konferencji w Departamencie Budownictwa MON 8 lutego 1950 roku w sprawie ustalenia potrzeb terenowych wojska na terenie i w rejonie m.st. Warszawy dopisano punkt o wybudowaniu obiektu dla archiwum, który pomieściłby 100 wagonów akt⁶³. Wzniesienie nowego budynku okazało się nierealne. Dnia 8 listopada 1950 roku Prezydium Rządu podjęło uchwałę, na podstawie której Archiwum Główne Akt Dawnych opuszczając pomieszczenia fortu Sokolnickiego na Żoliborzu miało je przekazać wojsku na potrzeby CAW⁶⁴. Obiekt przejęto 27 lutego 1951 roku⁶⁵.

Jesienią 1950 roku podjęto kroki w celu określenia statusu przyszłego, samodzielnego Centralnego Archiwum Wojskowego, które spełniałoby właściwe dla siebie funkcje – gromadzenie, przechowywanie, udostępnianie i opracowywanie akt. Wiadomo było, że będzie to instytucja podległa nie Głównemu Zarządowi Informacji, lecz Sztabowi Generalnemu WP – mimo iż GZI w dalszym ciągu ingerował w kwestie podstawowe – rodzaj przechowywanych w CAW archiwaliów oraz dobór kadry. W Oddziale XI Sztabu Gen. opracowano projekt etatu CAW, którego autorem był ppłk dypl. Jan Gerhard⁶⁶. Struktura przyszłego CAW miała przedstawiać się następująco: kierownictwo, wydział I, wydział II, sekcja ewidencji strat, sekcja konserwacji dokumentów, sekcja gospodarcza, kancelaria ogólna, a w składzie osobowym było 10 oficerów, 2 podoficerów, 3 szeregowych i 18 pracowników kontraktowych. Organizowanie nowego archiwum wojskowego przez Oddział XI Studiów i Doświadczeń Wojennych Sztabu Gen. było krokiem w kierunku połączenia działalności historycznej i archiwalnej w Wojsku Polskim. Należy pamiętać, że wtedy jeszcze część dokumentacji WP wytworzonej po 1943 roku była w posiadaniu archiwum Oddziału. Utworzenie CAW, które być może podlegałoby Oddziałowi, byłoby korzystne z punktu widzenia wojskowej służby historycznej.

Rozkazem MON nr 01/org. z dnia 5 stycznia 1951 roku utworzono Centralne Archiwum Wojskowe według etatu nr 30/66 o stanie osobowym 14 wojskowych i 12 kontraktowych⁶⁷. Nie określono podległości służbowej archiwum, a wykonanie rozkazu polecono szefowi Oddziału XI Sztabu Gen. Na nową strukturę organizacyjną złożyły się komórki: kierownictwo, sekcja naukowo–organizacyjna, sekcja przechowywa-

⁶³ Protokół z konferencji. CAW, spis 448/57, t. 622, k. 48.

⁶⁴ Z pomocą batalionów pracy przewieziono z fortu 60 wagonów akt na ul. Długą do Pałacu Raczyńskich- nowej siedziby AGAD i nastąpiło to w styczniu 1951 r. Zarządzenie szefa Sztabu Gen. nr 035 z 15.12.1950 r. (CAW, spis 1373/68, t. 24, k. 92) i pismo szefa Oddziału XI Sztabu Gen. do przewodniczącego Państwowej Komisji Lokalowej przy Prezydium Rady Ministrów (CAW, spis 1364/68, t. 781, k. 286).

⁶⁵ Protokół zdawczo–odbiorczy. CAW, spis 32/53, t. 3, k. 1.

⁶⁶ Pismo z Oddziału XI Sztabu Gen. do szefa oddziału organizacyjnego Sztabu Gen. z 9.12.1950 r. CAW, spis 1364/68, t. 781, k. 282.

⁶⁷ Tym samym rozkazem rozformowano CAW w Oliwie. Rozkaz organizacyjny MON nr 01/org. z 5.01.1950 r. CAW, spis 1545/73, t. 36, k. 1.

nia akt, sekcja ewidencji i bezpowrotnych strat. Tymczasowo obowiązki kierownika CAW objął 1 marca oficer Oddziału XI – mjr Władysław Skoczeń⁶⁸, a 18 kwietnia zatwierdzono na tym stanowisku, specjalnie powołanego do wojska i awansowanego do stopnia podpułkownika – Włodzimierza Wincentego Dąbrowskiego.

Zarówno dobór kadry i pracowników cywilnych odbywał się za porozumieniem szefa Oddziału XI i GZI, co regulowały rozkazy organizacyjne MON. Kandydaturę ppłk. Dąbrowskiego zaproponował szef Oddziału XI, gen. bryg. Stanisław Okęcki⁶⁹, jako *jedyne*go możliwego kandydata z odpowiednią przeszłością – co okazało się argumentem przesądzającym.

Nie od razu można było urządzić archiwum w pomieszczeniach fortu przy ul. Czarnieckiego 51. Budynek wprawdzie był w lepszym stanie niż w Oliwie, ale wymagał remontu, założenia instalacji centralnego ogrzewania, rozbudowy instalacji świetlnej i wodno – kanalizacyjnej, wstawienia nowych futryn, drzwi i okien, okratowania oraz wyposażenia w regały na akta, ponadto w forcie panowała plaga szczurów. Cały 1951 rok poświęcono na organizowanie archiwum od podstaw: od kompletowania personelu do wyposażenia w sprzęt kwaterunkowy i biurowy. W okresie tym pomieszczenia biurowe CAW mieściły się przy ul. Koszykowej 79, przy Oddziale XI Sztabu Generalnego.

W marcu 1950 roku rozpoczęto przewóz akt z magazynów w Wesolej i bardzo szybko okazało się, że na przyjęcie wszystkich archiwaliów jest zbyt mało miejsca, nie mówiąc o niezbędnej rezerwie. W meldunku do szefa Sztabu Generalnego w lipcu tego roku, ppłk Dąbrowski zaproponował wybudowanie w sąsiedztwie fortu nowego, trzykondygnacyjnego gmachu połączonego z nim przejściem podziemnym. Niestety nie wyraziło na to zgody Biuro Odbudowy Stolicy⁷⁰. Sprawa obiektu dla CAW mimo uzyskania fortu nadal była podnoszona, ze szczególnym nasileniem w okresach, kiedy napływała coraz większa ilość akt – czy to na bieżąco zdawanych przez jednostki i instytucje wojskowe czy też w wyniku scalania archiwaliów wojskowych. Między innymi w 1953 roku starano się o przejęcie Arsenалу jako zabytkowego obiektu wojskowego lub Pałacu Krasińskich. Ponownie też skierowano wnioski o wybudowanie nowego obiektu – ze względów finansowych odrzucane⁷¹.

Sprawa struktury organizacyjnej została podjęta już w połowie 1951 roku. W raporcie do szefa Sztabu Gen., Wiceministra ON gen. broni Władysława Korczyca, ppłk Dąbrowski zaproponował nową organizację archiwum, ponieważ istniejąca nie odpowiadała wykonywaniu założonych na CAW obowiązków⁷². Ponownie kwestie etatowe powróciły na początku roku następnego, kiedy w związku z napływem archiwaliów i powiększeniem zakresu pracy o akcję poszukiwawczą żołnierzy z okresu wojny, niezbędne stało się przyjęcie nowych pracowników⁷³. Zarządzeniem organizacyjnym MON

⁶⁸ W CAW brak jego teczki akt personalnych.

⁶⁹ Gen. bryg. Stanisław Okęcki – szef Oddziału XI Sztabu Gen. (później Wojskowego Instytutu Historycznego) w latach 1950–1958.

⁷⁰ Meldunek do szefa Sztabu Gen. z 2.07.1951 r. CAW, spis 32/53, t. 4, k. 3.

⁷¹ Notatka służbowa do kierownika CAW z 30.07.1953 r. CAW, spis 172/55, t. 4, k. 55.

⁷² Raport z 14.07.1951 r. CAW, spis 32/53, t. 21, k. 10.

⁷³ Raport z 10.03.1953 r. CAW, spis 22/54, t. 28, k. 3.

nr 0159/org. z dnia 29 maja 1952 roku przeniesiono CAW na etat nr 30/88 o stanie osobowym 16 wojskowych i 20 kontraktowych. Oprócz zwiększonej liczby zatrudnionych nowy etat różnił się od poprzedniego utworzeniem nowej sekcji archiwaliów kolekcyjnych, połączono sekcję ewidencji i przechowywania akt oraz utworzono sekcję poszukiwań i bezpowrotnych strat⁷⁴.

Aż do roku 1956 zmian etatowych było więcej, starano się dostosować etat do wymogów funkcji spełnianych przez CAW. Rozkazem organizacyjnym MON nr 052/org. z dnia 8 sierpnia 1953 roku wprowadzono nowy etat nr 1/349 o stanie osobowym 18 wojskowych (16 oficerów i 2 podoficerów) i 26 kontraktowych⁷⁵. Zrealizowano postulat kierownictwa CAW o zwiększenie liczby pracowników (przy czym w roku następnym liczbę oficerów zwiększono do 18 osób)⁷⁶ oraz zmieniono sekcje na wydziały. Ważną zmianą było powstanie wydziału brakowania akt, o istnienie którego walczył ppłk Dąbrowski. W wielu pismach i broszurze pt. *Więcej troski przy brakowaniu i niszczeniu akt* wydanej w 1953 roku podnosił kwestię nadzorowania selekcji brakowania akt wojskowych przez wykwalifikowanych pracowników CAW. Do etatu wprowadzono grupy naukowe do stanowisk pracowników cywilnych, zgodnie z Dziennikiem Ustaw RP z 1949 roku zaliczającym CAW do instytucji naukowych⁷⁷. W obliczu zwiększających się zadań CAW związanych z masowym dopływem akt i ich udostępnianiem, etat nr 1/349 okazał się niewystarczający m.in. z powodu nie utworzenia pracowni naukowej oraz komórki administracyjno – gospodarczej, a także zbyt małą ilością etatów i zbyt niskimi grupami uposażenia dla pracowników cywilnych.

Kolejne zabiegi kierownictwa archiwum o zmianę etatu miały miejsce jesienią 1954 roku. Związane były ze staraniami o wprowadzenie *Instrukcji o organizacji i zakresie działania Centralnego Archiwum Wojskowego*. Zgodnie z projektem instrukcji i nowego etatu wyeksponowana została kwestia naukowego opracowania akt oraz coraz bardziej wyodrębniający się problem wydawania poświadczeń o służbie i pracy w wojsku. Według projektu powstałego w CAW organizacja archiwum powinna wyglądać jak następuje: kierownictwo, oddział naukowo–archiwalny (wydział I i wydział II), wydział brakowania akt, wydział kwerendarski (poświadczeń), wydział ogólny, kancelaria.

Nowy etat nr 1/393 wprowadzono rozkazem MON nr 0029/org. z dnia 6 lipca 1955 roku⁷⁸. Zdecydowanie powiększono stan osobowy pracowników kontraktowych – do 33 osób, o co usilnie zabiegało kierownictwo archiwum (stan wojskowych zmniejszono o jedną osobę). W pełni wykorzystano sugestie odnośnie schematu organizacyjnego CAW, który wraz z oficerską obsadą personalną przedstawiał się następująco⁷⁹:

⁷⁴ Zarządzenie organizacyjne MON nr 0159/org. z 29.05.1952 r. oraz etat nr 30/88. Tamże, k. 9–12.

⁷⁵ Rozkaz organizacyjny MON nr 052/org. z 8.08.1953 r. oraz etat nr 1/349. CAW, spis 172/55, t. 5, k. 14–17.

⁷⁶ Związane było to z prośbą szefa CAW, który mając na uwadze przyjęcie na początku 1954 roku m.in. ok. 55 000 teczek akt z rozformowywanego archiwum OW V, wystąpił z wnioskiem o zmianę etatu. Tamże, k. 25 oraz zarządzenie organizacyjne MON nr 020/org. z 19.01.1954 r. CAW, spis 391/56, t. 1, k. 3.

⁷⁷ Sprawozdanie z działalności CAW w 1953 r. CAW, spis 391/56, t. 22, k. 10.

⁷⁸ Rozkaz organizacyjny MON nr 0029/org. z 6.07.1955 r. CAW, spis 1545/73, t. 58, k. 93. Etat nr 1/393. CAW, spis 1544/73, t. 3016.

⁷⁹ Pismo szefa CAW do szefa wydziału kadr Sztabu Gen. z 2.08.1955 r. CAW, spis 436/57, t. 3, k. 23.

Oddział I Naukowo-Archiwalny	szeft oddziału	pplk Leon Ponahajba
a. Wydział I	szeft wydziału st. pom. szefa wydz.	vacat por. Sylwester Sokolowski
b. Wydział II	szeft wydziału st. pom. szefa wydz.	mjr Juliusz Malczewski ppor. Jerzy Miller
Wydział II Brakowania Akt	szeft wydziału st. pom. szefa wydz. st. pom. szefa wydz pom. szefa wydz	kpt. Tadeusz Zalewski kpt. Stanisław Korwat por. Henryk Fabijański por. Franciszek Parys
Wydział III Ewidencji i Przechowywania Akt	szeft wydziału st. pom. szefa wydz pom. szefa wydz.	mjr Regina (Niedźwiedź) Niedźwiecka por. Zygmunt Baran (Baranowski) por. Edward Margiel
Wydział IV Kwerendarski	szeft wydziału st. pom. szefa wydz.	mjr Stanisław Lachowiecki por. Zdzisław Kamiński
Wydział Ogólny	szeft wydziału	kpt. Mieczysław Horsztyński
Kancelaria	kierownik kancelarii	ppor. Aleksander Kozik

Wydawać by się mogło, że załatwiono jedną z najważniejszych kwestii dla pracy w archiwum, czyli zapewnienie odpowiedniej struktury i ilości pracowników, co było niezbędne w związku z reorganizacją archiwów wojskowych i przemieszczaniem ogromnych ilości akt. Zmiana etatu i stanowisk w obsadzie pracowników kontraktowych umożliwiło zatrudnienie wykwalifikowanej kadry z dyplomami uniwersyteckimi co nadało archiwum charakter instytucji naukowej nie tylko na papierze. Sytuacja taka jednak była wystarczająca dla wykonywania tylko najniezbędniejszych prac i nie trwała długo.

W związku z uchwałą rządu PRL z 3 września 1955 roku o redukcji sił zbrojnych i kolejną z 17 sierpnia 1956 roku, rozpoczęto reorganizację w Wojsku Polskim⁸⁰. Redukcją etatów objęto wszystkie instytucje centralne MON, w tym również CAW. Wiosną 1956 roku przystąpiono do prac nad nowymi etatami dla archiwum – na okres pokoju i wojny. Mimo iż należało liczyć się ze zmniejszeniem liczby zatrudnionych osób, kierownictwo CAW uważało, że aktualna liczba personelu jest absolutnym minimum, aby właściwie prowadzić bieżące prace archiwalne⁸¹.

Redukcji nie udało się uniknąć i przeniesiono CAW na etat nr 1/445, liczył on tylko 15 wojskowych i 26 pracowników cywilnych⁸². Do etatu wprowadzono dodatkowo wydział inspekcji i pracownię mikrofilmową, a także określono szczegółowo, jakiego rodzaju aktami mają zajmować się wydziały naukowo-archiwalne: I – od 1940 roku, II-

⁸⁰ L. Grot, T. Konecki, E. Nalepa, *Pokojowe dzieje...*, op. cit., s. 69.

⁸¹ Projekt organizacji CAW z 8.05.1956 r. CAW, spis 473/58, t. 4, k. 13–21.

⁸² Rozkaz organizacyjny MON nr 0041/org. z 26.09.1956 r. CAW, spis 1545/73, t. 68, k. 134. Etat nr 1/445. CAW, spis 1544/73, t. 3510.

– do 1940 roku. Zmiany w nowym etacie mimo wszystko odbiły się zdecydowanie ujemnie na pracy archiwalnej – szczególnie zmniejszenie ilości zatrudnionych.

Do początku 1957 roku ciągnęła się sprawa pomieszczeń dla archiwum. Jak wcześniej wspomniano mimo rozlokowania CAW w forcie Sokolnickiego, część materiałów nadal pozostawała w barakach w Wesołej. W latach 1953–1956 do CAW napłynęła ogromna ilość akt⁸³. Związane to było z reorganizacjami strukturalnymi wojska, rozwiązywaniem wielu jednostek oraz zdawaniem przez nie swoich dokumentów do CAW. Ponownie zaistniała sprawa nowego budynku bądź całego kompleksu budynków w Wesołej w celu całkowitego przeniesienia tam CAW (jeden już był zajęty przez akta, ale starał się o niego komendant Kursów Doskonalenia Oficerów Piechoty⁸⁴). Ponownie nie znalazł poparcia projekt budowy nowego gmachu w pobliżu fortu przy ul. Czarnieckiego. W początkach 1957 roku zapadła decyzja szefa Sztabu Generalnego o przekazaniu CAW baraku w Wesołej, bez konieczności zdawania pomieszczeń w forcie⁸⁵. Niewątpliwie na takim rozstrzygnięciu sprawy zaważyło zdecydowane stanowisko kierownictwa CAW, które we wszelki możliwy sposób informowało instytucje nadrzędne o wielkiej wartości archiwaliów już posiadanych i tych mających jeszcze napłynąć oraz konieczności ich przechowywania w odpowiednich warunkach. Rozwiązanie kwestii magazynów archiwalnych umożliwiło właściwą opiekę nad zasobem – akta dotychczas leżące na podłogach umieszczono na regałach, scalono wojskowe materiały archiwalne z okresu międzywojennego oraz je posegregowano, a także odciążono podległe archiwa terenowe z akt, które od dawna powinny być w CAW.

Po załatwieniu spraw lokalowych ponownie stanęła kwestia etatu. Szef archiwum, którym w 1955 roku został płk Leszek Lewandowicz, apelował do szefa Sztabu Generalnego o specjalne potraktowanie CAW w czasie reorganizacji instytucji centralnych wojska, ponieważ mimo posiadania statusu instytucji naukowej jego znaczenie nie było doceniane⁸⁶. Na początku 1957 roku kierownictwo CAW miało opracować projekt nowej struktury umożliwiającej zmniejszenie stanu osobowego o dalsze 5 % czyli kolejnych 2–3 pracowników w stosunku do obowiązującego etatu. Po rozpoznaniu ilości wojskowych materiałów archiwalnych okazało się, że dla wykonania zadań postawionych przed archiwum potrzebne jest minimum 47 osób, w tym 12 wojskowych i 35 pracowników cywilnych. Wśród tych ostatnich 28 powinno pracować na etatach naukowych, a więc więcej niż w obowiązującym etacie⁸⁷.

Z faktu, że organizacja CAW do roku 1957 była regresem zarówno w stosunku do organizacji Archiwum Wojskowego przed wojną jak i do CAW w Oliwie, zdawano

⁸³ Związane to było z reorganizacją i centralizacją wojskowej służby archiwalnej i redukcją wojska, a tym samym rozwiązywaniem jednostek wojskowych i zdawaniem przez nie akt do archiwów.

⁸⁴ Pismo szefa CAW do szefa Oddziału Akademii Wojskowych z 14.11.1955 r. CAW, spis 436/57, t. 11, k. 77.

⁸⁵ Sprawozdanie z działalności CAW za 1957 rok. CAW, spis 518/59, t. 6, k. 68.

⁸⁶ Pismo szefa CAW do szefa Sztabu Gen. z 7.02.1957 r. CAW, spis 518/59, t. 4, k. 5.

⁸⁷ Pismo szefa CAW do szefa Zarządu VI Sztabu Gen. z 15.03.1957 r. oraz projekt etatu. Tamże, k. 7.

sobie sprawę i stąd starania kierownictwa archiwum o zmianę istniejącego stanu rzeczy. Niewątpliwie więc sukcesem była oczekiwana reorganizacja. Rozkazem MON nr 0033/org. z dnia 19 kwietnia 1957 roku przeniesiono CAW na nowy etat nr 1/469⁸⁸, który opracowany został w CAW tak, aby maksymalnie dostosować strukturę do jak najlepszego prowadzenia prac archiwalnych. Wymuszone z góry oszczędności etatowe osiągnięto przez likwidację wydziału inspekcji (którego obowiązki przejął wydział II naukowo-archiwalny), połączenie wydziału kwerend z wydziałem ewidencji i przechowywania akt, a przede wszystkim zorganizowanie jednego wydziału administracyjnego w miejsce trzech. Efemerydą okazał się wydział karto – fotograficzny (istniał jeden miesiąc), jego zadania z powodzeniem spełniały — jak uprzednio — wydziały naukowo-archiwalne (przede wszystkim dlatego, że nie prowadzono żadnych prac nad zbiorami map i zdjęć).

W tym samym 1957 roku częściowo, jak już wspomniano rozwiązano sytuację lokalową CAW, przydzielając wyremontowane baraki na magazyny w Wesolej, ale w dalszym ciągu było to rozwiązanie tymczasowe⁸⁹. Projektowano, aby po modernizacji pozostałych baraków, przenieść tam CAW całkowicie m.in. ze względów strategicznych – uważano, że w Warszawie może być niebezpiecznie w razie wybuchu wojny, a potwierdzeniem słuszności tego projektu były zniszczenia zbiorów archiwalnych podczas ostatniej wojny. Argument ten jednocześnie okazał się kontrargumentem – w Wesolej CAW mieściłoby się na terenie jednostki wojskowej przy torach kolejowych, co właśnie było lokalizacją niebezpieczną ze względów strategicznych – narażenie na ewentualne bombardowania przemieszczających się transportów wojskowych. Mimo tych różnych propozycji kierownictwo CAW w dalszym ciągu uważało, że najlepszym rozwiązaniem byłaby budowa nowego gmachu w Warszawie. W 1960 roku wydział administracyjno-gospodarczy Sztabu Generalnego przekazał fort Sokolnickiego w stałe użytkowanie CAW⁹⁰.

W marcu 1962 roku pojawiła się propozycja Departamentu Kwaterunkowego – Budowlanego, aby CAW przejęło tymczasowo budynek klubu na terenie Akademii Sztabu Generalnego w Rembertowie⁹¹, a w rok później kolejna dotycząca przeniesienia magazynów z Wesolej do adaptowanych pomieszczeń w Modlinie⁹². Ta ostatnia propozycja spotkała się ze zdecydowanym sprzeciwem ze strony kierownika CAW. Powód był jeden – magazyny w Wesolej nie były tylko magazynami, ale pracowała w nich pewna część personelu, pracowników naukowych i badaczy. Przeniesienie akt na dwukrotnie większą odległość, do Modlina, niezwykle utrudniłoby korzystanie z nich.

⁸⁸ Rozkaz organizacyjny MON nr 0033/org. z 19.04.1957 r. CAW, spis 1545/73, t. 75, k. 22.

⁸⁹ Meldunek do zastępcy szefa Sztabu Gen. z 28.01.1957 r. CAW, spis 586/61, t. 4, k. 27–29.

⁹⁰ Protokół przekazania z 20.10.1960 r. CAW, spis 783/62, t. 8, k. 64.

⁹¹ Pismo do szefa Departamentu Służby Kwaterunkowo-Budowlanej z 15.03.1962 r. CAW, spis 949/67, t. 4, k. 24.

⁹² Pismo do szefa Sztabu Gen. z 18.03.1963 r. CAW, spis 1257/67, t. 45, k. 1.

Niemniej pojawiła się wtedy szansa na wybudowanie nowego gmachu. W planie inwestycyjnym wojska na lata 1966–70 ujęto nowy budynek CAW – bez lokalizacji⁹³, ale inwestycja ta została skreślona⁹⁴.

W roku 1968 przyznano dla CAW wspomniany wyżej budynek w Rembertowie. Aż do 1972 roku trwały prace adaptacyjne i w tymże roku nastąpiła zmiana dyslokacji CAW i przeniesienie zasobu archiwalnego (ok. 12 500 mb akt – ponad 375 ton)⁹⁵. W okresie od 17 kwietnia 1972 roku zawieszono działalność wszystkich komórek i dokonano przeniesienia instytucji do budynku nr 124 na terenie ASG, gdzie znajduje się do chwili obecnej. Wielkim wysiłkiem całego personelu archiwum udało się tego dokonać w ciągu kilku miesięcy, chociaż prace porządkowe w Rembertowie trwały jeszcze długo⁹⁶. Fort Sokolnickiego i barak w Wesołej stanowią do dnia dzisiejszego dodatkowe magazyny dla gromadzenia akt.

Etat nr 1/469 nadany CAW w 1957 roku obowiązywał aż do końca 1968 roku. Podlegał w tym czasie różnym zmianom. W 1962 roku na podstawie rozkazu MON nr 019/org. przeprowadzono w wojsku zmniejszanie stanów osobowych, także w CAW miała nastąpić redukcja stanu osobowego o 10 % – uwzględniono jednak prośbę o utrzymanie dotychczasowej ilości personelu w związku z dużym obciążeniem pracami⁹⁷. W roku następnym zmodyfikowano strukturę organizacyjną CAW⁹⁸. Ponownie wyodrębniono z wydziału ewidencji – wydział kwerend. Połączenie tych dwóch komórek w ciągu ostatnich lat nie zdało egzaminu – skomasowanie prac ewidencyjnych z załatwianiem coraz większej ilości kwerend oraz zdaniem szefa CAW *niezbyt trafna obsada kierownictwa tego wydziału*, powodowały chaos w pracy⁹⁹.

Koniec lat sześćdziesiątych potwierdził zasadność istnienia odrębnego wydziału kwerend – w latach 1960–68 nastąpił wzrost ilości podań wpływających do CAW o 175 %¹⁰⁰. Od roku 1967 kierownictwo CAW kilkakrotnie występowało o zmianę etatu i zatrudnienie większej ilości pracowników, aby zapewnić sprawne działanie wszystkich wydziałów.

W tymże 1967 roku zarządzeniem szefa Sztabu Generalnego nr 035/org. z dnia 14 marca CAW podporządkowano zastępcy szefa Sztabu Generalnego ds. Systemów Kierowania, a pod względem gospodarczym Akademii Sztabu Generalnego w Rembertowie¹⁰¹. W tym czasie płk Lewandowicz w notatce dla szefa Zarządu Normatywno – Administracyjnego Sztabu Generalnego dotyczącej organizacji i zakresu działania CAW nakreślił perspektywy rozwoju archiwum, które umożliwiałyby właściwie wypełnianie przez niego zadań. Pierwszy wariant polegał na zwiększeniu liczby etatów,

⁹³ Pismo do szefa Departamentu Kwaterunkowo-Budowlanego z 1.07.1963 r. Tamże, k. 24.

⁹⁴ Notatka służbowa do szefa CAW z 22.02.1965 r. CAW, spis 1257/67, t. 45, k. 37.

⁹⁵ Sprawozdanie z działalności CAW w 1972 r. CAW, spis 1554/74, t. 6, k. 34.

⁹⁶ Relacje ustne płk. Z. Baranowskiego, W. Hiller.

⁹⁷ Redukcja w wojsku miała być przeprowadzona na podstawie rozkazu MON nr 019/org z 27.02.1962 r. CAW, spis 949/64, t. 10, k. 7.

⁹⁸ Zarządzenie szefa Sztabu Gen. nr 0359/org. z 7.03.1963 r. CAW, spis 1089/65, t. 10, k. 23.

⁹⁹ Sprawozdanie z działalności CAW w 1963 r. CAW, spis 1166/66, t. 6, k. 26.

¹⁰⁰ Sprawozdanie z działalności CAW w 1968 r. CAW, spis 1485/71, t. 6, k. 7.

¹⁰¹ Zarządzenie szefa Sztabu Gen. nr 035. CAW, spis 1413/69, t. 5, k. 14.

utworzeniu dwóch nowych, samodzielnych wydziałów: do opracowania akt Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego (KBW) i Wojsk Ochrony Pogranicza (WOP), (które miały być w najbliższym czasie przekazane do CAW) i komórki do koordynacji pracy związanych z naukowym opracowaniem zespołów i działalnością naukowo-wydawniczą. W drugim wariantcie płk Lewandowicz zaproponował reorganizację CAW, od której kilka lat wcześniej odżegnywał się: utworzenie samodzielnego Archiwum Wojskowo-Historycznego pod nadzorem GZP, w którym przechowywano by akta z lat 1914-1943 oraz samodzielnego Archiwum MON pod nadzorem Sztabu Generalnego dla akt WP wytworzonych po 1943 roku¹⁰². Można dzisiaj zrozumieć powody wysunięcia takiej propozycji – wiele grup archiwaliów międzywojennych nie było opracowywanych (wojna polsko-bolszewicka, oddział II Sztabu Głównego), nie można było ich udostępnić, zajmowały bardzo dużą powierzchnię magazynową. Trudno natomiast pojąć, dlaczego w projekcie reorganizacji znalazła się myśl, aby zmniejszyć rolę CAW przez utworzenie w Sztabie Generalnym komórki do kierowania całokształtem spraw archiwalnych w wojsku.

Na początku 1969 roku etat nr 1/469 został zastąpiony przez nowy nr 02/009¹⁰³, który uaktualniony 1 grudnia 1969 roku wyglądał następująco: kierownictwo, wydział I naukowo-archiwalny akt od 1914 do 1939 r., wydział II naukowo-archiwalny akt od 1940 r., wydział przechowywania akt, wydział kwerend, kancelaria¹⁰⁴. Istotną zmianą w tym etacie było wyznaczenie drugiego zastępcy szefa CAW, którym został szef wydziału kwerend – stan ten obowiązywał tylko na czas pełnienia obowiązków szefa tego wydziału przez płk. Zdzisława Stąpora¹⁰⁵. Pierwszym zastępcą – ds. naukowych był płk Wincenty Romanowski, kustoszem był dr Bolesław Woszczyński (stanowisko kustosa zamieniono na „samodzielnego pracownika naukowo-badawczego” 23.04.69r., zlikwidowano jednocześnie stanowisko zastępcy ds. naukowych, pozostawiając tylko etat zastępcy szefa CAW). Na czele I wydziału naukowo-archiwalnego stał wtedy płk Lucjan Teter, II wydziału naukowo-archiwalnego – ppłk Juliusz Malczewski, wydziału ewidencji – ppłk Jan Stankiewicz.

Etat nr 02/009 w latach siedemdziesiątych wielokrotnie poprawiano i uaktualniano – dotyczyło to przede wszystkim kwestii zwiększenia ilości pracowników. A powody zwiększania obsady personalnej zależały od różnych czynników – m.in. w 1970 roku przyznanie dodatkowego stanowiska w wydziale przechowywania akt wiązało się z likwidacją archiwum Sztabu Generalnego i przejściem jego zasobu przez CAW¹⁰⁶. Propozycja utworzenia nowego wydziału CAW – ds. akt b. Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego i Terenowej Obrony Przeciwlotniczej (TOPL) również wiązała się

¹⁰² Notatka służbowa z 28.09.1967 r. Tamże, k. 39.

¹⁰³ W aktach CAW nie odnaleziono rozkazu organizacyjnego o przeformowaniu na etat nr 02/009, natomiast pierwotny etat został protokolarnie zniszczony w CAW na rozkaz szefa Zarządu VI Sztabu Gen. Pismo z Zarządu VI z 24.11.1969 r. CAW, spis 1682/85, t. 49, k. 2.

¹⁰⁴ Etat nr 02/009 – uaktualniony. Tamże, k. 5.

¹⁰⁵ Płk Zdzisław Stapor pracował w CAW od 22.11.1969 r. do 4.01.1974 r. Rozkazy dzienne CAW, spis 1485/71, t. 13, k. 57 i spis 1596/76, t. 12, k. 1.

¹⁰⁶ Zarządzenie szefa Sztabu Gen. nr 0104/org. z 6.10.1970 r. CAW, spis 1682/85, t. 49, k. 20.

z przejściem przez CAW zasobu b. archiwum tych instytucji¹⁰⁷. W latach następnych nastąpił ogromny napływ podań o potwierdzenie pracy i służby w WP – tak duży, że przekraczał możliwości załatwienia ich przez obsadę wydziału kwerend (26 tys. pism rocznie). W 1974 roku szef CAW wystąpił z wnioskiem do zastępcy szefa Sztabu Generalnego ds. Systemów Kierowania (był nim wtedy gen. bryg. Józef Cwetsch) o rozszerzenie etatu CAW przez zwiększenie stanu osobowego wydziału kwerend – z 2 osób wojskowych i 5 pracowników cywilnych do 2 wojskowych i 24 cywilnych oraz kancelarii z 1 podoficera i 1 pracownika cywilnego do 1 osoby wojskowej i 7 cywilnych. Ponadto w projekcie przewidziano dokładny zakres pracy trzech referatów wydziału kwerend – I: okres służby 1914-39, II: okres służby z II wojny światowej LWP i PSZ na Zachodzie, III: służba w LWP po II wojnie światowej, a także zakresy pracy poszczególnych referentów¹⁰⁸. Mimo poparcia gen. Cwetscha, nie uwzględniono postulatów CAW. Istniejący stan rzeczy spowodował, że już w 1974 roku pracownicy wydziałów naukowo-archiwalnych odłożyli swoje planowe prace i pomagali wydziałowi kwerend – trwało to do końca 1975 roku¹⁰⁹.

Nie udały się próby wprowadzenia dość radykalnych zmian w etacie, a przy tym jego unowocześnienie i większe przystosowanie do bieżących potrzeb. Projekt takiego etatu powstał w 1973 roku i warto zwrócić na niego uwagę, gdyż odbiegał dość zasadniczo od poprzednich i chyba za daleko szedł w swojej odmienności, ponieważ nie znalazł wtedy uznania u przełożonych. W końcu lat osiemdziesiątych posłużył natomiast do opracowania obecnej struktury CAW. Przedstawiał się następująco: kierownictwo, wydział I naukowo-archiwalny od 1914 do 1939 r., wydział II naukowo-archiwalny akt drugiej wojny światowej, 1939–1945, wydział III naukowo-archiwalny akt LWP od 1946 roku, wydział IV ewidencji i kwerend, wydział V archiwów terenowych, wydział VI zabezpieczenia i administracji, dział informacji naukowo-badawczej, pracownia dokumentacji mechanicznej¹¹⁰. Konieczność utworzenia nowych komórek była uzasadniona – proponowano nowy wydział II, ponieważ akt z okresu II wojny światowej było bardzo wiele i praca nad nimi nie pozwalała na opracowywanie akt powojennych; wydział V – istniał w jednym z poprzednich etatów a został zlikwidowany wbrew woli CAW¹¹¹; wydział informacji naukowo-badawczej był niezbędny z racji coraz większego zainteresowania badaczy archiwalią¹¹² i jako ostatnia zmiana – wydzielenie pracowni gromadzącej mapy, zdjęcia i mikrofilmy. Postulowano ponadto wprowadzenie ponownie stanowiska zastępcy szefa CAW ds. naukowych, który miałby nadzór merytoryczny nad pracą wydziałów naukowych oraz działem informacji naukowo-badawczej. Nie odnaleziono w aktach kancelaryjnych CAW informacji, dlatego projekt ten nie został wprowadzony, mimo że był postępowy i jak się okazało, skorzystano z niego przy modyfikacji struktury CAW po wielu latach.

¹⁰⁷ Pismo do zastępcy szefa Sztabu Gen. z 26.03.1974 r. CAW, spis 1596/76, t. 5, k. 1.

¹⁰⁸ Pismo do zastępcy szefa Sztabu Gen. z 3.07.1974 r. Tamże, k. 9.

¹⁰⁹ Relacja W. Hiller, M. Baran.

¹¹⁰ Pismo do szefa Zarządu XI Sztabu Gen. z 4.05.1973 r. oraz projekt etatu. CAW, spis 1571/75, t. 5, k. 2-7.

¹¹¹ Powstał dopiero w roku 1989 jako Wydział Nadzoru Archiwalnego.

¹¹² Również powstał w 1989 roku.

Po odejściu w stan spoczynku płk. Lewandowicza w 1975 roku, stanowisko szefa CAW objął płk Ludwik Wojna¹¹³. Nie był on tak zainteresowany archiwistyką wojskową jak jego poprzednik. Znaczną część obowiązków związanych bezpośrednio z pracami naukowego opracowywania akt, sprawami wydawniczymi, personalnymi przekazał swojemu zastępcy, ppłk. Zygmuntowi Baranowskiemu oraz szefom poszczególnych wydziałów. W okresie tym w zapomnienie poszedł problem reorganizacji struktury archiwum. Przez pewien czas działała nieetatowa komórka nadzoru archiwalnego w osobach trzech inspektorów – ppłk. Kazimierza Kostyry, ppłk. Adama Dembiczaka i kpt. Stanisława Głosa. Po ich odejściu z CAW nadzorem archiwalnym zajmowali się oficerowie z wydziału II naukowo–archiwalnego opracowującego akta WP wytworzone po 1943 roku. Nad zbiorami fotograficzno – kartograficznymi czuwała również nieetatowa komórka w wydziale II, którą kierował mgr Zdzisław Lisek. O utworzenie specjalistycznego działu informacji archiwalnej zabiegał od chwili swego przyścia do CAW, kpt. Jan Micewicz¹¹⁴. Taki dział zorganizowany został również w ramach wydziału II, nieformalnie w 1980 roku¹¹⁵, a jako komórka nieetatowa – w 1984 roku i wtedy składała się z pięciu osób. Również poza etatem działała pracownia reprografii utworzona w celu mikrofilmowania i mikrofiszowania szczególnie cennych dokumentów. Nic nowego w zakresie struktury organizacyjnej nie wniosła zmiana podległości CAW. W ramach zmian strukturalnych Sztabu Generalnego WP związanych z usprawnianiem procesu koordynacji działalności naukowo-wydawniczej, utworzono m.in. Zarząd Naukowo-Wydawniczy, któremu podporządkowano CAW¹¹⁶.

Bardzo intensywne i energiczne zabiegi o dokonanie zmian w strukturze CAW rozpoczął kolejny szef CAW, płk Kazimierz Sitkowski, który objął to stanowisko w lutym 1985 roku¹¹⁷. Liczne notatki i meldunki na temat konieczności usprawnienia struktury, dostosowania jej do aktualnych potrzeb doprowadziły do powołania w 1986 roku komisji do ustalenia potrzeb wojskowej służby archiwalnej¹¹⁸. W protokole komisji zawarto m.in. stwierdzenia na temat spraw organizacyjno-etatowych zarówno CAW, jak i archiwów okręgów wojskowych i rodzajów sił zbrojnych. Szczególny nacisk położono na archiwa terenowe, ale potwierdzono konieczność zmian w strukturze CAW, która w chwili działania komisji została nieformalnie zreorganizowana przez jego kierownictwo¹¹⁹. Skutkiem działalności komisji było przyznanie tych dodatkowych

¹¹³ Płk Ludwik Wojna, ur. 1924 r., absolwent Oficerskiej Szkoły Lotnictwa i Kursu Oficerów Administracji Wojskowej; od 1951 r. do 1974 r. w sekretariacie szefa Sztabu Gen.; w latach 1975–1985 – szef CAW. CAW, tap nr 1700/86.

¹¹⁴ Swoje propozycje zawarł w artykule: *Praktyka tworzenia i obiegu informacji archiwalnej w archiwach wojskowych – propozycje usprawnienia* [w:] „BWSA” 1981, nr 11, s. 12–16.

¹¹⁵ Relacja Marii Ciesielskiej.

¹¹⁶ Zarządzenie szefa Sztabu Gen. nr 0141/org. z 24.06.1985 r. CAW, spis 1702/91, t. 1, k. 11.

¹¹⁷ Płk Kazimierz Sitkowski- przed objęciem stanowiska szefa CAW był starszym specjalistą oddziału normalizacji Zarządu XI Normatywnego Sztabu Gen. Stanowisko szefa CAW piastował do 19.11.1990 r. Wyciąg z rozkazu personalnego Sztabu Gen. z 17.12.1984 r. CAW, spis 1700/86, t. 23, k. 33.

¹¹⁸ Zarządzenie szefa Sztabu Gen. nr 33/sztab z 22.08.1986 r. W skład komisji pod przewodnictwem gen. bryg. J. Sośnickiego weszli przedstawiciele kilku zarządów Sztabu Gen. CAW, spis 1702/91, t. 1, k. 27.

¹¹⁹ Protokół dotyczący oceny organizacji i funkcjonowania wojskowej służby archiwalnej z 20.11.1986 r. CAW, spis 1837/94, t. 15, k. 42–49.

funduszy m.in. na zatrudnienie 12 pracowników naukowych i opłacenie prac zleconych, a w dalszej kolejności wprowadzenie nowego etatu w 1987 roku¹²⁰. Nowa struktura organizacyjna uwzględniała wcześniej wprowadzone nieformalnie zmiany. Utworzono dodatkowo stanowisko drugiego zastępcy szefa ds. naukowo–archiwalnych, którym został kpt. Jan Micewicz, zastępcą szefa ds. ogólnych był od 1986 roku ppłk Jerzy Ciesielski – obaj byli absolwentami studiów historycznych o specjalności archiwalnej.

Zorganizowano czteroosobowy wydział nadzoru archiwalnego, którego zadaniem oprócz kontroli podległych archiwów i kancelarii jednostek, udzielania konsultacji i zezwoleń na niszczenie dokumentacji niearchiwalnej było organizowanie w szerokim zakresie szkoleń specjalistycznych w zakresie archiwistyki wojskowej. Pierwszym szefem tego wydziału podlegającym bezpośrednio szefowi CAW był – krótko – mjr Andrzej Kwapisz, następnie stanowisko to objął na kilka lat mjr Jan Szostak, od roku 1993 kieruje nim kpt. Jacek Woyno. Prawie od początku (do śmierci w 1998 roku) pracował w nadzorze archiwalnym Sławomir Lewandowski.

W wydziale gromadzenia zasobu – który objął mjr Zbigniew Pałasz – znalazły się m.in. stałe pracownie: konserwacji akt, mikrofilmowa i fotograficzna. Dwa wydziały naukowo–archiwalne podzielono na pracownie, które zajmowały się opracowywaniem poszczególnych grup archiwaliów. Wydziałem zajmującym się aktami sprzed 1939 roku kierował mjr Stanisław Grobelny. W tym wydziale znalazła się również pracownia zbiorów specjalnych (foto- i kartograficznych), której kierownikiem został mgr Zdzisław Lisek. Wydział akt od 1939 roku objął mjr Jan Szostak, później na rok – por. Edward Sikorski. W ramach nowego etatu utworzono wydział informacji – sześciuosobowy, w którym rozpoczęto prace nad opracowaniem scentralizowanego systemu informacji naukowo-archiwalnej. Wydział informacji podlegał zastępcy szefa ds. naukowych – mjr. Micewiczowi.

Już w ciągu pierwszych dwóch lat funkcjonowania etatu nr 02/120, okazało się, że uległa znacznemu usprawnieniu praca CAW na wszystkich odcinkach. Opracowano szczegółowo zakresy obowiązków – szefów wydziałów, adiunktów, asystentów i archiwistów, które z niewielkimi modyfikacjami obowiązują do chwili obecnej. Efekty tej reorganizacji można było ocenić jednak dopiero po kilku latach działalności – niewątpliwie korzystnie zaważyła ona na pracy wewnątrz archiwalnej i działaniach na rzecz resortu i społeczeństwa. Niestety bardzo krótko wspomniany etat funkcjonował. W wyniku zarządzenia szefa Sztabu Gen. z 1990 roku o reorganizacji wojskowej służby archiwalnej zmieniono także strukturę CAW. Polegała ona na połączeniu pod jednym kierownictwem dotychczas istniejących wydziałów naukowo-archiwalnych w jeden wydział opracowywania akt pod kierownictwem mjr. Stanisława Sokoła oraz połączeniu wydziału informacji naukowo – archiwalnej z wydziałem kwerend osobowych, którym od początku do czerwca 1997 roku kierował ppłk mgr Kazimierz Banaszek. Taka struktura obowiązuje również dzisiaj: Kierownictwo, Wydział I Nadzoru

¹²⁰ Etat nr 02/120 wprowadzono zarządzeniem szefa Sztabu Gen. nr 061/org.

Archiwalnego, Wydział II Gromadzenia Zasobu, Wydział III Naukowo – Archiwalny (pracownia zbiorów specjalnych, pracownia opracowywania akt), Wydział IV Informatyki Archiwalnej (pracownia informacji naukowej, pracownia kwerend osobowych, pracownia informatyczna), Sekcja Administracji Ogólnej.

3. Kadry archiwum

Zagadnienie doboru odpowiednio wykwalifikowanej kadry istniało od początku działalności Centralnego Archiwum Wojskowego. Pierwsze, bardzo trudne pod względami organizacyjnymi lata, były podobne do czasów tworzenia Archiwum Wojskowego po I wojnie światowej również z powodu braku wykształconego personelu. W 1945 roku odnaleziono osoby będące pracownikami przedwojennego AW, które miały nie tylko wiedzę archiwalną, ale i doświadczenie. Wspomniano już wcześniej o ppłk. Rochu Morcinku i ppłk. Piotrze Pawle Popławskim, którzy organizowali CAW w 1945 roku, a tym samym stworzyli praktycznie od nowa wojskową służbę archiwalną.

Sytuacja panująca w CAW w Oliwie, przedstawione wcześniej warunki lokalowe, stan archiwaliów i wynikające z potrzeb jak najszybsze uporządkowanie zasobu i jego udostępnienie, wszystko to miało wpływ na skład personelu archiwalnego zarówno wojskowego jak i cywilnego. Do archiwum przyjmowano do pracy przypadkowe osoby, o różnym wykształceniu, okresowo angażując pracowników do prac czysto fizycznych. Mimo iż etat zakładał pewną ilość stanowisk dla archiwistów, długo było niemożliwe obsadzenie ich w ogóle, nie mówiąc o osobach z odpowiednimi kwalifikacjami. Według wykazu pracowników cywilnych z 22 lutego 1946 roku, 3 osoby miały wykształcenie wyższe (pełne i niepełne), 15 – średnie (pełne i niepełne) o różnym profilu i 7 podstawowe¹²¹. Niezwykle istotną sprawą przy zatrudnianiu nowych pracowników była konieczna akceptacja kandydatur przez GZI. Nie zachęcające były również płace oferowane przez wojsko i normy żywienia dla pracowników cywilnych, co wówczas było nie bez znaczenia i na co wielokrotnie kierownictwo CAW zwracało uwagę w pismach do swoich przełożonych. Oddalenie archiwum od władz centralnych i bezpośrednich zwierzchników było niekorzystne także ze względu na stan osobowy, co również podkreślał ppłk Popławski w sprawozdaniach do GZP–W: *...Archiwum nie ma należytej opieki, zrozumienia i poparcia pod względem zaopatrzenia w skład osobowy, sprzęt potrzebny do prac archiwalnych i kwatermistrzowsko – magazynowych. Wynika to z tego, że władze są za daleko i nie mogą osobiście przekonać się o potrzebach, trudnościach i ogromie pracy...*¹²².

Roch Morcinek, jako kustosz odpowiedzialny za sprawy naukowo–archiwalne, a później kierownik archiwum, od początku przykładał wagę do zapoznawania pracowników z podstawową teorią archiwalną, chociaż gros czasu przeznaczonego na szkolenia zajmowała tzw. praca polityczno–wychowawcza i obowiązkowe pogadanki

¹²¹ Wykaz pracowników cywilnych zatrudnionych w CAW w Oliwie. CAW, spis 56/54, t. 40b, k. 58.

¹²² Sprawozdanie z pracy CAW za miesiąc grudzień 1945 r. Tamże, k. 9.

na aktualne wtedy tematy polityczne i społeczne. Jednakże już w pierwszym, zachowanym miesięcznym sprawozdaniu z pracy CAW, za grudzień 1945 roku, zameldowano do GZP-W, że odbyło się 12 wykładów fachowych na temat pracy archiwalnej¹²³. Aż do końca istnienia CAW w Oliwie organizowano we własnym zakresie odbywające się dość regularnie szkolenia archiwalne. W marcu 1946 roku informowano zwierzchników, że 2 godziny tygodniowo przeznaczono na naukę regulaminów wojskowych, jedną godzinę na wykłady polityczno-wychowawcze, a pozostałą część czasu wykorzystuje się na pracę i naukę archiwalną. Wykłady prowadził przede wszystkim dr Morcinek, oprócz niego i inni pracownicy, którzy mieli za sobą nieco dłuższy staż pracy w archiwum i co dodatkowo mobilizowało ich do pogłębiania swojej wiedzy. Wykłady nie stały na wysokim poziomie, ale umożliwiały zdobycie podstawowych informacji i umiejętności, co zresztą w czasie pracy głównie porządkowej i kwerendarskiej okazywało się wystarczające. Na poziomie szkolenia fachowego pracowników archiwum zaważyło niewątpliwie zwierzchnictwo GZI. Aby niektórzy z nich mogli uzupełnić swoje wykształcenie archiwalne niezbędna była akceptacja zarządu, który dość lekceważąco się do tego odnosił. Odnaleziono pismo płk. Anatola Fejgina do szefa CAW, w którym informował, że poziom kursu pracowników archiwalnych (prawdopodobnie organizowanego w Warszawie przez archiwa cywilne) jest za wysoki dla archiwistów z Oliwy, ich udział w kursie jest niecelowy, a co najwyżej do CAW zostaną przesłane tylko materiały z kursu¹²⁴. W 1947 roku ponownie kierownik CAW próbował przyjąć do pracy osoby o wyższych kwalifikacjach *do wartościowania akt pod względem historycznym, prawnym, naukowym, statystycznym*, ale potrzeby te nie zostały zaaprobowane przez zwierzchników¹²⁵.

Instruktaż archiwalny trwał nieprzerwanie do końca istnienia archiwum w Oliwie. Przez cały ten okres zmieniał się personel cywilny i wojskowy. Ten pierwszy, z przyczyn wspomnianych wcześniej, natomiast oficerowie podlegali władzom wojskowym, ich służba w CAW podlegała ocenom zwierzchników, którzy decydowali o ich miejscu pracy. Z chwilą podporządkowania archiwum pod GZI uznano oficerów CAW za pracowników technicznych organów informacji¹²⁶. Niewątpliwą stratą dla archiwum było odwołanie w 1947 roku trzech oficerów, już dobrze zorientowanych w pracy archiwalnej i zainteresowanych nią, do zorganizowania Archiwum Głównego Zarządu Informacji w Wesolej – Leszka Lewandowicza, Jerzego Bara i Kazimierza Ulińskiego¹²⁷.

Kiedy w 1951 roku zorganizowano ponownie CAW w Warszawie, skład osobowy zarówno personelu wojskowego i cywilnego był dość przypadkowy. Nie przywiązywanie zbyt dużej wagi do spraw personalnych przez zwierzchników był konsekwencją

¹²³ Tamże.

¹²⁴ Pismo płk. A. Fejgina z 23.05.1949 r. Tamże, t. 42a, k. 47.

¹²⁵ Sprawozdanie z pracy CAW za miesiąc lipiec 1947 r. CAW, spis 997/64, t. 2, k. 43.

¹²⁶ Pismo do szefa oddziału personalnego GZI z 2.11.1947 r. CAW, spis 997/64, t. 1, k. 24.

¹²⁷ Przeniesienie nastąpiło w wyniku prośby zastępcy szefa GZI do I wiceministra ON gen. dyw. M. Spychalskiego z 30.09.1947 r. (CAW, tamże, t.1, k.62). Wszyscy ukończyli Oficerską Szkołę Informacji. L. Lewandowicz i J. Bar pracowali w archiwum GZI do jego rozwiązania, a K. Uliński powrócił do Oliwy.

założenia, że CAW będzie tylko składnicą akt administracyjno-gospodarczych, nad którymi opieka nie wymaga przygotowania fachowego. Dość surowo ocenił w 1956 roku kadry archiwalne z lat 1951–52 płk Lewandowicz: *Oficerowie kierowani do CAW oprócz niskiego wykształcenia nie wykazywali zainteresowania pracami archiwalnymi, nie usiłowali uzupełnić swojego wykształcenia ogólnego, którego poziom często przekreślał z góry możliwość zdobycia przez nich podstawowych kwalifikacji archiwisty*¹²⁸. Nie było w tym okresie także stanowisk naukowych dla pracowników cywilnych, co uniemożliwiało zatrudnienie osób z odpowiednimi kwalifikacjami.

Pierwsi pracownicy CAW zostali skierowani w 1951 roku na przeszkolenie do Archiwum Akt Nowych (AAN) – por. Mieczysław Horszyski (p.o. kierownika sekcji przechowywania akt) i chor. Władysław Luty (pomocnik kierownika sekcji przechowywania akt)¹²⁹ – a współpraca z AAN zapoczątkowała długoletnią współpracę z cywilnymi placówkami archiwalnymi.

Niski poziom fachowy był dostrzegany przez kierownictwo CAW i z inicjatywy ppłk. Dąbrowskiego przeprowadzono w CAW kurso – konferencję archiwistów wojskowych w dniach 26-30 listopada 1952 roku¹³⁰. Uczestniczyło w niej 51 osób (kierowników archiwów) z 38 instytucji wojskowych, a wykłady i zajęcia prowadzili pracownicy NDAP, uznani i cenieni archiwiści m.in. dr Zygmunt Kolankowski, dr Adam Wolff, dr Wanda Maciejewska, mgr Maria Bielińska.

Jak już wspomniano, personel wojskowy i cywilny CAW składał się z początku z osób w zasadzie przypadkowych. Nie było jednak przypadkiem, że kiedy rozwiązano Archiwum GZI w Wesołej (1952 r.), a w latach następnych jego zasób znalazł się w CAW, właśnie do pracy w CAW kierowano oficerów służb informacyjnych (fakt, że kandydatury wszystkich pracowników były akceptowane przez GZI – później przez WSW był oczywisty). Pierwszymi z tych oficerów byli: kpt. Juliusz Malczewski, kpt. Zygmunt Baran (Baranowski), ppłk Leon Ponahajba, płk Leszek Lewandowicz, kpt. Czesław Wancerz, mjr Regina Niedźwiedz (Niedźwiedzka), ppłk Wincenty Romanowski. Niektórzy, jak płk Lewandowicz, kpt. Malczewski czy kpt. Baranowski związali się z CAW do końca swojej służby wojskowej, ukończyli kursy archiwalne, położyli niewątpliwe zasługi dla rozwoju archiwistyki wojskowej, co potwierdza ich dorobek naukowy, popularyzujący wojskowy zasób archiwalny.

Rok 1953 był przełomem w strukturze etatowej pracowników cywilnych – utworzono grupy naukowe i przyjęto do pracy osoby z wyższym wykształceniem historycznym, co miało zasadniczy wpływ na poziom pracy archiwalnej. Pierwszymi naukowymi pracownikami CAW byli: mgr Józef Kazimierski – zastępca kierownika CAW ds. naukowych (późniejszy wieloletni kierownik Archiwum m.st. Warszawy), mgr Piotr Stawęcki (obecnie profesor w WIH), mgr Mieczysław Wrzoś (obecnie profesor UW i WIH).

¹²⁸ L. Lewandowicz, *Organizacja i działalność CAW w latach 1945–1956*, mps. CAW, spis 1596/76, t. 24, k. 39.

¹²⁹ Rozkaz wewnętrzny CAW z 3.10.1951 r. CAW, spis 32/54, t. 2, k. 42. Władysław Luty był do roku 1970 kierownikiem archiwum Sztabu Gen., następnie do 1985 roku pracował w CAW.

¹³⁰ Zarządzenie nr 088/sztab. oraz materiały dotyczące kursokonferencji dla kierowników i pracowników wojskowej służby archiwalnej. CAW, spis 22/54, t. 63.

Pracownicy CAW brali regularnie udział w kursach i szkoleniach fachowych organizowanych przez NDAP. W 1953 roku kurs dla młodszego personelu naukowego archiwów ukończyli ppłk Ponahajba i kpt. Stanisław Korwat¹³¹, w roku następnym kpt. Juliusz Malczewski i ppor. Henryk Fabijański¹³². Ponadto w 1953 roku z polecenia kierownika archiwum przeprowadzono szkolenie wewnętrzne obejmujące podstawowe zasady archiwistyki i jej zastosowanie w archiwach wojskowych. Program szkolenia opracował i nad jego przebiegiem czuwał mgr Kazimierski, a poszczególne tematy wykładów i seminariów przygotowali pracownicy CAW. W tymże 1953 roku udało się uzyskać zgodę Zarządu X Sztabu Generalnego na wprowadzenie zagadnień archiwalnych do programu kursów oficerów administracji, aby podstawowe zasady postępowania z dokumentami były znane nie tylko pracownikom archiwum, ale także osobom mającym związek z ich powstawaniem¹³³.

Od chwili objęcia stanowiska szefa archiwum przez płk. Lewandowicza zaczęto opracowywać coroczne plany szkolenia ze szczególnym uwzględnieniem w nim szkolenia fachowego – zarówno ogólnoarchiwalnego, jak i z dziedziny archiwistyki wojskowej, a dotyczących aktualnych problemów przy gromadzeniu, brakowaniu i opracowywaniu akt w CAW.

Problem kadry pracowników naukowych i szkolenia fachowego nie był właściwie rozwiązany jeszcze w 1957 roku. Zablokowane było 5 etatów naukowych, a szkolenie specjalistyczne prowadzono łącznie ze szkoleniem ogólnowojskowym i politycznym dla wszystkich pracowników. Niektórzy oficerowie uzupełniali wykształcenie średnie w wieczorowym gimnazjum ogólnokształcącym.

Sprawa kadr CAW i jej fachowości była poruszona w 1956 roku w rozmowie pracownika WBH ppłk. K. Rosen – Zawadzkiego i Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych Henryka Altmana, przeprowadzonej na polecenie gen. Jerzego Bordszysłowskiego¹³⁴. Było to związane ze wspomnianą już sprawą nagłośnienia niszczenia akt wojskowych w Wesolej przez kpt. M. Horszynskiego przez – jak to określił – osoby nie mające pojęcia o obchodzeniu się z archiwaliami i niekompetentne. NDAP oferowała pomoc CAW – doradztwo fachowe, pośrednictwo przy zatrudnianiu absolwentów uniwersyteckich wydziałów historycznych po praktyce archiwalnej, udział pracowników CAW w kursach organizowanych przez NDAP oraz udział kompetentnych wykładowców na kursach wewnętrznych archiwum wojskowego. Z tychże sugestii kierownictwo CAW skorzystało już w marcu 1957 roku przy organizacji konferencji szkoleniowej wojskowej służby archiwalnej, w której oprócz pracowników CAW udział wzięli kierownicy 14 wojskowych archiwów terenowych, kierownicy archiwów wydzielonych. Jako wykładowców pozyskano największe autorytety archiwalne m.in.

¹³¹ Pismo do NDAP z 1.09.1953 r. CAW, spis 172/55, t. 51, k. 18.

¹³² Rozkaz wewnętrzny CAW z 5.11.1954 r.

¹³³ Program wykładów i seminariów z archiwistyki na Kursie Oficerów Służby Administracyjnej. CAW, spis 391/56, t. 13, k. 1–6.

¹³⁴ Notatka w sprawie CAW z 27.10.1956 r. CAW, spis 473/58, t. 7, k. 129.

prof. Kazimierza Konarskiego, wicedyrektora AGAD (wykład nt.: *Podstawowe zagadnienia archiwistyki i metody porządkowania akt*) oraz prof. Adama Stebelskiego, pracownika Instytutu Historii PAN (wykład nt.: *Archiwum i jego zadania*).

W roku 1957 uległa wreszcie zmianie struktura etatowa CAW w kierunku powiększenia etatu i uzupełnienia obsady personalnej. Zwiększono ilość stanowisk naukowych z 10 do 20, co dało możliwość przyjęcia 12 nowych pracowników z wykształceniem uniwersyteckim z zakresu historii. Wśród nich byli: mgr Zdzisław Lisek (związany 34 lata CAW¹³⁵), mgr Bolesław Woszczyński (pracował w CAW do 1980 r., obecnie w NDAP), mgr Roman Leszek Polkowski, mgr Andrzej Jan Igielski, mgr Mieczysław Cieplewicz, mgr Waldemar Strzałkowski, mgr Krzysztof Sandomierski, Władysław Sawicki. Pracowników tych zatrudniono przy segregacji akt z okresu międzywojennego i scalania akt z okresu wojny 1943-45 pod nadzorem szefów wydziałów i kustoszy: M. Wrzoska i P. Staweckiego. Odbyli także kilkudniowe przeszkolenie teoretyczne z zakresu archiwistyki oraz przeszkolenie w ramach rocznego planu szkoleniowego. Kierownictwo archiwum wiązało bardzo duże nadzieje z nowymi, młodymi pracownikami. Jednak warunki pracy i płace oferowane przez CAW nie zachęcały do zatrudniania się w archiwum – bardzo wielu kandydatów rezygnowało na wstępie lub po bardzo krótkim okresie pracy. Za bardziej trwałym związaniem się z CAW przemawiała dokonana w 1958 roku regulacja płac. Wszyscy pracownicy cywilni w wydziałach naukowych posiadali pełne wyższe wykształcenie, co podkreślał szef CAW w sprawozdaniu z działalności za rok 1958¹³⁶. Sytuacja taka nie powtórzyła się już w dziejach CAW i nie trwała zbyt długo. Co prawda przewidywano odpływ pracowników, ponieważ cały czas panowały bardzo ciężkie warunki pracy, ale w przypadku pracowników naukowych powody te nie były jedyne. Na odejście wielu osób wpłynęło raczej pewne ograniczenie w możliwościach prowadzenia badań naukowych – codzienna praca w CAW wymagała pełnego poświęcenia i skupienia się na problemach czysto archiwalnych – a i tu więcej było pracy fizycznej – nie pozostawiając zbyt wiele czasu na realizację szerszych ambicji naukowych, jakie zapewniały inne instytucje (np. WIH). Zdecydowanie niekorzystnie oddziaływała też atmosfera pracy wśród oficerów związanych z dawną informacją wojskową, wprowadzających atmosferę nieufności, podejrzliwości, w której trudno było pracować.

Rok 1960 odznaczył się pewną stabilizacją stanu osobowego i zahamowaniem odpływu kadr, co bardzo korzystnie wpłynęło na pracę archiwalną. Bardzo ścisłe kontakty z NDAP – udział w naradach, konferencjach i kursach oraz regularne kształcenie pracowników na szkoleniach wewnętrznych – było to wreszcie pewne osiągnięcie w tworzeniu fachowej służby archiwalnej. Mimo iż wśród personelu CAW, a w szczególności oficerów (zdaniem płk. Lewandowicza) były osoby bez doświadczenia i nie zainteresowane pracą archiwalną, to aktywny udział w szkoleniu i zapał do pracy pozostałych dawał nadzieję na przyszłość.

¹³⁵ Zmarł w 1991 roku.

¹³⁶ Sprawozdanie z działalności CAW w 1958 r. CAW, spis 586/61, t. 6, k. 77.

Przez wiele lat nabór kadry wojskowej do CAW wyglądał w ten sposób, że było tzw. „zesłanie” – wielu spośród oficerów ukarano za jakieś przewinienia i skierowano do pracy w archiwum¹³⁷. Trudno więc się dziwić, że tacy archiwiści nie byli specjalnie zainteresowani i zaangażowani w pracy.

Wszyscy pracownicy CAW wiedzę archiwalną czerpali przede wszystkim na szkoleniach wewnętrznych: dla ogółu pracowników oraz wewnątrz wydziałowych. Teoria zawsze była poparta praktyką zdobywaną przy pracy nad aktami. Okresowo w planie pracy nie uwzględniano nawet szkolenia ogólnowojskowego, obowiązującego we wszystkich instytucjach wojskowych, na rzecz fachowego¹³⁸. Czas szkolenia fachowego obejmował także więcej godzin niż np. szkolenie polityczne. Tematyka szkoleń obejmowała zarówno teorię archiwalną, jak i bieżące wydarzenia w archiwistyce (np. omawianie problematyki ogólnopolskich konferencji archiwalnych, zawartości czasopism archiwalnych) oraz dyskusje na temat aktualnie prowadzonych prac przy opracowywaniu zasobu archiwalnego. Na spotkaniach szkoleniowych wypracowywano podstawy teoretyczne archiwistyki wojskowej, które publikowane były w czasopismach historycznych lub wydawnictwach zwartych, a od 1969 roku w wydawanym przez CAW „Biuletynie Wojskowej Służby Archiwalnej”. Również działająca od 1956 roku Komisja Metodyczna CAW przyczyniała się do podnoszenia kwalifikacji personelu i zmuszała do aktywności i zaangażowania oraz solidnego wykonywania swojej pracy. O poważnym traktowaniu szkoleń wewnętrznych świadczy jedna z nielicznych zachowanych w aktach CAW teczek, w której znajdują się teksty opracowanych referatów: *Inwentaryzacja akt archiwalnych* (B. Woszczyński), *Selekcja akt archiwalnych* (B. Woszczyński), *Ogólne zasady i kierunki współpracy wojska z władzami administracyjnymi w okresie 1918–1939* (L. Teter), *Szkolnictwo wojskowe w okresie międzywojennym* (K. Bar), *Informacje o zjeździe historyków polskich i sesji naukowej PAN* (B. Woszczyński), *Charakterystyka akt GISZ* (J. A. Igielski), *Przeгляд publikacji dotyczących najnowszej historii Polski 1914–39* (T. Wawrzyński)¹³⁹.

Aktywny udział pracowników CAW w naradach organizowanych przez poszczególne archiwa państwowe oraz NDAP był dowodem, że archiwiści wojskowi nie pozostawali w tyle za cywilną służbą archiwalną w podejmowaniu prac naukowych.. Świadczy o tym choćby fakt podjęcia próby takiej publikacji jak inwentarz akt Wojska Polskiego z lat 1943–1945 – bez żadnych wzorów i braku możliwości korzystania z doświadczeń innych, gdyż takich nie było.

Warunki płacowe dla pracowników cywilnych nie pomagały kierownictwu CAW w zabiegach o stabilizację kadr – po chwilowym zatrzymaniu zwolnień, w roku 1962 odeszło 6 pracowników naukowych¹⁴⁰. W związku z tym podjęto zabiegi, aby przy-

¹³⁷ Relacje Z. Liska, B. Woszczyńskiego, T. Wawrzyńskiego.

¹³⁸ Pismo do szefa Zarządu I Sztabu Gen. z 28.12. 1961 r. CAW, spis 949/64, t. 5, k. 22.

¹³⁹ Prawdopodobnie te czki z materiałami szkoleniowymi nie były ujmowane w kancelaryjnym wykazie akt i stąd ich brak w spisach akt CAW.

¹⁴⁰ Pismo do szefa Zarządu VI Sztabu Gen. z 7.05.1962 r. CAW, spis 949/64, t. 10, k. 7.

spieszyć zaliczenie CAW do instytucji zatrudniającej samodzielnych pracowników naukowych. W projekcie uchwały Rady Ministrów dotyczącego ustalenia wykazu jednostek organizacyjnych podległych MON, w których mogą być zatrudniani pracownicy naukowcy, znalazło się także CAW. W uzasadnieniu podano, że CAW spełnia identyczne funkcje jak archiwa cywilne podlegające NDAP, prowadzi akcję wydawania źródeł, systematycznie współpracuje z WIH, Śląskim Instytutem Historycznym, Zakładem Historii Partii Komitetu Centralnego PZPR i innymi, umieszcza publikacje w wielu czasopismach oraz zatrudnia osoby mające wykształcenie wyższe – z tych powodów oraz w celu zatrzymania płynności kadr i trwałego związania z instytucją szeregu wartościowych pracowników proponowano umieszczenie CAW w wykazie.

Zarządzeniem nr 40 z dnia 1 czerwca 1965 roku przewodniczący Komitetu Nauki i Techniki, Wiceprezes Rady Ministrów zaliczył CAW do instytucji mających prawo do zatrudniania pracowników naukowo-badawczych¹⁴¹, a Rada Naukowa WIH została upoważniona do rozpatrywania wniosków kwalifikacyjnych pracowników CAW. W 1967 roku Rada Naukowa WIH zweryfikowała na stanowiskach naukowych dziewięciu pracowników CAW, którzy swe wnioski złożyli dwa lata wcześniej, magistrów: Bolesława Woszczyńskiego, Andrzeja Igielskiego, Tadeusza Wawrzyńskiego, Zdzisława Liska, Czesława Tokarza, Marię Sułek, Annę Gąsiorowską, Zofię Karsznię i Alinę Miętek¹⁴².

Wielu pracowników CAW podwyższało swoje kwalifikacje biorąc udział w seminariach doktorskich, chociaż tylko bardzo nieliczni zakończyli je obroną pracy. W 1966 roku jako pierwszy uzyskał stopień doktora Bolesław Woszczyński (w 1973 roku mianowany na stanowisko docenta), w 1970 roku płk Zdzisław Stapor (następnie pracownik ASG) i w 1983 roku mgr Michał Klimecki (później pracownik WIH). W 1997 roku kolejnym doktorem nauk humanistycznych została autorka niniejszej monografii broniąc pracy *Dzieje Centralnego Archiwum Wojskowego w latach 1945–1989*.

W 1966 roku na wniosek Stowarzyszenia Archiwistów Polskich, po raz pierwszy zorganizowano w CAW praktyki archiwalne dla słuchaczy Państwowej Szkoły Dokumentacji Naukowo – Technicznej z Warszawy¹⁴³, przy czym niewątpliwie brano pod uwagę możliwość przyciągnięcia do pracy w CAW młodych ludzi z odpowiednim wykształceniem. Zwyczaj organizowania praktyk, także dla studentów kierunków archiwalnych na uniwersytetach trwa z niewielkimi przerwami do chwili obecnej. Od kilku lat corocznie po kilka osób zapoznaje się z pracą i zasobem CAW zaliczając praktyki i niejednokrotnie pisząc prace licencjackie i magisterskie w oparciu o wojskowe materiały źródłowe. W CAW odbywają praktyki studenci z uniwersytetów w Toruniu, Krakowie, Warszawie, Poznaniu oraz wyższych szkół pedagogicznych i humanistycznych.

¹⁴¹ Pismo sekretarza Rady Wyższego Szkolnictwa Wojskowego z 29.06.1965 r. CAW, spis 1257/67, t. 7, k. 114.

¹⁴² Sprawozdanie z działalności CAW w 1965 r. CAW, spis 1526/73, t. 33, k. 4, 26-27 oraz spis 1413/69, t. 5, k. 20.

¹⁴³ Notatka służbowa z 16.03.1966 r. CAW, spis 1354/68, t. 10, k. 22.

Pracownikom CAW zaproponowano również prowadzenie wykładów w nowo utworzonym Pomaturalnym Studium Archiwistyki w Warszawie, na którą to propozycję początkowo nie wyrażono zgody, ale w latach siedemdziesiątych doc. Woszczyński prowadził tam zajęcia z archiwistyki¹⁴⁴. Absolwenci studium zaczęli wkrótce zasilać kadry CAW – Wiesława Hiller, Jerzy Siwiński, Barbara Kurzynkowska. Kolejni absolwenci tej szkoły przybyli do pracy w CAW dopiero w latach dziewięćdziesiątych – Janusz Gzyl i Tomasz Matuszak.

Bardzo dobrą ocenę kwalifikacji i zaangażowania cywilnym pracownikom CAW wystawiła komisja kontrolująca CAW w 1970 roku – na 39 pracowników cywilnych, 18 pracowało na stanowiskach naukowych i wszyscy posiadali wyższe wykształcenie, przeważnie historyczne. Natomiast z pięciu pracujących w wydziałach naukowych oficerów, dwóch miało dyplomy wyższych uczelni (kierunki niehistoryczne), trzech pozostałych nie miało wyższego wykształcenia¹⁴⁵. Wykształcona w kierunku historyczno–archiwalnym kadra oficerska zaczęła napływać do CAW w latach siedemdziesiątych. Jako pierwszy w 1974 roku – chor. Stanisław Grobelny, który ukończył studia na Uniwersytecie im. Mikołaja Kopernika (UMK) w Toruniu, w 1978 roku – ppor. Stanisław Sokół (Uniwersytet Wrocławski), ppor. Jan Micewicz, ppor. Jan Szostak i kpt. Jerzy Ciesielski (UMK w Toruniu). Kierowanie do pracy oficerów będących wykształconymi historykami – archiwistami było świadomym działaniem w celu stworzenia profesjonalnej kadry archiwistów wojskowych. Od połowy lat siedemdziesiątych zatrudniano wielu pracowników posiadających wyższe wykształcenie historyczne, ale po kilku latach – z powodów najczęściej finansowych, zmian w sytuacji życiowej lub braku perspektyw rozwoju naukowego odchodzili oni do innych placówek: mgr Wiesław Bernaś, mgr Alicja Bernaś, mgr Anna Gąsiorowska, mgr Czesław Tokarz, mgr Małgorzata Kubicka, mgr Andrzej Kaszlej, mgr Ewa Tomczyk, mgr Bożena Szmagaj, mgr Rozalia Krystyna Markowska, mgr Michał Klimecki, mgr Danuta Skrzypczak.

Pracownicy CAW od drugiej połowy lat siedemdziesiątych byli aktywnymi uczestnikami kursów archiwalnych, studiowali zaocznie na wydziałach historycznych (Wojskowej Akademii Politycznej, Uniwersytetu Warszawskiego, UMK w Toruniu), brali udział w seminariach doktorskich i podyplomowych studiach archiwalnych. Zaoczne studia historyczne na Uniwersytecie Warszawskim ukończyła w 1984 roku mgr Bożena Panecka, studia podyplomowe ukończyli m.in. mgr Zdzisław Lisek (w zakresie kartografii), mgr Danuta Skrzypczak, mgr Ewa Tomczyk. Od 1976 do 1980 roku CAW delegowało archiwistów do Zakładu Doskonalenia Zawodowego w Poznaniu na kursy archiwalne I i II stopnia. Udział w tych kursach brali nie tylko pracownicy CAW, ale i wojskowych archiwów terenowych¹⁴⁶. W 1979 roku wprowadzono praktyki w archi-

¹⁴⁴ Relacja B. Woszczyńskiego.

¹⁴⁵ Protokół z kontroli CAW. CAW, spis 1509/72, t. 4, k. 41 i następne.

¹⁴⁶ Sprawozdanie z prac wykonanych przez CAW w latach 1976–1980. CAW, spis 1682/85, t. 50, k. 204.

wach terenowych (nie tylko w wojskowych) dla żołnierzy zawodowych przybyłych do pełnienia służby w CAW.

W latach osiemdziesiątych szkolenie fachowe ograniczało się do wewnątrz wydziałowych zebrań poświęconych omawianiu bieżących problemów związanych z opracowywaniem archiwaliów, niemniej wiele osób dalej uzupełniało swoje wykształcenie. Mimo ciągłej rotacji personelu, w połowie lat osiemdziesiątych była już pewna grupa archiwistów z ponad dziesięcio- i dwudziestoletnim stażem pracy w CAW: mgr Wawrzyński, mgr Lisek, archiwisci: Wiesława Hiller, Maria Ciesielska, Marianna Baran, Maria Bojanowska-Białobrzeska, Teresa Golonka, Natalia Mroczek, Elżbieta Ołdak. Po tylu latach pracy w archiwum byli to już praktycy – fachowcy, którzy służyli i dalej służą pomocą w wychowaniu i kształceniu nowych pokoleń archiwistów wojskowych.

Bardzo duży napływ (ale i rotacja) pracowników rozpoczęła się od końca 1984 roku. Wśród wielu pracowników nowo przyjętych do pracy znalazło się kilka osób z wyższym wykształceniem historyczno–archiwalnym, prawniczym i bibliotekarskim. Przyjęto wówczas do pracy: mgr. Marka T. Obarskiego, mgr Wandę K. Roman, mgr Zofię Szmyd, mgr Hannę Kudłę, mgr. Wiktora Butruka, dr. Emila Mazura, mgr Barbarę Rejnowicz, mgr Ewę Bobińską, mgr Elżbietę Młynarską–Kondrat, mgr. Jacka Woyno, mgr. Krzysztofa Tarkowskiego.

Zorganizowany w 1987 roku wydział nadzoru archiwalnego zajął się m.in. organizacją szkoleń archiwalnych dla nowo przyjętych do pracy osób. Brali w nich udział kierownicy kancelarii jednostek i instytucji wojskowych oraz inspektorzy ds. ochrony tajemnicy wojskowej. Pracownicy CAW i wojskowych archiwów terenowych uczestniczyli w 1987 roku w kursie archiwalnym I stopnia zorganizowanym przez Zakład Doskonalenia Zawodowego w Poznaniu. W roku następnym archiwalny kurs stopnia podstawowego archiwum zorganizowało samodzielnie, a wykładowcami byli oficerowie i cywilni pracownicy naukowcy. W kursie wzięli udział nie tylko pracownicy związani z naukowym opracowywaniem akt, ale również osoby zatrudnione w administracji, introligatorni i pracownicy fotograficznej. W kursie archiwalnym II stopnia 25 osób przygotowano do archiwalnego opracowywania zespołów akt. Od 1987 roku raz w roku organizowany był kurs archiwalny. Szczególne zapotrzebowanie wystąpiło po zmianach organizacyjnych służby archiwalnej, reorganizacji archiwów instytucji centralnych MON i objęciu systematycznym nadzorem kancelarii wojskowych. Każdy pracownik CAW i filii nie posiadający ukończonego kursu podstawowego z archiwistyki był zobowiązany do uczestnictwa i zdania egzaminu.

Inną formą podnoszenia kwalifikacji były w dalszym ciągu studia zaoczne, które do roku 1989 rozpoczęło 5 osób – 4 zaś zakończyły obroną pracy magisterskiej na Wydziale Historii i Archiwistyki Uniwersytetu im. M. Kopernika w Toruniu: Wiesława Hiller, Teresa Szkudaj, por. Edward Sikorski, sierż. Jerzy Siwiński.

Wielu rozpoczynających pracę w CAW oficerów i pracowników cywilnych po studiach wyższych nie posiadających wykształcenia archiwalnego ukończyło studia podyplomowe organizowane przez Uniwersytet im. M. Kopernika w Toruniu: płk mgr Andrzej Bartnik, ppłk mgr Kazimierz Banaszek, ppłk mgr Ryszard Masłowski,

ppłk mgr Zygmunt Kozak, ppłk mgr Zbigniew Dylon, mjr mgr Zdzisław G. Kowalski, mgr Wanda Szumińska, mgr Hanna Kudła i mgr Elżbieta Młynarska-Kondrat. W ciągu powojennych lat w CAW wykształciło się wielu specjalistów w dziedzinie archiwistyki wojskowej, wielu z nich pracuje tu do dzisiaj, wielu w archiwach cywilnych lub instytutach naukowych.

Nie sposób wymienić wszystkie osoby, które pracowały – krócej lub dłużej w CAW. Wiele nazwisk pojawia się w tej monografii przy okazji omawiania historii instytucji, dziejów, opracowywania i popularyzacji zasobu. Wiele jednak nazwisk pozostanie tylko w dokumentacji personalnej archiwum, rozkazach dziennych czy na fotografiach z różnych uroczystości, a przecież niektóre z tych osób poświęciły pracy w CAW prawie całe życie jak: płk Zygmunt Baranowski; Zbysław Piotrowicz ponad 30 lat zajmujący się sprawami personalnymi i administracyjno-gospodarczymi; chor. sztab. Jan Pietrak – wieloletni kierownik kancelarii; Bogusław Natorski – kierujący pracownią fotograficzną; Henryka Maciejewska z pracowni intrologatorskiej, Irena Chrzanowska pracująca w wydziale kwerend i sekcji ogólnej; płk Henryk Fabijański – wieloletni szef wydziału kwerend.

We wrześniu 1998 roku obsada personalna CAW w Warszawie przedstawiała się następująco:

Kierownictwo	- szef CAW – płk mgr Andrzej Bartnik zastępca szefa ds. naukowych – ppłk mgr Kazimierz Banaszek zastępca szefa ds. ogólnych – kmdr por. mgr Waldemar Wójcik
Wydział I Nadzoru Archiwalnego	szef - kpt. mgr Iacek Woyno mjr Dariusz Balicki
Wydział II Gromadzenia Zasobu	szef - mjr Bogusław Stachula - chor. mgr Jerzy Siwiński - chor. Przemysław Skobel - archiwista Teresa Golonka - archiwista Teresa Szczepańska - mł. konserwator Krystyna Siemińska - mł. konserwator Anna Janiszewska - dokumentalista Małgorzata Szelaż - dokumentalista Iolanta Rożej - dokumentalista Elżbieta Polkowska - dokumentalista Barbara Kościeszka
Wydział III Naukowo - Archiwalny	szef - ppłk mgr Zygmunt Kozak
pracownia zbiorów specjalnych	- asystent - mgr Hanna Kudła - archiwista - Barbara Kurzynkowska

pracownie opracowywania akt	<ul style="list-style-type: none"> – adiunkt - dr Wanda K. Roman – adiunkt mgr Tadeusz Wawrzyński – asystent mgr Wiesława Hiller – asystent mgr Wanda Szumińska – asystent mgr Regina Czarnecka – asystent mgr Aleksander Wysocki – archiwista Bożena Hermańska – archiwista Natalia Mroczek – archiwista Danuta Hanak – archiwista Maria Paryż – archiwista Grażyna Lewandowska – mł. archiwista Janusz Gzyl – archiwista Włodzisław Wyrzykowski – archiwista Tomasz Matuszak – archiwista Dariusz Manja
Wydział IV Informacji Archiwalnej	– szef - mjr mgr Zdzisław G. Kowalski
pracownia informacji naukowej	<ul style="list-style-type: none"> – archiwista - Maria Ciesielska – archiwista - Maria Bramowicz – archiwista - Anna Jaszczuk – archiwista - Ewa Pirek – archiwista - Teresa Żach – archiwista - Elżbieta Szymańska
pracownia kwerend osobowych	<ul style="list-style-type: none"> – archiwista - Maria Ciesielska – archiwista - Marianna Baran – archiwista - Maria Białobrzaska – archiwista - Elżbieta Oldak – archiwista - Kazimiera Dąbrowska – archiwista - Elżbieta Bednarczyk – archiwista - Elżbieta Obiedzińska – archiwista - Elżbieta Malak – archiwista - Honorata Antczak-Pisarek
pracownia informatyczna	<ul style="list-style-type: none"> – asystent mgr Elżbieta Młynarska- Kondrat – archiwista - Zbigniew Karsznia – archiwista - Marek Gruchał
Sekcja Administracji Ogólnej	<ul style="list-style-type: none"> – szef st. chor. sztab. - Grzegorz Majchrowski – st. dokumentalista - Maria Kwećka – dokumentalista - Janina Drożdż – st. referent - Paulina Malak – st. referent - Irena Więcek – st. referent - Marzena Sośnicka – st. referent - Alina Szpyra – dokumentalista - Urszula Duszyk – dokumentalista - Wiesława Łazarek – archiwista - Władysław Ziemiński

*

*

*

W dziejach CAW pod względem organizacyjnym oraz roli spełnianej przez archiwum można wyróżnić dwa wyraźne etapy – oliwski i warszawski. Mimo, że etap pracy w Oliwie był krótki i tymczasowy, to niewątpliwie już wtedy zaczęto wypracowywać od nowa podstawy powojennej archiwistyki wojskowej. Okres ten to przede wszystkim całkowita władza Głównego Zarządu Informacji nad wojskowym zasobem archiwalnym. Doprowadzono w tym czasie do rozproszenia akt, szczególnie tych sprzed 1939 roku. Sterowanie zaś działalnością CAW zgodnie z własnymi potrzebami GZI i istniejącymi wtedy względami politycznymi, ideologicznymi na wiele lat odsunęło w czasie zorganizowanie wojskowej służby archiwalnej.

W pracy często posługiwano się wzorami przedwojennego AW. Chociaż czasy nie sprzyjały prowadzeniu działalności naukowej, starano się od początku wykonywać inne zadania, do których zostało powołane archiwum. Przeniesienie do Warszawy było osiągnięciem pewnej stabilizacji, która umożliwiała starania o wykwalifikowany personel cywilny i wojskowy (choć z różnym skutkiem), o właściwą strukturę organizacyjną, warunki lokalowe oraz rzecz najważniejszą – scalenie wojskowych materiałów archiwalnych w jedynej do tego celu powołanej instytucji. W dalszym ciągu na archiwum odbijało się zainteresowanie GZI, o czym świadczy personel wojskowy przydzielany tu do pracy – szefowie archiwum (płk L. Lewandowicz, płk L. Wojna) to absolwenci Oficerskiej Szkoły Informacji lub pracownicy GZI i jego organów (mjr J. Malczewski, kpt. Z. Baranowski, mjr R. Niedźwiedz-Niedźwiedzka, ppłk W. Romanowski).

CAW jako organ wykonawczy szefa Sztabu Generalnego, wypełniał wszystkie wynikające z zarządzeń i zakresu działania funkcje, a na treść zarządzeń i zakres zadań miało wpływ kierownictwo CAW. W ogromnej mierze staraniami i inicjatywami swoich szefów CAW niewątpliwie zawdzięcza doskonalenie struktur organizacyjnych, starania o dostrzeżenie ważności CAW nie tylko w wojsku, ale wśród archiwów cywilnych. Szczególnie należy podkreślić zasługi dr. R. Morcinka i ppłk. P. Popławskiego, stojących na czele archiwum w okresie najtrudniejszym w Oliwie, a przede wszystkim dwudziestoletnie kierowanie płk. L. Lewandowicza. Po odejściu tegoż w roku 1975 wyraźnie widać, że zabrakło osoby, której zależało na eksponowaniu istnienia CAW i w każdej sytuacji podkreślaniu ważnej roli, jaką spełniało w wojsku. Sytuacja uległa zmianie na korzyść dopiero po 1990 roku, od kiedy trwa przywracanie CAW dobrych tradycji archiwalno-naukowych.

Miejsce CAW w strukturze instytucji wojskowych wyznaczały rozkazy i zarządzenia przełożonych, ale właściwe realizowanie ich w praktyce należało do kierownictwa CAW oraz jego pracowników. Doprowadzenie do scalenia wojskowych materiałów archiwalnych w CAW w końcu lat pięćdziesiątych, ustaliło rolę archiwum w wojskowej sieci archiwalnej. Rola ta cały czas jest pełniona przez stały nadzór i kontrolę nad archiwami i kancelariami wojskowymi. Od jej właściwego wypełniania

zależy prawidłowe kształtowanie zasobu archiwalnego. CAW wykształciło także własne kadry archiwalne, bez których wykonywanie zadań nie byłoby możliwe.

Dzień dzisiejszy stawia nowe zadania przed archiwistyką wojskową – także konieczność dostosowania struktur i metod pracy do potrzeb i wymogów nowoczesnej armii w ramach NATO – jest to najbliższa przyszłość CAW.

Rozdział V

ZASÓB ARCHIWALNY

Termin „zasób archiwum” lub „zasób archiwalny” znany był już w archiwistyce międzywojennej, aczkolwiek używano go raczej na określenie zbioru archiwalnego — kolekcji zgromadzonych w sposób sztuczny. W dokumentach CAW od roku 1945 często termin ten przy opisywaniu majątku archiwalnego zastępowano słowami „akta” lub „archiwalia”. W latach pięćdziesiątych posługiwano się określeniem „zasoby Centralnego Archiwum Wojskowego”. Kiedy w archiwistyce cywilnej zaczęto funkcjonować pojęcie „państwowego zasobu archiwalnego”, na określenie akt wojskowych zaczęto używać nazwy „wojskowy zasób archiwalny”.

Zasób CAW jest częścią wojskowego zasobu archiwalnego. Zanim przybrał formę jaką ma współcześnie, przechodził różne koleje losu. Różne grupy akt składały się na jego zawartość, w zależności od tego, kto decydował o roli CAW w wojsku i sposobach wykorzystania akt wojskowych. Duży wpływ na kształtowanie zasobu miały warunki polityczne i ludzie sprawujący zwierzchnictwo nad archiwum. Władze GZP-W, a potem GZI decydowały o tym, jakie akta wejdą w skład zasobu, a także czy będą udostępniane i opracowywane, czy też z różnych powodów zniszczone, bądź „zapomniane”. W zasadzie dopiero od 1989 roku, po wprowadzeniu w życie nowej instrukcji o archiwizacji dokumentacji wojskowej i zmianach organizacyjnych sieci archiwalnej w wojsku, można mówić o rzeczywistym i planowym wpływie CAW na kształt zasobu akt wojskowych¹. Bezpośrednio na kształt zasobu oddziaływali pracownicy CAW — archiwiści opracowujący dokumenty. Od ich wiedzy, umiejętności oraz indywidualnej oceny wartości poszczególnych akt zależał ostateczny kształt opracowanych i udostępnianych zespołów archiwalnych.

Należy pamiętać, że w 1990 roku archiwa okręgów wojskowych i rodzajów sił zbrojnych oraz archiwum IC MON stały się filiami CAW. W niniejszej publikacji przedmiotem omówienia jest tylko zasób CAW.

1. Zasób archiwalny w Oliwie w latach 1945 — 1949

Archiwalia z okresu do 1939 roku. Jak wcześniej wspomniano początkiem zasobu CAW stały się odnalezione w kwietniu 1945 roku archiwalia polskie sprzed 1939 roku zgromadzone przez Niemców w Archiwum Wehrmachtu w Gdańsku—Oliwie. Część z nich Niemcy wywieźli do magazynów w Berlinie-Wannsee w 1945

¹ Kształtowanie wojskowego zasobu archiwalnego to niezwykle szeroki problem, szczególnie w ostatnich latach charakteryzujących się coraz większą produkcją akt i w zasadzie wymagający odrębnego potraktowania. Próby przyczynkarskie do tego problemu patrz: A. Bartnik, *Kształtowanie narastającego zasobu archiwalnego w siłach zbrojnych* [w:] „BWSA” 1992, nr 15, s. 7 — 23; J. Woyno, *Problematyka nadzoru w działalności wojskowej służby archiwalnej* [w:] „BWSA” 1998, nr 21

roku podczas ewakuacji własnych dokumentów. Ocalało ok. 10000 mb akt, które pobieżnie przejrzeni pracownicy WINW i 5 maja 1945 roku sporządzili pierwszy, bardzo ogólny spis archiwaliów i książek². W *Tymczasowych przepisach...* wydanych w lipcu 1945 roku zaplanowano, że w zasobie Archiwum Wojskowego w Gdańsku-Oliwie znajdują się:

- a) zespoły i zasoby dawnego Archiwum Wojskowego, to jest zbiory do 1939 r., które wrócą drogą rewindykacji, bądź przekazania z miejsc zabezpieczenia;
- b) archiwalia odrodzonego Wojska Polskiego po 1939 r., przechowywane przez instytucje i jednostki Wojska Polskiego;
- c) zespoły i zasoby wszystkich oddziałów konspiracyjnych i związkowych po 1939 r., które czasowo kompletuje Archiwum Bezpieczeństwa Publicznego, a które po zakończeniu wojny zostaną w określonym później terminie włączone do Archiwum Wojskowego;
- d) archiwalia pookupacyjne i zdobywcze;
- e) archiwalia przekazywane Archiwum Wojskowemu w formie depozytów i darów³.

W rozdziale X tychże przepisów znalazła się uwaga, że akta obce czyli akta władz zaborczych i okupacyjnych również czasowo będzie kompletować Archiwum Bezpieczeństwa Publicznego. Precyzyjnie określono również jakiego rodzaju archiwalia znajdować się miały w grupie depozytów i darów. Były to zbiory i kolekcje sztucznie utworzone w archiwum: rękopisów, materiałów drukowanych, rozkazów dziennych, fotografii, oraz kolekcja tymczasowa akt przeznaczonych do wcielenia do zespołów, archiwaliów prywatnych (związków, kół i zrzeszeń żołnierskich oraz darowizny).

W archiwum w Oliwie zachowały się m.in. akta: polskich związków przedwojennych z okresu maj — sierpień 1914 r., Departamentu Wojskowego i Departamentu Opieki Naczelnego Komitetu Narodowego, Legionów Polskich, Polskiego Korpusu Posiłkowego, Polskiej Siły Zbrojnej, Komisji Wojskowej Tymczasowej Rady Stanu, formacji wschodnich, Armii gen. Hallera, powstań śląskich, Polskiej Organizacji Wojskowej (POW), Naczelnego Dowództwa WP z lat 1919-1921, wojny polsko-bolszewickiej 1919-1921, Wojskowego Biura Historycznego, a także rozkazy wyższych dowództw, rozkazy dzienne pułków i samodzielnych jednostek, zdjęcia, mapy oraz część pomocy archiwalnych z AW. Wśród ocalałych akt znajdujących się przed wrześniem 1939 poza AW, które Niemcy zgromadzili w Oliwie, znalazły się m.in. akta Głównego Inspektoratu Sił Zbrojnych, Sztabu Głównego WP, departamentów MSWojsk., szefostw służb, dowództw rodzajów broni, Komitetu Obrony Rzeczypospolitej, dowództw okręgów korpusów, dowództw dywizji, brygad, pułków i samodzielnych jednostek WP, Dowództwa Floty, kierownictwa Marynarki Wojennej,

² CAW, spis 997/64, t. 1, k. 25-31.

³ *Tymczasowe przepisy...*, op. cit., s. 9.

instytutów naukowo-badawczych, biur wojskowych, zakładów przemysłu wojennego, szkół wojskowych oraz akta personalne oficerów WP⁴.

Podczas pierwszego roku pracy archiwiści porządkowali i systematyzowali akta przedwojenne. Ze sprawozdań kierownika archiwum wynika, że były to wyłącznie prace inwentaryzacyjne, w wyniku których sporządzono dokument pt. *Zestawienie szczegółowe strat poniesionych przez Archiwum Wojska Polskiego wskutek działań wojennych niemieckich w roku 1939 do 9 V 1945 r.*⁵. Z przedwojennego zasobu AW wśród ocalałych akt zabrakło: akt operacyjnych z lat 1918-1920, akt MSWojsk. 1929-1939, części akt GISZ i Sztabu Głównego, akt dotyczących wojny polsko-niemieckiej 1939 r., części zbiorów Instytutu J. Piłsudskiego⁶, akt i ksiąg parafii wojskowych, inwentarzy archiwalnych⁷, zbiorów Towarzystwa Badań Historycznych obrony Lwowa, części akt Referatu Historycznego DOK VII⁸ oraz części akt Rejonowych Komend Uzuppełnień (RKU)⁹.

Na początku 1946 roku aktami przedwojennymi znajdującymi się w CAW zainteresował się Główny Zarząd Polityczno-Wychowawczy i Główny Zarząd Informacji. W maju w CAW zjawił się ppłk Zygmunt Okręt¹⁰, oficer informacji DOW II, który na rozkaz zastępcy Naczelnego Dowódcy WP ds. polityczno-wychowawczych, gen. dyw. Mariana Spychalskiego i z upoważnienia szefa GZP-W, gen. bryg. Konrada Świetlika otrzymał zadanie, aby według swego uznania zakwalifikować akta i materiały CAW w celu wysłania ich do Poznania¹¹. Pierwszą decyzją ppłk. Okręta było

⁴ Lewandowicz, *Początkowy okres...*, op. cit., s. 12. Oprócz akt, w Oliwie odnaleziono kilkanaście tysięcy tomów książek, przed wojną będących własnością Centralnej Biblioteki Wojskowej, biblioteki AW i bibliotek instytucji centralnych MON. W latach 1945-46 były one sukcesywnie wysyłane do CBW.

⁵ *Zestawienie szczegółowe strat...* z 14.05.1946 r. CAW, spis 56/54, t. 42e, k. 17-20.

⁶ Chodzi prawdopodobnie o część dokumentów wywiezionych we wrześniu 1939 roku do Rumunii, która ostatecznie znalazła się w zbiorach Instytutu J. Piłsudskiego w Nowym Jorku oraz o część, którą Rosjanie zagrabili ze archiwum niemieckiego i obecnie znajdującą się w zbiorach d. Archiwum Specjalnego w Moskwie (patrz rozdział IV i w dalszej części tego rozdziału).

⁷ Ewakuowano je we wrześniu 1939 r. Obecnie znajdują się w archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Wł. Sikorskiego w Londynie.

⁸ Akta Referatu Historycznego DOK VII wywieziono we wrześniu 1939 r. pierwszym pociągiem ewakuacyjnym, który pod Rawą Ruską został zbombardowany przez lotnictwo niemieckie, ale do dzisiaj szczegóły losów tego transportu nie są znane. J. Ciesielski, *Losy polskich archiwaliów wojskowych po 1 września 1939 r.* [w:] „WPH” 1992, nr 1, s. 56 — 57.

⁹ Akta RKU przypuszczalnie spłonęły w jednym z baraków podczas wyzwania Gdańska. Lewandowicz, *Początkowy okres...*, op. cit., s. 7.

¹⁰ Okręt Zygmunt, płk, od 2.03.46 r. do 07.47 r. — pracownik Głównego Zarządu Informacji. Chyba z racji „pracy archiwalnej” w Oliwie, został uznany za fachowca i w l. 1951-55 był dyrektorem CA MBP, w 1955 — dyrektorem archiwum Komitetu ds. Bezpieczeństwa Publicznego, w l. 1956 — 59 dyrektorem CA MSW. CAW, tap nr 742/1303. *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, op. cit., s. 159.

¹¹ Nie wiadomo, dlaczego akta miały trafić do Poznania. Z kolejnych dokumentów wynika, że trzy wagony z aktami wysłano do Warszawy na adres GZP-W. (Meldunek szefa CAW z 8.06.1946 r. CAW, spis 56/54, t. 42e, k. 69). W 1947 roku dokumenty te były już w archiwum GZI w Wesołej. (Sprawozdanie i plan pracy archiwum „Wesoła” z 21.05.48 r. CAW, spis 997/64, t. 6, k. 54.) Z pisma szefa CAW do szefa Departamentu Personalnego MON wynika, że ppłk Okręt zawiadomił CAW o przekazaniu akt personalnych sprzed 1939 r. do Departamentu Personalnego. CAW, spis 56/54, t. 57, k. 23.

spowodowanie wysłania do Warszawy 163 125 teczek personalnych oficerów armii przedwrześniowej¹². Zainteresowanie aktami personalnymi przedwojennych oficerów wynikało z uwarunkowań politycznych. Akta te służyły do tzw. rozpracowywania życiorysów oficerów Wojska Polskiego, wykrywania oficerów b. Oddziału II Sztabu Głównego i żołnierzy Korpusu Ochrony Pogranicza (KOP). Wielu oficerów WP było oficerami w II Rzeczypospolitej i fakt ten wystarczał do ich represjonowania¹³.

W ślad za pierwszą partią akt, do Warszawy wysyłano kolejne. Na polecenie p.o. szefa GZP-W płk. Neugebauera, CAW miało przekazać według wskazówek ppłk. Okręta *wszelkie materiały* ze zbiorów Centralnego Archiwum Wojskowego do bieżącego użytku Marynarki Wojennej w Gdyni, Departamentu Służby Sprawiedliwości, Departamentu Intendentury, Zarządu Państwowego Urzędu Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego (PUWF i PW), GZP-W, GZI oraz Instytutu Pamięci Narodowej¹⁴. W 1946 r. ppłk Okręt zakwalifikował do wysłania do GZP-W fragmenty zespołów akt Polskiej Organizacji Wojskowej, Komitetu Obrony Narodowej, Polskich Drużyn Strzeleckich, Polskiego Skarbu Wojskowego, część zbiorów Instytutu Piłsudskiego oraz archiwum Polskiej Partii Socjalistycznej¹⁵.

Kolejną osobą, która przyczyniła się do rozbicia zasobu CAW, chociaż tylko jako wykonawca poleceń przełożonych, był pracownik GZI mjr Aleksander Sajko¹⁶. Poszukiwał on w CAW materiałów dotyczących pracowników b. Oddziału II Sztabu Generalnego WP i doszedł do wniosku, że akta tego Oddziału winny w całości być zabrane do Warszawy do *celów orientacyjno-szkoleniowych* GZI¹⁷.

Nie ulega wątpliwości, że zarówno ppłk Okręt jak i mjr Sajko byli wykonawcami decyzji służących celom politycznym, a decyzje zapadały na najwyższym szczeblu władz wojskowych. Niemniej działalność tych osób w CAW, ich własna inicjatywa,

¹² Protokół zdawczo-odbiorczy akt personalnych z 5.06.1946 r. CAW, spis 997/64, t. 6, k. 166.

¹³ Por.: J. Poksiński, *TUN...*, op. cit.; Z. Palski, *Organa informacji w latach 1943-1957 [w:] Stalinizm w Wojsku Polskim 1945-1956, Materiały sesji popularnonaukowej*, Piła 1990.

¹⁴ Pismo płk. Neugebauera z 10.08.1946 r. CAW, spis 56/54, t. 40c, k. 21.

¹⁵ Trudno obecnie domyśleć się jakie były kryteria stosowane przez ppłk. Okręta podczas kwalifikowania kolejności poszczególnych materiałów do wysyłki. Jeżeli chodzi o akta personalne b. Oddziału II, akta personalne oficerów, przyczyny zainteresowania się nimi są jasne. Co zaś się tyczy innych dokumentów, szczególnie tych „wypożyczonych” w 1946 roku (od 1947 roku było to przenoszenie własnych akt z racji zwierzchnictwa nad CAW) odnaleziono informacje tylko na temat akt PPS. Płk Okręt otrzymał zadanie rozpoznania tych materiałów, kiedy premier E. Osóbka-Morawski podjął starania o zwrot przedwojennego archiwum PPS. Płk Okręt zameldował przełożonym, że nie ma podstaw do zwrotu akt. Jednocześnie zasugerował, aby druki z b. archiwum PPS przekazać do Muzeum Społecznego *jeśli takowe znajduje się w rękach ludzi pewnych i sumiennych o nastawieniu antypiłsudczykowski i szczerze jednolitofrontowym*, a pozostałe dokumenty pozostawić w Oliwie do wykorzystania w pracy naukowej i bieżącej (ta zaś polegała na tym, że akta mogły pomóc przy wyjaśnianiu pracy b. Oddziału II Sztabu Głównego i likwidacji działających ogniw WRN — stwierdził w raporcie ppłk Okręt). Materiały PPS jednak nie pozostały w Oliwie, jeszcze w sierpniu 1946r. przewieziono je do Warszawy. (Raport ppłk. Okręta z 1.08.1946 r. CAW, spis 997/64, t. 1, k. 41-42). Akta te nigdy nie weszły do zasobu CAW. Wiele lat przechowywano je w Archiwum KC PZPR, a od chwili jego likwidacji są częścią zasobu Archiwum Akt Nowych w Warszawie jako Oddział VI.

¹⁶ Nie udało się odszukać bliższych informacji o tej osobie.

¹⁷ Raport mjr. Sajko z 23.08.1946 r. CAW, spis 997 64, t. 1, k. 43.

sugestie i *troska* o dobro akt, spowodowały stopniowe ubożenie zasobu archiwaliów przedwojennych. Wbrew wszelkim regułom archiwalnym władze wojskowe nie tylko zezwoliły, ale wręcz nakazały rozproszenie zasobu CAW i rozbicie zespołów archiwalnych. O ile do sierpnia 1947 roku GZI tylko „miało pieczęć”¹⁸ nad zbiorami CAW i działalność oficerów informacji jeszcze nie przybrała szerszych rozmiarów, to z chwilą podporządkowania archiwum pod GZI zaczęto regularny wywóz akt przedwojennych do Wesołej pod Warszawą, gdzie oficjalnie w 1949r. sformowano Archiwum Wojska Polskiego¹⁹.

W drugiej połowie 1947 roku podjęto kolejne próby rozproszenia zasobu archiwalnego CAW po różnych instytucjach wojskowych. W sierpniu tego roku w Oliwie przebywał ppłk Jarzębiński, zastępca szefa II Wydziału Oddziału Organizacyjno — Mobilizacyjnego Sztabu Gen., który w raporcie do szefa tego oddziału przedstawił m.in. wyjątkowo trudne warunki przechowywania akt²⁰. Z tego właśnie powodu zaproponował przekazanie akt sądowych z lat 1918-1939 do Departamentu Służby Sprawiedliwości, akt b. Oddziału II Sztabu Głównego do Oddziału II Sztabu Generalnego, a ksiąg ewidencyjnych b. RKU do Rejonowych Komend Uzupelnień oraz zasugerował wyznaczenie komisji, która określiłaby, jakie materiały zostawić w CAW, jakie oddać, a jakie zniszczyć. Kierując się złe pojętą troską o dobro akt, zamiast próbować wpłynąć na polepszenie warunków pracy w CAW, o co walczyli jego kierownicy, zaproponował po prostu rozdanie akt. Raport ppłk. Jarzębińskiego został przedstawiony szefowi Sztabu Generalnego i można przypuszczać, że postulaty w nim zawarte być może zostałyby spełnione, ale wtedy CAW już podlegało GZI, którego władze miały własną koncepcję wykorzystania archiwaliów. We wspomnianym raporcie podkreślono konieczność przeniesienia CAW do Warszawy, co wkrótce zaczęto realizować.

We wrześniu 1947 roku do Wesołej wysłano kolejny transport (10 wagonów) akt. Były to dokumenty z zespołów akt GISZ, Sztabu Głównego, Biura Personalnego, Żandarmerii, KOP, POW, Gabinetu MSWojsk., inspektoratów Straży Granicznej, Wojskowego Instytutu Geograficznego (WIG), kartoteka b. Oddziału II, akta ukraińskie i sowieckie²¹. W tym samym miesiącu mjr Jan Turczyn z GZI odebrał listy starszeństwa oraz roczne listy kwalifikacyjne oficerów sprzed 1939 r.²² Kolejny transport akt wysłano do GZI 17 kwietnia 1948 r.²³. Wśród nich znajdowały się Dzienniki Personalne MSWojsk., Roczniki Oficerskie, kartoteki i akta Wojskowych Sądów Honorowych, akta sądowe, dokumenty b. Oddziału II Sztabu Głównego, KOP, Żandarmerii Wojskowej i Straży Granicznej. Dnia 4 stycznia 1949 r. mjr Leszek Lewandowicz

¹⁸ Raport ppłk. Okręta z 12.08.1946 r. tamże, k. 41.

¹⁹ Archiwum Wojska Polskiego w Wesołej miało zastąpić CAW w Oliwie, które z końcem 1949 r. przestało istnieć.

²⁰ Patrz r. IV.

²¹ Wykaz akt pobranych z CAW przez GZI w dniu 29.09.1947 r. CAW, spis 997/64, t. 1, k. 58. Po przybyciu tego pierwszego transportu rozpoczęło pracę archiwum w Wesołej.

²² Wykaz akt oficerów wypożyczonych z CAW dla GZI w dniu 26.09.1947 r. CAW, spis 997/64, t. 6, k. 94.

²³ Wykaz akt przekazanych z CAW do GZI w dniu 17.04.1948 r. Tamże, k. 88.

z GZI odebrał akta Wojskowego Biura Historycznego, a w marcu wysłano do Warszawy przedwojenne akta odznaczeniowe (Virtuti Militari, Krzyża i Medalu Niepodległości, Krzyża Zasługi, Krzyża Walecznych), następnie dalsze odnalezione dokumenty b. Oddziału II, kartotekę POW i inne²⁴. Jesienią, po zapadnięciu decyzji o ostatecznej likwidacji CAW w Oliwie również pozostałe akta sprzed 1939 r. wysłano do Wesołej.

Akta Wojska Polskiego wytworzone po 1943 r. Zgodnie z założeniami *Tymczasowych przepisów...* częścią zasobu archiwum wojskowego miała być dokumentacja odrodzonego Wojska Polskiego. W 1945 roku określenie to dotyczyło akt wytworzonych po 1943 roku, podczas działań wojennych. Zanim ostatecznie znalazły swoje miejsce w CAW przeszły skomplikowaną drogę. Specyficzne warunki wytwarzania dokumentów, ich przechowywania i przewożenia w warunkach wojennych wpłynęły niekorzystnie na kompletność poszczególnych zespołów akt. Pewne partie akt jednostki WP zdawały archiwom radzieckim²⁵, inne uległy zniszczeniu wskutek działań wojennych, jak np. dokumenty 5. Saskiej Dywizji Piechoty, które zostały spalone podczas okrażenia w czasie operacji łuzycobudziszyńskiej²⁶. Wiele dokumentów wybrakowano w kancelariach jednostek, przy czym ze względu na niskie kwalifikacje personelu często niszczone akta o wartości historycznej.

W 1945 roku proces zdawania akt przez jednostki WP był chaotyczny. Odnaleziono np. informacje o zdaniu akt operacyjnych 2. AWP do kancelarii oddziału III Departamentu Poboru i Uzupelnień²⁷, a akt Wydziału Wojskowego Związku Patriotów Polskich do Departamentu Personalnego MON²⁸. Do Archiwum Wojskowego WINW pierwsze akta przyjęto 9 maja 1945 r. — było to tajne archiwum 1. Armii (92 teki), które wcześniej błędnie skierowano do Moskwy²⁹. W sierpniu do WINW trafiły akta rozformowanych jednostek wojskowych.

Prawie równocześnie z CAW utworzono Wojskowe Biuro Historyczne i Wojskowy Oddział Historyczny (od 1947 r. połączonych w Biuro Historyczne WP), które do własnych celów gromadziły wojskowe archiwalia o charakterze operacyjnym³⁰. Wszystkie archiwalia operacyjne jednostek WP zgromadzone w archiwum WINW 16 października 1945 r. zostały przekazane Oddziałowi Historycznemu Sztabu Generalnego³¹. Tym sposobem, jeszcze przed utworzeniem, przyszłe CAW zostało sprowadzone do roli składnicy akt finansowo-gospodarczych wytworzonych po 1943 roku i rozsypu akt przedwojennych.

²⁴ Tamże, k. 91, 96, 104.

²⁵ Malczewski, *Wstęp do inwentarza akt LWP...*, op. cit., s. 12.

²⁶ A. Miętek, *Zawartość aktowa zespołów dowództw dywizji piechoty ludowego Wojska Polskiego z lat 1943-1945* [w:] „BWSA” 1974, nr 6, s. 72 — 83.

²⁷ Pismo szefa sztabu DOW III z 11.09.1945 r. CAW, Zespół akt Sztabu Gen. IV.501.1/A, t. 1906, k. 2.

²⁸ Pismo attache wojskowego przy Ambasadzie RP w Moskwie, płk. J. Bardacha z 10.12.1945 r. Tamże, t. 1888, k. 199.

²⁹ Akt zdawczo-odbiorczy i pismo kierownika Wydziału Wojskowego Zarządu Głównego ZPP w ZSRR z 9.05.1945 r. tamże, t. 1906, k. 19-20.

³⁰ Por. rozdział III.

³¹ Protokół zdawczo-odbiorczy z 16.10.1945 r. CAW, Zespół akt Sztabu Gen. IV.501. 1/A, t. 1906, k. 23.

Dnia 27 października szef Sztabu Generalnego WP podpisał zarządzenie organizacyjne nr 046/org., którym zgodnie z rozkazem Naczelnego Dowódcy WP uregulowano problem zdawania dokumentów archiwalnych jednostek rozformowanych oraz niepotrzebnych do bieżącego użytku³². Do Archiwum Sztabu Generalnego (z przeznaczeniem dla Biura Historycznego WP) miały być przekazywane wszystkie dokumenty oddziałów Sztabu Generalnego, dokumenty departamentów i jednostek WP o charakterze bojowo-operacyjnym³³. Wszystkie pozostałe archiwalia miały być oddane do CAW w Oliwie. J. Malczewski we *Wstępie do inwentarza akt LWP...* napisał, że *aktami ludowego Wojska Polskiego z okresu wojny archiwum w zasadzie nie interesowało się*³⁴. Trudno zgodzić się z tym stwierdzeniem, ponieważ do CAW jednak wpływały dokumenty z lat 1943-1945, co prawda nie mające wartości historycznej, ale te, które się tam znalazły – gospodarcze, ewidencyjne i finansowe były wykorzystywane przy wydawaniu poświadczeń o przebiegu służby żołnierzom WP.

Od grudnia 1945 roku CAW rozpoczęło przyjmowanie akt od rozformowywanych jednostek wojskowych. Ogółem w Oliwie znalazło się około 15 000 j.a. dokumentacji Wojska Polskiego z lat 1943–1946. Były to m.in. akta 1. Korpusu Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR, 1. Korpusu Pancernego, Dowództwa Wojsk Pancernych i Zmotoryzowanych 1 AWP, Głównego Inspektoratu Broni Pancernych, sztabu kwatermistrzostwa 1. AWP, Departamentu Służby Zdrowia MON, Wydziału Służby Zdrowia 1 AWP, Szefostwa Służby Zdrowia 2. AWP, Szefostwa Służby Chemicznej i Inżynieryjno-Saperskiej, 1. Brygady Saperów, 1 brygady piechoty zmotoryzowanej, dywizji, pułków, szkół, szpitali oraz innych jednostek kwatermistrzowskich³⁵.

Podczas likwidacji CAW w Oliwie, akta odrodzonego Wojska Polskiego zostały wywiezione do Wesolej pierwszym transportem dnia 30 listopada 1949 roku — zajmowały 2 wagony kolejowe (cały transport składał się z 54 wagonów akt)³⁶.

Pozostała część zasobu CAW w Oliwie. Oprócz akt międzywojennych i akt Wojska Polskiego wytworzonych po 1943 roku do zasobu CAW miały wejść archiwalia oddziałów konspiracyjnych, dokumenty pookupacyjne i zdobyczne oraz dary i depozyty. W latach 1945 — 1949 żadna z wymienionych kategorii dokumentów nie znalazła się w CAW. Odnaleziono natomiast informację, że wśród przejętych po Archiwum Wehrmachtu archiwaliów były akta sowieckie oraz niemieckie. Te ostatnie dotyczyły obozu dla jeńców w Radomiu z lat 1939-1941. Dokumenty

³² Załącznikiem do zarządzenia nr 046/org. jest *Instrukcja o porządku i zasadach przekazywania archiwalnych dokumentów do Archiwum WP*. CAW, spis 56/54, t. 40a, k. 92 i 94.

³³ Zdawanie dokumentów operacyjnych do Archiwum Sztabu Generalnego przebiegało dość opornie. Ppłk dypl. J. Kirchmayer pisał do Szefa Sztabu Gen., że *sztaby i formacje nie odniosły się do obowiązku zdania dokumentów operacyjnych z dostatecznym zrozumieniem ważności tej pracy*. Pismo do Szefa Sztabu Gen. z 30.04.1946 r. CAW, Zespół akt Sztabu Gen. IV. 501.1/A, t. 84, k. 181.

³⁴ Malczewski, *Wstęp do inwentarza...*, op. cit., s. 12.

³⁵ Szczegółowo: Wykaz akt znajdujących się w CAW w Oliwie na czerwiec 1949 r. CAW, spis 56/54, t. 42, k. 83.

³⁶ Plan przewozu akt. CAW, spis 56/54, t. 42a, k. 83.

sowieckie obejmowały akta NKWD Białoruskiej SRR, WKP(b) Białorusi, rewkomów, milicji, wojsk pogranicznych. Dokumenty te w 1947 roku z archiwum w Wesolej przekazano do GZI — być może w celu oddania ich władzom ZSRR³⁷.

W skład zasobu CAW w Oliwie wchodziła również biblioteka, kolekcja instrukcji i regulaminów oraz archiwum fotograficzne.

2. Gromadzenie zasobu archiwalnego w latach 1950-1998

Wraz z przeniesieniem całego zasobu archiwalnego do Wesolej CAW w Oliwie praktycznie przestało funkcjonować. Archiwum GZI — formalnie sformowane jesienią 1949 roku, mimo iż nosiło nazwę „Archiwum Wojska Polskiego”, nie pełniło faktycznie funkcji właściwych dla archiwum — tzn. nie przyjmowało na bieżąco akt z kancelarii jednostek i instytucji wojskowych. Archiwum w Wesolej nie zajmowało się całością wojskowego zasobu archiwalnego, który się tam znalazł w latach 1946-1949, a tylko określonymi grupami akt. Przez cały rok 1950 działalność oliwskiego CAW była zawieszona. Rozformowano je dopiero w 1951 roku tym samym rozkazem, którym utworzono CAW w Warszawie (patrz r. IV).

Problem istnienia i funkcjonowania CAW przewijał się w dokumentach różnych instytucji przez cały 1950 rok. Oprócz znalezienia odpowiednich pomieszczeń niezmiernie ważną była sprawa posiadania akt wojskowych przez różne instytucje, które nie kwapiły się z przekazaniem ich do CAW. Wiadomo było, że GZI nie odda akt, które są przedmiotem jego zainteresowania, szczególnie w sytuacji, kiedy nowe CAW miało podlegać szefowi Oddziału XI Sztabu Generalnego. Nie było też mowy o tym, aby przekazano do archiwum dokumentację bojowo-operacyjną i polityczno-wychowawczą wykorzystywaną przez historyków z Oddziału XI Studiów i Doświadczeń Wojennych Sztabu Generalnego.

Uregulowanie kwestii podziału wojskowych materiałów archiwalnych przechowywanych w Wesolej między GZI, a Oddział XI zlecił ówczesny minister obrony narodowej marszałek Konstanty Rokossowski w chwili, kiedy zdecydowano o sformowaniu nowego CAW w Warszawie³⁸. W skład komisji, która dokonała przeglądu akt w Wesolej weszli: gen. bryg. Antoni Siwicki — przewodniczący, gen. bryg. Stanisław Okęcki (przedstawiciel Oddziału XI Szt. Gen.), płk Władysław Halbersztadt (z GZI), ppłk Szlifersztajn (z GZP). Komisja zadecydowała, aby w stałym posiadaniu GZI pozostały akta: Biura Personalnego MSWojsk., Departamentu Sprawiedliwości MSWojsk., Korpusu Kontrolerów przy MSWojsk., Żandarmerii Wojskowej, Korpusu Ochrony Pogranicza, Straży Granicznej, więziennictwa wojskowego, akta odznaczeniowe i teczki personalne oficerów, akta Związku Strzeleckiego, PW i WF, Związku Harcerstwa Polskiego i Junackich Hufców Pracy³⁹. Zgodnie z protokołem

³⁷ Meldunek ppor. J. Bara do szefa Biura Studiów GZI z 4.12.1947 r. CAW, spis 997/ 64, t. 5, k. 212-214.

³⁸ Zarządzenie z 26.10.1950 r. Tamże, t. 6, k. 46.

³⁹ Protokół komisji z 28.11.1950 r. Tamże, k. 47 i następne. Należy w tym miejscu zaznaczyć, że protokół ten trafił do CAW dopiero w grudniu 1956 r. na prośbę płk. Lewandowicza, ówczesnego szefa

komisji do dyspozycji Oddziału XI (w przyszłości do CAW) miały trafić: akta WP wytworzone po 1943 roku w całości, natomiast akta WP sprzed 1939 r. dopiero po przejrzeniu przez pracowników GZI — *w celu odłączenia akt Oddziału II, akt personalnych, akt sądowych i innych akt noszących charakter polityczny*⁴⁰. Zaproponowano przekazanie tam akt GISZ, Gabinetu MSWojsk., Sztabu Głównego (bez Oddziału II), departamentów i szefostw służb MSWojsk., DOK, Dowództwa Floty i Kierownictwa Marynarki Wojennej, Wyższej Szkoły Wojennej, szkół oficerskich, dywizji, brygad, jednostek wojskowych, instytutów, biur i zakładów przemysłu wojennego oraz zbiór rozkazów, instrukcji i regulaminów. CAW winno otrzymać wymienione wyżej akta w ciągu miesiąca po sformowaniu. W punkcie III protokołu komisji wymieniono akta, które w przyszłości miały zostać przekazane do CAW, ale *obecnie jednak powinny pozostać przez dłuższy okres czasu w posiadaniu Głównego Zarządu Informacji w celu umożliwienia dokładnego ich rozpracowania*⁴¹. Były to: akta Legionów Polskich, Departamentu Wojskowego NKN, Polskiej Siły Zbrojnej, Komisji Wojskowej Tymczasowej Rady Stanu, Armii gen. Hallera, Polskiej Organizacji Wojskowej, oddziałów polskich wchodzących w skład białych armii walczących z Armią Czerwoną, powstań górnośląskich, wojny polsko-sowieckiej 1919-20, WBH i AW sprzed 1939 r.

Podział zespołów archiwalnych miał zdecydowanie podłoże polityczne i posłużył do wykorzystywania akt w celach politycznych i represyjnych.

Tak samo jak akta podzielono zbiory biblioteki przedwojennego AW: dział wojskowo-historyczny miał być przekazany do dyspozycji Oddziału XI, a dział polityczny do CBW⁴².

W przedstawiony wyżej sposób zdecydowano o rozbiciu wojskowego zasobu archiwalnego przez osoby kierujące się przede wszystkim bieżącymi względami politycznymi. Fakt ten miał miejsce w chwili, kiedy decydowano o zorganizowaniu nowego CAW, które od razu na starcie zostało ponownie sprowadzone do roli składnicy akt gospodarczo-finansowych ludowego Wojska Polskiego i pozbawione dziedzictwa archiwalnego przedwojennego AW. Po raz pierwszy o pogwałceniu tej podstawowej i najważniejszej zasady archiwalnej — niepodzielności zespołu, pisał w 1956 roku ówczesny szef CAW płk Lewandowicz w piśmie do zastępcy szefa Sztabu Gen., gen. Z. Duszyńskiego. Podkreślił wyraźnie, że u podstaw pracy nad aktami międzywojennymi w Archiwum GZI leżały nie względy naukowe lecz praktyczne — z ówczesnego punktu widzenia⁴³. Sam jako wieloletni pracownik i kierownik tego

archiwum. Wynika z tego, że kierownictwo CAW do tego czasu nie znało postanowień protokołu i nie wiedziało, jakie akta mają znajdować się w CAW. CAW, spis 473/58, t. 6, k. 113.

⁴⁰ Protokół..., CAW, spis 997/64, t. 6, k. 48.

⁴¹ Tamże.

⁴² Brak jest informacji na temat kryteriów tego podziału. W protokole komisji jest także mowa o przekazaniu do Archiwum Głównego Akt Dawnych akt jednostek Warszawskiego Okręgu Wojskowego Armii Carskiej sprzed 1914 r. i akt dot. działań bojowych armii carskiej na ziemiach polskich w l. 1914 — 1916. Tamże, k. 49.

⁴³ Pismo z 5.01.1957 r. CAW, spis 473/58, t. 6, k. 185.

archiwum wiedział o tym najlepiej, chociaż dopiero w 1956 roku mógł o tym głośno powiedzieć. Powody polityczne przez wiele lat leżały u podstaw każdej decyzji dotyczącej archiwaliów międzywojennych.

Scalanie akt międzywojennych. Wydawałoby się, że postanowienia komisji dzielącej akta w 1950 roku były ostateczne. Wykonano jednakże tylko część decyzji, a CAW na podstawie wspomnianego protokołu przejęło tylko archiwalia Wojska Polskiego utworzone po 1943 roku. Mimo przyznania CAW części akt sprzed 1939 roku, w dalszym ciągu większość z nich pozostawała w Wesolej. Nastąpiło natomiast dalsze rozproszenie przedwojennych akt wojskowych z chwilą utworzenia Centralnego Archiwum Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego (CA MBP, później Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych — CA MSW)⁴⁴. Tym razem władze MBP w projekcie zarządzenia o swoim archiwum wyraziły pretensje do posiadania akt b. Ministerstwa Spraw Wojskowych — m.in. Oddziału II Szt. Gen. i samodzielnych referatów informacyjnych przy DOK. Płk Halbersztadt w imieniu władz GZI poszedł jeszcze dalej: zaproponował, aby w powyższym zarządzeniu zaznaczyć, że do CA MBP należy przekazać także wszystkie akta związane z działalnością polityczną w wojsku i poza wojskiem, dokumentację sądownictwa i żandarmerii wojskowej, KOP, Biura Personalnego, Związku Strzeleckiego. Ponadto, jego zdaniem powinny tam trafić także akta organizacji nielegalnych działających w Polsce po 1944 r. po odpowiednim okresie przechowywania w Archiwum GZI⁴⁵. Faktycznie do CA MBP w październiku i listopadzie 1954 r. oprócz powyższych akt z Archiwum GZI przekazano także kartoteki, akta personalne i odnaczeniowe sprzed 1939 r.⁴⁶. W związku z precyzowaniem zawartości zasobu archiwum MBP, dziwną z punktu widzenia szefa CAW opinię, wygłosił ppłk Dąbrowski. Zaproponował, aby podzielić zespół akt Ministerstwa Spraw Wojskowych na akta *organów politycznych*, które winny trafić do CA MBP i pozostałe, które powinny przechowywać **archiwa** (podkr. aut.) wojskowe, a nie — jako całość — CAW⁴⁷.

W 1951 roku rozpoczęto przygotowania do rozformowania Archiwum Wojska Polskiego w Wesolej, którego kierownikiem był od 1947 roku mjr Lewandowicz⁴⁸. Rozkaz rozformowujący to archiwum ukazał się w kwietniu 1952 r., ale praktycznie działało ono do końca roku 1954, przez cały ten okres przekazując do różnych instytucji poszczególne partie akt. W listopadzie 1952 r. mjr Lewandowicz sporządził notatkę o posiadaniu przez archiwum w Wesolej polskich akt wojskowych sprzed 1939 r., które

⁴⁴ CA MBP utworzono na podstawie art. 7. ustęp 2. „Dekretu o archiwach państwowych” z 29.03.1951 r., Sierpowski, Matelski, *Dzieje archiwistyki...*, op. cit.

⁴⁵ Uwagi płk. Halbersztadta do projektu zarządzenia o CA MBP. CAW, spis 997/64, t. 6, k. 34.

⁴⁶ Protokoł zdawczo-odbiorczy z 16.11.1954 r. Tamże, t. 5, k. 66 — 68.

⁴⁷ Pismo ppłk. Dąbrowskiego do Szefa Zarządu XI Sztapu Gen. z 14.02.1952 r. CAW, spis 22/54, t. 28, k. 22.

⁴⁸ Płk Lewandowicz w swojej relacji pominął fakt, że pełnił funkcję kierownika Archiwum GZI oraz, że ukończył Oficerską Szkołę Informacji, (dane te są zawarte w przebiegu służby w aktach personalnych) jak również zmienia kolejność niektórych wydarzeń z dziejów CAW.

według niego ogólnie są bezwartościowe, ale jednak należałoby je przejrzeć, wydzielić dokumenty przedstawiające jakąś wartość, a resztę przeznaczyć na makulaturę. Za zgodą gen. Korczyca rozpoczęto realizację powyższych propozycji⁴⁹. Już jako szef CAW, płk Lewandowicz w kilku dokumentach stwierdził, że nikt nie chciał przejąć w całości akt sprzed 1939 r. będących w Wesolej, ani CAW, ani Oddział XI Sztabu Gen. mimo, że inne instytucje wymienione w protokole z 1950 roku odebrały już przyznane im akta. CAW odżegnywało się od przyjęcia m.in. akt z okresu wojny polsko-sowieckiej, powstań śląskich, Armii gen. Hallera, Korpusu Wschodniego, Legionów, tłumacząc to tym, że nie należą do zasobu CAW, a szef CAW, ppłk Dąbrowski ponoć powiedział, że to „barachło”⁵⁰. Płk Lewandowicz dopiero w 1992 roku opisał swoje spotkanie z płk. Antonim Skulbaszewskim z GZI w sprawie tych akt. Wynika z tego, że właśnie on, jako ówczesny kierownik archiwum informacji przekonał płk. Skulbaszewskiego i ocalił je przed zniszczeniem powodując przekazanie do CAW⁵¹. Natomiast z zachowanych dokumentów archiwum GZI wynika, że jesienią 1953 r. zakwalifikowano do zniszczenia wyłączone z akt materiały, określone jako bezwartościowa makulatura⁵². Pozostałe miały zostać przekazane do CAW, nieuporządkowane, w paczkach. Były to akta m.in.: Armii gen. Hallera, formacji wschodnich, Legionów Polskich, departamentów MSWojsk., Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego 1919-21, Wojskowego Biura Uzupełnień, Wojskowego Instytutu Geograficznego, Polskiej Siły Zbrojnej, Wyższej Szkoły Wojennej, Marynarki Wojennej, DOK I, Wojskowego Biura Historycznego i mniejszych jednostek wojskowych⁵³. Ze względu na brak miejsca w forcie Sokolnickiego złożono je w stopy na podłodze, a część pozostawiono w Wesolej. Wśród wielu paczek akt, niektóre przekazano jako nierozpoznane⁵⁴ i nieuporządkowane, kilka zespołów w stanie niekompletnym: np. akta powstań śląskich, których partia trafiła do CA MBP. Zatrzymana została w tym czasie akcja niszczenia uznanych wcześniej za makulaturę partii materiałów. Stało się tak w wyniku faktycznego uznania wojskowych materiałów archiwalnych z okresu międzywojennego za część zasobu CAW, co nastąpiło tylko z powodu zainteresowania się nimi przez radzieckie służby specjalne⁵⁵.

⁴⁹ Można było wydzielić ok. 150 ton akt, wartości ok. 70 000 złotych i uzyskać ok. 150 ton makulatury do przeróbki przez przemysł papierniczy. Notatka płk. Lewandowicza i odrębna dekretacja na notatce podpisana przez płk. Halbersztadta z 4.11.1952 r. CAW, spis 997/64, t. 6, k. 24.

⁵⁰ Stan wojskowych materiałów archiwalnych i prac CAW na 15.03.1955 r. CAW, spis 473/58, t. 6, k. 130.

⁵¹ Płk Lewandowicz pisze, że miał wtedy (1953 r.) podstawy, aby sądzić, że kierownictwo GZI zamierzało zniszczyć te archiwalia, tak jak zniszczono tzw. „Archiwum Sanitariatu Niemieckiego” w Żyrowie pod Oleśnicą. *Relacja*, s. 4-6.

⁵² Z protokołów wynika, że była to makulatura, ale co naprawdę zniszczono, nie wiemy na pewno do dzisiaj. Protokoły kwalifikacyjne akt z 22.09. i 3.11.1953 r. CAW, spis 997/64, t. 6, k. 3-12.

⁵³ Protokoły akt przekazanych z GZI do CAW w okresie luty 1953 — listopad 1954. Tamże, t. 5, k. 6-37.

⁵⁴ Wydaje się to niemożliwe, wiedząc, jak skrupulatnie pracownicy GZI penetrowali akta międzywojenne już od 1946 r.

⁵⁵ W rosyjskim CPZH-D natrafiono na „Kolekcję materiałów archiwalnych o działalności wywiadu burżuazyjnej Polski przeciw ZSRR”, w której znajdują się liczne dokumenty polskie sprzed 1939 r. i opracowania wykonywane specjalnie dla ZSRR przez GZI w latach pięćdziesiątych na podstawie archiwaliów międzywojennych.

Dopiero w roku 1956 pracownicy CAW zajęli się aktami pozostawionymi w We-sołej. Szef CAW wytypował komisję w składzie: mjr Juliusz Malczewski (przewodniczący), por. Artur Wantuch, por. Franciszek Parys, kustosz mgr Piotr Stawecki, kustosz mgr Mieczysław Wrzosek, archiwiści: Zofia Cybulska, Elżbieta Dąbrowska, Jerzy Jankowski (skład komisji ulegał później kilkakrotnym zmianom). Komisja miała zająć się brakowaniem „rozsyphu” wojskowych materiałów archiwalnych z okresu międzywojennego na podstawie instrukcji metodycznej opracowanej przez oddział naukowo-archiwalny CAW⁵⁶. Wokół pracy komisji przez lata narosły mity, nie mówiąc już o tym, że brakowanie akt przed rozpoczęciem prac porządkowo-inwentaryzacyjnych, wzbudzało kontrowersje już w tamtym okresie⁵⁷. Oskarżono wtedy członków komisji o niekompetencję i brakowanie cennych akt⁵⁸. Rzeczywiście oprócz mgr. Staweckiego i mgr. Wrzosa, historyków i archiwistów już z pewną praktyką, nikt nie posiadał wystarczających umiejętności, aby w prawidłowy sposób oceniać wartość akt. Mjr Horszyński w liście do szefa Sztabu Generalnego stwierdził, że zniszczono wtedy zespół akt 2. Dywizji Strzelców Pieszych i akta powstań śląskich, które są w CAW do chwili obecnej. Wiadomo, że wiele cennych akt ocalono dzięki obecności kustoszy: Staweckiego i Wrzosa w komisji brakowania⁵⁹.

W CAW podjęto wtedy również akcję uzyskania informacji od żyjących, byłych pracowników przedwojennego AW na temat, co wywieziono do Rumunii we wrześniu 1939 roku, a co zostało w Warszawie, ale nie przyniosła ona oczekiwanych rezultatów⁶⁰. Według wyliczeń płk. Lewandowicza, w ciągu dziesięciu lat powojennych ze wszystkich ocalałych materiałów archiwalnych sprzed 1939 roku, do CAW trafiło około 30%, około 30% do CA MBP, około 10% rozproszono po różnych instytucjach wojskowych, pozostałe zaś 30% wyłączono na makulaturę⁶¹.

W 1956 roku, w ramach akcji scalania wojskowych materiałów archiwalnych minister ON wydał zarządzenie, w którym polecił, że: *wojskowe materiały archiwalne znajdujące się w posiadaniu archiwów państwowych podległych zarządowi Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych i innych naczelných organów*

⁵⁶ Instrukcja metodyczna o brakowaniu rozsyphu wojskowych materiałów archiwalnych z okresu międzywojennego z 11.04.1956 r. CAW, spis 473/58, t. 6, k. 27-28.

⁵⁷ Relacja prof. Piotra Staweckiego.

⁵⁸ Meldunek mjr. Horszyńskiego do Sztabu Gen. z 15.12.1956 r. CAW, spis Sztabu Gen. nr 805, t. 6, k. 281. Odpowiedź płk. Lewandowicza na zarzuty mjr. Horszyńskiego. CAW, spis 473/58, t. 6, k. 197-201.

⁵⁹ P. Stawecki w relacji podał, że zamierzano wybrakować m.in. dokumentację Rady Administracyjnej Państwowych Wytwórni Uzbrojenia, którą dzięki jego interwencji pozostawiono. Takich przykładów było więcej.

⁶⁰ Wysłano pisma do Kaliksta Morawskiego, Wacława Zawadzkiego, Haliny Sabokowej, Jadwigi Hałowskiej i Leopolda Wierzbickiego. Odpowiedzi udzielili K. Morawski i W. Zawadzki, ale nie wniosły one żadnych informacji, a K. Morawski wręcz stwierdził, że w Forcie Legionów znajdowała się bezwartościowa makulatura. Korespondencja CAW z wymienionymi osobami. CAW, spis 563/60, t. 10, k. 1-6, 32.

⁶¹ Ocena stanu materiałów archiwalnych sprzed 1939 r. dokonana przez płk. Lewandowicza na dzień 1.01.1957 r. CAW, spis 473/58, t. 6, k. 186.

*administracji państwowej, instytucji lub organizacji — podlegają przekazaniu archiwom wojskowym*⁶².

W oparciu o to zarządzenie płk Lewandowicz rozpoczął zabiegi o ściągnięcie do archiwum akt wojskowych z okresu międzywojennego, które w różny sposób uległy rozproszeniu po 1945 roku. Pierwszym krokiem było wystosowanie pism do kierownika archiwum Komitetu do Spraw Bezpieczeństwa Publicznego i Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych w sprawie przekazania do CAW wojskowych materiałów archiwalnych z okresu międzywojennego przechowywanych w archiwum tego Komitetu i archiwum Wydziału Historii Partii KC PZPR. Materiały te pochodziły ze zbiorów przedwojennego AW, a odzyskanie ich było utrudnione ponieważ wymienione archiwa były tzw. archiwami wydzielonymi i nie było aktów prawnych regulujących sprawy gromadzenia przez nie zasobu archiwalnego⁶³.

W roku 1957 udało się ściągnąć do CAW część archiwaliów międzywojennych m.in. przechowywane przed 1949 rokiem w Oliwie, regulaminy, instrukcje i inne akta z lat 1922-1939 (z Zarządu X Sztabu Gen.); dokumenty Oddziału II Sztabu Gen., frontów i armii z lat 1919-21, żandarmerii z lat 1918-1939, Związku Strzeleckiego, akta ewidencyjne Związku Powstańców Wielkopolskich (z CA MBP); ulotki i odezwy z lat 1914-1933 (z archiwum Wydziału Historii Partii KC PZPR); akta obozu dla internowanych w Strzałkowie (z Wojewódzkiego Archiwum Państwowego — WAP, w Poznaniu)⁶⁴. W tym samym roku do CAW trafiły różne akta MSWojsk. z lat 1919-1939, które Związek Radziecki wraz z innymi aktami polskimi przekazał do Archiwum Akt Nowych⁶⁵. Niepowodzeniem natomiast skończyły się starania płk. Lewandowicza o zwrot akt Korpusu Ochrony Pogranicza przez CA MSW. Jak wcześniej wspomniano trafiły tam one na mocy decyzji komisji z 1950 roku, a w 1957 r. przekazano je w całości do archiwum Wojsk Ochrony Pogranicza w Kętrzynie, gdzie pozostają do chwili obecnej⁶⁶. Ponadto CAW przekazało do tego archiwum 54 mb akt KOP, które odnalazły się wśród innych dokumentów⁶⁷.

W drugiej połowie 1957 roku opracowano założenia do planowego scalania rozproszonych akt wojskowych, gdyż bez skompletowania zespołów niemożliwe było podjęcie prac przy naukowym ich opracowaniu. W pierwszym rzędzie akcja scalania

⁶² Paragraf 9. zarządzenia nr 04/MON z dnia 1.02.1956 r. *W sprawie organizacji i zakresu działania archiwów wojskowych oraz warunków korzystania z materiałów archiwalnych przez nie przechowywanych*. Dziennik Rozkazów Tajnych MON nr 5 z 20.03.1956 r. Na podstawie tego zarządzenia archiwa wojskowe miały przekazać akta nie wojskowe odpowiednim archiwom cywilnym, a CAW dodatkowo — wszystkie akta sprzed 1914 r. I tak CAW przekazało do AGAD m.in. akta osiemnastowieczne i mapy z XIX i XX wieku, akta 14. Brygady Częstochowskiej z lat 1898 — 1913, rozkazy i instrukcje rosyjskich władz wojskowych; do CA MBP — policyjne akta niemieckie. Sprawozdanie z działalności CAW w 1957 r. CAW, spis 518/59, t. 6, k. 85.

⁶³ Korespondencja szefa CAW z okresu 5 — 11.12.1956 r. CAW, spis 473 /58, t. 6, k. 105 — 110.

⁶⁴ Sprawozdanie z działalności CAW w 1957 roku. CAW, spis 518/59, t. 6, k. 82 — 83.

⁶⁵ Była to prawdopodobnie część akt zagarniętych przez Armię Czerwoną w 1945 roku.

⁶⁶ W dokumentach nie ma wzmianki, kto o tym zdecydował. Pismo płk. Lewandowicza do NDAP z 28.06.1957 r. CAW, spis 518/59, t. 4, k. 155-156.

⁶⁷ Sprawozdanie z pracy I Wydziału CAW za 1958 r. CAW, spis 563/60, t. 6, k. 51.

miała dotyczyć właśnie akt międzywojennych i najpierw miał być opracowany dokładny wykaz archiwów, instytucji i zakładów, do których w latach 1945-54 przekazywano te akta oraz ich wykaz. Ponadto wiadomo było już wtedy, że część archiwaliów międzywojennych znajduje się poza granicami Polski (choć sędzono – mylnie – że są one w Niemczech Zachodnich i Austrii), wobec czego postulowano opracowanie informacji o rodzajach i ilości tych akt, aby w razie wystąpienia odpowiednich warunków, wystąpić o ich rewindykację⁶⁸.

CA MBP w latach następnych sukcesywnie przekazywało do CAW archiwalia sprzed 1939 roku: w 1958 roku — zbiór gen. Mariana Kukiela i gen. Aleksandra Łuczyńskiego⁶⁹, akta Biura Personalnego MSWojsk.⁷⁰; w 1959 roku — dzienniki personalne z lat 1919-1939, teczki personalne oficerów, podoficerów i pracowników cywilnych wojska sprzed 1939 r. (280 566 sztuk) oraz akta odznaczeniowe sprzed 1939 roku, albumy ewidencyjne absolwentów Wyższej Szkoły Wojennej (WSWoj.)⁷¹; w 1960 roku — akta Oficerskich Sądów Honorowych⁷²; w 1966 r. — akta Departamentu Sprawiedliwości za lata 1919-1936, akta sądów wojskowych z lat 1919-1938 oraz kartotekę do nich⁷³.

Akta Departamentu Uzbrojenia i Sztabu Komitetu Obrony Rzeczypospolitej przekazał Zespół Wojskowy Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego (PKPG) w 1958 roku⁷⁴.

Z Archiwum Akt Nowych (AAN) trafiły do CAW w 1959 r. i 1960 r. akta Przynależności Wojskowej i Wychowania Fizycznego z lat 1927-1939⁷⁵, archiwum Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej przekazało akta personalne emerytów wojskowych z lat 1914-1939⁷⁶.

W ramach scalania zasobu archiwalnego z okresu międzywojennego podjęto również akcję zdobywania wiadomości od pracowników przedwojennego AW i Wojskowego Biura Historycznego, ale nie przyniosła ona spodziewanych wyników⁷⁷.

⁶⁸ Założenia do perspektywicznego planu prac archiwalnych w CAW z 27.09.1957 r. Tamże, t. 4, k. 61-68.

⁶⁹ Zbiór gen. M. Kukiela to dokumenty osobiste, zebrane przez niego materiały historyczne, rękopisy opracowań i wykładów oraz książki. Zbiór gen. A. Łuczyńskiego to opracowania nt. historii Legionów Polskich.

⁷⁰ Sprawozdanie z pracy CAW w 1958 r. CAW, spis 586/61, t. 6, k. 68.

⁷¹ Sprawozdanie z pracy CAW w 1959 r. CAW, spis 783/62, t. 6, k. 58-59.

⁷² Sprawozdanie z pracy CAW w 1960 r. CAW, spis 848 /63, t. 6, k. 6.

⁷³ Sprawozdanie z pracy wydziału ewidencji i przechowywania akt CAW w 1966 r. CAW, spis 1354/68, t. 7, k. 36.

⁷⁴ Sprawozdanie z pracy CAW w 1958 r. CAW, spis 586/61, t. 6, k. 69.

⁷⁵ Część z tych akt była to prawdopodobnie partia rewindykowana z ZSRR, którą w maju 1959 r. odebrał z AAN przedstawiciel CAW, ppłk L. Teter. Tamże, t. 10, k. 11. Sprawozdanie z pracy CAW w 1959 r. CAW, spis 783/62, t. 6, k. 59.

⁷⁶ Sprawozdanie z pracy CAW w 1960 r. CAW, spis 848/63, t. 6, k. 7.

⁷⁷ M.in. zwrócono się do b. pracownika WBH, kpt. rez. Hugona Zielińskiego, który obiecał dostarczyć informacje dot. m.in. losów akt AW ewakuowanych z Warszawy w 1939 r., akt wytworzonych w Rumunii, akt obozów jenieckich w Niemczech i innych, ale bez rezultatu. Pismo szefa archiwum do H. Zielińskiego i jego odpowiedź z okresu 10 - 12. 12. 1959 r. CAW, spis 586/61, t. 4, k. 115, 137. H. Zieliński złożył na ten temat relację dopiero w maju 1962 roku — jest przechowywana w WIH. Por. rozdz. III, przyp. 8.

W 1963 roku kolejne instytucje przekazały 120 j.a. z lat 1914-1939⁷⁸, a w roku następnym — w ramach akcji rewindykacyjnej akt polskich z ZSRR — do CAW wróciła duża partia archiwaliów międzywojennych, wywiezionych w 1945 roku⁷⁹. Było to 154 mb akt m.in. następujących instytucji: Ministerstwa Spraw Wojskowych, Sztabu Generalnego, Biura Informacji przy GISZ, różnych DOK, Polowej Kurii Biskupiej, NDWP, różnych jednostek żandarmerii, KOP, WBH, WIG, Oddziału II Sztabu Gen. i jego ekspozytur, WSWoj.⁸⁰. Rewindykacja odbywała się za pośrednictwem Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych (NDAP), która jeszcze w 1965 i 1969 roku przekazała resztę akt wojskowych do CAW.

Akta, regulaminy i instrukcje z okresu międzywojennego przekazywały do CAW także instytucje, które wypożyczyły je z Oliwy w latach czterdziestych: Zarząd Techniczny Sztabu Gen., Szefostwo Wojskowej Służby Wewnętrznej.

W ramach scalania zasobu do CAW trafiły akta 3. i 9. pp Legionów przekazane przez Polskie Towarzystwo Historyczne w 1966 r.⁸¹, Komitetu Obrony RP z lat 1922-38 z AAN⁸².

W 1974 roku podjęto jeszcze jedną próbę odzyskania akt przedwojennych z CA MSW. Na pytanie, czy tamtejsze archiwum posiada akta z konkretnych, wymienionych w piśmie zespołów, dyrektor CA MSW, płk Jan Zabawski odpowiedział wymijająco: *CA MSW nie dysponuje materiałami archiwalnymi, które mogłyby być przekazane do CAW*⁸³. W 1987 roku natomiast, kiedy kierownictwo CA MSW zaproponowało przekazanie akt wojskowych z okresu międzywojennego, nie zgodził się na to ówczesny szef CAW, płk Sitkowski⁸⁴. Dopiero od roku 1989 na polecenie przełożonych przyjęto ponad 500 mb. materiałów archiwalnych z CA MSW, w tym i akta sprzed 1939 r. (m.in. Oddziału II Sztabu Gen., akta personalne oficerów, głównie Oddziału II i KOP).

⁷⁸ Były to NDAP, Wojskowy Instytut Historyczny w Budapeszcie, CA MSW, Muzeum WP, Główny Inspektorat Szkolenia. Sprawozdanie z pracy CAW w 1963 r. CAW, spis 1166/66, t. 6, k. 30.

⁷⁹ Sprawozdanie z działalności CAW w 1964 r. CAW, spis 1257/67, t. 6, k. 8. Charakterystyka tych akt: B. Woszczyński, *Akta wojskowe otrzymane ze Związku Radzieckiego* [w:] "Archeion" 1965, t. 42, s. 217-228.

⁸⁰ Była to ostatnia rewindykacja akt polskich z ZSRR. Kiedy w 1992 r. w Moskwie rozpoczęła działalność polska Wojskowa Komisja Archiwalna, odnalazła w OPZH-D tzw. „fond polski”, do którego należą polskie akta wojskowe sprzed 1939 roku w ilości 9177 j.a. Zgodnie z zasadami archiwalnymi podlegają one rewindykacji, ale zostały wykonane ich kserokopie, które uzupełniają niekompletne zespoły akt w CAW.

⁸¹ Sprawozdanie z pracy wydziału ewidencji za 1966 r., CAW, spis 1354/68, t. 7, k. 36.

⁸² Sprawozdanie z pracy CAW w 1966 r. CAW, spis 1526/73, t. 33, k. 7.

⁸³ Pismo szefa CAW z dn. 27.03.1974 r. i odpowiedź na nie. CAW, spis 1596/76, t. 7, k. 21-22.

⁸⁴ Relacja Jędrzeja Tucholskiego.

**Wielkość zasobu akt wojskowych sprzed 1939 roku w CAW
w latach 1957-1974.**

(mierzona w metrach bieżących po uwzględnieniu wpływów i brakowania).

1957	3000
1958	3456
1959	3510
1960	4527
1961	4654
1962	4619
1963	4466
1964	4371
1965	3880
1966	3925
1967	4049
1968	4050
1969	3960
1970	3960
1971	3962
1973	3965
1974	3966

Daty uwzględnione w powyższej tabeli wynikają z faktu, że przed rokiem 1957 mierzono akta przedwojenne w metrach sześciennych, natomiast rok 1974 był ostatnim rokiem, kiedy oddzielnie mierzono każdą część zasobu, później podawano tylko ogólną ilość akt CAW. Było to spowodowane tym, że w zasadzie napływały tylko akta wytworzone po 1945 roku, stan pozostałych działów nie ulegał istotnym zmianom. Z tabeli wyraźnie widać, że w okresie intensywnych starań o ściągnięcie do CAW akt z lat 1918-1939, czyli aż do 1964 roku wielkość ich systematycznie się zwiększała. Właśnie w połowie lat sześćdziesiątych przystąpiono do planowego opracowywania tych dokumentów, stąd znaczne zmniejszenie wielkości tego działu aktowego. Wynikało to z wyłączenia na makulaturę materiałów uznanych za bezwartościowe. Było ich bardzo dużo — trzeba przypomnieć, że stan ten spowodowany był tym, że przed wybuchem wojny nie brakowało dokumentów w kancelariach i składnicach akt ponieważ instrukcja archiwalna weszła w życie dopiero z dniem 1 stycznia 1939 roku. Różnice w wielkości zasobu w latach następnych mogą wynikać z niedokładności podczas mierzenia

lub przyjmowania innych kryteriów — czasami doliczano do akt także kolekcję instrukcji i regulaminów przedwojennych.

Akta Wojska Polskiego wytworzone po 1943 r. Jak wspomniano wcześniej nowo zorganizowane CAW otrzymało, przydzielone protokołem komisji z 1950 roku, akta Wojska Polskiego z lat 1943-1945, które po likwidacji archiwum w Oliwie przechowywano w Archiwum GZI. W pierwszej partii, którą przyjęli przedstawiciele CAW: mjr Władysław Skoczeń i por. Kazimierz Szafaryn, były dokumenty szpitali polowych i akta gospodarczo-finansowe jednostek wojskowych z okresu wojny.

Z początku nie prowadzono planowego przyjmowania dokumentów archiwalnych z kancelarii jednostek i instytucji. W dziedzinie gromadzenia i kształtowania wojskowego zasobu archiwalnego panował całkowity chaos. Było to w dużej mierze spowodowane brakiem planowego działania szefa archiwum, ppłk. Dąbrowskiego. Dokumentację bojowo-operacyjną przekazywano do Oddziału Historycznego Sztabu Generalnego drogą rozkazów i zarządzeń odgórnych, dokumenty ewidencyjne zostawały w kancelariach, tylko niewielkie ilości akt o charakterze gospodarczym przysyłano do CAW. Natomiast tutaj z całkowitą biernością podchodzono do tego faktu i rejestrowano wpływy w kolejnych protokołach zdawczo-odbiorczych. Nie było natomiast starań o to, aby zabezpieczyć wszystkie akta o wartości historycznej. W wielu kancelariach (sądząc po brakach akt) zniszczono materiały archiwalne, o których sądzono, że są bezwartościowe, ponieważ CAW się nimi nie interesowało. Sprawę zdawania akt do CAW regulował wprawdzie rozkaz nr 30 MON z 16 czerwca 1951 r.⁸⁵, ale nie był on realizowany przez twórców akt, ani konsekwentnie egzekwowany przez kierownictwo CAW.

Wykonując powyższy rozkaz, w zasadzie tylko niektóre dowództwa okręgów wojskowych przekazały w 1952 roku akta kategorii A wytworzone przed 1945 rokiem, które od 1947 roku znajdowały się w archiwach okręgowych.

W CAW wykazano pewną troskę o akta, kiedy opracowano w 1952 roku projekt zarządzenia w sprawie uporządkowania materiałów archiwalnych⁸⁶. W uzasadnieniu podano, że niektóre jednostki wojskowe, albo pojedyncze osoby zatrzymują, ukrywają lub przywłaszczają sobie dokumenty, wypożyczają akta z archiwów okręgowych z pominięciem CAW. W wyniku takiej dowolności postępowania z dokumentacją CAW dotąd nie miało wszystkich akt szpitalnych ani wykazu składnic akt. Sytuacja taka wręcz uniemożliwiała pracę archiwum, szczególnie w zakresie załatwiania spraw poświadczeniowych, ale inicjatywa CAW skończyła się na projekcie zarządzenia.

Przełomowym momentem w dziejach kształtowania zasobu był rok 1953. Zmiana podporządkowania służbowego archiwum i wyjście ze struktur Oddziału XI Wojskowo-

⁸⁵ Dziennik Rozkazów MON nr 10 z 25.06.1951 r.

⁸⁶ Projekt zarządzenia z 18.12.1952 r. CAW, spis 22/54, t. 27, k. 3-5.

Historycznego Sztabu Generalnego umożliwiło przygotowanie planowego scalania akt Wojska Polskiego z okresu wojny. W 1953 roku doszło do włączenia zasobu Archiwum Wojskowo-Historycznego Oddziału XI do CAW⁸⁷, mimo iż fizyczne przemieszczenie akt nastąpiło dopiero w 1956 roku⁸⁸. Tym samym dokumenty bojowo-operacyjne stały się częścią zasobu CAW i została zlikwidowana istniejąca od 1945 roku dwutorowość w gromadzeniu akt wojskowych i rozbicie zespołów archiwalnych. Od 1954 roku rozpoczęto planowe scalanie wojskowego zasobu archiwalnego z okresu wojny. Uzasadnienie tych działań było zgodne z duchem epoki i podkreślenia najważniejszych wtedy czynników: *dopiero potrzeby życia — kwerenda dla historiografii radzieckiej, Instytutu Nauk Społecznych przy KC PZPR wysunęły konieczność scalenia wojskowego zasobu archiwalnego*⁸⁹, ale przyniosło wymierne korzyści.

Na działalność CAW w zakresie przyjmowania akt miały zasadniczy wpływ zmiany organizacyjne w Wojsku Polskim zachodzące już od 1949 roku. W sześcioletnim planie rozwoju wojska przewidziano zmniejszenie liczby okręgów wojskowych z sześciu do czterech (w 1949 roku rozformowano DOW III — Poznański i DOW VII — Lubelski), a w 1953 roku rozformowano DOW V — Krakowski⁹⁰. W konsekwencji przed CAW stało zadanie przejęcia zasobów archiwalnych zgromadzonych przez archiwa rozformowanych okręgów wojskowych⁹¹. Oprócz tego rozpoczęto akcję ściągania wszystkich akt Wojska Polskiego z lat 1943-1945. Wykonując rozkaz zastępcy szefa Sztabu Gen., gen. Bronisława Pigarewicza z 14 października 1954 r. w sprawie scalenia materiałów archiwalnych z okresu wojny⁹², pracownicy CAW dokonywali inspekcji kancelarii jednostek i akta powyższe kierowali bezpośrednio do archiwum, a z lat 1946-1949 do właściwych terenowych archiwów wojskowych⁹³. W wyniku tylko tej akcji do CAW trafiło ponad 6 tysięcy teczek akt o wartości historycznej. Przy okazji stwierdzono, że wiele instytucji (często wyższego szczebla np. dowództwa rodzajów wojsk) ściągnęło do siebie z jednostek część wartościowych akt, co spowodowało przypuszczenie, że pozostałe dokumenty są niepotrzebne i wskutek tego często je niszczone w kancelariach tych jednostek. Ogółem w 1954 roku do CAW przyjęto prawie 90 000 j.a. akt Wojska Polskiego wytworzonych po 1943 roku.

⁸⁷ Do CAW przekazano 7411 j.a. Sprawozdanie z działalności CAW za 1953 rok. CAW, spis 391/56, t. 22, k. 13-15.

⁸⁸ Z powodu braku miejsca w forcie Sokolnickiego akta te przez kilka lat przechowywano i udostępniano w pomieszczeniach Sztabu Gen. przy ul. Rakowieckiej. Bardzo intensywne wykorzystywanie akt, a przy tym ich niszczenie i brak konserwacji oraz faktyczne pozostawanie poza opieką CAW spowodowały przeniesienie ich do wygospodarowanych miejsc w magazynach głównych (zadecydowała też konieczność zwolnienia pomieszczeń przy ul. Rakowieckiej). Pismo szefa CAW do szefa Sztabu Gen. z 10.10.1956 r. i odrębna dekretacja gen. Pigarewicza. CAW, spis 473/58, t. 6, k. 92-93.

⁸⁹ Sprawozdanie z działalności CAW w 1954 r. CAW, spis 436/57, t. 13, k. 19.

⁹⁰ Grot, Konecki, Nalepa, *Pokojowe dzieje...*, op. cit., s. 54-62.

⁹¹ Akta z archiwum DOW III i DOW VII przekazywano partiami, zaś z archiwum DOW V jednorazowo w sierpniu 1954 r.

⁹² Rozkazu nie odnaleziono w zespole akt CAW i Sztabu Gen. Wspomina o nim szef archiwum w meldunku o wykonaniu rozkazu. CAW, spis 436/57, t. 20, k. 109.

⁹³ Przy okazji tych kontroli stwierdzono, że w kancelariach wielu jednostek akta nie były ujęte na ewidencji, a często samowolnie niszczone bez wiedzy i zgody CAW.

Scalanie zasobu archiwalnego Wojska Polskiego z lat 1943-1945 prowadzono jeszcze przez następny rok i przyjęto kolejne 10 000 j.a., które włączono do poszczególnych zespołów⁹⁴. Akcją scalania objęto również wojskową służbę sprawiedliwości, do tej pory pozostającą poza zasięgiem działania archiwów wojskowych. Na mocy zarządzenia nr 06/55 wydanego przez szefa Zarządu Sądownictwa Wojskowego, płk. Oskara Karlinera, zdano do CAW akta sądowe z lat 1943-1945⁹⁵.

Do końca 1957 roku w zasadzie zakończono scalanie materiałów archiwalnych WP z okresu wojny, co było niezbędne, aby przystąpić do całkowitej inwentaryzacji zespołów ich opracowywania i udostępniania⁹⁶.

Wspomniane wcześniej zarządzenie MON nr 04 z 1 lutego 1956 roku, w którym ustalono, że wojskowe materiały przechowywane w archiwach, instytucjach i organizacjach cywilnych winny być przekazywane do archiwów wojskowych sprawiło, że wróciła⁹⁷ kwestia akt departamentów wojskowych ministerstw, Zespołu Wojskowego Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego, studiów wojskowych przy wyższych uczelniach, Ligi Przyjaciół Żołnierza, Powszechnej Organizacji „Służba Polsce”⁹⁸. W powyższym zarządzeniu akta te zaliczono do wojskowych materiałów archiwalnych.

Akta biur (zespołów, departamentów, wydziałów) wojskowych naczelnich organów administracji wojskowej zaliczono do wojskowych materiałów archiwalnych co okazało się przedmiotem sporu. Kilka miesięcy po ukazaniu się zarządzenia MON Prezes Rady Ministrów wydał inne, zgodnie z którym akta powyższych instytucji należało przekazywać do AAN, w którym miał zostać utworzony specjalny oddział dla ich przechowywania⁹⁹. Nastąpiła wielomiesięczna wymiana korespondencji między CAW, NDAP, Biurem Prawnym MON, aby zlikwidować sprzeczne akty prawne. Szef CAW zdecydowanie zabiegał, aby akta te znalazły się w CAW. Argumentem najważniejszym okazał się fakt, że były to przede wszystkim dokumenty związane z mobilizacją i obronnością państwa i jako takie winny być nadzorowane przez wojskową służbę archiwalną, co do dzisiaj jest wykonywane.

⁹⁴ W celu wyegzekwowania przekazywania akt do CAW szef Sztabu Gen. wydał zarządzenie nr 0107/Sztab z 18.11.1955 r. — *W sprawie przekazania materiałów archiwalnych*: „p. 1. Wszystkie jednostki i instytucje wojskowe w terminie do dnia 31 grudnia 1955 roku przekażą bez wydzielania do zniszczenia wszystkie posiadane akta, księgi i dokumenty spraw zakończonych z okresu do 31 grudnia 1949 r. do właściwych archiwów wojskowych.

p. 2. W szczególności zdaniu do archiwów wojskowych podlegają: a) wszystkie akta, księgi, dokumenty, mapy, szkice, zestawienia, kroniki (historie) jednostek, protokoły zdawczo-odbiorcze akt itp. z okresu 1943-1945; b) wszelkie materiały wojskowe i cywilne sprzed 1943 r. zarówno polskie jak i państw ościennych np. akta polskie z okresu międzywojennego, organizacji podziemnych z okresu okupacji, państw zaborczych lub hitlerowskie itp.” CAW, spis 518/59, t. 4, k. 120.

⁹⁵ Zarządzenie nr 06/55 z 8.06.1955 r. CAW, spis 436/57, t. 20, k. 62.

⁹⁶ Pojedyncze jednostki archiwalne wytworzone w latach 1943 — 45 sporadycznie przekazywano do CAW i w latach późniejszych. W 1972 roku Archiwum Ministerstwa Obrony ZSRR przekazało 2 pudełka mikrofilmów akt Wojska Polskiego z lat 1943 — 45, których oryginały przechowuje do chwili obecnej. (Ich kserokopie od 1992 r. wykonała częściowo Wojskowa Komisja Archiwalna). Sprawozdanie z pracy CAW w 1972 r. CAW, spis 1554/74, t. 6, k. 36.

⁹⁷ Pierwszy raz pojawiła się w 1953 roku, ale wtedy kierownictwo CAW nie było tym zainteresowane.

⁹⁸ Akta PO „Służba Polsce” ostatecznie znalazły się w Archiwum Akt Nowych.

⁹⁹ Zarządzenie nr 290 Prezesa Rady Ministrów z dn. 22.10.1956 r. w sprawie zabezpieczenia i przechowywania materiałów archiwalnych komórek wojskowych resortów cywilnych. CAW, spis 586/61, t. 4, k. 52.

Przy okazji przejścia pod nadzór CAW akt biur, zespołów i wydziałów wojskowych naczelných organów administracji państwowej, pojawiła się kwestia objęcia takim samym nadzorem akt niektórych zakładów produkujących dla potrzeb sił zbrojnych. Inicjatywa szefa CAW w powyższej sprawie spotkała się z aprobatą dyrektora departamentu IV Komisji Planowania przy Radzie Ministrów, który przedstawił wykaz zakładów proponowanych do przekazania pod nadzór archiwalny CAW¹⁰⁰.

Od roku 1955 w miarę regularnie instytucje i jednostki oraz podległe archiwa przekazywały akta wojskowe wytworzone po 1945 roku. Wśród większych dopływów akt po roku 1955 należy odnotować przyjęcie dokumentacji Wojskowego Korpusu Górniczego (w roku 1957 i 1959), akt PKPG (które przekazywano w latach 1962-1970), a w roku 1970 przejście w całości zasobu archiwum Sztabu Generalnego, które do tej chwili tylko merytorycznie podlegało CAW¹⁰¹.

W 1974 roku pojawił się problem przejścia przez CAW dużej partii akt z rozwiązanego archiwum b. Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego i Komendy Głównej Terenowej Obrony Przeciwlotniczej z lat 1945-1965 (około 35 000 j.a. — 1100 mb akt). Akta te były częścią wojskowego zasobu archiwalnego, a po ich skontrolowaniu pracownicy CAW stwierdzili, że posiadają wartość historyczną i powinny w całości trafić do CAW¹⁰² — co nastąpiło w najbliższych latach¹⁰³.

Od roku 1975 CAW zaprzestało regularnego przyjmowania akt powojennych WP, nawet tych o wartości historycznej, co spowodowane było brakiem powierzchni magazynowej. Natomiast ten stan to skutek ściągania do CAW wszystkich akt bez względu na ich wartość (co potwierdziło się podczas wykonywania skontrum zasobu w roku 1986 i zakwalifikowaniem do zniszczenia 54 744 teczek dokumentacji niearchiwalnej¹⁰⁴). Od 1975 roku więc dokumentacja z kancelarii jednostek i instytucji wojskowych trafiała do terenowych archiwów wojskowych, które w latach 1975-85 przyjęły ponad 10 000 mb akt¹⁰⁵. Do CAW przekazano niewielkie ilości akt z departamentów spraw obronnych urzędów administracji państwowej i dość regularnie przekazywano teczki akt personalnych oficerów WP z Departamentu Kadr MON. W pojedynczych przypadkach ściągano akta opracowywanych zespołów archiwalnych z lat 1945-1950, które przechowywały archiwa terenowe.

Z tabeli widać, jak sukcesywnie narastał zasób aktowy wytworzony przez Wojsko Polskie po 1943 roku. Chociaż niejednokrotnie wpływy akt były znaczne, to ogólna wielkość zasobu nie ulegała większym zmianom, co spowodowane było prowadzeniem równoczesnej akcji brakowania dokumentacji niearchiwalnej. Nie udało się na podstawie

¹⁰⁰ Korespondencja w tej sprawie i wykaz zakładów z dn. 30.04.65 r. — 9.02.66 r. CAW, spis 1354/68, t. 4, k. 6-17.

¹⁰¹ Przyjęto 44 600 j.a. (1475 mb akt). Zarządzenie szefa Sztabu Gen. nr 75/Sztab z 29.08.1970 r. CAW, spis 1509/72, t. 5, k. 12.

¹⁰² Pismo szefa CAW do zastępcy szefa Sztabu Gen. z 26.03.1974 r. CAW, spis 1586/76, t. 5, k. 1.

¹⁰³ W roku 1975 i 1976.

¹⁰⁴ Sprawozdania z działalności CAW w roku 1986 i 1987. CAW, spis 1837/94, t. 12, k. 63, 178.

¹⁰⁵ Zasób archiwów terenowych w 1985 roku wynosił 40 043 mb akt (w 1975 r. - 28 720 mb). Informacja o materiałach archiwalnych LWP, czerwiec 1985. CAW, spis 1702/91, t. 2, k. 296.

zachowanych dokumentów odtworzyć dokładnych ilości brakowanych akt z tego okresu, ponieważ liczby te były podawane łącznie z liczbą wybrakowanych akt międzywojennych.

**Narastanie zasobu archiwalnego WP utworzonego po 1943 roku
w latach 1954-1985 ¹⁰⁶ (stan zasobu na 1.01.)**

<i>rok</i>	<i>j.a.</i>	<i>mb</i>
1954	172 066	brak danych
1955	175 543	b.d.
1956	249 622	b.d.
1957	257 896	b.d.
1958	284 968	4 380
1959	318 764	5 022
1960	341 417	5 503
1961	336 549	5 375
1962	384 386	5 033
1963	390 013	5 180
1964	377 154	4 817
1965	334 509	5 279
1966	341 781	5 401
1967	364 511	6 057
1968	374 193	6 262
1969	377 414	6 257
1970	381 639	6 321
1971	433 870	7 915

¹⁰⁶ Opracowano na podstawie rocznych sprawozdań z działalności CAW. Od roku 1975 zaprzestano podawania w sprawozdaniach szczegółowych informacji o narastaniu zasobu CAW, stąd brak danych aż do 1985 r., kiedy znów pojawiła się informacja o ilości akt WP utworzonych po 1943 roku.

1972	439 903	7 977
1973	382 105	8 635
1974	393 211	8 831
1985	b.d.	9 128

* Stan zasobu był obliczany po wpłynięciu akt i brakowaniu. Brak danych w niektórych rubrykach wynika z niekompletnego materiału statystycznego w sprawozdawczości archiwum.

Oprócz omówionych wyżej dwóch zasadniczych części zasobu CAW w jego skład wchodzi także inne grupy archiwaliów, chociaż nieporównanie mniejsze objętościowo. Jedną z nich jest dokumentacja z okresu kampanii wrześniowej. Dokumentacja ta jest sztucznie utworzonym zbiorem, na który składają się nieliczne akta odnalezione w kraju, dokumenty odzyskane w ramach akcji rewindykacyjnej z ZSRR w 1964 roku oraz źródła wtórne: relacje i odpisy. Pierwsze dokumenty z kampanii wrześniowej trafiły do CAW wraz z aktami b. archiwum Oddziału XI Sztabu Gen. w 1953 roku¹⁰⁷. W 1959 roku CAW podjęło akcję zbierania dokumentów z września 1939 roku i informacji o miejscu ich ewentualnego ukrycia. Mimo ogłoszenia komunikatu w prasie i radiu, odzew był nikły. W aktach kancelaryjnych CAW odnaleziono tylko informację z 1964 roku o bezskutecznym poszukiwaniu akt 1 Pułku Lotnictwa Myśliwskiego zakopanych w okolicach Hrubieszowa oraz o przekazaniu przez Dowództwo Brygady Saperów z Kazunia akt 4. Pułku Piechoty Legionów, wykopanych na terenie jednostki¹⁰⁸. Podobne poszukiwania prowadził w 1970 roku w Małogoszczy mjr Kazimierz Bar, a w Kutnie i Łęczycy ppłk Lucjan Teter¹⁰⁹.

Gros dokumentów z tego okresu to akta rewindykowane w 1964 roku z ZSRR, a wśród nich rozkazy naczelnych władz wojskowych z pierwszych dni września i prawie kompletne akta Dowództwa Obrony Warszawy¹¹⁰. Relacje będące uzupełnieniem oryginalnych dokumentów zgromadzono w wyniku akcji prowadzonej przez Wojskowe Biuro Historyczne w latach czterdziestych po zakończeniu wojny¹¹¹. Do CAW trafiły w 1953 roku i tu w dalszym ciągu zbierano napływające samorzutnie relacje i uzupełniano kolekcję akt z kampanii wrześniowej. W 1972 r. Archiwum Armii Ludowej b. NRD przekazało 2 rolki mikrofilmów dotyczących działań polskich jednostek wojskowych we wrześniu 1939 roku¹¹². Ponadto w CAW znalazły się dokumenty niemieckie z okresu wojny, wytworzone przez różne jednostki (Naczelne Dowództwo, 8 armia, 4. korpus, 228. dywizja piechoty, 32. dywizja piechoty), które odnaleziono

¹⁰⁷ Były to wykopane w 1946 i 1947 roku w Warszawie dokumenty sztabu Armii „Łódź”, Armii „Warszawa” i dowództwa 21 pp. CAW, P. Stawecki, M. Wrzosek, Wstęp do inwentarza *Kolekcji akt dotyczących kampanii wrześniowej 1939 r.*, s. 4-6.

¹⁰⁸ Rozkaz dzienny CAW nr 59 z 26.11.64 r. CAW, spis 1166/66, t. 9, k. 75. Sprawozdanie z działalności CAW w 1964 r. CAW, spis 1257/67, t. 6, k. 8.

¹⁰⁹ Kronika CAW, t. II, s. 4-5.

¹¹⁰ Patrz: B. Woszczyński, *Akta wojskowe...*, op. cit.

¹¹¹ Szerzej: Wstęp do inwentarza *Relacji i opracowań dotyczących kampanii wrześniowej*, s. 1-3.

¹¹² Sprawozdanie z działalności CAW w 1972 r. CAW, spis 1554/74, t. 6, k. 36.

w 1946 roku w Obornikach Śląskich i przysłano do CAW¹¹³. Oprócz tych niemieckich akt CAW posiada również inne materiały archiwalne jednostek i instytucji niemieckich z lat 1926-1945 w objętości 69,4 mb. które przekazała komenda MO w Szczecinie¹¹⁴.

Kolejną grupą dokumentów w CAW są akta polskich organizacji podziemnych z okresu okupacji. Już w 1954 wpłynęły do archiwum niewielkie ilości (ok. 5 mb) akt Gwardii Ludowej (GL) i Armii Ludowej (AL), Armii Krajowej (AK) i prasy konspiracyjnej zbierane przez okręgowe archiwa wojskowe oraz przekazane z archiwum Zarządu Wojskowo-Historycznego Sztabu Gen. dokumenty Armii Ludowej, Armii Krajowej, Batalionów Chłopskich (BCh) i Narodowych Sił Zbrojnych (NSZ) (przeważnie odpisy, ulotki i prasa podziemna). Oprócz CAW gromadzeniem tych materiałów zajmowało się Archiwum Wydziału Historii Partii KC PZPR, Archiwum MSW, Archiwum Naczelnego Komitetu Wykonawczego Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego (ZSL). Na podstawie zarządzenia MON nr 04 z dnia 1 lutego 1956 roku akta AL, AK, BCh i innych organizacji podziemnych weszły w skład wojskowych materiałów archiwalnych. Zanim jeszcze CAW podjęło akcję ich scalania, w Instytucie Historii Polskiej Akademii Nauk (IH PAN) zapadła decyzja o zgromadzeniu tych akt w Archiwum Akt Nowych jako bazy do pracy dla nowo utworzonego Zakładu Historii Okupacji i Ruchu Oporu wspomnianego IH PAN. Zaproponowano przy tym zmianę zarządzenia MON nr 04¹¹⁵, ale projekt ten nie miał dalszego biegu. W 1958 roku CAW ponownie wystąpiło z inicjatywą gromadzenia akt jednostek konspiracyjnych, znajdując poparcie swojego stanowiska w Wojskowym Biurze Historycznym¹¹⁶. Kolejną próbą w tej sprawie było pismo do dyrektora Zakładu Historii Partii przy KC PZPR w 1959 roku, informujące o ponownej akcji scalania akt i prośba o przekazanie do CAW m.in. akt Gwardii Ludowej, AL, kampanii wrześniowej, Polskiej Armii Ludowej, BCh, AK, Powstania Warszawskiego, NSZ, organizacji i instytucji Polski Podziemnej¹¹⁷. W odpowiedzi zaproponowano utrzymanie status quo posiadania materiałów archiwalnych o charakterze wojskowym przez archiwum Zakładu Historii Partii, ponieważ oddanie ich do CAW miałyby być równoznaczne z pozbawieniem historyków partyjnych bazy źródłowej¹¹⁸. Wydaje się, że szef CAW, wobec ówczesnej pozycji partii, zrezygnował z dalszego ubiegania się o te akta.

Jedną z części zasobu archiwalnego CAW stały się akta Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie. Złożyły się na nie: dokumenty 2. Dywizji Strzelców

¹¹³ M. Wrzosek, P. Stawecki, Wstęp do inwentarza *Kolekcji akt dotyczących kampanii wrześniowej 1939 roku*. CAW, mps, s. 8.

¹¹⁴ Notatka o aktach niemieckich przechowywanych w CAW na dz.12.10.1990 r. wykonana przez mjr. St. Sokoła (rękopis w posiadaniu autorki).

¹¹⁵ Meldunek szefa CAW do zastępcy szefa Sztabu Gen., gen. bryg. Z. Duszyńskiego z 21.03.1957 r. CAW, spis 518/59, t. 4, k. 30 — 32.

¹¹⁶ Korespondencja między CAW, WBH, i Sztabem Gen. w dn. 21.01 - 3.02.1958 r. CAW, spis 563/60, t. 4, k. 13, 19 - 26.

¹¹⁷ Pismo szefa CAW z 5.12.1959 r. CAW, spis 586/61, t. 4, k. 138.

¹¹⁸ Odpowiedź dyrektora Zakładu Historii Partii przy KC PZPR z 29.12.1960 r. CAW, spis 783/62, t. 4, k. 19 - 20.

Piesznych, które przekazało CA MBP (1794 j.a.) i Muzeum Wojska Polskiego (55 j.a.) w 1957 roku¹¹⁹; zeszyty ewidencyjne żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie (PSZ), które do CAW trafiły z CA MBP w 1957 i 1958 roku (65 857 sztuk)¹²⁰ oraz w 1966 roku (1334 sztuk)¹²¹, z Komendy MO woj. gdańskiego w 1959 roku (3075 sztuk)¹²², z Wojewódzkiej Komendy MO z Katowic w 1966 roku (2712 sztuk)¹²³. W zasobie archiwalnym CAW znajdują się także druki zwarte: regulaminy i instrukcje oraz kolekcja rozkazów z lat 1918-1939, regulaminy i rozkazy Wojska Polskiego od 1943 roku oraz druki urzędowe.

Jak już wcześniej wspomniano, po 1975 roku do CAW przekazywano tylko nieliczne partie akt. W 1989 roku i na początku lat dziewięćdziesiątych większe ich grupy trafiły w związku z akcją uzupełniania inwentarzy już istniejących oraz opracowywania nowych zespołów akt z okresu 1945-1956 — instytucji centralnych MON, Sztabu Generalnego, szefostw służb i dowództw rodzajów wojsk oraz dowództw okręgów wojskowych i dywizji piechoty. Z innych grup dokumentów należy wymienić akta grup operacyjnych z okresu stanu wojennego 1981-1983 oraz dokumentację Gabinetu Wojskowego Komitetu Obrony Kraju z Inspektoratu Obrony Terytorialnej Warszawskiego Okręgu Wojskowego, Komitetu Obrony Kraju z lat 1959-1987 z Biura Bezpieczeństwa Narodowego oraz materiały Głównego Zarządu Informacji MON z lat 1943-1957 przekazywane partiami przez Archiwum Szefostwa Wojskowych Służb Informacyjnych.

Na oddzielne, szersze omówienie zasługuje *Kolekcja Wojskowej Komisji Archiwalnej*, którą gromadzono w CAW w latach 1993-1997. Jest to zbiór kserokopii dokumentów wykonanych przez Wojskową Komisję Archiwalną (WKA) w archiwach państw b. ZSRR — Federacji Rosyjskiej, Białorusi, Litwy i Ukrainy obejmujący niezwykle szeroki zakres tematyczny¹²⁴. WKA została powołana decyzją ministra obrony narodowej z 29.06.1992 r. w celu rozpoznania, skopiowania i przekazania do CAW wszelkiej dokumentacji dotyczącej losów żołnierzy i formacji polskich na terytorium ZSRR w latach 1939-1947 oraz działań wojsk sowieckich na terenach polskich. W składzie WKA pod przewodnictwem płk. prof. Jana Pięty — ówczesnego zastępcy szefa zarządu Sztabu Generalnego, któremu podlegało CAW, znaleźli się historycy z Wojskowego Instytutu Historycznego, archiwiści z CAW oraz pracownicy dydaktyczno — naukowcy Instytutu Nauk Humanistycznych Akademii Obrony

¹¹⁹ Sprawozdanie z działalności CAW w 1957 r. CAW, spis 518/59, t. 6, k. 82 - 83.

¹²⁰ Tamże oraz sprawozdanie z działalności CAW w 1958 r. CAW, spis 586/61, t. 6, k. 68.

¹²¹ Sprawozdanie z działalności CAW w 1966 r. CAW, spis 1354/68, t. 7, k. 36.

¹²² Sprawozdanie z działalności CAW w 1959 r. CAW, spis 783/62, t. 6, k. 58.

¹²³ Sprawozdanie z działalności CAW w 1966 r. CAW, spis 1354/68, t. 7, k. 36.

¹²⁴ Pracę WKA w archiwach Rosji, Litwy, Białorusi i Ukrainy, szczegółową charakterystykę wszystkich archiwów oraz skopiowaną dokumentację szczegółowo omówiono przede wszystkim [w:] *Żołnierze polscy — więźniowie NKWD w latach 1939-1953*, oprac. pod red. J. Pięty, cz. I, Warszawa 1993; cz. II, Warszawa 1995; cz. III, Warszawa 1996; cz. IV, Warszawa 1996; cz. V, Warszawa 1997, wydawnictwo WKA; a także: J. Pięta, W. K. Roman, M. Szczurowski, *Polacy internowani na Litwie 1939-1940*, Warszawa 1997, wstęp. Por. także: *Inwentarz Kolekcji Wojskowej Komisji Archiwalnej*, oprac. W. K. Roman, Warszawa 1998.

Narodowej, a także pracownicy innych instytucji MON (Sztabu Gen., WAT, WAM). W pierwszej grupie, która organizowała pracę i rozpoczynała poszukiwania w archiwach był ówczesny zastępca szefa CAW ds. naukowych płk J. Ciesielski. W dalszej kolejności — oprócz płk. Jerzego Ciesielskiego — w pracach WKA z ramienia CAW brali udział: płk Andrzej Bartnik, ppłk Jan Szostak, ppłk Kazimierz Banaszek, ppłk Stanisław Sokół, dr Wanda K. Roman, mjr. Zygmunt Kozak, ppłk. Ryszard Masłowski, kmdr por. Waldemar Wójcik, kpt. Zdzisław G. Kowalski, kpt. Jacek Woyno, mgr Tadeusz Wawrzyński.

W latach 1992-1997 WKA wykonała ponad 1,1 mln stron kserokopii dokumentów, które przekazano do CAW. W dwóch podstawowych działach, z których składa się kolekcja znajdują się akta personalne i akta tzw. merytoryczne. Do akt personalnych należą m.in. teczki personalne polskich jeńców wojennych wziętych do niewoli przez Rosjan we wrześniu i październiku 1939 roku, teczki personalne Polaków wywożonych do obozów NKWD od połowy 1944 roku¹²⁵, teczki śledcze Polaków — członków polskiego podziemia na Wileńszczyźnie, teczki rodzin deportowanych na Syberię z Litwy w latach 1941-1952. Trudno — nawet w wielkim skrócie — scharakteryzować dokumenty należące do części merytorycznej kolekcji. Do najważniejszych grup zaliczyć można: akta agresji sowieckiej na Polskę 17 września 1939 roku; dokumentację obozów jenieckich NKWD z lat 1939-1955; akta zbrodni katyńskiej, tworzenia formacji polskich na terenie ZSRR, walk ze zbrojnym podziemiem w latach 1944-1949 prowadzonych przez jednostki Wojsk Wewnętrznych NKWD; deportacji Polaków z byłych ziem wschodnich II RP; akta polskiej konspiracji na Wileńszczyźnie w latach 1939-1947 oraz pochodzące z archiwów rosyjskich, litewskich i białoruskich kopie dokumentów polskich wytworzonych do 1939 roku. Wśród tych ostatnich znajduje się wiele materiałów stanowiących uzupełnienie zespołów akt posiadanych przez CAW. W odniesieniu do poszczególnych części kolekcji używa się odpowiedniego, ostatniego członu nazwy np. „Kolekcja akt z archiwów rosyjskich”, „Kolekcja akt z archiwów litewskich” itd. Należy w tym miejscu podkreślić ogromne znaczenie pracy wykonanej przez Wojskową Komisję Archiwalną dla historii i archiwistyki wojskowej i jej wyników, które nie posiadają żadnego odniesienia w przeszłości. Można tylko żałować, że z powodu sporów kompetencyjnych jej działalność zakończyła się w końcu 1997 roku. Wydaje się, że — może w innej formie — podobna działalność powinna być kontynuowana.

Część zasobu CAW stanowi także bogata kolekcja fotografii. Zasadniczy jej trzon stanowią zdjęcia sprzed 1939 roku¹²⁶. Najstarsze fotografie pochodzą sprzed I wojny światowej (ok. 700 sztuk¹²⁷) i dotyczą powstania styczniowego, przedstawiają podobizny działaczy polskiego ruchu robotniczego oraz działalność polskich organizacji wojskowych i niepodległościowych (Związku Walki Czynnej, Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, Polskich Drużyn Strzeleckich, Drużyn Bartoszewych, Związku Strzeleckiego, Związku Młodzieżowego „Zarzewie”, Skautingu, organizacji „Pet”).

¹²⁵ Patrz: A. Wysocki, *Kartoteka akt personalnych pozyskanych z archiwów rosyjskich* [w:] „BWSA” 1996, nr 19, s. 101 — 107.

¹²⁶ H. Kudła, *Zbiory fotograficzne CAW* [w:] „BWSA” 1994, nr 17, s. 119-142.

¹²⁷ Informacje o liczbie zdjęć podano w przybliżeniu i pochodzą z okresu późniejszego, ponieważ dopiero na początku lat dziewięćdziesiątych została przeprowadzona inwentaryzacja.

Kolejna grupa fotografii obejmuje okres I wojny światowej (ponad 8 000 sztuk) i są to zdjęcia z czasów organizacji i walk Legionów Polskich, Polskiej Organizacji Wojskowej, formacji wschodnich, Polskiej Siły Zbrojnej, polskich formacji wojskowych na Zachodzie — w tym Armii gen. Hallera.

Grupa trzecia fotografii dotyczy okresu odzyskania niepodległości i walk o kształt granic (ponad 2 000 sztuk), a należą do niej zdjęcia z wojny polsko-ukraińskiej, wojny polsko-sowieckiej, powstania wielkopolskiego, powstań śląskich, plebiscytów na Śląsku, Warmii i Mazurach, włączenia Litwy Środkowej i Pomorza do Polski.

Najliczniej ilustrowany fotograficznie jest okres 1922-1939 (ok. 24 000 sztuk). Do tej grupy zdjęć należą m.in.: kolekcje biograficzne (Józefa Piłsudskiego¹²⁸, Edwarda Rydza-Śmigłego, Ignacego Mościckiego, Leopolda Lisa-Kuli, Ferdynanda Foch'a); kolekcja podobizn generałów, dowódców WP, członków rządów II RP; zdjęcia z przewrotu majowego 1926 r., zajęcia Zaolzia w 1938 r., Grobu Nieznanego Żołnierza; kolekcje dotyczące poszczególnych rodzajów wojsk i służb oraz organizacji paramilitarnych okresu międzywojennego.

Kolejny dział kolekcji fotograficznej CAW stanowią zdjęcia Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie (3 200 sztuk), a w nim fotografie 2. Dywizji Strzelców Pieszych i z przybycia żołnierzy II Polskiego Korpusu do Palestyny. Okres wojny uzupełniają nieliczne fotografie z okresu okupacji i z obozów jenieckich w Niemczech.

Ostatni dział kolekcji poświęcony jest armiom państw obcych z lat 1939-1945 (ok. 300 000 sztuk).

W roku 1955 zrodził się pomysł, aby utworzyć w CAW nowy dział zasobu archiwalnego — prasowo-foto-fonograficzny. Mimo iż wraz z aktami sprzed 1939 roku do CAW wpłynęły także duże ilości zdjęć gromadzonych przed wojną w Archiwum Kliszowym i Filmowym przy sekcji historyczno-wojskowej Oddziału VII Sztabu Generalnego oraz Archiwum Fotografii i Filmów Wojskowych przy Wojskowym Biurze Historycznym, wydaje się, że pomysł ten dotyczył tylko dokumentowania historii Wojska Polskiego po 1943 roku. Redakcje dzienników, czasopism miały przekazywać egzemplarze swoich wydawnictw, a Wojskowa Agencja Fotograficzna (WAF) — zdjęcia, filmy i klisze. Pomysł nigdy nie został zrealizowany mimo, iż w 1959 roku szef CAW ponownie zwrócił się do Zarządu Wydawnictw i Drukarń Wojskowych, aby WAF przekazała po jednym egzemplarzu zdjęć dotyczących historii WP po 1943 roku. Grupa zdjęć dotyczących Wojska Polskiego po 1943 roku w kolekcji fotograficznej CAW są to prace amatorskie, o przypadkowej tematyce i niskim poziomie wykonawstwa. Ponadto pokaźna liczba zdjęć znajduje się poza kolekcją: w zespołach akt, kronikach i albumach jednostek WP (ok. 4200 zdjęć)¹²⁹. Ostatecznie całe archiwum Wojskowej Agencji Fotograficznej zostało przekazane do CAW dopiero w maju 1998 roku przez Dom Wydawniczy „Bellona”.

¹²⁸ H. Kudła, *Kolekcja biograficzna Józefa Piłsudskiego w zbiorach fotograficznych Centralnego Archiwum Wojskowego* [w:] „BWSA” 1996, nr 19, s. 135-143.

¹²⁹ Z. Lisek, *Dokumentacja fotograficzna w aktach ludowego Wojska Polskiego* [w:] „BWSA” 1970, nr 2, s. 126-131.

Do zasobu CAW należy także kolekcja kartograficzna złożona z map, planów, schematów, szkiców i oleatów. Część z nich stanowią mapy czyste (komplety arkuszy danego opracowania lub fragmenty takich opracowań) oraz mapy będące merytorycznie lub formalnie powiązane z określonymi zespołami aktowymi. Kolekcja kartograficzna obejmuje lata 1850-1950 i liczy około 11 000 sztuk¹³⁰.

Uzupełnieniem zasobu CAW są zbiory biblioteki, która została zorganizowana jako podręczna biblioteka naukowa w 1954 roku po oddaniu przez Oddział Historyczny Sztabu Generalnego 45 skrzyń z książkami przedwojennego AW. Zbiory biblioteki uzupełniano drogą zakupów i z darowizn, w 1989 roku składały się z 5 000 woluminów¹³¹. Biblioteką opiekował się specjalnie wyznaczony w tym celu pracownik, natomiast w latach 1958-1987 nadzorował ją kustosz lub zastępca szefa archiwum ds. naukowych, który decydował o rodzaju zakupywanych książek i czasopism. W zbiorach bibliotecznych CAW można wyróżnić następujące działy: wydawnictwa ogólne typu encyklopedycznego, prace z dziedziny archiwistyki i nauk pomocniczych historii, prace historyczne naukowe i popularno-naukowe, czasopisma historyczne i archiwalne oraz kolekcję rozkazów z lat 1918-1939. Pokazną liczbę wśród zgromadzonych publikacji stanowią prace powstałe w oparciu o zasób archiwalny CAW — ich autorzy mają obowiązek przekazywania jednego egzemplarza pracy do biblioteki archiwum. Należy jednak stwierdzić, że zbiór biblioteki jest dość przypadkowy i w niewielkim stopniu zaspokaja potrzeby pracowników.

3. Opracowywanie zasobu archiwalnego

Jednym z podstawowych zadań każdego archiwum jest dążenie do całkowitego opracowania swojego zasobu w celu jego udostępnienia. Zgodnie z zapisem w instrukcji archiwalnej z 1966 roku, wojskowe materiały archiwalne posiadające dużą wartość naukową CAW miało obowiązek udostępniać między innymi przez opracowanie. Należy jednak podkreślić, że w zależności od czynników determinujących pracę archiwum, różnie oceniano tę naukową wartość archiwaliów. Na proces opracowania każdego zespołu archiwalnego (które to zespoły tworzą zasób) składa się szereg czynności:

- wstępne porządkowanie akt;
- rozpoznanie przynależności do zespołu i związana z tym segregacja;
- inwentaryzacja poszczególnych jednostek archiwalnych;
- systematyzacja akt w zespole;
- ułożenie akt w porządku właściwym dla zespołu;
- oznakowanie akt w porządku właściwym dla zespołu.

¹³⁰ W. Roman, *Powstanie, rozwój i działalność Centralnego Archiwum Wojskowego w latach 1945-1990* [w:] „BWSA” 1992, nr 15, s. 58-73.

¹³¹ K. Banaszek, *Biblioteka Centralnego Archiwum Wojskowego* [w:] „BWSA” 1992, nr 15, s. 97-106.

W zależności od stanu zachowania zespołu i formy przekazania akt do archiwum może być pominięta czynność wstępnego porządkowania.

W archiwum oliwskim w latach 1945-1949 akta Wojska Polskiego wytworzone po 1943 roku nie były opracowywane. Dokumenty przyjmowane od rozformowywanych jednostek pracownicy archiwum tylko segregowali i spisywali, ale żadnych dokładnych spisów akt z tego okresu brak. Na podstawie akt sporządzano kartoteki imienne do akt szpitalnych oraz skorowidze strat bezpowrotnych.

Pierwsze prace nad aktami z okresu międzywojennego również nie miały nic wspólnego z opracowywaniem akt. Sterty dokumentów złożone w barakach bez okien, o przeciekających dachach wymagały przede wszystkim zabezpieczenia przed deszczem oraz przeniesienia na regały. Podczas tych czynności można było tylko wstępnie wydzielać książki, druki, podręczniki, regulaminy i instrukcje. Sukcesywnie porządkując kilkumetrowe stosy akt najpierw kompletowano poszczególne zespoły akt, po czym spisywano tworząc pierwsze pomoce archiwalne, jakimi były spisy. Zdarzało się, że dokładniej porządkowano akta tych instytucji przedwojennych, które reaktywowano po wojnie według starych wzorów. Tak było np. w przypadku akt Kierownictwa Marynarki Wojennej czy Korpusu Ochrony Pogranicza. Szczególną uwagę poświęcono również dokumentom personalnym i odznaczeniowym oraz alfabetycznej kartotece do nich, które po uporządkowaniu służyły do wydawania zaświadczeń o służbie w WP przed 1939 r.

Kolejność porządkowania zespołów archiwalnych i spisywania akt była uzależniona wielokrotnie od zainteresowania się nimi przez GZI (np. akta Oddziału II Sztabu Gen.). Od 1948 roku podczas porządkowania zaczęto także wyłączać makulaturę — w ciągu jednego miesiąca od kilku do kilkunastu ton — i wywożono do fabryki papieru¹³². Trudno jest dzisiaj ustosunkować się do poprawności prowadzenia tych prac. Brakowanie jest czynnością bardzo odpowiedzialną i powinni wykonywać ją fachowcy — archiwiści, a w Oliwie oprócz ppłk. Popławskiego i dr. Morcinka nie było specjalistów. Ponadto wiadomo, że brakowanie akt dokonuje się po zakończeniu opracowania zespołu archiwalnego, natomiast przystąpienie do tego przed opracowaniem, dość pośpieszne typowanie i ocenianie materiałów jako makulaturę niewątpliwie spowodowało zniszczenie i dokumentów o wartości historycznej.

W latach 1946-1949 został wstępnie uporządkowany prawie cały zasób przedwojennego AW, a następnie partiami wywieziony do archiwum GZI w Wesołej. Tam określone zespoły akt były poddane procesowi opracowania¹³³, które polegało na wyłączaniu z teczek najważniejszych dokumentów dot.: *agentury, obsady,*

¹³² Nie zachowały się żadne spisy akt wydzielonych do zniszczenia, ponieważ prawdopodobnie ich nie wykonywano. Brak również informacji na temat kryteriów kwalifikowania dokumentów na makulaturę. Ogółem zniszczono ok. 250 ton akt. *Organizacja i działalność Centralnego Archiwum Wojskowego 1945-1956*, CAW, spis 1596/76, t. 24, k. 19.

¹³³ Archiwalia przedwojenne służyły przede wszystkim ówczesnym celom politycznym, rozpracowywaniu środowisk wojskowych, represjonowaniu przedwojennych oficerów, o czym świadczą zachowane do dziś dokumenty w zespole akt GZI (np. spis 1812/92, t. 7, 8, 152, spis 1781/90, t. 114).

dokumentów dotyczących szczególnych osób, dokumentów natury historycznej, politycznej¹³⁴. Część wydzielonych z akt „dwójki” dokumentów była przekazywana do kierownictwa GZI, a stąd często trafiały do Moskwy i znajdują się dzisiaj w CPZH-D w zespole pod nazwą *Materiały archiwalne o działalności wywiadu burżuazyjnego Polski przeciw ZSRR*¹³⁵. W podobny sposób poddawano „opracowaniu” także akta Biura Personalnego MSWojsk., sądów wojskowych, teczki personalne oficerów przedwojennych¹³⁶.

Pierwsze dwa lata istnienia CAW w Warszawie (1951-1952), to okres gromadzenia akt WP po 1943 roku i organizacji pracy archiwalnej, z wyłączeniem opracowywania zasobu. Systematyczną pracę nad aktami podjęto dopiero w 1953 roku. Objęto nią akta z okresu wojny przeprowadzając inwentaryzację kartkową już posiadanych jednostek archiwalnych. Ponieważ przez następne kilka lat trwała akcja scalania akt WP z lat 1943-1945, prace ograniczone były do inwentaryzacji akt i zakładania kartoteki jednostek WP biorących udział w wojnie. W 1955 roku, kiedy zinwentaryzowano ponad 40 tysięcy jednostek archiwalnych przystąpiono do opracowywania inwentarzy książkowych poszczególnych zespołów. O ile inwentaryzację kartkową prowadzili wszyscy pracownicy oddziału naukowo-organizacyjnego, to do opracowania inwentarzy książkowych przydzielono poszczególne grupy zespołów akt konkretnym osobom: mjr. Juliuszowi Malczewskiemu (akta Sztabu Gen., dowództw armii), mgr. Mieczysławowi Wrzosekowi (akta dowództw dywizji, pułków, samodzielnych batalionów piechoty), mgr. Piotrowi Staweckiemu (akta artylerii, wojsk pancernych i zmechanizowanych), ppor. Jerzemu Millerowi (akta lotnictwa, wojsk inżynieryjno-saperskich, łączności i chemicznych), archiwistom: Ewelinie Dąbrowskiej, Zofii Głowackiej i Zofii Cybulskiej¹³⁷. Prace nad inwentarzem książkowym poprzedzono przygotowaniem instrukcji prac inwentaryzacyjnych, w której zawarto dotychczasowe doświadczenia wydziału z pracy nad aktami WP z okresu wojny, poglądy pracowników na metody

¹³⁴ W archiwum GZI wydzielano następujące akta:

1. *Pojedyncze informacje, fotokopie wykazów agentury „dwójki” z terenów ZSRR (np. z Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy).*

2. *Wykazy skompromitowanych obywateli ZSRR (np. uciekinierów).*

3. *Periodyczne wykazy (sporządzone mniej więcej co 2 tygodnie) ustalonych w aktach prowokatorów i „sypaków” z terenów ZSRR. Po zakończeniu opracowania i wykonaniu komunikatu (składającego się z informacji o zespole akt i działalności ogniwa, spisów agentury i obsady, wykazu spraw szczególnie ważnych) zostanie przekazana kopia. (Tamże, Notatka służbowa szefa archiwum GZI z 1950 r. CAW, spis 997/64, t. 6, k. 4). Komunikaty, które powstały po opracowaniu były przekazywane przez GZI do Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego ZSRR w 1951 r. Kserokopie tych dokumentów wykonane przez WKA znajdują się w CAW (Kolekcja Akt z Archiwów Rosyjskich, t.1783, 1969, 1970). Notatka służbowa z 1950 r. (CAW, spis 997/64, t. 6, k. 43).*

¹³⁵ Ten zaś jest częścią tzw. „zdobycznego fondu polskiego”, w którym znajdują się również wspomniane akta polskie znalezione przez Rosjan w 1939 roku i przejęte w 1945 roku od Niemców.

¹³⁶ „Praca” nad teczkami personalnymi polegała m.in. na wyłączeniu akt b. pracowników i współpracowników Oddziału II Sztabu Gen., b. żołnierzy KOP, Straży Granicznej. Teczki te w ilości 6 031 sztuk dopiero w 1989 r. trafiły do CAW z CA MSW — spis nr 1769/89.

¹³⁷ Sprawozdanie z pracy oddziału naukowo-organizacyjnego CAW za sierpień 1955 r. CAW, spis 436/57, t. 13, k. 102.

pracy¹³⁸. Wydaje się jednak, że praca nad inwentarzami nie przebiegała odpowiednio, skoro w 1957 r. ppłk Leon Ponahajba opracował kolejną instrukcję do wykonywania inwentarzy książkowych¹³⁹. Po raz pierwszy w wymienionej instrukcji zostało sprecyzowane, w jaki sposób należy systematyzować akta w obrębie zespołu oraz z jakich części powinien składać się wstęp do inwentarza zespołu akt. Zasady te z niewielkimi odstępstwami obowiązują do chwili obecnej przy opracowywaniu akt wojskowych. Największe różnice zaszły w sposobie zapisu zawartości danej jednostki archiwalnej. Mimo teoretycznie dobrej i jasnej instrukcji nie uniknięto w dalszym ciągu wielu błędów. Najpoważniejsze z nich to niewłaściwe określanie przynależności zespołowej oraz pominięcie wielu jednostek archiwalnych podczas inwentaryzacji. Oceniając dziś inwentarze zespołów akt WP z lat 1943-45, nie umniejszając ich wartości, widzimy, że są to nieco dokładniejsze spisy akt¹⁴⁰. Zostały one opublikowane i do dzisiaj służą jako przewodniki po archiwaliach z okresu wojny.

Próba sprecyzowania ogólnych zasad opracowywania akt wojskowych, które obowiązywałyby nie tylko w CAW, była zorganizowana z inicjatywy płk. Lewandowicza w styczniu 1957 roku narada w sprawie porządkowania i inwentaryzacji najnowszych akt wojskowych z udziałem przedstawicieli archiwów cywilnych — AAN i AGAD. Podstawą do dyskusji był inwentarz książkowy zespołu akt 1 Dywizji Piechoty z lat 1943-1945, opracowany przez mgr. Wrzoska¹⁴¹.

Po tej naradzie powstał pomysł, aby w CAW zorganizować Komisję Metodyczną. Rozkazem wewnętrznym nr 020 z dnia 15 kwietnia 1957 roku szef CAW powołał w jej skład: zastępcę do spraw naukowych, ppłk. Ponahajbę jako przewodniczącego; mjr. Malczewskiego, szefa wydziału I opracowywania akt z lat 1914-1939; mjr. Lucjana Tetera, szefa wydziału II opracowywania akt po 1940 r. oraz kustoszy z obu wydziałów naukowo-archiwalnych: mgr. Wrzoska i mgr. Staweckiego. Do zakresu działania Komisji Metodycznej należało opracowywanie metod prowadzenia prac archiwalnych oraz opiniowanie wszelkich spraw archiwalnych¹⁴². Tym samym rozkazem szef CAW powołał Komisję Ekspertów, która zajmowała się sprawdzaniem i opiniowaniem każdego brakowania akt¹⁴³.

Na posiedzeniach Komisji Metodycznej zapadły decyzje związane z ustaleniem układu zespołów akt WP z lat 1943-45, ich sygnatur oraz publikacją inwentarzy.

¹³⁸ Nie udało się odnaleźć tej instrukcji. Została ona opisana w sprawozdaniu z pracy wydziału za czerwiec 1955 r. Tamże s. 88.

¹³⁹ Prawdopodobnie brak odpowiedniego kierowania pracą nad aktami WP przez ppłk. Ponahajbę i powstałe na skutek tego błędy w opracowaniu spowodowały napisanie przez płk. Lewandowicza adnotacji na tej instrukcji: *Dlaczego dopiero po kilku latach pracy w CAW ppłk P. napisał ww. instruktaż, nie robiąc tego dotychczas?*. Instrukcja z 1.08.1957 r. CAW, spis 518/59, t. 4, k. 135-140.

¹⁴⁰ Szczegółowe informacje na temat metod porządkowania: Malczewski, *Wstęp do inwentarza...*, op. cit., s. 22-24 oraz M. Wrzosek, *Metody porządkowania akt ludowego Wojska Polskiego z lat 1943-1945 w Centralnym Archiwum Wojskowym* [w:] „Zeszyty Naukowe WAP”, seria historyczna 1962, nr 6, s. 191-201.

¹⁴¹ Pisma do dyrektora AAN i AGAD z 29.12.1956 r. CAW, spis 473/58, t. 6, k. 114-115.

¹⁴² Rozkaz nr 020 z 15.04.1957 r. CAW, spis 518/59, t. 36, k. 22.

¹⁴³ Tamże, k. 23.

W posiedzeniach brali udział historycy wojskowi — ppłk Tadeusz Rawski, ppłk Kazimierz Sobczak, ppłk Emil Jadziak, ppłk Stanisław Komornicki.

Ponieważ większość prac związanych z opracowaniem akt WP z okresu wojny została zakończona do 1960 roku, szef wydziału II CAW (akt po 1943 r.) zaproponował, aby utworzyć w tym wydziale nowy dział opracowywania akt, który zajmowałby się aktami WP wytworzonymi po wojnie¹⁴⁴. Pierwsze prace wykonywane przez ten dział to brakowanie akt rozformowanych jednostek wojskowych z lat 1946-1950. Brakowanie to, które przeprowadzono przed inwentaryzacją uzasadniono tym, że do CAW przyjęto w minionym okresie wiele akt nie mających wartości historycznej. (o czym była mowa w poprzednim podrozdziale). Jednak jeszcze przez kilka lat nie podjęto prac archiwalnych nad aktami powojennymi. Natomiast uzupełnianie inwentarzy zespołów akt z okresu wojny zakończyło się dopiero w końcu lat sześćdziesiątych wydaniem suplementu do części I i II inwentarza drukowanego oraz opracowaniem i wydaniem części IV.

Dopiero po 1968 roku rozpoczęto prace wstępne nad aktami WP wytworzonymi po 1945 roku: opracowano plan prac porządkowych, wytyczne do inwentaryzacji, wytypowano kolejność zespołów do opracowania oraz przystąpiono do opracowania kartoteki idealnej zespołów akt powojennych. Pierwsze zespoły, które objęto opracowaniem to: Sztab Generalny WP (w latach 1971-1977 opracowywał Roman L. Polkowski), Główny Zarząd Polityczno-Wychowawczy (mgr Wiesław Bernaś), Dowództwo Wojsk Lotniczych — DWLot. (w latach 1974-1978 opracowywał ppłk Malczewski, mgr Zdzisław Lisek i mgr Tadeusz Kowalczyk) i Departament Personalny MON¹⁴⁵. W 1971 roku trwały prace inwentaryzacyjne nad 41 zespołami akt. Wydaje się jednak, że prace wykonywano chaotycznie, nie było żadnych zasad ogólnych. M.in. nie określono granic chronologicznych dla opracowywanych zespołów, niektóre z nich obejmowały lata 1945-1946, inne 1945-1948. W aktach kancelaryjnych CAW brak informacji, jakie stanowisko zajęto w sprawie odtajnienia dokumentacji powojennej w chwili, gdy nie upłynął jeszcze okres 30 lat od jej wytworzenia. Ze sprawozdań rocznych po 1970 roku wynika, że zostały zinwentaryzowane zespoły akt najważniejszych instytucji centralnych MON, wiele z nich otrzymało również wstępy do inwentarzy bez rozstrzygnięcia kwestii tajności części dokumentów. Mimo zahamowania prac naukowo-archiwalnych na kilka lat w połowie siedemdziesiątych (przeprowadzka do Rembertowa, b. duży napływ kwerend), do 1980 roku opracowano, a właściwie zinwentaryzowano 836 mb akt z okresu po 1945 roku. Wszystkie zespoły posiadały tylko inwentarze kartkowe i wstępy do inwentarzy w rękopisie. Z analizy sprawozdań z pracy CAW, wydziału II naukowo-archiwalnego, indywidualnych zeszytów sprawozdań z pracy i relacji wynika, że inwentaryzacja i opracowanie tych zespołów ciągnęło się latami. Przyczyną był brak egzekwowania planów pracy przez szefów poszczególnych wydziałów i brak zainteresowania kierownictwa archiwum,

¹⁴⁴ Pismo do szefa CAW z 9.04.1959 r. CAW, spis 586/61, t. 4, k. 46.

¹⁴⁵ Sprawozdanie z pracy CAW w 1968 r. CAW, spis 1485/71, t. 56, k. 11.

co szczególnie wyraźne jest po 1975 roku, kiedy odszedł na emeryturę płk Lewandowicz¹⁴⁶. Również odejście ppłk. Malczewskiego ze stanowiska szefa wydziału II i zastąpienie go przez ppłk. Baranowskiego nie mobilizowało pracowników do przestrzegania planów pracy. Wiele zespołów kilkakrotnie wymienianych w sprawozdaniach jako zakończone, później pojawiło się znów w trakcie opracowania. I tak mgr Michał Klimecki pracował znów nad aktami GZP-W, mjr Jan Szostak nad zespołem DWLot., mjr Stanisław Grobelny nad aktami Sztabu Generalnego. Ciągłe uzupełnianie już skończonych inwentarzy wynikało z braku rozpoznania, gdzie znajdują się akta zespołów opracowywanych — wiele z nich tylko w części było w CAW, inne przechowywały wojskowe archiwa terenowe lub kancelarie i archiwa przy instytucjach wojskowych. Był to skutek braku podstawowej informacji archiwalnej o aktach (stąd pilna potrzeba zorganizowania takiej komórki). Część teczek ściągano do CAW tylko wtedy, kiedy opracowujący zespół archiwista dotarł do informacji o miejscu ich przechowywania. Prawdopodobnie właśnie z powodu tych niedociągnięć w opracowywaniu akt i z powodu braku właściwej informacji, w 1981 roku powstał pomysł opracowania centralnej kartoteki zespołów. Miała ona składać się z kart „A” sporządzanych dla zespołów opracowanych i kart „B” dla zespołów nieopracowanych. Właśnie karta „B” została opracowana z uwzględnieniem potrzeb wojskowej służby archiwalnej, ponieważ miała zawierać informacje o aktach zespołu przechowywanych nie tylko w CAW, ale i w archiwach terenowych¹⁴⁷. System centralnej kartoteki zespołów okazał się pomocny podczas opracowywania akt i do chwili obecnej jest prowadzony i wykorzystywany.

W 1985 roku ówczesny szef wydziału II, mjr Stanisław Grobelny podał, że najważniejsze zespoły akt z okresu „utrwalania władzy ludowej” czyli z lat 1945-49 są już opracowane i należy przystąpić do opracowania akt wytworzonych po 1949 roku¹⁴⁸. W takiej sytuacji mgr Lisek i mjr Szostak opracowali projekt systemu sygnatur dla zespołów akt powojennych i szef CAW, jesienią 1985 roku podjął decyzję o sygnowaniu opracowanych i uznanych za zamknięte zespołów z lat 1945-1949. Była to zdecydowanie nieprzemysłana i pośpieszna decyzja, a szef, płk Sitkowski, który pracował w CAW od kilku miesięcy nie wiedział, że właściwie żaden z zespołów podanych jako opracowane, nie jest kompletny. Mimo to nie cofnął decyzji o sygnowaniu nawet, gdy w lutym 1986 roku zarządził przeprowadzenie inwentaryzacji i generalnego skontrum akt Wojska Polskiego z okresu po 1945 roku.

Przez cały 1986 rok prowadzono skontrum we wszystkich magazynach CAW, wynikiem czego było sporządzenie około 180 000 kart tzw. informacyjnych. Było to pierwsze skontrum prowadzone „z natury”, polegające nie na konfrontacji numeru teczki w spisie zdawczo-odbiorczym akt z numerem teczki w magazynie, ale wykonaniu karty informacyjnej po dokładnym obejrzeniu teczki. Przy takiej metodzie udało się

¹⁴⁶ Relacja T. Wawrzyńskiego.

¹⁴⁷ Wytyczne opracowywania i przechowywania informacji o zasobie aktowym wojskowych archiwów terenowych z 28.07.1981 r. CAW, spis 1682/85, t. 1, k. 4

¹⁴⁸ Informacja o materiałach archiwalnych LWP, oprac. St. Grobelny, czerwiec 1985 r. CAW, spis 1782/90, t. 2, k. 298-299.

ustalić faktycznego wytwórcę akt, natomiast w spisach zdawczo-odbiorczych często widniała tylko nazwa instytucji, która akta przekazała do CAW.

Karty informacyjne, mimo wielu nieuniknionych błędów przy ich wykonywaniu, po usystematyzowaniu ich w obrębie kartoteki według twórców akt, pozwoliły na odnalezienie wielu jednostek archiwalnych z zespołów osygnowanych w latach 1985-86. Praca nad uzupełnianiem inwentarzy akt powojennych rozpoczęła się od nowa. W latach 1987-1990 dwie osoby (Grażyna Przytułska, Wanda Roman) przygotowały ponownie inwentarze 72 zespołów akt WP z lat 1945-1950 do powtórnego osygnowania. Mgr Wawrzyński i mjr Szostak opracowali nowy system sygnatur, odpowiednio pojemny i oparty o wzór sygnatury z okresu przedwojennego (funkcjonujący z powodzeniem w pracy przy aktach sprzed 1939 roku), który w ciągu następnych lat sprawdził się jako użyteczny i czytelny¹⁴⁹. Do roku 1993 trwało sygnowanie akt zespołów opracowanych oraz opracowanie kolejnych — aczkolwiek z mniejszym natężeniem. Opracowano m.in. zespół akt Sztabu Generalnego 1950-1956, Głównego Zarządu Informacji MON 1943-1957, Oddziału VI Sztabu Naczelnego w Londynie 1940-1949, Dowództwa Wojsk Lotniczych 1950-1956, Zarządu Lotniskowego Wojsk Lotniczych, Dowództwa Artylerii 1951-1960, Głównego Zarządu Wyszkożenia Bojowego 1950-1957.

Aż tylu problemów nie było z opracowywaniem akt sprzed 1939 r. Kiedy pierwsze z nich znalazły się w CAW w Warszawie (1953 r.), jak wielokrotnie pisał płk Lewandowicz „na siłę przekazane do CAW”¹⁵⁰, przez kilka lat nie interesowano się nimi zupełnie. W 1955 roku przystąpiono do brakowania przejętych w Wesolej akt. Szef Oddziału Naukowo-Archiwalnego, ppłk Ponałajba opracował dwie instrukcje: *Instrukcję metodyczną o brakowaniu rozsypu wojskowych materiałów archiwalnych z okresu międzywojennego* (11.04.1956 r.)¹⁵¹, *Instrukcję metodyczną o brakowaniu akt służby sprawiedliwości z okresu międzywojennego* (10.10.1956 r.)¹⁵². Sformułowania zawarte w tych dokumentach były słuszne z punktu widzenia teorii archiwalnej, ale rozpoczęcie pracy nad aktami od brakowania było posunięciem zdecydowanie niekorzystnym dla mocno już przerzedzonych zespołów akt międzywojennych. Z reguły jest to czynność końcowa, po inwentaryzacji akt. Trudno dzisiaj jednak powiedzieć, jakie szkody powstały w zasobie akt międzywojennych właśnie w wyniku tego brakowania w Wesolej¹⁵³. Można zrozumieć trudności lokalowe CAW, ale wiadomo też, że brakowanie i niszczenie jest czynnością nieodwracalną, która może

¹⁴⁹ J. Szostak, T. Wawrzyński, *System sygnatur archiwalnych dla zespołów akt LWP z lat 1945-1990* [w:] „BWSA” 1992, nr 15, s. 24-43. Po roku 1991 przesygnowano akta i tym samym zakończono kolejny etap opracowywania, co pozwoliło rozpocząć opracowanie akta z lat 1950-1956 i zaplanować pracę na lata następne.

¹⁵⁰ Stan wojskowych materiałów archiwalnych i prac w Centralnym Archiwum Wojskowym na 15.03.1955 r. CAW, spis 473/58, t. 6, k. 132.

¹⁵¹ CAW, spis 473/58, t. 6, k. 27-29.

¹⁵² CAW, spis 436/57, t. 6, k. 339-343.

¹⁵³ Por. podrozdział poprzedni. Należy jeszcze pamiętać, że już wcześniej pracownicy archiwum GZI wydzielili do zniszczenia ok. 150 ton akt.

przynieść tym większe szkody, kiedy wykonują ją osoby nie mające doświadczenia w pracy archiwalnej — co było faktem w opisywanym wypadku.

Powracając zaś do przejętych przez CAW akt międzywojennych (zdekompletowanych, rozproszonych po innych instytucjach i archiwach), ich stan w 1955 roku można przyrównać do roku 1945. Pierwsze prace polegały na segregacji akt, porządkowaniu i wydzielaniu poszczególnych zespołów. Przygotowania do prac archiwalnych nad aktami międzywojennymi miały charakter planowy. Podjęta akcja scalania tych materiałów miała na celu zgromadzenie w CAW, całkowite opracowanie i udostępnienie akt wojskowych sprzed 1939 r. Taki stosunek do archiwaliów wojskowych II Rzeczypospolitej był skutkiem innego spojrzenia na ten okres historyczny po 1956 roku

Jednym z elementów poprzedzających opracowanie była prośba do Zarządu II Sztabu Gen. o przekazanie kompletu materiałów obrazujących strukturę organizacyjną wojska przed 1939 r.¹⁵⁴. Najważniejszą jednak rzeczą był opracowany na początku 1957 roku przez płk. Ponahajbę: *Instruktaż wstępnych prac nad wojskowymi materiałami archiwalnymi z okresu międzywojennego*¹⁵⁵. W instruktażu została zaplanowana kolejność czynności poprzedzających opracowanie archiwalne, które wynikały ze wspomnianych wcześniej powodów, czyli ogólnego chaosu wśród tych akt. Przede wszystkim należało odtworzyć zespoły, które zostały przed wojną zinwentaryzowane, uzupełnić je o nowe akta, dokonać konfrontacji zespołu z inwentarzem przedwojennym (o ile taki był) i uzupełnić inwentarze, które jednakże miały być dalej traktowane jako prowizoryczne. Szczegółowe opracowanie akt odłożono na czas późniejszy, zaś prace te miały służyć tylko jak najszybszemu udostępnieniu ich badaczom.

W połowie 1958 roku zakończono wstępne prace porządkowe i w sposób planowy przystąpiono do naukowego, archiwalnego opracowania poszczególnych zespołów akt. Przede wszystkim dokonano podziału materiałów archiwalnych na dwie grupy. Grupę pierwszą z lat 1914-1921 przydzielono do opracowania zespołowi archiwistów (mgr Mieczysław Cieplewicz, mgr Krzysztof Sandomierski, archiwiści: Tadeusz Wojciechowski, Marianna Baran) pod kierownictwem kustosa mgr. Staweckiego. Grupę drugą z lat 1922-1939 miał opracowywać zespół pod kierownictwem mgr. Woszczyńskiego (mgr Waldemar Strzałkowski, mgr Jan Andrzej Igielski, archiwiści: Janusz Wojsz i Aleksandra Wiesiołek)¹⁵⁶. Kolejność przydzielania poszczególnych zespołów do opracowania miała być ustalana na podstawie znaczenia tych zespołów dla badań naukowych. Wiadomo natomiast, jakie tematy badawcze preferowano w tamtym okresie, wskutek czego na wiele lat pozostały nietknięte np. materiały z lat wojny polsko-sowieckiej (opracowane dopiero w latach dziewięćdziesiątych) czy Oddziału II Sztabu Generalnego sprzed 1939 roku (do ich opracowania przystąpiono dopiero w 1995 roku).

Nad prawidłowością prac archiwalnych nad aktami międzywojennymi miała czuwać Komisja Metodyczna, w posiedzeniach której brali przedstawiciele Biura Historycznego

¹⁵⁴ Pismo szefa CAW z 14.12.1956 r. CAW, spis 473/58, t. 6, k. 112.

¹⁵⁵ CAW, spis 518/59, t. 4, k. 55-61.

¹⁵⁶ Rozkaz wewnętrzny CAW nr 47 z dn.12.09.1958 r. CAW, spis 563/60, t. 9, k. 55-56.

WP i Akademii Wojskowo-Politycznej. Projekt instrukcji dotyczącej postępowania z aktami z lat 1914-1939 opiniowali również pracownicy Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych¹⁵⁷. Duże zasługi dla opracowywania akt przed- wojennych położyli kolejni szefowie tego wydziału: ppłk Lucjan Teter i płk Kazimierz Bar. Obaj byli także bardzo dobrymi nauczycielami dla nowych pracowników¹⁵⁸.

Na kolejnych posiedzeniach Komisji Metodycznej odbywały się dyskusje nad wypracowaniem metod opracowywania poszczególnych zespołów akt sprzed 1939 r. W 1969 roku zatwierdzono projekt sygnatur dla tych zespołów z lat 1918-1939, oparty o wzorce wypracowane w przedwojennym AW, który aczkolwiek niedoskonały¹⁵⁹, funkcjonuje do chwili obecnej.

Opracowywanie akt międzywojennych napotykało na wiele trudności. Wielokrotne przemieszczania akt zarówno w okresie wojny, jak i po wojnie, rozproszenie akt po różnych instytucjach nie sprzyjało scaleniu i opracowywaniu poszczególnych zespołów archiwalnych. Również forma archiwalna akt wytworzonych przed wojną – nie były to zszywane teczki, lecz pojedyncze pisma tworzące wiązki akt, potem wiązane w paczki lub pakowane do skrzyń – nie sprzyjała dokładnemu rozpoznaniu akt i uniemożliwiała wykonanie skontrum. Podczas opracowywania akt z poszczególnych zespołów często odnajdywano dokumenty o innej przynależności kancelaryjnej. Jeżeli były to duże partie należące do wcześniej skończonych zespołów, były one od nowa opracowywane i uzupełniane. Do roku 1985 opracowano 1471 zespołów akt wytworzonych do 1939 roku – 1520 mb., co stanowiło ok.60% całości akt z tego okresu¹⁶⁰. W końcu lat osiemdziesiątych rozpoczęte zostało opracowywanie kolejnych zespołów akt z tego okresu: Wojskowego Biura Historycznego (mgr T. Wawrzyński), dowództw frontów, armii i grup operacyjnych z lat 1919-1922, Oficerskich Sądów Honorowych 1918-1939 i Duchowieństwa WP 1918-1939, zakończone powstaniem inwentarzy. Trwa jeszcze opracowanie dokumentacji Oddziału II Sztabu Głównego z lat 1918-1939 (mgr R. Czarnecka, mgr T. Wawrzyński, mgr W. Hiller, archiwiści Natalia Mroczek, Danuta Hanak, Włodzimierz Wyrzykowski, Tomasz Matuszak).

Oprócz dwóch podstawowych działów zasobu CAW w latach 1955-1958 mgr Wrzosek i mgr Stawecki opracowali akta z kampanii wrześniowej. Ze względu na ich zły stan fizyczny, każdy dokument najpierw został przepisany na maszynie, a w następnej kolejności opracowano wstęp do inwentarza i inwentarz obejmujący oprócz dokumentów także relacje i opracowania.

Spośród akt zagranicznych w CAW zostały opracowane tylko dokumenty ukraińskie, które uporządkował dr Woszczyński, a wstęp do inwentarza napisał ppłk Kazimierz Bar.

W latach 1945-1989 najslabiej przedstawiała się sprawa opracowania zbiorów karto- i fotograficznych. W roku 1957 dokonano wstępnej segregacji map i fotografii, ale potem przez wiele lat pisano w sprawozdaniach, że ze względu na inne, ważniejsze

¹⁵⁷ Pismo szefa CAW do NDAP z dn.7.11.1958 r. CAW, spis 563/60, t. 4, k. 175.

¹⁵⁸ Relacje J. Ciesielskiego, T. Wawrzyńskiego.

¹⁵⁹ Relacja T. Wawrzyńskiego.

¹⁶⁰ Informacja o zadaniach i problemach wojskowej służby archiwalnej. CAW, spis 1837/94, t. 12, k. 41.

prace, opracowanie tych zbiorów zostało odłożone. Uporządkowania i inwentaryzacji najszybciej doczekały się mapy i szkice znajdujące się w teczkach akt WP z lat wojny. Ponadto nie było w etacie CAW wydzielonej komórki, która zajmowałaby się tym działem zasobu. Dopiero kiedy w 1968 roku pieczę nad zbiorami map i fotografii przejął mgr Z. Lisek, w wydziale II naukowo-archiwalnym utworzono nieetatową pracownię ikonograficzną¹⁶¹. W 1969 roku zaczęła się inwentaryzacja kolekcji fotograficznej z lat 1863-1939, z podziałem na grupy tematyczne¹⁶² (do tej chwili wszystko było zapakowane w skrzyniach). Mgr Lisek, który kierował tą pracownią do roku 1989, opracował zasady porządkowania fotografii biorąc pod uwagę doświadczenia archiwistów z Archiwum Dokumentacji Mechanicznej i archiwum WIH oraz pracowników Wojskowej Agencji Fotograficznej. Do roku 1989 uporządkowano i zinwentaryzowano 21 880 fotografii oraz 2130 map¹⁶³. W 1989 roku pracownię zbiorów specjalnych objęła mgr Hanna Kudła, która kieruje nią do chwili obecnej. Wspólnie z Barbarą Kurzynkowską zajmują się zarówno inwentaryzacją i opracowywaniem zbiorów map i fotografii, jak i ich udostępnianiem oraz przygotowywaniem na wystawy wewnętrzne i poza archiwum. Do połowy roku 1998 opracowano kilkanaście kolekcji fotografii (w tym największą — Legionów liczącą około 6000 zdjęć, Józefa Piłsudskiego — około 3000 zdjęć, wojnę polsko — sowiecką — 1170 zdjęć i inne) co stanowi około 40 % całości zbiorów, 199 albumów (100 %), oraz zinwentaryzowano mapy i plany.

12 marca 1991 roku odbyło się pierwsze posiedzenie reaktywowanej przez płk. Andrzeja Bartnika, Komisji Metodycznej CAW. W jej skład weszli: płk A. Bartnik — przewodniczący, doc. Bolesław Woszczyński (przedstawiciel NDAP), doc. dr hab. Piotr Stawecki (przedstawiciel WIH) oraz mjr Jan Micewicz, mjr Ryszard Masłowski, mjr Jan Szostak, mjr Stanisław Sokół, ppłk Kazimierz Banaszek, mjr Zbigniew Dylon, mgr Zdzisław Lisek, mgr Tadeusz Wawrzyński oraz mgr Hanna Kudła — sekretarz. W lutym 1992 roku do składu komisji dołączył ppłk Jerzy Ciesielski (w miejsce mjr. J. Micewicza) zastępca szefa CAW ds. naukowych, a w 1993 roku mgr Wanda Roman i kmdr por. Waldemar Wójcik (szef wydziału przechowywania w miejsce mjr. Dylona). Do połowy 1992 roku głównym przedmiotem posiedzeń była kwestia ewidencji zasobu w związku z opracowanym przez mjr. Dylona *Projektem wytycznych do określania metod ewidencji zasobu przechowywanego w CAW*. Najistotniejszą sprawą był fakt, że około 15 % zasobu pozostawało poza ewidencją — m.in. akta personalne, wnioski odznaczeniowe, mikrofilmy, materiały kartograficzne, fotografie, akta sądowe¹⁶⁴. Wynikiem pracy komisji (mjr Dylon, mjr Sokół, mgr Lisek, mgr Wawrzyński) był materiał przedłożony na posiedzenie Komisji Metodycznej z propozycjami uzupełnień ewidencyjnych zasobu. Miały być one realizowane kolejno w najbliższym czasie, ale

¹⁶¹ Pracowni takiej nie było w etacie 02/009, który obowiązywał w latach 1969-1989.

¹⁶² Sprawozdanie z pracy wydziału II naukowo — archiwalnego za 1969 r. CAW, spis 1485/71, t. 6, k. 120.

¹⁶³ Sprawozdanie z działalności CAW w 1989 roku. CAW, spis 1837/94, t. 12, k. 287.

¹⁶⁴ Protokoły posiedzeń Komisji Metodycznej z 12.03. 1991r., 5.07.1991 r., 29.01.1992 r. CAW, spis 1860/98, t. 1, k. 168-195.

pojawił się problem, który na wiele lat zajął prawie wszystkich pracowników wydziału naukowego opracowania akt — dokumentacja WKA.

Po raz pierwszy w CAW stanął problem opracowywania kserokopii dokumentów pochodzących z archiwów zagranicznych, powstałych w języku rosyjskim i w sytuacji, kiedy nie było wiadomo, jaki zakres będą one obejmować, jak długo napływać oraz z presją położonych i badaczy na jak najszybsze udostępnianie. Problemy metodyki opracowania przedstawiano i dyskutowano na kolejnych posiedzeniach Komisji Metodycznej, ale w zasadzie opracowujący byli zdani na własne doświadczenie i intuicję¹⁶⁵. W pierwszym składzie zespołów opracowujących akta personalne z kolekcji znaleźli się: mgr Aleksander Wysocki, archiwisci: Elżbieta Obiedzińska, Teresa Szkudaj i Maria Paryż. W okresie największego zintensyfikowania prac dołączyli: mgr Elżbieta Młynarska — Kondrat, mgr Anna Ohde, mgr Wiesława Hiller, archiwisci: Grażyna Komor-Przytułska, Włodzimierz Wyrzykowski. Od roku 1996 w opracowaniu rosyjskich akt personalnych brały udział: Grażyna Przytułska, Mirosława Maciocha oraz mgr Wanda Szumińska, Bożena Hermańska i Maria Paryż, które pracują nad nimi do chwili obecnej. Od końca 1997 roku nad materiałami personalnymi z Litwy pracuje Grażyna Lewandowska. Dokumentację merytoryczną w 1993 roku opracowywała dr W. Roman i Bożena Hermańska, od 1994 — całość prac wykonała dr Roman, która w 1998 roku, po zamknięciu pracy WKA przygotowała inwentarz *Kolekcji WKA* oraz opracowała system sygnatur dla całego zbioru. Oprócz specyfiki prac przy opracowywaniu kolekcji, nowatorskich metodach i trudnościach, braku systematyczności prac uzależnionych od nadsyłania kopii, należy podkreślić, że dokumenty z tej kolekcji były przez cały czas udostępniane do badań naukowych

*

*

*

Z przedstawionych powyżej dziejów zasobu CAW wyraźnie wyodrębniają się trzy okresy: oliwski (powojenny — okres porządkowania, ale i rozpraszania zasobu trwający w zasadzie do roku 1950); lata pięćdziesiąte i sześćdziesiąte (okres scalania zespołów i wypracowania metod ich naukowego opracowania) i od początku lat siedemdziesiątych do chwili obecnej (bez regularnego przyjmowania akt, opracowywanie zespołów według wcześniej zaplanowanych schematów, przerywane dużymi akcjami załatwiania kwerend osobowych).

Zasób archiwalny CAW (bez filii) liczy 14 kilometrów akt, na które składają się bardzo różnorodne grupy dokumentów. Jest to dziesięć razy mniej w porównaniu ze zbiorami Centralnego Archiwum Ministerstwa Obrony Federacji Rosyjskiej i dwa razy więcej niż zasób wojskowy b. Armii Ludowej NRD czy Bułgarii. Było to również prawie dwukrotnie więcej niż np. Archiwum Akt Nowych W Warszawie.

¹⁶⁵ Szerzej: protokoły posiedzeń Komisji Metodycznej CAW z 7.01. i 9.11.1993 r., 15.06. i 7.12.1994 r., 27.11.1995 r., 14.01. i 18.03.1997 r. CAW, spis 1860/98, s. 200-235.

Specyfika akt wojskowych zgromadzonych w CAW polega na tym, że oprócz akt historycznych, znajdują się tutaj także akta oznaczone klauzulą tajności i podlegające przepisom o ochronie tajemnicy wojskowej. Z tego powodu wynikały zawsze różne ograniczenia w zakresie ich opracowania i udostępniania.

Oprócz zmian strukturalnych w wojsku, które miały wyraźny wpływ na strukturę zasobu CAW, widać także wpływ czynników politycznych, które spowodowały jego rozproszenie, niszczenie i ograniczenia lub brak możliwości wykorzystania do badań historycznych. Okres zwierzchnictwa Głównego Zarządu Informacji zaznaczył się wyjątkowo niekorzystnie na stanie zasobu aktowego, szczególnie z okresu przedwojennego, którego do końca nie udało się zgromadzić w CAW, nie mówiąc już o zniszczeniu wielu dokumentów. A i później wojskowe akta były pod szczególną opieką służb informacyjnych WP, czego przejawem było kierowanie do pracy w archiwum oficerów informacji.

Bardzo ważnym odcinkiem działalności archiwum było opracowywanie akt. Metody opracowania akt wojskowych właściwie wypracowali pracownicy archiwum. Wykorzystywali niektóre doświadczenia przedwojennych archiwistów, współpracowali ściśle (szczególnie w okresie, kiedy płk Lewandowicz był szefem CAW) z archiwami cywilnymi. Udało się im stworzyć metodykę opracowywania archiwaliów wojskowych, które ze względu na swoją specyfikę (ochrona tajemnicy wojskowej, terminologia wojskowa) nie były łatwe do poddania ich pewnym ogólnym teoriom archiwalnym. Niewątpliwie za wielki sukces należy uznać opracowanie i wydanie drukiem w dość krótkim czasie czterotomowego „*Inwentarza akt ludowego Wojska Polskiego z lat 1943-1945*”, którego autorami byli wtedy jeszcze młodzi archiwiści wojskowi. W porównaniu z tym przedsięwzięciem, opracowanie zespołów akt z lat 1945—1949 trwało prawie trzykrotnie dłużej.

Należy podkreślić ważną rolę, jaką spełniali cywilni zastępcy szefów archiwum — Józef Kazimierski i Bolesław Woszczyński, którzy jako specjaliści — historycy i archiwiści zawsze dostrzegali w zasobie akt wojskowych wartości historyczne. Ich wpływy na kierownictwo CAW dały efekty w postaci właściwego opracowywania zespołów akt oraz szeroką popularyzację zasobu.

Nie udało się przy opracowaniu uniknąć błędów i opóźnień, a te spowodowane były różnymi czynnikami – dużą płynnością kadr, brakiem wykształcenia archiwalnego, kierowaniem wydziałami naukowymi często przez oficerów nie tylko nie będących fachowcami, ale i nie zainteresowanych pracą archiwalną. Czasami brak zainteresowania pracą przez kierownictwo archiwum powodował taką samą postawę u podwładnych. Podobnie było, kiedy kierownictwo CAW objął płk Sitkowski, który główny ciężar pracy archiwum położył na sprawach gospodarczo-administracyjnych, a akta polecił „opracowywać bez ich czytania”¹⁶⁶.

Na połowę roku 1998 zasób z lat 1908-1939 opracowany jest w 80% (2070 mb). Po opracowaniu akt Oddziału II Sztabu Głównego pozostanie zaledwie ok. 4% akt nie opracowanych. Akta z lat 1939-1945 opracowano w 92% (ponad 800 mb), zaś po

¹⁶⁶ Znane autorce z autopsji.

1945 roku w 36 % (1216 mb). Do opracowania pozostały przede wszystkim dokumenty wytworzone po 1956 roku. Opracowane zespoły akt otrzymały inwentarze kartkowe bądź książkowe, poprzedzone wstępami, które są swego rodzaju przewodnikami po zespołach i podsumowaniem wysiłków archiwistów. Metody opracowania zaś, udoskonalane tylko w szczegółach, do dzisiaj pozostały takie same. Znaczne postępy w opracowywaniu zasobu zrobione zostały po objęciu stanowiska szefa przez płk. A. Bartnika, m.in. dzięki wznowieniu działalności Komisji Metodycznej. Do osiągnięć należy zaliczyć opracowanie dokumentacji wojny polsko — sowieckiej z lat 1920-1921, akt frontów i armii z lat 1918-1921 oraz ogromną pracę wykonaną przy opracowywaniu akt WKA prowadzoną — w zasadniczej części w okresie kierowania połączonymi wydziałami naukowego opracowania akt przez ppłk. Stanisława Sokoła oraz ppłk. Zygmunta Kozaka. W ostatnich latach prowadzona z wielkim trudem komputeryzacja prac w CAW pozwala mieć nadzieję na sprawniejsze prowadzenie prac nad przechowywanymi zbiorami i szybsze udostępnianie ich do badań naukowych.

Rozdział VI

WYKORZYSTANIE ZASOBU ARCHIWALNEGO CAW

Archiwa są nie tylko instytucjami gromadzącymi i przechowującymi akta, ale także urzędami „wiary publicznej” i „użyteczności naukowej”. Funkcje związane z tymi dwoma określeniami zawsze nakładały na archiwa określone obowiązki. Wiązała się z tym przede wszystkim kwestia rozpowszechniania wiedzy o archiwach i archiwaliach jako podstawy do szeroko pojmowanych badań naukowych. Każde archiwum spełnia rolę podrzędną, służebną wobec potrzeb nauki, przede wszystkim historii, chociaż nie tylko. Udostępnienie akt zawsze było i jest ostatecznym celem pracy archiwalnej. Badania archiwalne są pracochłonne, ale właśnie archiwa stwarzają badaczom możliwość uzyskania różnych materiałów niezbędnych do badań. Bez prac badawczych nad źródłami nie można oczekiwać, że zaistnieje możliwość wypełnienia „białych plam” w historii.

Charakter zbiorów i funkcjonowanie archiwów w określonej strukturze decydują o dodatkowych specyficznych zadaniach poszczególnych placówek. Centralne Archiwum Wojskowe jako archiwum resortowe w pierwszym rzędzie *miało czynić zadość praktycznym potrzebom wojska i stanowić podstawę do badań historyczno-wojskowych* co sformułowano już w 1918 roku i do chwili obecnej nie uległo zmianie¹.

1. Realizacja potrzeb resortu obrony narodowej

CAW jest instytucją resortu obrony narodowej czyli inaczej mówiąc wojska. Zatem w swojej służebnej roli realizuje nie tylko potrzeby ogólnospołeczne, ale resortowe przede wszystkim. Bogata baza źródłowa zgromadzona w CAW odgrywa znaczącą rolę przede wszystkim w rozwoju nauk historyczno-wojskowych², ale również służy władzom i instytucjom wojskowym w celach szkoleniowych i służbowych.

Studia nad doświadczeniami minionych wojen od wieków miały ogromny wpływ na rozwój sztuki wojennej, kształcenie i doskonalenie umiejętności prowadzenia działań zbrojnych przez dowódców i sztaby. Stanowią uzupełnienie wiedzy wojskowej tych, którzy w wojnach brali udział oraz dają niezbędne wyobrażenie tym, którzy nie

¹ Waligóra, *Gromadzenie...*, op. cit., s. 17.

² Czym zajmuje się nauka historyczno-wojskowa patrz szerzej m.in.: S. Herbst, *Historia wojskowa: treść, dzieje, metodyka, metodologia* [w:] „Zeszyty Naukowe WAP”, seria historyczna, 1961, nr 5, s. 30-39; B. Miśkiewicz, *O przedmiocie nauki historyczno-wojskowej* [w:] „MW” 1958, nr 5, s. 82-90; tenże, *Program rozwoju nauki historyczno-wojskowej w Polsce*, Poznań 1976.

znają wojen z autopsji i nie posiadają doświadczenia wojennego³. Fundamentalne kwestie w tej materii zawarł w swoim dziele, jakże aktualnym do dnia dzisiejszego Carl Clausewitz⁴. Z kolei według Stefana Mossora *żaden oficer, który się może w przyszłej wojnie znaleźć na jakimkolwiek odpowiedzialnym stanowisku operacyjnym, nie stanie na wysokości zadania, jeżeli nie zrobi w czasie pokoju wielkiego wysiłku, aby się myślowo uzbroić do nowej, nieznannej wojny*⁵.

W zakres nauki zasad prowadzenia działań wojennych, studiów operacyjnych oprócz studiowania literatury fachowej, śledzenia periodyków i prasy wojskowej, oprócz własnych przemyśleń, dochodzi gruntowne studiowanie historii wojennej i dzieł klasyków wojskowych. Jest to niezbędna, chociaż niejedyna droga doskonalenia umiejętności dowódczych, zapewniająca rozwój zdolności do myślenia i podejmowania decyzji operacyjno-taktycznych, pomocna w opanowaniu teorii wojennej, strategii, sztuki operacyjnej i taktyki. Wpływa także dodatnio na kształtowanie horyzontów myślowych, rozwój osobowości i walory moralne dowódcy każdego szczebla dowodzenia.

Studiowanie historii wojskowości nie polega jednak na czerpaniu gotowych wzorów z przeszłości, ale wyciąganiu wniosków i przy tym poszerzaniu granic wyobraźni dowódcy, na porównywaniu i wyjaśnianiu różnic między faktami zaszłymi w przeszłości a sytuacjami przewidywanymi na przyszłym polu walki. Powinno się w nim dążyć do łączenia różnych aspektów wojny (militarnych, politycznych, ekonomicznych, gospodarczych, społecznych) w celu formułowania konstruktywnych wniosków na przyszłość. Było i jest ono niezbędne w wypracowywaniu doktryn wojennych, sposobów prowadzenia działań bojowych, zasad i regulaminów walki oraz szkolenia wojsk⁶.

Osiąganiu przedstawionych wyżej celów służą prace teoretyczne powstałe na bazie materiałów archiwalnych. Od dawna w pracach z historii wojskowości wykorzystywane były dokumenty wytworzone w okresie przygotowań i w toku prowadzenia wojen. Korzystanie z nich stało się łatwiejsze dzięki zorganizowaniu archiwów zobowiązanych do gromadzenia pożądaných materiałów, ich odpowiedniego opracowania i udostępnienia. Temu celowi służyło m.in. funkcjonujące w okresie międzywojennym w Polsce Archiwum Wojskowe. Taki był między innymi cel utworzenia po II wojnie światowej CAW.

³ W pewnym okresie po II wojnie światowej część autorów prac związanych z tematyką doświadczeń wojennych podejmowała próby podważenia ich znaczenia ze względu na rewolucyjny proces zmian w sposobach prowadzenia działań wojennych (Z. Stapor, *Rola doświadczeń wojennych w kształtowaniu współczesnej myśli wojskowej* [w:] „WPH” 1976, nr 4, s. 301 — 315). Również obecnie część dydaktyków pomija bądź deprecjonuje znaczenie odwołań do przykładów historycznych w procesie kształcenia kadr dowódczych. Patrz m.in.: J. Michalak, *Metodyka szkolenia operacyjno-taktycznego*. Zbiór wykładów, Warszawa 1993.

⁴ C. Clausewitz, *O wojnie, Księga II*. Warszawa 1928 oraz *Księga VI*, Warszawa 1939.

⁵ S. Mossor, *Sztuka wojenna w warunkach nowoczesnej wojny*, Warszawa 1986, s. 29.

⁶ M.in. w oparciu o doświadczenia wojenne opracowywano instrukcje i regulaminy do szkolenia wojsk w okresie po 1945 roku. Szerzej patrz: *Dzielo II. Rozwój Ludowego Wojska Polskiego w latach 1956-1980*. Rozdział VIII. *Szkolenie bojowe wojsk i doskonalenie operacyjne*. Warszawa 1986.

Druga wojna światowa jedynie potwierdziła oczywistą prawdę o potrzebie korzystania z doświadczeń wojennych. W toku jej trwania w poszczególnych armiach funkcjonowały instytucje zajmujące się zbieraniem i opracowywaniem materiałów na potrzeby kształcenia i doskonalenia umiejętności dowódców wszystkich szczebli. Po zakończeniu działań wojennych proces ten uległ intensyfikacji. Nie ominął on również wojska polskiego, zarówno Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, jak i ludowego Wojska Polskiego. Jako przykład niech posłuży m.in. fakt, że 22 maja 1945 r. dowódca artylerii 1 AWP, gen. Aleksander Modzelewski wydał rozkaz nakazujący opracowanie materiałów dotyczących opisu szlaku bojowego jednostek artylerii 1 armii: *dla historii i podręczników nauki historii wojennej i przebytej drogi bojowej*⁷. Zanim więc akta bojowe jednostek trafiły do archiwów, podejmowano pierwsze próby wykorzystania ich dla wspomnianych wyżej celów.

Po przejściu wojsk na stopę pokojową⁸ została ustalona określona struktura organizacyjna i odpowiedzialność kompetencyjna na szczeblu ministra ON zarówno w zakresie szkolenia operacyjno-taktycznego wojsk i przygotowania ich do działań bojowych, jak również w zakresie kształcenia i doskonalenia dowódców wszystkich szczebli dowodzenia. Główne zadania w tym zakresie przejęły Sztab Generalny WP oraz Główny Inspektorat Szkolenia (Główny Zarząd Szkolenia Bojowego).

W okresie powojennym, mimo określonej sytuacji polityczno-wojskowej, uzależnienia od ZSRR, dostrzegano w Wojsku Polskim konieczność kształcenia i doskonalenia dowódców i sztabów wszystkich szczebli dowodzenia w oparciu o doświadczenia wojenne, a szczególnie przykłady historyczne z minionej wojny⁹. Zadania i wytyczne w tym zakresie opracowywane były na szczeblu Sztabu Generalnego i przekazywane do realizacji w okręgach wojskowych i rodzajach sił zbrojnych oraz w systemie szkolnictwa wojskowego. Między innymi zalecano prowadzenie części ćwiczeń operacyjno-taktycznych z wojskami bezpośrednio na terenach, które odegrały istotną rolę podczas walk żołnierzy polskich w II wojnie światowej. Ćwiczenia były i są zasadniczym sposobem przygotowania dowództw, sztabów i wojsk do praktycznej działalności w walce¹⁰. Podczas przygotowywania ćwiczeń dostrzegano konieczność zapoznania ćwiczących z przykładami z działań wojennych. Celowość wyjaśniania niektórych rozwiązań na przykładach z II wojny światowej potwierdzała się w czasie procesu szkolenia, stąd np. pracownicy dydaktyczni Katedry Historii Sztuki Wojennej ASG przygotowywali na bazie zachowanej w CAW dokumentacji bojowej wykłady,

⁷ Rozkaz nr 017 z 22.05.1945 r. dowódcy artylerii I Armii WP. CAW, Zespół akt III-224-32, s. 52.

⁸ Szerzej: K. Frontczak, *Siły zbrojne Polski Ludowej. Przejście wojska na stopę pokojową*, Warszawa 1974.

⁹ *Przykłady historyczne wyjaśniają wszystko, a w naukach opierających się na doświadczeniach mają prócz tego najlepszą moc dowodzenia*, Clausewitz, *O wojnie...*, op. cit., Księga II, s. 120. O roli przykładu historycznego w procesie szkolenia i wychowania wojsk szerzej patrz m.in.: A. Karpiński, *O potrzebie sięgania do przykładów historyczno-wojskowych* [w:] „MW” 1973, nr 11, s. 53-59; K. Gocyła, *Doświadczenia wojenne-podstawą rozwiązywania problemów obrony przeciwpancernej* [w:] „MW” 1972, nr 10, s. 9-15.

¹⁰ *Metodyka przygotowania i prowadzenia ćwiczeń taktycznych i operacyjnych w wojskach lądowych*, wyd. Akademii Obrony Narodowej 1993, s. 10.

czyli tzw. wstawki historyczne, łączące się z tematem lub terenem, w którym prowadzono ćwiczenie¹¹. Taka praktyka miała na celu wzbogacenie problematyki szkolenia operacyjno-taktycznego, a przeprowadzanie wykładu w terenie powodowało u szkolenych możliwość dokonywania porównań, wyciągania wniosków, rozwijania wyobraźni operacyjnej oraz lepszego widzenia współczesnego pola bitwy. Podobnie wykorzystywano archiwalia wojskowe do opracowywania ćwiczeń w Centrum Doskonalenia Oficerów¹². Do przeprowadzania ćwiczeń dowódczo-sztabowych kadry wybierano rejony znane z walk Wojska Polskiego i Armii Czerwonej w okresie II wojny światowej. Na bazie materiałów archiwalnych z CAW często przygotowywano szczegółowy przebieg ćwiczenia, w którym szkoleni odgrywali role dowódców związków operacyjno-taktycznych i jednostek podczas znanych operacji bojowych (np. forsowanie Wisły pod Dęblinem i Puławami, walki w rejonie Warszawy, przełamywanie Wału Pomorskiego, Siekierki czy forsowanie Odry). Szczególnie użyteczne w tym celu były dokumenty powstałe zarówno na najwyższym szczeblu, w dowództwach i sztabach armii, korpusów czy dywizji — plany operacji, rozkazy i wytyczne bojowo-operacyjne, jak też rozkazy, materiały sprawozdawcze i dzienniki działań bojowych z pułków, batalionów, czasami nawet kompanii.

O wadze, jaką w pierwszych latach powojennych kierownictwo MON przywiązywało do roli i znaczenia przykładów historycznych w szkoleniu wojsk i dowództw niech świadczy fakt powołania do życia instytucji zajmujących się opracowywaniem materiałów szkoleniowych w tym zakresie. Mowa tu o zorganizowanych tuż po zakończeniu wojny Oddziale Historycznym Sztabu Generalnego i Biurze Historycznym przy GZP-W. W obu tych placówkach zorganizowano archiwa gromadzące dokumenty niezbędne historykom do opracowywania doświadczeń wojennych. Reorganizacja służby archiwalnej WP dokonana w 1951 roku miała na celu ułatwienie dostępu do akt przechowywanych w CAW poprzez podporządkowanie nowosformowanego archiwum Oddziałowi XI Studiów i Doświadczeń Wojennych Sztabu Generalnego. Kolejnym etapem w koordynowaniu pracy służby archiwalnej i historycznej było scalenie w CAW historycznych akt wojskowych. Polegało to m.in. na włączeniu do zasobu CAW dokumentów do tej pory przechowywanych w archiwum dawnego Biura Historycznego WP

Z czasem rola dokumentów w CAW w kontekście doświadczeń wojennych traciła na znaczeniu z uwagi na zmiany w doktrynie wojennej i poglądach na sposób prowadzenia działań wojennych (najpierw okres zimnej wojny, prowadzenie działań bojowych przy użyciu broni atomowej, następnie przy ograniczonym jej użyciu¹³ w historii Wojska Polskiego brak jest przykładów z tego zakresu).

¹¹ Karpiński, *O potrzebie...*, op. cit.; E. Jędrzejak, *Historia sztuki wojennej w procesie nauczania w ASG* [w:] „MW” 1972, nr 12, s. 34-39.

¹² Szerzej o historii Centrum i jego poprzedniczkach oraz formach i metodach szkolenia patrz: *Centrum Doskonalenia Oficerów im. gen. armii St. Popławskiego 1974-1989*, oprac. R. Kardas, F. Woźniak, Warszawa 1989; Cz. Grzelak, *Wyższa Szkoła Piechoty w Rembertowie 1948-1954*, Warszawa 1984.

¹³ Stapor, *Rola doświadczeń...*, op. cit.

Kształcenie i doskonalenie oficerów w Wojsku Polskim odbywało się w szkołach oficerskich, ośrodkach doskonalenia oficerów, na kursach specjalistycznych oraz doraźnie organizowanych przez dowództwa określonych szczebli dowodzenia. Przygotowaniem kadr dowódczo-sztabowych szczebla operacyjno-taktycznego zajmowała się Akademia Sztabu Generalnego¹⁴, oficerów pionu partyjno-politycznego kształciła Wojskowa Akademia Polityczna¹⁵.

W całym systemie wojskowego szkolnictwa zawodowego przede wszystkim w placówkach kształcących i doskonalących oficerów utworzone były zespoły dydaktyczne bądź naukowo-dydaktyczne zajmujące się historią sztuki wojennej, przygotowujące materiały szkoleniowe i przekazujące wiedzę w tym zakresie kształconym oficerom. Od początku istnienia ASG działalność naukową prowadzili tam historycy wojskowi, głównie w dziedzinie historii sztuki wojennej. W Katedrze Historii Sztuki Wojennej zajmowano się przede wszystkim badaniem doświadczeń wojennych pod kątem aktualnych potrzeb wojska w zakresie sztuki wojennej¹⁶. Żaden nowy okres historyczny nie przekreślił tradycyjnej myśli wojskowej i praktyki wojennej więc oczywiste było, że uwaga skupiała się na wojnach wieku dwudziestego. I tu wielką rolę odegrała spuścizna archiwalna władz, instytucji i jednostek wojskowych z okresu od 1914 roku zgromadzona w CAW. Jednak jak wynika z ksiąg prowadzonych w pracowni udostępniania akt w CAW, uwaga historyków z ASG skupiała się przede wszystkim na następujących zespołach akt z okresu II wojny światowej: dowództw 1. i 2. Armii WP, Sztabu Głównego (Generalnego), Zarządu Polityczno-Wychowawczego, szefostw i dowództw rodzajów wojsk i służb, chociaż często sięgano również do dokumentów wytworzonych na niższym szczeblu, jak dowództwa i sztaby dywizji, pułków, batalionów i samodzielnych kompanii — czasami jedynie tam zachowały się istotne dokumenty.

Na bazie akt przechowywanych w archiwum pracownicy katedr ASG i słuchacze podjęli i ukończyli szereg tematów obejmujących działania regularnych wojsk lądowych, lotniczych, działań partyzanckich i ich porównań z ruchem oporu w Europie podczas II wojny światowej. Prace miały charakter studiów wojskowo-historycznych, dysertacji doktorskich, prac dyplomowych. Szczególnie Katedra Historii Sztuki Wojennej rozwijała badania nad dziejami Ludowego Wojska Polskiego w minionej wojnie, co odzwierciedlały liczne prace i publikacje kadry dydaktycznej i prace dyplomowe słuchaczy. M.in. w latach 1962-65 10 uczestników seminarium doktoranckiego działającego przy katedrze obroniło prace doktorskie, z których 9 poświęcono dziejom Ludowego WP — zarówno tematyce ogólnowojskowej, jak i działaniom bojowym poszczególnych jednostek lub rodzajów wojsk i służb. Z kolei w latach 1951-65 aż 112 prac dyplomowych dotyczyło zagadnień związanych z polskim wysiłkiem zbrojnym

¹⁴ Szerzej: A. Runiewicz, *O przygotowaniu kadr dowódczo-sztabowych w ASG* [w:] „MW” 1972, nr 12, s. 18-22.

¹⁵ W. Polański, *Jubileusz 35-lecia Wojskowej Akademii Politycznej*, „Wojsko Ludowe” 1986, nr 12.

¹⁶Jadziak, *Historia sztuki wojennej...*, op. cit.

w II wojnie światowej¹⁷. Żadna z tych prac nie powstałaby bez właściwej bazy archiwalnej, którą udostępniało CAW.

Intensywny rozwój badań historyczno-wojskowych nastąpił po roku 1970 i wtedy właśnie w pamięci pracowników CAW zachowały się rzesze słuchaczy ASG, WAP, którzy w oparciu o materiały źródłowe opublikowali szereg prac kwalifikacyjnych często nagradzanych w konkursie im. A. Zawadzkiego oraz nagrodą ministra ON¹⁸.

Praca źródłowa nad tymi zagadnieniami była możliwa przede wszystkim dzięki działaniom podjętym w CAW na rzecz przygotowania historykom niezbędnego warsztatu naukowego. Były to omówione wcześniej wysiłki w celu scalenia archiwaliów Wojska Polskiego z okresu wojny, a przede wszystkim opracowanie archiwalne oraz wydanie drukiem czterech tomów inwentarzy zespołów akt ludowego Wojska Polskiego z lat 1943-1945¹⁹.

Konstruowaniem wniosków i doświadczeń z działań wojennych II wojny światowej zajmowali się również pracownicy naukowcy CDO. Przedmiotem ich zainteresowań był przede wszystkim szczebel batalionu i pułku. Rozległość zainteresowań historyków, wykładowców i słuchaczy Centrum zagadnieniami zbierania i opracowywania wniosków i doświadczeń wojennych nie pozwalała na precyzyjne określenie, które akta przechowywane w CAW były w ich pracach szczególnie przydatne. Ogólnie można stwierdzić, że były to głównie dokumenty związane z działaniami bojowymi ludowego Wojska Polskiego w latach 1943-1945 oraz materiały historyczne dotyczące organizacji i rozwoju polskiego szkolnictwa wojskowego. Efektem tych prac były liczne skrypty i materiały szkoleniowe opracowywane na potrzeby Centrum i jego poprzedniczek, a także ukazujące się cyklicznie na łamach „Myśli Wojskowej” i „Przeglądu Wojsk Lądowych” artykuły. Ich autorzy, pracownicy naukowo-dydaktyczni i słuchacze Centrum w oparciu o solidną bazę źródłową z CAW, poświęcali je wnioskom i doświadczeniom wojennym oraz przedstawianiu odpowiednich przykładów historycznych.

Ze specyficznych, poświęconych z reguły określonym rodzajom wojsk materiałów korzystali w minionych latach pracujący w CAW historycy ze szkół oficerskich i specjalistycznych ośrodków szkolenia. W zespołach akt dowództw rodzajów wojsk i służb oraz wybranych jednostek wyszukiwali przykłady działań bojowych, organizacji i zabezpieczenia walki odpowiednie dla profilu placówki dydaktycznej, którą reprezentowali. I tak przedstawiciele oficerskich szkół piechoty, Oficerskiej Szkoły Wojsk Zmechanizowanych korzystali z archiwaliów jednostek piechoty, z Oficerskiej Szkoły Wojsk Pancernych — z akt wojsk pancernych i zmotoryzowanych, z Wyższej Oficerskiej Szkoły Wojsk Rakietowych i Artylerii — z akt artylerii itd. Prace badawcze dotyczące problematyki historycznej w tych szkołach były najczęściej ukierunkowane

¹⁷ St. Okęcki, *O pracach wojskowo-historycznych prowadzonych w Akademii Sztabu Generalnego* [w:] „WPH” 1967 nr 3, s. 361 — 369.

¹⁸ Relacja M. Baran.

¹⁹ O wydawnictwach archiwalnych szczegółowo w rozdziale VII.

na potrzeby procesu dydaktyczno-wychowawczego²⁰. Szczególną rolę w podnoszeniu kwalifikacji kadry dydaktycznej szkół oficerskich widziano w opracowywaniu przez nich monografii tych placówek jako prac doktorskich opartych o szeroką bazę źródłową²¹. Do roku 1989 wiele z nich doczekało się swoich monografii m.in.: J. Celek, *Wyższa Oficerska Szkoła Lotnicza im. J. Krasickiego*; W. Białek, T. Struniewski, *Wyższa Szkoła Marynarki Wojennej im. Bohaterów Westerplatte*; S. Brzeziński, R. Majewski, H. Witek, *Wyższa Oficerska Szkoła Wojsk Zmechanizowanych im. T. Kościuszki 1943-1983*; zbiorowe, *Wyższa Szkoła Oficerska Wojsk Rakietowych i Artylerii 1943-1966*; J. Głośny, Z. Zasadziński, *Wyższa Szkoła Oficerska Wojsk Obrony Przeciwlotniczej im. por. M. Kalinowskiego*; J. Erbiński, *Wyższa Szkoła Oficerska Wojsk Inżynieryjnych im. gen. J. Jasińskiego 1944-1984*. Monografie szkół odgrywały także ważną rolę w podtrzymywaniu tradycji historycznych wśród słuchaczy oraz ich ideowego kształcenia w ówczesnych warunkach politycznych.

Istotnym elementem kształcenia i doskonalenia dowódców i sztabów w całym okresie powojennym były podróże wojskowo-historyczne. Jako integralna część ćwiczeń taktyczno-operacyjnych lub tylko w celu utrwalenia i wpojenia tradycji Wojska Polskiego odbywały się podróże w wojskach liniowych oraz w akademiach, szkołach oficerskich i ośrodkach szkolenia. W oparciu o źródła archiwalne z CAW uczestnicy podróży przygotowywali wykłady na tematy historyczne związane z terenem i dotyczące walk jednostek Wojska Polskiego mających tam miejsce. Często okazywało się, że konfrontacja źródeł z terenem okazywała się niezbędna, ponieważ wnioski wysnuwane tylko na podstawie słowa pisanego były błędne²².

Wojskowa Akademia Polityczna przygotowując kadry oficerskie poszukiwała przede wszystkim treści historycznych, które mogły służyć wychowaniu patriotycznemu i indoktrynacji politycznej żołnierzy, stąd wyjątkową uwagę zwracano od początku istnienia tej uczelni na kontakty z CAW. Szczególnie ścisła współpraca łączyła archiwum z Wydziałem Historycznym WAP. Praca naukowa tego wydziału koncentrowała się przede wszystkim na historii wojskowej. W katedrze historii wojskowej badania nad dziejami Wojska Polskiego okresu międzywojennego, ludowego Wojska Polskiego i wojskowej problematyki II wojny światowej prowadzono szczególnie intensywnie w okresie kierowania katedrą przez prof. Stanisława Herbsta²³. W okresie tym podkreślano wyjątkową rolę informacji o archiwach posiadających materiały

²⁰ B. Miśkiewicz, *Polska historiografia wojskowa. Merytoryczne i metodologiczne problemy badawcze* [w:] *Rola historii wojskowej w kształtowaniu patriotycznej świadomości społeczeństwa*, Poznań 1980, s. 55-82.

²¹ Z. Miller, *Rola szkolnictwa wojskowego w rozwoju LWP* [w:] *Powojenne dzieje Ludowego Wojska Polskiego. Historiografia, stan i kierunki badań*. (Materiały sympozjum — 29.11.1978), Warszawa 1980, s. 80-84.

²² E. Kozłowski, *Udział Wojskowego Instytutu Historycznego w kształceniu historyków wojskowych* [w:] „WPH” 1987, nr 1, s. 61-67.

²³ T. Jędruszczak, *Zamierzenia naukowe Wydziału Historycznego Wojskowej Akademii Politycznej* [w:] „Biuletyn WAP”, seria pedagogiczna 1958, nr 2, s. 154.

wojskowe i o archiwaliach. Nie bez znaczenia było udostępnienie łamów Biuletynu WAP archiwistom z CAW w celu popularyzowania swojego zasobu²⁴.

Pracownicy dydaktyczni i słuchacze WAP tylko w okresie do 1978 roku opublikowali ponad 600 różnego rodzaju prac ogólnych, monograficznych, dyplomowych, doktorskich oraz artykułów naukowych i popularnonaukowych dotyczących historii ludowego Wojska Polskiego. Wszystkie prace oparto na materiałach archiwalnych instytucji i jednostek wytworzonych po 1943 roku przechowywanych w CAW²⁵.

Niezmiernie ważną rolę, oprócz przydatności w szkoleniu nowych pokoleń żołnierzy i oficerów WP, spełniało i spełnia CAW jako miejsce przechowywania i udostępniania archiwaliów służących odtwarzaniu dziejów wojska i wojskowości. Dążenie do poznania jak najpełniejszej wiedzy o dziejach narodu i państwa jest celem badań historycznych. Wspomniano wcześniej o pracach naukowo-historycznych, które powstały przede wszystkim w celach szkoleniowych lub dla uogólnienia pewnych doświadczeń wojennych, podejmowanych w szkołach i akademiach wojskowych oraz w Biurze Historycznym. Niezmiernie ważną była także rola historyków wojskowych w wykorzystaniu dokumentów archiwalnych dla propagowania historii Wojska Polskiego w wojsku i społeczeństwie. W wojsku rolę koordynatora badań dziejów WP spełniał Wojskowy Instytut Historyczny. Dorobek naukowy pracowników Instytutu powstały w oparciu o materiały źródłowe z CAW jest ogromny²⁶. Wśród wielu prac należy wymienić: dotyczące historii Wojska Polskiego przed 1939 rokiem: E. Kozłowski, *Wojsko Polskie 1936-1939*; *Zarys dziejów wojskowości polskiej od narodzin państwa polskiego do wybuchu II wojny światowej*, t. 3, 1864-1939; P. Stawecki, *Polityka wojskowa Polski 1921-1926 i Następcy komendanta*; dotyczących udziału Wojska Polskiego w II wojnie światowej: oprac. zbiorowe *Polski czyn zbrojny w II wojnie światowej*; W. Jurgielewicz, *Organizacja ludowego Wojska Polskiego 1944-1945*; K. Kaczmarek, *Druga armia WP*; Z. Stąpor, *Bitwa o Berlin*; W. Wołoszyn, *Na warszawskim kierunku operacyjnym*; liczne monografie operacji i bitew oraz historie poszczególnych jednostek wojskowych; oraz prace z historii powojennej WP przede wszystkim *Dzieło I i II — Rozwój ludowego Wojska Polskiego w latach 1945-1980*.

Do końca 1950 roku zwierzchnictwo nad CAW sprawował Główny Zarząd Informacji, można więc przypuszczać, że gdyby wszystkie akta wytworzone przez Wojsko Polskie po 1943 roku od razu znalazły się w CAW, dostęp do nich byłby niewątpliwie znacznie utrudniony. Przez wiele lat przetrzymywanie archiwaliów z okresu międzywojennego w archiwum GZI w Wesołej uniemożliwiało podejmowanie szczegółowych badań nad historią wojskową z okresu dwudziestolecia między-

²⁴ Szerzej na ten temat w rozdziale VII.

²⁵ K. Graczyk, K. Piwowarska, Z. Urbańska, *Powstanie i rozwój ludowego Wojska Polskiego w publikacjach i pracach naukowo-badawczych Wojskowej Akademii Politycznej*, Warszawa 1978.

²⁶ Szczegółowy wykaz zawarto w kolejnych tomach *Bibliografii publikacji pracowników WIH*, wyd. WIH 1971, 1982, 1987.

wojennego²⁷. Informacja wojskowa wykorzystywała te archiwalia do celów politycznych. Często dokumenty pełniły rolę materiałów obciążających poszczególne osoby, co w ogromnym stopniu wykorzystywano w okresie represji stalinowskich przeciwko oficerom WP w Polsce. Zorganizowanie CAW w Warszawie, podległego Oddziałowi XI Studiów i Doświadczeń Wojskowych Sztabu Generalnego oraz scalenie wojskowego zasobu archiwalnego w tej placówce zaważyło korzystnie na kwestii udostępniania akt wojskowych do celów naukowych, chociaż skierowanie do pracy w CAW oficerów informacji miało na celu ciągłe nadzorowanie akt wojskowych i ograniczenie w dostępie do nich przez badaczy. W archiwum starano się dostosować organizację pracy do jak najszybszego opracowania posiadanych zespołów archiwalnych w celu ułatwienia pracy badaczom, ale wybór zespołów do opracowania pozostawał w gestii kierownictwa CAW i jego zwierzchników. Należy tu zwrócić uwagę na powstawanie dużej ilości pomocy archiwalnych pozwalających na poruszanie po archiwaliach, takich jak inwentarze, sumariusze i skorowidze, a także coraz liczniejsze publikacje o wartości aktowej poszczególnych zespołów akt na łamach Biuletynu Wojskowej Służby Archiwalnej i innych czasopism archiwalnych i historycznych. Nie zawsze jednak prace naukowo-archiwalne były w CAW traktowane priorytetowo i stąd nieraz opóźnienia w opracowywaniu dokumentów. Wieloletnie trudności w obsadzie personalnej, przede wszystkim w zatrudnianiu pracowników naukowych, również wpływały negatywnie na tę dziedzinę pracy archiwum. Trudno przy tym zgodzić się z sugestiami, że wystarczyłoby zatrudnić przeszkolonych żołnierzy służby zasadniczej²⁸.

Postęp w opracowywaniu i udostępnianiu akt wpływa na rozwój badań historycznych. Wielokrotnie historycy wojskowi podnosili sprawę intensyfikacji badań poprzez większy dostęp do archiwaliów. Dotyczyło to przede wszystkim sprecyzowania kryteriów udostępniania archiwaliów wytworzonych po 1945 roku²⁹. Niektórzy historycy byli zdania, że władzom wojskowym nie zależy na popularyzowaniu wiedzy o wojsku i jego historii, ponieważ nawet system uzyskiwania zezwoleń na korzystanie z akt zniechęcał wielu badaczy³⁰.

Mimo dość krytycznego spojrzenia wielu historyków i badaczy wojskowości na sprawę udostępniania akt w CAW, historiografia wojskowa może poszczycić się znacznym dorobkiem. Większość prac naukowych i popularnonaukowych, które powstały w oparciu o zasoby archiwalne CAW, znalazło końcowy wyraz w formie

²⁷ Na temat udostępniania akt patrz : następny podrozdział.

²⁸ H. Dominiczak, *O dalszy postęp prac naukowo-badawczych nad organizacją, działaniem i rozwojem Ludowego Wojska Polskiego* [w:] *Powojenne dzieje...*, op. cit., s. 169.

²⁹ O tym w następnym podrozdziale.

³⁰ Wypowiedź gen. bryg. L. Dudka na konferencji w WIH 25.05.1988 r.: *...przedwojenni decydenci, odpowiedzialni za wojskowo-historyczną publicystykę naukową i popularno-naukową doceniali znaczenie wczesnego przekazu o wydarzeniach ostatnich lat, między innymi (a może przede wszystkim) w celu szerzenia w społeczeństwie wiedzy o wojsku, a także w celu kształtowania przychylniej opinii o siłach zbrojnych. Na tym tle wypadamy ubogo...* L. Dudek, *Baza archiwalna sił zbrojnych okresu powojennego* [w:] „Studia z historii historiografii wojskowej” 1990, nr 4, s. 169.

wydawnictw własnych poszczególnych instytucji lub opublikowane zostały przez Redakcję Wojskowo-Historyczną Wydawnictwa MON. W planach wydawniczych Wydawnictwa MON publikacje historyczne zawsze zajmowały dużo miejsca. Bez udziału archiwum i pracujących tam historyków nie byłoby możliwe powstawanie takich wydawnictw. O ile w początkowym okresie priorytet stanowiły wojenne dzieje LWP, to w kolejnych latach poszerzał się zakres zainteresowań i od połowy lat sześćdziesiątych podjęto tematykę wojska powojennego, aczkolwiek zależało to przede wszystkim od stanu i stopnia udostępnienia bazy źródłowej³¹.

CAW zawsze było instytucją zabezpieczającą bieżące potrzeby wojska — kadrowe, informacyjne, statystyczne. Należy tu wspomnieć przede wszystkim o wykorzystywaniu w bardzo szerokim zakresie różnego rodzaju akt organizacyjnych, regulaminów i instrukcji, na podstawie których modyfikowano obowiązujące przepisy wojskowe, uzasadniano konieczność zmian strukturalnych wojska szeroko bazując na osiągnięciach lat minionych. Tu specjalną rolę często powierzano pracownikom archiwum, którzy najlepiej poruszali się po swoich zasobach. Wykonując polecenia przełożonych opracowywali oni kwerendy źródłowe na żądany temat, a na ich podstawie często referaty materiałowe.

Do bieżącej działalności komórek kadrowych wojska wypożyczano z CAW od kilkudziesięciu do kilkuset teczek akt personalnych oficerów WP. Personalne akta sądowe przechowywane w archiwum były i są w bardzo szerokim zakresie użyteczne w działalności sądów wojskowych. W latach 1963-1989 do celów służbowych wypożyczono z CAW 13 120 teczek akt personalnych żołnierzy zawodowych³².

CAW spełnia również w Wojsku Polskim rolę organizatora i koordynatora działalności wojskowej służby archiwalnej, poprzez szkolenia pracowników archiwów terenowych i kancelarii poszczególnych jednostek oraz systematyczny nadzór archiwalny nad ich zasobami. Zgodnie z zapisem w instrukcji archiwalnej z 1966 roku i 1988 roku archiwa wojskowe są obowiązane do prowadzenia działalności szkoleniowo-konsultacyjnej i kontrolnej w celu prawidłowego kształtowania narastającego zasobu archiwalnego³³. W latach 1959-1985 upoważnieni pracownicy CAW dokonali 406 kompleksowych kontroli i wizytacji archiwów instytucji centralnych MON, okręgów wojskowych, rodzajów sił zbrojnych, departamentów, biur i wydziałów wojskowych w resortach cywilnych³⁴. W 1985 roku pod nadzorem archiwalnym CAW znajdowało się 112 archiwów i kancelarii³⁵. W latach 1988-1989, po utworzeniu odrębnego wydziału nadzoru archiwalnego dokonano 3 kontroli kompleksowych i 42 lustracje³⁶.

Należy podkreślić również, że CAW zawsze także przechowywało i przechowuje dokumenty wojskowe posiadające najwyższą klauzulę tajności i spełnia funkcje

³¹ Szerzej: F. Stępniewski, *Powojenne dzieje LWP w dorobku edytorskim Wydawnictwa MON* [w:] *Powojenne dzieje...*, op. cit., s. 69; J. Nadzieja, *O działalności Redakcji Wojskowo-Historycznej Wydawnictwa MON* [w:] *Rola historii wojskowej...*, op. cit., s. 159.

³² Na podstawie „Księgi ewidencji akt wypożyczonych z CAW”.

³³ Instrukcja 1966 r., op. cit., s. 6; instrukcja z 1988 r. op. cit., s. 5.

³⁴ Informacja o zadaniach i problemach wojskowej służby archiwalnej. CAW, spis 1837/94, t. 12, k. 41.

³⁵ Tamże.

³⁶ Sprawozdanie z działalności CAW w 1988 i 1989 roku. Tamże, k. 227 i 286.

ochrony ich przed dostępem osób nieupoważnionych. Jako przykład niech posłużą przechowywane w specjalnym pomieszczeniu akta stanu wojennego w Polsce z lat 1981-1983.

Przełomowy dla Polski rok 1989 był także przełomowy dla Wojska Polskiego. Nastąpił niewspółmierny wzrost zainteresowania wojskowymi materiałami archiwalnymi ze strony takich instytucji jak Sejm, Senat, Kancelaria Prezydenta RP, Gabinet MON, Ministerstwo Sprawiedliwości, Komisja Badania Zbrodni Narodowi Polskiemu, Rzecznik Praw Obywatelskich, redakcje PR i TV i przede wszystkim Urząd ds. Kombatantów i Osób Represjonowanych (o którym dalej). Nie wpłynęło to w zasadniczy sposób na zakres obowiązków wykonywanych przez archiwum, ale w istotny sposób zmieniło punkt widzenia na wartość niektórych — dotychczas niedostrzeganych — archiwaliów posiadanych przez CAW. Natomiast zmiany strukturalne CAW, które były skutkiem wykonania zarządzenia szefa sztabu WP w sprawie doskonalenia wojskowej służby archiwalnej, polegające m.in. na włączeniu archiwów OW i RSZ w strukturę CAW i utworzeniu archiwum IC MON — spowodowały, że właśnie CAW bezpośrednio odczuło skutki restrukturyzacji WP. Filie CAW od tej chwili przejmowały i przejmują setki metrów bieżących akt jednostek restrukturyzowanych i rozformowywanych, co wiąże się z coraz większą odpowiedzialnością za wojskową spuściznę archiwalną i zachowanie jej dla przyszłych pokoleń. Zwiększono nacisk na prowadzenie intensywnego nadzoru nad rosnącym zasobem archiwalnym przez prowadzenie kursów, instruktaży oraz systematycznych kontroli kancelarii wojskowych. W roku 1992, w okresie wdrażania zasad nowej instrukcji o archiwizacji dokumentacji wojskowej, przeprowadzono 34 kontrole w departamentach wojskowych resortów cywilnych i kancelariach instytucji centralnych MON oraz 10 szkoleń dla 240 osób na temat zasad postępowania z dokumentacją archiwalną.

Zagadnienia restrukturyzacji sił zbrojnych po raz drugi — od okresu bezpośrednio powojennego — zwróciły uwagę na istnienie — w formie akt archiwalnych — polskich przedwojennych doświadczeń z zakresu organizacji wojska. W CAW udostępniono materiały źródłowe m.in. struktur najwyższych władz wojskowych, na temat szkolnictwa wojskowego w latach 1920-1939; struktury, organizacji i działalności wywiadu wojskowego; organizacji kwaterunku wojskowego w latach 1918-1939; historii służby inżynierijno-lotniczej i innych.

Doceniono rolę CAW i wiedzę jego pracowników, którzy przygotowywali materiały archiwalne do wykorzystania m.in. przy opracowywaniu nowych założeń do aktów prawnych takich jak: opracowanie wniosków o rewizje nadzwyczajne dla ministra sprawiedliwości; powoływania na stanowiska w państwowej służbie cywilnej, służbie samorządowej i w przedsiębiorstwach zwolnionych z wojska żołnierzy zawodowych.

W wyniku wydania w 1991 roku rozkazu MON w sprawie dziedziczenia i kultywowania tradycji oręża polskiego zaszła konieczność podjęcia badań archiwalnych przez historyków i oficerów wychowawczych jednostek. Był to jeden z podstawowych kierunków działania w pracy wychowawczej Departamentu Wychowania WP. W CAW stałymi użytkownikami stali się przedstawiciele jednostek wojskowych poszukujący

materiałów archiwalnych i ikonograficznych na uzupełnienie kronik i sal tradycji. Również jubileusze instytucji i jednostek były okazją do przedstawienia informacji o dziejach ich poprzedników sprzed wojny opartych o wojskowe akta archiwalne — jak chociażby Wojskowego Instytutu Techniki Uzbrojenia, Instytutu Technicznego Wojsk Lotniczych czy naczelnych władz WP oraz wielu instytucji centralnych MON, które w 1998 roku obchodziły osiemdziesięciolecie powstania.

Dokumentacja zgromadzona w CAW okazała się niezbędna podczas prowadzenia śledztw w postępowaniach wyjaśniających, rehabilitacyjnych lub dotyczących ukarania winnych w sprawach z okresu represji stalinowskich w Wojsku Polskim. Przy analizie postępowań rehabilitacyjnych wykorzystywano szeroko akta sądowe, personalne, dokumentację Głównego Zarządu Informacji MON i jej organów terenowych. Analiza materiałów źródłowych (m.in. akt Komitetu Obrony Kraju) dopiero niedawno umożliwiła wyjaśnienie wielu aspektów udziału wojska w wydarzeniach w Poznaniu 1956 roku i w grudniu 1970 roku, a także w okresie stanu wojennego, w tym m.in. użycia broni przeciwko manifestantom w Lubinie w 1982 roku, czy wydarzeniach w kopalni „Wujek”.

Materiały źródłowe z CAW miały swój udział w śledztwie prowadzonym na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych w sprawie wyjaśnienia losów tzw. Złotego FON-u czyli złota z Funduszu Obrony Narodowej zgromadzonego przed wybuchem II wojny światowej. Ponad półroczna praca inspektorów z Izby Wojskowej Najwyższej Izby Kontroli m.in. w CAW pozwoliła obalić wiele narosłych wokół tej sprawy mitów.

Zmiany przepisów o prawie własności spowodowały konieczność żmudnych poszukiwań w aktach archiwalnych dokumentacji budowlanej i eksploatacyjnej obiektów wojskowych — koszar, poligonów, szpitali i innych budynków. O przeprowadzenie kwerendy źródłowej w takich sprawach zwracał się do CAW m.in. Wojskowy Klub Sportowy „Legia” i hotel garnizonowy „Royal” w Krakowie. Znaczne ilości akt personalnych żołnierzy zawodowych wypożyczanych do Departamentu Kadr MON i Wojskowego Biura Emerytalnego również były skutkiem zmian wprowadzanych do przepisów emerytalnych. Wielokrotnie okazywało się i jest widoczne w dalszym ciągu jak dla funkcjonowania dzisiaj instytucji wojskowych w pewnym stopniu — niezwykle istotnym — ważne jest istnienie CAW. Tylko w roku 1996 do celów służbowych wypożyczono 3114 j.a. Korzystali z nich oficerowie i pracownicy z Zarządów Sztabu Generalnego WP, Departamentu Kadr, Departamentu Finansów, Departamentu Stosunków Społecznych, Polowej Kurii Biskupiej, Wojskowej Agencji Mieszkaniowej, Wojskowego Biura Emerytalnego, sądów wojskowych dowództw okręgów wojskowych i rodzajów sił zbrojnych.

2. Udostępnianie akt do celów naukowych

Udostępnianie materiałów archiwalnych to cel, któremu służą wszystkie czynności związane z gromadzeniem, przechowywaniem i opracowywaniem akt. Kwestia udostępniania archiwaliów w znacznej mierze oddziałuje na postęp w badaniach historycznych — tu przede wszystkim badań nad historią wojska. Niewątpliwie różne przyczyny składają się na aktualny stan badań historii Wojska Polskiego. Wiele tematów było przez wiele lat niemożliwych lub trudnych do zrealizowania przede wszystkim za względu na brak lub ograniczenia w dostępie do źródeł archiwalnych. Krytyka dziejów II Rzeczypospolitej, obarczanie sanacji za upadek Polski w 1939 roku były przyczyną tego, że szczegółowe badania nad tym okresem i historią przedwrześniowego Wojska Polskiego nie cieszyły się popularnością.

Problem udostępniania powojennych akt wojskowych do celów naukowych od początku łączył się ze znaczeniem tychże akt dla ochrony tajemnicy wojskowej i państwowej oraz z istniejącymi wiele lat względami natury politycznej. Stosunkowo bez problemów można było korzystać z dokumentów szkoleniowych, traktujących o sprawach gospodarczych i technicznych, zdecydowanie utrudniony był wgląd do spraw organizacyjnych, ćwiczeń wyższych szczebli, czy spraw kadrowych, a bardzo trudno było skorzystać z dokumentów obrazujących strukturę sił zbrojnych, przedstawiających nastroje i wypadki nadzwyczajne. Przechowywanie i udostępnianie akt personalnych stawiało z kolei problem poszanowania praw obywateli z prawem do zachowania tajemnicy włącznie. Ponadto należy w tym miejscu zwrócić uwagę na fakt, jak wiele materiałów wytwarzanych w latach wojny i po jej zakończeniu miało charakter propagandowy, co rzutowało na prace powstające na ich podstawie.

W różnych państwach okres poprzedzający udostępnianie akt jest zróżnicowany (od 20 do 50 lat, dla akt personalnych 75-100 lat). W Polsce przepisy regulujące udostępnianie akt wojskowych znajdowały się w kolejnych instrukcjach archiwalnych.

Zezwoleń na korzystanie z akt przechowywanych w CAW w Oliwie udzielał bezpośredni zwierzchnik CAW — najpierw szef GZP-W, następnie szef GZI lub naczelny dowódca WP i jego zastępca ds. polityczno-wychowawczych³⁷, ale w pierwszych latach powojennych trudno mówić o udostępnianiu archiwaliów wojskowych dla celów naukowych. Powody tej sytuacji były dwa — akta bojowo-operacyjne WP po 1943 roku gromadziło Biuro Historyczne WP (z tych akt korzystali historycy), natomiast przedwojenna dokumentacja wojskowa stanowiła rozsypaną, nad którą od 1946 roku czuwali oficerowie informacji. Istniało ogromne zapotrzebowanie na przedwojenne materiały ogólnie-organizacyjne — regulaminy, instrukcje, podręczniki i wytyczne dotyczące organizacji i działalności wszystkich rodzajów wojsk i służb. Setki egzemplarzy miesięcznie wypożyczaly z CAW: Sztab Generalny i jego komórki, departamenty i dowództwa rodzajów wojsk: Piechoty i Kawalerii, Lotnictwa, Marynarki Wojennej. Największym zainteresowaniem cieszyły się instrukcje

³⁷ Pismo szefa GZP-W do kierownika CAW z 10.07.1946 r. CAW, spis 56/54, t. 40c, k. 16.

mobilizacyjne oraz tabele należności etatowych. Przedwojenne normatywy i opracowania służyły przede wszystkim do opracowywania nowych dokumentów dla powojennego WP oraz do sporządzania obliczeń kosztów i strat poniesionych przez Wojsko Polskie podczas II wojny światowej. Wśród materiałów przedwojennych prowadzono poszukiwania planów miast, głównie Warszawy, które wykorzystywano przy odbudowie. M.in. akta DOK I porządkowano pod kątem odszukania planów i projektów budowlanych różnych obiektów stolicy.

Poszukiwania prowadzili pracownicy archiwum oraz wielu oficerów przyjeżdżających z Warszawy i nie tylko, aby znaleźć interesujące ich materiały. Przepuszczalnie działalność osób z zewnątrz wprowadzała dodatkowe zamieszanie wśród i tak istniejącego chaosu. Kierownik CAW interweniował u szefa GZI, aby nie udostępniać nikomu materiałów nieskatalogowanych, a tym samym i nie wypożyczać ich na zewnątrz, co powszechnie praktykowano³⁸. Szef GZI zdecydował, aby nie wypożyczać dokumentów poza archiwum, w wyjątkowych wypadkach za jego pisemnym zezwoleniem udostępniać na miejscu. Parę miesięcy później z GZI wysłano pismo do wyższych władz i instytucji wojskowych, w którym informowano, że sprawy związane z wypożyczaniem materiałów archiwalnych będą załatwiane tylko za pośrednictwem GZI³⁹, a to oznaczało znaczne ograniczenia w dostępie do nich.

O wykorzystywaniu archiwaliów wojskowych do celów nienaukowych lecz politycznych wspomniano wcześniej. Jednakże i cele naukowe (choć nie wszystkie) przez wiele lat były podporządkowane celom politycznym. Świadczą o tym przede wszystkim tematy prac, które pisano w oparciu o akta wojskowe, a nawet sposób formułowania próśb o udostępnienie akt⁴⁰.

Po przeprowadzce CAW do Warszawy i wznowieniu działalności w forcie Sokolnickiego, nie od razu zorganizowano tam pracownię naukową. Do 1954 roku udostępniano nieliczne akta WP wytworzone po 1943 roku, z okresu okupacji i zespoły z okresu międzywojennego, które posiadały pomoce w postaci spisów akt. Wiele akt w dalszym ciągu wypożyczano na zewnątrz, głównie oficerom Sztabu Generalnego.

Kiedy zasób archiwum Oddziału XI włączono do CAW, wraz z aktami przejęto pomieszczenie przy ul. Rakowieckiej, które przez kilka lat służyło jako pracownia naukowa archiwum. Dopiero po przeniesieniu zbiorów tego archiwum do fortu Sokolnickiego, wydzielono jedno z pomieszczeń na pracownię naukową i opracowano regulamin udostępniania archiwaliów. Prawdopodobnie w celu uproszczenia formalności związanych z uzyskaniem zezwolenia na korzystanie z materiałów archiwalnych, płk Lewandowicz zaproponował, aby: oficerom Zarządu XI Sztabu Generalnego wydawano okresowe zezwolenia na korzystanie ze **wszystkich** (podkreślenie — aut.) wojskowych materiałów archiwalnych w CAW; pracownikom

³⁸ Pismo kierownika CAW z 20.02.1948 r. CAW, spis 56/54, t. 42d, k. 52.

³⁹ Pismo z 23.06.1948 r. CAW, spis 448/57, t. 69, k. 43.

⁴⁰ W 1951 roku jeden z użytkowników pisał, aby udostępniono mu archiwalia *dla należytego zobrazowania charakteru armii sanacyjnej oraz jej udziału w akcjach antyrobotniczych* CAW, spis 997/64, t. 4, k. 38.

cywilnym tego Zarządu również okresowe zezwolenia, ale tylko do opracowania podanego w zezwoleniu tematu; innym pracownikom naukowym — zezwolenie jednorazowe na udostępnienie akt do określonego tematu⁴¹. Zgodnie z p. 95 *Instrukcji o postępowaniu z wojskowymi materiałami archiwalnymi z 1956 roku* zezwoleń udzielał Szef Sztabu Generalnego. Generalnie nie udostępniano akt z okresu międzywojennego — formalnie ze względu na brak inwentarzy, co było faktem, niewątpliwie też istniały powody polityczne. W pełni do prowadzenia badań naukowych były przygotowane akta odrodzonego Wojska Polskiego, które już w 1955 roku posiadały inwentarz kartkowy oraz akta z kampanii wrześniowej, zostały uporządkowane, oprawione i zinwentaryzowane.

Zauważalne zmiany w kwestii wykorzystywania wojskowych materiałów archiwalnych nie tylko do opracowań naukowych, prac dyplomowych, ale również artykułów publicystycznych zaobserwowano od 1956 roku, po VIII Plenum KC PZPR. Przy czym okazało się, że CAW nie jest przygotowane do tak szerokiego udostępnienia swoich materiałów, ponieważ *nie były opracowywane pod kątem udostępnienia ich do badań naukowych*⁴². Dopiero reorganizacja struktury archiwum dokonana w 1957 roku umożliwiła podjęcie prac archiwalnych, których celem miało być właśnie opracowanie i szerokie udostępnienie zasobu. W tym samym roku zwiększyło się także wypożyczanie akt na zewnątrz. Tak, jak do roku 1956 wykorzystywano akta personalne oficerów w procesach prowadzonych przeciwko nim, tak w latach następnych niezbędne były podczas ich rehabilitacji. Aż 1633 jednostki archiwalne, na które złożyły sięteczki personalne byłych oficerów WP zdemobilizowanych w latach poprzednich oraz teczki spraw sądowych wypożyczono do sądów i prokuratur wojskowych. Poza archiwum było także wiele teczek akt wypożyczonych przez pracowników Zarządu Wojskowo-Historycznego Sztabu Generalnego, o zwrot których wielokrotnie występował szef CAW.

Od 1959 roku udostępniano akta również w pracowni naukowej zorganizowanej przy magazynach w Wesołej k. Warszawy. Wysoki stopień scalenia zespołów akt wojskowych spowodował m.in. coraz większe zainteresowanie nimi badaczy. I tak w 1959 roku udostępniono trzykrotnie więcej jednostek archiwalnych w stosunku do roku poprzedniego, a ilość ta w każdym następnym roku wzrastała (1959 r. — 8 800 j.a.; 1961 — 29 162 j.a.).

W szerokim zakresie udostępniano akta wojskowe wytworzone w latach 1943-1945. Zasady udostępniania zostały dostosowane właśnie do tych archiwaliów. Przygotowano ogólnie dostępne inwentarze drukowane akt z okresu wojny. Jednakże zaniepokojenie szefa CAW wywołało wzmożone zainteresowanie badaczy aktami wytworzonymi przez aparat polityczno-wychowawczy WP na wszystkich szczeblach. W 1960 roku wprowadzono obowiązek stemplowania jednostek archiwalnych

⁴¹ Pismo szefa CAW do szefa Zarządu XI Sztabu Gen. z 9.04.1955 r. CAW, spis 436/57, t. 20, k. 94.

⁴² Sprawozdanie z pracy CAW w 1957 r. CAW, spis 518/59, t. 6, k. 68-69.

zawierających powyższą dokumentację pieczętą: *udostępniać tylko za zgodą szefa CAW*, tym samym ograniczając swobodny dostęp do nich⁴³. Rozkaz ten obowiązywał jeszcze w pierwszej połowie lat osiemdziesiątych, i podlegały mu wszystkie jednostki archiwalne, które zawierały m.in. jakiegokolwiek informacje na temat walk ze zbrojnym podziemiem⁴⁴.

W początkach lat sześćdziesiątych zaczęto udostępniać również — uznane za jawne — materiały archiwalne wytworzone w okresie od 1 stycznia 1945 roku do 31 grudnia 1949 roku, w zakresie regulowanym przez odpowiednie przepisy o ochronie tajemnicy wojskowej. Próba odtajnienia części akt z lat 1945-1948 podjęta przez kierownictwo CAW nie powiodła się. W 1963 roku w CAW opracowano projekt rozkazu MON w sprawie uznania za jawne materiałów archiwalnych Wojska Polskiego z lat 1946-1948⁴⁵. Akta te cieszyły się coraz większym zainteresowaniem ze względu na popularny wtedy temat działań jednostek WP przeciwko zbrojnemu podziemi oraz udział w organizowaniu i tzw. „utrwalaniu władzy ludowej”. Dostęp do tych dokumentów opatrzonych klauzulą tajności (a była ich większość) mieli tylko przedstawiciele tych jednostek i instytucji, które je wytworzyły, natomiast znacznie utrudnione było korzystanie z nich przez absolwentów akademii wojskowych lub osoby pracujące na zlecenie WIH, a praktycznie niedostępne były dla osób cywilnych. Opinię o projekcie rozkazu nadesłały do CAW — GZP, Zarząd VI Sztabu Generalnego, WIH, Oddział Cenzury Wojskowej Sztabu Gen., Oddział V Sztabu Gen. Poza GZP, który pozytywnie wypowiedział się w tej sprawie, pozostałe instytucje były zdecydowanie przeciwnie. Powody, jakie podawano w uzasadnieniu sprzeciwu były różne, ale ogólnie sprowadzały się do tego, że odtajnienie akt z lat 1946-48 złamałoby tajemnicę wojskową⁴⁶. Tym samym zaniechano w CAW dalszych działań i kwestię odtajnienia tej dokumentacji pozostawiono do czasu ukazania się nowych przepisów w tej sprawie. W 1966 roku uznano za niemożliwe wykonanie kwerendy naukowej dot. stosunków polsko-radzieckich w latach 1945-1956 ze względu na przepisy o zachowaniu tajemnicy służbowej⁴⁷.

Nie udało się odnaleźć w aktach CAW informacji o podstawie prawnej, na mocy której rozpoczęto udostępnianie archiwaliów WP wytworzonych po 1945 roku. W 1973 roku jest mowa o przepisach, zgodnie z którymi szef archiwum udzielał zezwolenia na korzystanie z wojskowych materiałów archiwalnych powstałych do roku 1949 — nie wiadomo jednak, czy dotyczy to również dokumentów niejawnych.

⁴³ Rozkaz wewnętrzny nr 25 z 23.04.1960 r. CAW, spis 783/62, t. 9, k. 31.

⁴⁴ Relacje pracowników CAW i znane z autopsji.

⁴⁵ Projekt rozkazu CAW, spis 1089/64, t. 4, k. 11.

⁴⁶ Np. szef oddziału cenzury wojskowej Sztabu Gen. napisał: *wydaje się, iż obecnie dla zrealizowania zamierzeń udostępniania materiałów archiwalnych dla celów badawczych i publicystycznych byłoby bardziej celowe — nie kompleksowe unieważnienie tajności tych materiałów, co grozi ujawnieniem tajemnicy — lecz udostępnienie poszczególnych materiałów po uprzednim stwierdzeniu, że nie zawierają one informacji stanowiących tajemnicę*. Odpowiedzi i opinie o projekcie. Tamże, k. 12, 16-19.

⁴⁷ Pismo do Zakładu Historii PAN z 12.11.1966 r. CAW, spis 1354/68, t. 6, k. 106.

Zaistniał wtedy problem, czy można i na jakich zasadach udostępniać etaty i rozkazy organizacyjne dotyczące jednostek wojskowych z lat powojennych⁴⁸. Zgodnie z decyzją szefa Zarządu VI Sztabu Generalnego, twórcy tych dokumentów, zostały one zakwalifikowane do udostępniania. Wyjątek stanowiły sprawy dotyczące składu bojowego sił zbrojnych PRL, numeracji i dyslokacji jednostek wciąż istniejących, co do których w dalszym ciągu obowiązywał zakaz publikacji⁴⁹.

Zgodnie z projektem zarządzenia MON z 1974 roku wojskowe materiały archiwalne przechowywane w CAW miały być udostępniane:

— instytucjom i obywatelom polskim

a) wytworzone do 31 grudnia 1949 roku — za zgodą szefa CAW po stwierdzeniu, że nie stanowią tajemnicy wojskowej;

b) wytworzone od roku 1950 — za zgodą szefa Sztabu Generalnego lub jednostki, instytucji, która je wytworzyła;

— instytucjom i obywatelom państw obcych — tylko wytworzone do 31 grudnia 1945 r. za zgodą szefa Sztabu Generalnego po stwierdzeniu, że nie stanowią tajemnicy państwowej lub służbowej⁵⁰.

Ostateczna wersja powyższego zarządzenia została opracowana i weszła w życie 10 lat później i obowiązuje do chwili obecnej⁵¹. Zgodnie z tym przepisem wojskowe materiały archiwalne mogą być udostępniane do badań naukowych — za odpowiednim zezwoleniem — po upływie 30 lat od chwili ich wytworzenia. W wyjątkowych wypadkach szef Sztabu Generalnego WP może zezwolić na wcześniejsze ich udostępnianie. Tak było w przypadku opracowywania „Dzieła I” i „Dzieła II” — na podstawie decyzji szefa Sztabu Generalnego, szef CAW ustalił zasady i sposoby udostępniania akt dla jego autorów⁵².

W zarządzeniu istnieje zastrzeżenie co do udostępniania akt archiwalnych: *jeżeli nie narusza to prawnie chronionych interesów państwa i obywateli*. Te same sformułowania zostały powtórzone w ostatniej *Instrukcji o archiwalizacji dokumentacji wojskowej* z 1988 roku z dodatkową informacją o udostępnianiu tylko akt opracowanych — tzn. posiadających inwentarze kartkowe lub książkowe⁵³. W 1966 roku zastrzeżenie to dotyczyło tylko akt nieuporządkowanych, ale posiadających spisy zdawczo-odbiorcze.

Ograniczenia w dostępie do niektórych działów mieli nawet pracownicy archiwum. Jeszcze w 1986 roku prawo wykonywania scontrum akt mobilizacyjnych mieli tylko wyznaczeni oficerowie⁵⁴.

⁴⁸ Pismo szefa CAW do Zarządu VI Sztabu Gen. z 27.12.1973 r. CAW, spis 1571/75, t. 4, k. 12.

⁴⁹ Pismo szefa Zarządu VI Sztabu Gen. z 23.01.1974 r. CAW, spis 1596/76, t. 4, k. 1.

⁵⁰ Projekt zarządzenia MON w sprawie organizacji i zakresu działania archiwów wojskowych oraz zasad korzystania z wojskowych materiałów archiwalnych. Tamże, k. 3-8.

⁵¹ Zarządzenie MON nr 21 z 4.04.1984 r. CAW, spis 1792/91, t. 1, k. 1-7.

⁵² Kronika Centralnego Archiwum Wojskowego, t.II, s. 63.

⁵³ Instrukcja, s. 18-21.

⁵⁴ Znane autorce z autopsji.

W 1980 roku 30 instytucji i 47 samodzielnych pracowników naukowych w Polsce prowadziło badania historyczno — wojskowe. W WIH, ASG i WAP prowadzono 12 seminariów doktorskich i 10 magisterskich (dyplomowych) z historii wojskowej, a na uczelniach cywilnych 10 seminariów doktorskich i 13 magisterskich uwzględniało tematykę historyczno-wojskową⁵⁵. Gros uczestników tych seminariów pisało swe prace kwalifikacyjne w oparciu o bazę źródłową CAW.

Wspomniany wcześniej przełomowy rok 1989 i zmiany polityczne w Polsce korzystnie wpłynęły także na zakres i ilość opracowywanych i udostępnianych odtąd w CAW materiałów źródłowych. Nie bez znaczenia dla tej roli CAW było także objęcie stanowiska szefa przez płk. Andrzeja Bartnika. W zasadzie od tego momentu odmowy udostępnienia dotyczyły tylko akt najnowszych objętych szczególnymi przepisami o ochronie tajemnicy i dóbr osobistych. Ochrona dóbr osobistych w CAW zawsze była szczególnie brana pod uwagę w wypadku powojennych akt personalnych i sądowych — udostępnianych w całości (poza celami służbowymi) tylko osobom, których dotyczą, ich rodzinom lub osobom upoważnionym przez nie. Kwestia stała się tym ważniejsza, kiedy zniesienie cenzury prasy i publikacji stworzyło sytuację, że zaczęły się ukazywać różne publikacje poświęcone faktom z życia — także prywatnego — znanych i mniej znanych osobistości nie zawsze zgodne z prawdą i za ich przyzwoleniem — w oparciu o materiały archiwalne — udostępnione w dobrej wierze. Spowodowało to nawet taką sytuację, że np. córki marszałka J. Piłsudskiego złożyły w CAW zastrzeżenie, że wszystkie materiały o ich ojcu mogą być udostępniane za ich zgodą.

Stopniowe opracowywanie w CAW niedostępnych do tej pory materiałów, jak bogata dokumentacja wojny polsko-bolszewickiej 1919-1920 czy akta przedwojennego Oddziału II Sztabu Głównego wpłynęły na znaczny wzrost liczby korzystających z nich badaczy i powstawanie na ich bazie wielu cennych publikacji.

Po raz pierwszy w grudniu 1989 roku pojawiła się w dokumentacji CAW określenie „zbrodnia katyńska”, które od tej pory będzie wielokrotnie oddziaływało na prace CAW. Wówczas brak było jeszcze w archiwum materiałów dotyczących tego zagadnienia, ale dysponowało i dysponuje ono bogatym zbiorem akt personalnych z okresu przedwojennego oficerów WP — także tych rozstrzelanych przez NKWD w 1940 roku. Akta te stały się bezcennym źródłem przy sporządzaniu biogramów osób zamordowanych, które od 1989 roku publikowano na łamach „Wojskowego Przeglądu Historycznego” oraz wielu innych czasopism naukowych i gazet codziennych. Sytuacja znacznie uległa zmianie w 1993 roku z chwilą przekazania do CAW pierwszej (a wkrótce i następnych) partii kserokopii akt, które pozyskała w archiwach rosyjskich Wojskowa Komisja Archiwalna. Akta te były ważne nie tylko dla sprawy zbrodni katyńskiej, ale w ogóle dla wyjaśniania losów tysięcy Polaków, którzy w okresie II wojny światowej znaleźli się na terenie b. ZSRR. Od tej chwili w CAW

⁵⁵ *Postulaty badawcze do studiów nad problematyką historii wojskowej*, oprac. pod red. R. Dziapanowa, B. Miśkiewicza [w:] „WPH” 1980, nr 4, s. 325-330.

udostępniono ponad 5000 j.a. z Kolekcji Akt Wojskowej Komisji Archiwalnej, które wykorzystano do kilkudziesięciu prac kwalifikacyjnych, opracowań naukowych, artykułów oraz wydawnictw źródłowych m.in.: trzytomowa *Agresja na Polskę 17 września 1939 r. w świetle dokumentów. Wybór źródeł*; *Na oczach Kremla* — dokumenty sowieckie o Powstaniu Warszawskim; *Obozy jenieckie NKWD IX 1939 — VIII 1941*; *Polacy internowani na Litwie* — wybór źródeł i lista internowanych.

W ostatnim czasie bardzo szeroko popularyzowano kilkuset tysięcy zbiorów ikonograficznych CAW. Oprócz publikacji prasowych, książkowych i albumów, fotografie wojskowe (reprodukcje lub oryginały) prezentowano na wielu wystawach m.in. w Muzeum Niepodległości (*Polonia Restituta*), Galerii „Zachęta” (*Lwowiacy i ich miasto*), Muzeum Wojska Polskiego (*Armia Krajowa — armia podziemnego państwa polskiego*), Centralnej Biblioteki Wojskowej, Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Pułtuskach, Muzeum WP w Białymstoku, Muzeum WP w Warszawie, Sztabie Generalnym WP. Tylko w roku 1990 w pracowni zbiorów specjalnych CAW, kierowanej przez mgr H. Kudłę udostępniono 140 000 zdjęć i 50 albumów, a w następnych latach liczba ta sukcesywnie rosła: w 1996 roku — 259 103, w 1997 — 264 200. W latach 1990-1998 odnotowano również ponad 50 wewnętrznych prezentacji fotografii i albumów dla delegacji oficjalnych z kraju i zagranicy, grup studentów i uczniów.

Żaden poprzedni okres w dziejach CAW nie sprzyjał tak, jak ostatnie dziesięciolecie, do wykorzystywania jego zbiorów dla potrzeb filmu dokumentalnego. Materiały archiwalne i ikonograficzne uwidoczniono m.in. w filmach: *Katyń*, *Biskup polowy*, *Rydz-Smigły*, *Akcja >Wisła<*, *Witkacy*, *Dowborczycy*, *Ignacy Mościcki*, *Generał Sosnkowski*, *Prezydent Starzyński*, *Jeńcy*, *Droga do niepodległości*, *Oblężenie*, *Najdumniejsza z pieśni*, *Doktryna wolności* i w wielu innych o tematyce wojskowej.

Udostępnianie materiałów archiwalnych w CAW do celów naukowo-badawczych w latach 1976-1993*

Rodzaj pracy	Lata			
	1976-1980	1981-1985	1986-1988	1990-1993
1. Habilitacje	16	32	26	39
2. Doktoraty	157	157	107	160
3. Magisteria	209	157	137	255
4. Dyplomowe	131	66	12	23
5. Monografie, opracowania	184	62	144	178
6. Słownik biograficzny	60	15	52	63

7. Sale tradycji. Izby pamięci	62	40	3	42
8. Inne (wystawy, filmy, archiwa rodzinne, śledztwa, prace służbowe)	224	104	214	
9. Razem tematów	819	748	585	964
10. Udostępniono materiałów archiwalnych (w j.a.)	29 792	50 332	35 041	58 182

* Tabelę opracowano na podstawie sprawozdań rocznych z działalności CAW w latach 1976 - 1986; lata 1987-1988 i 1990-1993 na podstawie wykazów zgłoszonych tematów prac. Za lata 1989 i 1994-1997 brak takich wykazów. Liczby w rubrykach 1-9 oznaczają ilość zgłoszonych tematów.

Tabela ukazuje wzrost ilościowy udostępniania wojskowych materiałów archiwalnych w CAW. Dwie pierwsze rubryki obejmują okresy pięcioletnie, ostatnia tylko trzyletni, w którym ilość akt i osób korzystających z pracowni naukowej CAW jest znacznie większa niż w latach poprzednich. Jest oczywiste, że w miarę upływu czasu coraz większa ilość dokumentów mogła być udostępniana, ale wzrost ilości udostępnianych materiałów wiąże się z nawrotem zainteresowania do tematyki wojskowej, szczególnie okresu międzywojennego. Zmieniały się również przepisy i zwyczaje w udostępnianiu archiwaliów wojskowych — co w przeciwieństwie do lat poprzednich, kiedy cenzurowano nawet wykazy tematów badawczych zgłoszonych w CAW⁵⁶, korzystnie wpłynęło na udział archiwum wojskowego w popularyzacji swojego zasobu.

3. Kwerendy naukowe i referaty materiałowe

Przez wiele lat CAW wykonywało na zlecenie placówek badawczych tzw. kwerendy naukowe. Jest to forma poszukiwań archiwalnych, którymi zajmują się nie tylko instytucje wojskowe, ale także cywilne. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych

⁵⁶ Aby udostępnić NDAP wykaz tematów zgłoszonych w 1967 roku przez osoby korzystające z materiałów źródłowych w CAW, konieczna była aprobata Oddziału Cenzury Wojskowej. CAW, spis 1457/70, t. 7, k. 1-2.

prowadzenie kwerendy wśród materiałów archiwalnych było bardzo rozpowszechnione. W wojskowym zasobie archiwalnym znajduje się wiele interesujących dokumentów dotyczących różnorodnych tematów. Zdecydowana korzyść z tej działalności wpływała zarówno dla instytucji zamawiającej wykonanie kwerendy jak i dla archiwum, które na podstawie drugich egzemplarzy kart mogło sporządzać pomoce archiwalne wyższego rzędu — w tym przede wszystkim inwentarze tematyczne. Wyniki kwerend wykorzystywane są głównie do opracowywania informatorów o materiałach archiwalnych do poszczególnych zagadnień⁵⁷.

Prowadzenie kwerend naukowych w CAW zapoczątkowała praca dla historyków radzieckich w 1954 roku — poszukiwania dokumentów dotyczących wojny polsko-bolszewickiej i wyprawy J. Piłsudskiego przeciwko Rosji oraz w 1955 roku — materiałów do zagadnień stosunków polsko-radzieckich, powstań śląskich, mobilizacji, koncentracji i rozwoju WP w 1920 roku⁵⁸. Zapotrzebowanie na określone tematy badawcze obligowało archiwum do poszukiwań dokumentów do zleczonej problematyki. I tak dla Wydziału Historii Partii KC PZPR prowadzono kwerendę źródłową n.t. materiałów do historii ruchu robotniczego i do historii stosunków polsko-radzieckich w latach 1917-1955⁵⁹; dla GZI nt. walk ze zbrojnym podziemiem; dla NDAP nt. źródeł do dziejów Rewolucji Październikowej, Komunistycznej Partii Polski; dla Zakładu Historii Stosunków Polsko-Radzieckich PAN nt. dziejów stosunków polsko — radzieckich⁶⁰.

Przed wszystkim jednak współpraca w zakresie wykonywania kwerend rozwijała się z Wojskowym Instytutem Historycznym. Tematyka poszukiwań źródłowych była różnorodna i obejmowała zagadnienia siły zbrojnej II Rzeczypospolitej (materiały miały posłużyć do opracowania wielotomowej monografii WP)⁶¹; odrębny temat dotyczący Kierownictwa Marynarki Wojennej z lat 1918-1939; działania bojowe i struktura demograficzna Wojska Polskiego po 1943 roku, pomocy wojska w odbudowie gospodarki i pomocy w życiu gospodarczym kraju po zakończeniu działań wojennych⁶². Poszukiwania archiwalne prowadzono w CAW także dla Instytutu Krajów Socjalistycznych PAN, Zakładu Historii Warszawy PAN, Instytutu Śląskiego w Katowicach. Przez wiele lat trwały prace kwerendarskie dla Muzeum Historii Polskiego Ruchu Rewolucyjnego, które obejmowały poszukiwania w aktach odznaczeniowych z okresu międzywojennego dotyczące informacji o uczestnikach walk niepodległościowych przed 1918 rokiem.

⁵⁷ Szerzej o informatorach opracowanych przy współpracy z CAW w rozdziale VII.

⁵⁸ Sprawozdanie z działalności CAW za 1955 r. CAW, spis 473/58, t. 7, k. 37.

⁵⁹ Sprawozdania z działalności wydziału naukowo-organizacyjnego CAW za 1954 i 1955 r. CAW, spis 436/56, t. 13, k. 15, 88.

⁶⁰ B. Woszczyński, *O pracach naukowych w Centralnym Archiwum Wojskowym* [w:] „MW” 1970, nr 10-11.

⁶¹ Sprawozdanie z działalności CAW w 1958 r. CAW, spis 783/62, t. 6, k. 67.

⁶² B. Woszczyński, *Udostępnianie archiwaliów proweniencji wojskowej do badań naukowych* [w:] „BWSA” 1975 nr 7, s. 13-27.

Na zlecenie placówek naukowo-badawczych pracownicy archiwum często podejmowali się opracowania różnych tematów w formie referatów materiałowych, w których prezentowano źródła archiwalne. W CAW współpracę w tym zakresie prowadzono przede wszystkim z WIH. Tematyka prac była wszechstronna i obejmowała m.in.: rodowody pułków piechoty 1943-1945, zestawienia stanów osobowych dowództw i jednostek WP 1943-1945, udział wojska w ochronie granic, operację berlińską, przebieg demobilizacji, osadnictwo wojskowe w latach 1945-1947, Riazańską Szkołę Oficerów, fotografię wojskową, zarys historii WBH, zmiany organizacyjne w strukturze WP po zakończeniu wojny, udział WP w zasiedlaniu i zagospodarowaniu ziem północnych i zachodnich. Wykonawcami referatów materiałowych byli pracownicy wydziałów naukowych — Juliusz Malczewski, Lucjan Teter, Kazimierz Bar, Tadeusz Wawrzyński, Jan Andrzej Igielski, Tadeusz Wojciechowski.

Dla pracowników archiwum wykonujących źródłowe prace kwerendarskie była to bardzo dobra i skuteczna forma pogłębiania wiedzy o zasobie, która była wykorzystywana w innych pracach archiwalnych, np. kwerendach osobowych⁶³. Istotnym czynnikiem zachęcającym do podejmowania się tych prac była strona finansowa, ale najważniejszy był skutek — oczywista korzyść dla CAW w postaci doskonale znających zasób archiwistów.

Kwerendy naukowe wykonywano w bardzo szerokim zakresie do połowy lat siedemdziesiątych. Po objęciu stanowiska szefa przez płk. Wojnę i z powodu jego negatywnego nastawienia do tych prac, stopniowo zaprzestania ich prowadzenia⁶⁴.

Sprawa kwerend w formie prac na zlecenie już w CAW nie wróciła, ale w latach dziewięćdziesiątych wykonywano je w ramach obowiązków służbowych. I tak pracownicy archiwum dokonali przeglądu i wyboru materiałów źródłowych m.in. do następujących tematów: Źródła do dziejów Francji i stosunków polsko-francuskich, Jeńcy sowieccy w niewoli polskiej w 1920 roku (na zlecenie Kancelarii Prezydenta RP), Zimna wojna.

Kwerendami naukowymi nazywa się także liczną korespondencję napływającą do CAW, która nie dotyczy spraw poświadczeniowych, ale wymaga prowadzenia poszukiwań w aktach archiwalnych. Tematyka tych kwerend dotyczy najczęściej miejsc stacjonowania jednostek wojskowych, szlaków bojowych z okresu ostatniej wojny, życiorysów patronów szkół i jednostek wojskowych, przekazywania różnych informacji do książek i opracowań.

4. Praca na rzecz społeczeństwa, kombatantów i osób represjonowanych

Każde archiwum, w tym także CAW było i jest zobowiązane do prowadzenia poszukiwań osobowych oraz sporządzania i wydawania uwierzytelnionych poświadczeń

⁶³ Relacja M. Baran.

⁶⁴ Relacje M. Baran, B. Woszczyńskiego, T. Wawrzyńskiego.

z akt archiwalnych znajdujących się w jego zasobie. Do prowadzenia tej działalności obligował już pierwszy powojenny dekret o archiwach państwowych z 1951 roku. Od 1983 roku postanowienie takie zawiera ustawa o narodowym zasobie archiwalnym.

CAW prowadziło zawsze szeroką działalność w zakresie wydawania różnego rodzaju poświadczeń osobom, które pełniły służbę lub były zatrudnione w jednostkach, instytucjach i zakładach wojskowych, do czego obligowała zgromadzona dokumentacja. Przedwojenne AW wydawało zaświadczenia dla żołnierzy, którzy pełnili służbę wojskową w formacjach polskich z okresu I wojny światowej oraz osób działających w organizacjach niepodległościowych i różnych organizacjach paramilitarnych przed 1918 rokiem. CAW utworzone w 1945 roku jest kontynuatorem tej pracy, jednakże w znacznie zwiększonym zakresie. Zaistniał obowiązek wydawania poświadczeń dla żołnierzy, którzy pełnili służbę w szeregach odrodzonego WP, a przedtem często w szeregach Armii Czerwonej oraz dla żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, którzy wrócili do kraju. Stopniowo, w zależności od zmian w państwie i wydawanych przepisów, zwiększała się różnorodność spraw, które związane były z poszukiwaniami dokumentów i wydawaniem zaświadczeń na podstawie posiadanych przez CAW akt archiwalnych.

W latach 1945-1949 wydawanie zaświadczeń za okres służby w WP po 1943 r. stanowiło jedno z podstawowych zadań CAW. Zdeponowane tutaj dokumenty finansowe jednostek wojskowych (listy płac), a także kartoteki szpitali z okresu wojny służyły do wydawania zaświadczeń o zarobkach i odpisów z historii chorób. W pierwszej kolejności prowadzono prace porządkowe nad tymi aktami, sporządzając do nich różnego rodzaju pomoce archiwalne — kartoteki, skorowidze — ułatwiające dotarcie do poszczególnych nazwisk.

Bardzo obszernie problem tzw. kwerend opisał kierownik CAW w 1947 roku. O ile w pierwszych dwóch powojennych latach spraw takich miesięcznie wpływało kilkadziesiąt, to pod koniec 1947 roku stały się problemem dla szczupłego personelu archiwum. Załatwianie spraw poświadczeniowych utrudniał stan zasobu. Akta międzywojenne były nieuporządkowane, akt personalnych z tego okresu w CAW nie było. Natomiast powojenne akta WP były niekompletne, wiele jednostek nie zdawało akt do archiwum, brakowało także dokumentów organizacyjnych, informacji o przeformowaniu i rozformowaniu. Masowy napływ kwerend w 1948 roku (około 1000 miesięcznie) spowodował, że w CAW rozpoczęto kompletowanie rozkazów dziennych, ewidencji i list płacy, wyłączając je na oddzielne miejsce. Ułatwiło to pracę, a ponieważ nie było jeszcze wtedy zespołów archiwalnych, wyłączenie akt nie kłóciło się z zasadą niepodzielności zespołu. Wtedy to CAW otrzymało ze Sztabu Generalnego dokumenty organizacyjne WP, wykazy jednostek, poczt polowych, które umożliwiały skuteczniejsze poszukiwania.

Na podstawie rozkazu Naczelnego Dowództwa WP archiwum wystawiało również zaświadczenia o przebiegu służby wojskowej oficerów sprzed 1939 r.⁶⁵ W czerwcu

⁶⁵ Pismo kierownika CAW do GZP-W z 17.06.1946 r. CAW, spis 56/54, t. 42e, k. 76. Nie udało się odnaleźć tego rozkazu w aktach CAW.

1946 roku wszystkie przedwojenne akta personalne wysłano do GZP-W, a ściślej do dyspozycji GZI. Wielokrotne monity ppłk. Popławskiego do władz GZI w sprawie skarg na odmowne odpowiedzi udzielane przez CAW z powodu nieposiadania tych akt, nie przynosiły rezultatu. Podania w tej sprawie zaczęto z CAW odsyłać do Departamentu Personalnego MON, dokąd zostały wysłane z CAW teczki personalne oficerów przedwojennych. Oficjalnie sprawę załatwiania kwerend dotyczących pracy lub służby w WP przed 1939 rokiem uregulował szef GZI, płk Stefan Kuhl w 1949 roku. Z CAW do GZI przekazano wtedy przedwojenne akta i kartotekę odznaczeniową wraz ze skorowidzami i kwerendami dotychczas załatwionymi, nad którymi praca miała być w dalszym ciągu prowadzona. W piśmie do szefa CAW, płk Kuhl polecił, aby wszystkich petentów piszących w sprawie zaświadczeń i odtworzenia przebiegu służby sprzed wojny kierować do Departamentu Personalnego MON⁶⁶.

Można przypuszczać, że ppłk Morcinek protestował przeciwko pozbawieniu CAW akt międzywojennych w odrębnym piśmie skierowanym do płk. Kuhla. W odpowiedzi uzyskał następujące stwierdzenie, brzmiące ironicznie w sytuacji, kiedy cenne akta międzywojenne były już w Archiwum GZI w Wesołej, a akta powojenne o ważnym znaczeniu dla nauki zbierało Biuro Historyczne WP: ... *w myśl decyzji Ministra Obrony Narodowej, CAW jest placówką naukową, zbierającą i opracowującą materiały do badań historycznych. Obciążenie bieżącą pracą ewidencyjną utrudniłoby spełnienie zasadniczego zadania CAW. Bieżąca praca ewidencyjna została zlecona Departamentowi Personalnemu MON, który jest w sprawie wydawania wszelkiego rodzaju zaświadczeń personalnych jedyną kompetentną instytucją*⁶⁷. Wydaje się jednakże, że zarządzenia powyższe związane były wyłącznie z wydawaniem zaświadczeń na podstawie akt międzywojennych.

W czasie funkcjonowania w Oliwie w CAW załatwiono około 12 000 kwerend osobowych⁶⁸.

W okresie, kiedy zawieszono działalność CAW podczas przeniesienia do Warszawy, problem załatwiania kwerend uregulowało zarządzenie MON nr 037/org. z dnia 20.02.1950 roku⁶⁹. W zasadzie potwierdzono w nim, że sprawy te załatwia Referent Archiwalny Departamentu Personalnego MON. Z dniem wznowienia działalności CAW w Warszawie, rozpoczęła się praca archiwalna na wszystkich kierunkach również i w zakresie kwerend osobowych. Jednakże do 1952 roku nie było (tak jak w Oliwie) specjalnej komórki zajmującej się tymi sprawami⁷⁰. W zasadzie wszyscy pracownicy załatwiali podania. W etacie nr 30/88 utworzono sekcję poszukiwań i bezpowrotnych strat, które przejęły sprawy związane z wydawaniem zaświadczeń, a w 1955 roku zorganizowano wydział kwerendarski, który zresztą niedługo istniał samodzielnie⁷¹.

⁶⁶ Pismo szefa GZI z 14.03.1949 r. Tamże, t. 42a, k. 23.

⁶⁷ Pisma ppłk. Morcinka brak w aktach CAW. Pismo płk. Kuhla z 6.04.1949 r. Tamże, k. 36.

⁶⁸ *Organizacja i działalność CAW* ..., op. cit., s. 20.

⁶⁹ Zarządzenie organizacyjne MON nr 037/org. CAW, spis 1545/73, t. 34, k. 110.

⁷⁰ Działała tylko sekcja strat bezpowrotnych, która zajmowała się poległymi i zaginionymi w czasie wojny.

⁷¹ Szerzej omówiono to w rozdziale IV.

W połowie lat pięćdziesiątych w CAW znalazła się większość akt sprzed 1939 roku i tym samym wzrosła ilość kwerend osobowych. Ponieważ tę działalność w archiwum traktowano bardzo poważnie, ze względu na *życiowe znaczenie*⁷², w chwilach dużego napływu podań, do ich załatwiania kierowano pracowników z innych wydziałów. Przerzywano wtedy pracę naukowo-archiwalną, ale nie było innego sposobu na likwidowanie narastających stosów podań.

W latach 1951-56 załatwiono 16 610 kwerend⁷³, z tego 5466 w samym roku 1956⁷⁴. W latach tych kwerendy poświadczeniowe dotyczyły przeważnie potwierdzenia służby i pracy w Wojsku Polskim od 1943 roku, stwierdzenia o pobycie w szpitalu, ranienu lub były to poszukiwania osób zabitych i zaginionych w okresie wojny. Na początku lat pięćdziesiątych wiele z podań dotyczyło ustalenia numerów i dat rozkazów o назначeniu na stanowiska w związku z akcją uzupełniania oficerskich akt personalnych. Po roku 1956 zdecydowanie wzrosło zapotrzebowanie na zaświadczenia o przedwojennej służbie wojskowej oraz o udziale w powstaniach śląskich i wielkopolskim. Ludzie przestali bać się, że ich przeszłość przedwojenna wpłynie negatywnie na życie i pracę, tak jak było do 1956 roku.

Przy okazji załatwiania kwerend pracownicy archiwum tworzyli wiele pomocy ułatwiających pracę. M.in. wykonali skorowidz alfabetyczny rozkazów o назначeniu na stanowiska liczący 85 179 kart skorowidzowych, skorowidz alfabetyczny oficerskich akt personalnych, kartotekę akt sądowych z lat 1943-45. Prowadzono także na bieżąco kartotekę załatwionych podań⁷⁵.

Tryb załatwiania powyższych spraw regulowała opracowana w CAW w 1958 roku *Instrukcja o sposobie załatwiania kwerend typu poświadczeniowego*. Została ona oparta na przepisach obowiązujących w AW przed 1939 rokiem, aktualnych rozkazach i zarządzeniach MON oraz własnych doświadczeniach i była stale aktualizowana. Instrukcję tę modyfikowano zgodnie z aktualnymi potrzebami. Składała się ona z następujących części: wstępu z wyjaśnieniem podstawowych terminów archiwalnych, omówieniem roli archiwum jako urzędu wiary publicznej, części zawierającej rodzaje wydawanych poświadczeń, charakterystykę wojskowych materiałów archiwalnych służących za podstawę do wydawania poświadczeń, wyliczenie komu i w jakiej formie się je wydaje, sposób postępowania przy załatwianiu pojedynczej sprawy oraz wzory poświadczeń⁷⁶.

Ilość spraw poświadczeniowych wzrastała i w 1962 roku było oczywiste, że możliwości sprawnego załatwiania ich są niewielkie w sytuacji, gdy nie ma odrębnego wydziału kwerend, a tylko komórka w wydziale ewidencji i przechowywania. Dlatego od 1963 roku działał ponownie samodzielny wydział kwerend osobowych, którym kierował płk Włodzimierz Jesionowski. Poszerzył się znacznie zakres załatwianych spraw o zaświadczenia dla żołnierzy Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego,

⁷² *Organizacja i działalność CAW...*, op. cit., s. 50.

⁷³ Tamże.

⁷⁴ Sprawozdanie z działalności CAW w 1956 r. CAW, spis 1526/73, t. 24, k. 4.

⁷⁵ Prowadzona jest do chwili obecnej.

⁷⁶ Na podstawie *Instrukcji o sposobie załatwiania spraw poświadczeniowych* z 1977 roku. CAW, mps.

zaświadczenia o służbie wojskowej milicjantów i pracowników Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, a także coraz liczniejsze sprawy związane z przedwojenną służbą wojskową dla osób wchodzących właśnie w wiek emerytalny.

Lawinowy wzrost liczby podań w końcu lat sześćdziesiątych ponownie postawił problem reorganizacji etatu CAW pod kątem zwiększenia liczby pracowników wydziału kwerend. W latach 1960-1965 przeciętnie wpływało około 7000 pism rocznie, w roku 1966 było ich 9478, w 1967 — 14 876, a w 1968 — 19 258⁷⁷. Mimo zaangażowania do tej pracy dodatkowych pracowników (przede wszystkim z wydziałów naukowo-archiwalnych, co odbijało się negatywnie na opracowywaniu zespołów akt), CAW jako instytucja nie było w stanie załatwić tej korespondencji w terminie.

Gwałtowny wzrost napływu podań o poświadczenie służby wojskowej spowodowała na początku lat siedemdziesiątych zapowiedź ukazania się normatywów regulujących sprawy kombatantów II wojny światowej. Zgodnie z nowymi przepisami z przełomu 1972 i 1973 roku w sprawie rent i emerytur dla byłych żołnierzy, każdy z nich musiał posiadać odpowiednie poświadczenie z CAW. W związku z tym napływ podań był tak duży, że w 1974 roku zaczął paraliżować pracę archiwum na innych odcinkach⁷⁸. Od stycznia tego roku zawieszono praktycznie całkowicie działalność obu wydziałów naukowo-archiwalnych i stan ten utrzymywał się do końca 1976 roku. Natomiast jak wspomniano wcześniej postulat powiększenia stanu etatowego wydziału kwerend do 26 osób i kancelarii do 8 osób nie został zrealizowany.

Podczas omówionego wyżej spiętrzenia prac kwerendarskich pracownicy wykonali szereg pomocy archiwalnych ułatwiających poszukiwania. Były to skorowidze, kartoteki i spisy alfabetyczne: karty ewidencyjne oficerów z lat 1935-39, karty strat bezpowrotnych, skorowidze do wykazów ewidencyjnych żołnierzy z lat 1943-45 i 1946-50, kartoteki historii chorób.

Kolejna ustawa z 1975 roku o dalszym zwiększaniu świadczeń dla kombatantów i więźniów obozów koncentracyjnych, przyznające uprawnienia kombatanckie uczestnikom II wojny światowej oraz żołnierzom WP biorącym udział w tzw. „utrwalaniu władzy ludowej” w Polsce spowodowała ponad dwukrotny wzrost liczby podań w roku 1976 w stosunku do roku 1974.

Jak wynika z poniższej tabeli właśnie na 1976 rok przypadał szczyt napływu podań. Problem ten częściowo rozwiązało zarządzenie szefa Sztabu Gen., na podstawie którego Wojskowe Komendy Uzupelnień na terenie całego kraju zostały zobowiązane do wydawania właściwych poświadczeń żołnierzom rezerwy, ujętym ewidencyjnie w odpowiedniej komendzie⁷⁹. Również odciążeniem CAW było zalecenie Zakładu Ubezpieczeń Społecznych, aby honorować zaświadczenia wydawane przez wszystkie instytucje wojskowe, oparte na oświadczeniach osób odbywających służbę⁸⁰. W 1984

⁷⁷ Sprawozdanie z działalności CAW w 1968 r. CAW, spis 1485/71, t. 6, k. 7.

⁷⁸ Relacje M. Baran, W. Hiller.

⁷⁹ Zarządzenie nr 52/sztab z 7.07.1976 r. w sprawie wydawania zaświadczeń dotyczących okresu pełnienia służby wojskowej. Dziennik Rozkazów MON nr 13 z 30.07.1976 r.

⁸⁰ Sprawozdanie z pracy CAW w 1977 roku. CAW, spis 1682/85, t. 50, k. 44

roku CAW zostało uhonorowane przez Prezesa Zarządu Głównego PCK — „Odznaką Honorową” II stopnia PCK w dowód uznania zasług położonych przez archiwum na rzecz tej instytucji.

Stan liczbowy podań napływających do CAW w latach 1945-1989 w sprawach poświadczeń pracy i służby w Wojsku Polskim	
Lata	Liczba podań
1945-1955	23 417
1956-1965	73 158
1966-1970	77 873
1971-1973	44 976
1974	22 627
1975	32 866
1976	48 955
1977	20 488
1978	13 760
1979	11 880
1980	9 557
1981	9 854
1982	10 758
1983	14 385
1984	11 592
1985	9 920
1986	9 740
1987	11 532
1988	11 337
1989	6 231

Opracowano na podstawie: Zestawienia kwerend osobowych załatwionych przez CAW w latach 1945-1984 (CAW, spis 1700/86, t.26, k.191) oraz meldunków rocznych z działalności CAW w latach 1985-1989 (CAW, spis 1837/94, t.12.)

W 1989 roku dokonano reorganizacji struktury archiwum dokonano połączenia wydziału kwerend osobowych z wydziałem informacji naukowej, co miało korzystnie wpłynąć na jakość i terminowość załatwianych podań.

Zarządzeniem szefa Sztabu Generalnego WP nr 22/sztab z dnia 8.05.1989 roku wprowadzono *Wytyczne w sprawie szczegółowych zasad i trybu wydawania zaświadczeń stwierdzających okres pełnienia służby wojskowej*. Zgodnie z nimi CAW zobowiązano do wydawania zaświadczeń żołnierzom — oficerom rezerwy do stopnia podpułkownika włącznie, jeżeli dokumenty znajdują się w CAW; żołnierzom, którzy pełnili służbę wojskową w Wojsku Polskim do 1939 roku (oprócz KOP) i żołnierzom pełniącym służbę wojskową w Wojsku Polskim w latach 1943-1958 (oprócz WOP i Marynarki Wojennej) oraz zaświadczeń o udziale w walkach z tzw. zbrojnym podziemiem, o ile dane posiadane przez Wojskowe Komendy Uzupełnień i Departament Kadr WP są niepełne. Przepis ten spowodował wzrost liczby podań napływających do archiwum — chociaż o wiele większy był skutkiem ustanowienia i przyznawania medalu za udział w wojnie polsko-sowieckiej 1920 roku. Okazało się wówczas, że jeszcze wielu uczestników tej wojny żyje, w imieniu nieżyjących o zaświadczenie udziału występowały rodziny.

W 1992 roku ukazały się wytyczne MON od nowa regulujące sprawy wydawania zaświadczeń dla żołnierzy⁸¹. Zasadniczej zmianie uległy niektóre sformułowania. Szef CAW ma prawo wystawiania zaświadczeń m.in. osobom, które pełniły służbę w polskich formacjach i organizacjach wojskowych w I wojnie światowej, powstaniach narodowych i walkach o odzyskanie i utrzymanie terytoriów RP; żołnierzom Wojska Polskiego (z wyjątkiem KOP, WOP, SG i MW od 1944 r.), polskich formacjach wojskowych przy armiach sojuszniczych podczas działań wojennych prowadzonych w czasie II wojny światowej na wszystkich frontach przez państwo polskie, polskich formacjach i organizacjach, w tym działających w ramach tych formacji i organizacji oddziałach partyzanckich w latach 1939-1945; armiach sojuszniczych, a także sojuszniczych organizacjach ruchu oporu w okresie 1939-1945. Zaświadczenia mają prawo wystawiać także kierownicy filii archiwum, o ile w zasobie podległych im placówek znajdują się odpowiednie dokumenty.

Przełom lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych miał także ogromne znaczenie w przypadku zarówno liczby jak i treści podań przysyłanych do CAW. Bardzo istotne znaczenie dla tej sfery działalności CAW miało wprowadzenie *Ustawy z dnia 24.01.1991 roku o kombatantach oraz niektórych osobach będących ofiarami represji wojennych i okresu powojennego w uznaniu szczególnych zasług dla Polski obywateli, którzy walczyli o suwerenność i niepodległość Ojczyzny zarówno w formacjach Wojska Polskiego, armii sojuszniczych oraz podziemnych organizacjach niepodległościowych i w działalności cywilnej — z narażeniem na represje*. W ustawie szczegółowo określono, kto może zostać kombatantem, co uznaje się za działalność kombatancką lub równorzędną z kombatancką (np. funkcje cywilne we władzach powstań

⁸¹Wytyczne MON z 6.08.1992 r.

narodowych, tajne nauczanie, czynny udział w zbrojnym wystąpieniu w czerwcu 1956 roku w Poznaniu); określono okresy działalności kombatanckiej lub równorzędnej (pobyt w niewoli, obozach dla internowanych spowodowany działalnością kombatanką, w więzieniach hitlerowskich, więzieniach i łagrach ZSRR, więzieniach i aresztach polskich). W nowelizacji do ustawy z lipca 1997 roku dodano m.in., że działalnością równorzędną z kombatanką był udział w wystąpieniach na Wybrzeżu w grudniu 1970 roku ze skutkiem śmiertelnym, uszkodzeniem ciała lub długotrwałym rozstrojem zdrowia.

W zakresie załatwiania spraw kombatanckich i represjonowania obywateli polskich w okresie wojny i po jej zakończeniu od 1991 roku CAW wykonuje prace na rzecz Urzędu ds. Kombatantów i Osób Represjonowanych, który utworzono właśnie na mocy wyżej omówionej ustawy. Urząd ds. Kombatantów i Osób Represjonowanych jest centralnym organem administracji państwowej i podlega Prezesowi Rady Ministrów. Kierownik Urzędu na podstawie opinii Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce (dzisiaj — Głównej Komisji Badania Zbrodni Przeciwko Narodowi Polskiemu — Instytutu Pamięci Narodowej) w porozumieniu z ministrem spraw wewnętrznych i obrony narodowej określa formacje i organizacje oraz miejsca odosobnienia, więzienia i obozy pod nadzorem NKWD na terenie Polski i łagry na terenie b. ZSRR. Kierownik Urzędu orzeka także o spełnieniu warunków kombatantstwa.

Od 1992 roku z ogólnej liczby podań wpływających do CAW średnio około 70% załatwia się dla Urzędu. Tylko w styczniu i lutym 1996 roku na zlecenie Urzędu ds. Kombatantów i Osób Represjonowanych wykonano ponad 2600 pism. Do połowy 1998 roku załatwiono 5326 podań, wśród nich 4226 dla organizacji kombatanckich — 90 % dla Urzędu ds. Kombatantów i Osób Represjonowanych⁸².

Dodatkowej pracy Wydziałowi Kwerend przydały kolejne, wprowadzane nowe przepisy. Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z 12.02.1992 r. określało szczegółowe zasady i tryb postępowania dotyczący pozbawiania uprawnień kombatanckich oraz zasad przeprowadzania weryfikacji tych uprawnień. Decyzje w tych sprawach podejmował kierownik Urzędu ds. Kombatantów i Osób Represjonowanych. Przed podjęciem decyzji — na wniosek stowarzyszeń kombatanckich lub ministra sprawiedliwości, obrony narodowej lub spraw wewnętrznych — prowadzi się postępowanie wyjaśniające lub weryfikujące. W wielu wątpliwych kwestiach zasięga się opinii CAW, które posiada źródła archiwalne.

W 1994 roku ukazało się kolejne rozporządzenie, wykonanie którego w znacznym stopniu obciążyło CAW — *W sprawie organów wojskowych właściwych do wydawania zaświadczeń żołnierzom zastępczej służby wojskowej przymusowo zatrudnionym w kopalniach węgla, kamieniołomach i zakładach wydobywania rud uranu oraz trybu postępowania przed tymi organami. W zasadzie zaświadczenia w tej sprawie wydawać miały odpowiednie organy na podstawie ewidencji wojskowej, ale w CAW są przechowywane dokumenty wojskowych korpusów górniczych i często akta te są ostatnim źródłem potwierdzenia lub zaprzeczenia zaistniałej sytuacji.*

⁸² Informacje uzyskane od mjr. Z. G. Kowalskiego, szefa Wydziału Informacji Naukowej i Kwerend Osobowych CAW.

Z konieczności i wzorem lat ubiegłych w miesiącach wyjątkowego „zasypania” archiwum lawiną pism, prace wydziału kwerend wspomagali pracownicy z innych wydziałów CAW — informacji archiwalnej, przechowywania i wydziału opracowywania akt — co z kolei niekorzystnie odbijało się na ich właściwej pracy — ale, jak zawsze, na pierwszym planie stawiano zapotrzebowanie społeczeństwa.

Ogromne znaczenie dla sprawnego wykonywania pracy w wydziale informacji i kwerend osobowych ma fachowy personel. Codziennie potwierdza się fakt, że to przede wszystkim doświadczenie, pamięć i lata pracy w archiwum decydują o sukcesie. Ponad 40 lat pracuje w CAW Marianna Baran, ponad 20 — letni staż mają również: Elżbieta Ołdak, Katarzyna Dąbrowska, Maria Ciesielska, Maria Białobrzaska, nieco mniejszy — Elżbieta Obiedzińska, Elżbieta Malak, Maria Bramowicz, Elżbieta Bednarczyk, Anna Jaszczuk, Ewa Pirek, Honorata Antczak. Specyfika tego rodzaju pracy archiwalnej, spotykanie się na codzien z ludzkimi losami i żmudne, często nieefektywne poszukiwania, powoduje, że nie każdy może ją wykonywać. Należy także podkreślić, że na pracownikach tego wydziału spoczywa ogromna odpowiedzialność. Od solidnego podejścia do poszukiwań — a takie prezentują wymienione osoby — zależy często wysokość emerytury, renty lub przyznanie specjalnych dodatków do nich, a w wypadku spraw osób represjonowanych — wielotysięczne odszkodowania przyznawane przez państwo.

Liczba kwerend wykonanych przez CAW i jego filie w latach 1991-1997

<i>Rok</i>	<i>CAW</i>	<i>Filie</i>
1991	9324	8970
1992	9615	13637
1993	9984	12965
1994	10925	11924
1995	14793	11087
1996	11538	8904
1997	10997	10189

*Opracowano na podstawie danych udostępnionych przez płk. K. Banaszka, szefa Wydziału Informacji i Kwerend Osobowych w latach 1990-1997, obecnie zastępcę szefa CAW ds. naukowych.

W 1993 roku rozpoczęto również załatwianie próśb i podań w oparciu o dokumentację zgromadzoną w Kolekcji Wojskowej Komisji Archiwalnej. Sprawy dotyczą głównie osób, które podczas II wojny światowej znalazły się w sowieckich obozach jenieckich, obozach pracy lub na przymusowym zesłaniu. CAW na bazie posiadanej dokumentacji wydaje rocznie kilkaset uwierzytelnionych kserokopii dokumentów w celach m.in. uzyskania odszkodowania za pobyt w łagrach. Materiały stanowiące podstawę poszukiwań to przede wszystkim kartoteki akt personalnych żołnierzy polskich wziętych do niewoli sowieckiej w 1939 roku i Polaków wywiezionych do łagrow po 1944 roku, liczące ogółem ponad 60 000 nazwisk⁸³ oraz liczna dokumentacja obozowa ewidencyjno-personalna (spisy i wykazy imienne). Od początku pojawienia się tych akt, do CAW wpłynęło ponad 3000 podań o potwierdzenie pobytu w sowieckim obozie – na około 50 % z nich udzielono odpowiedzi pozytywnej, pozostałe są odsyłane do odpowiednich archiwów w państwach b. ZSRR.

Oprócz podań obywateli polskich CAW odpowiada również na podobne sprawy wpływające zza granicy. Szczególnie w latach dziewięćdziesiątych odnotowano znaczny wzrost liczby zapytań i próśb z krajów b. ZSRR.

Bazę źródłową do wydawania poświadczeń stanowiły zachowane akta instytucji i jednostek wojskowych, a w szczególności dokumentacja ewidencyjno-personalna. Najważniejsze ze wspomnianych dokumentów to skorowidze i księgi ewidencyjne, rozkazy dzienne, często także teczki akt personalnych. Dla poświadczeń z okresu międzywojennego duże znaczenie posiadają akta odznaczeniowe. Często za podstawę do wydawania poświadczeń służyły materiały pomocnicze — zastępcze, zgrupowane w zespołach, jak np. relacje.

*

*

*

CAW jest przede wszystkim archiwum resortowym i jako takie spełniało zawsze określone funkcje związane z potrzebami wojska. Na przestrzeni omawianego okresu różnie kształtowała się hierarchia tych potrzeb. W czasie bezpośrednio powojennym było to głównie wypożyczanie do celów służbowych przedwojennych regulaminów i instrukcji, następnie szerokie wykorzystanie zasobu w procesie dydaktycznym wyższych uczelni wojskowych i do opracowywania dziejów Wojska Polskiego, a w konsekwencji do umacniania i podkreślania tradycji WP w wychowaniu patriotycznym żołnierzy. W ostatnich zaś latach szczególny nacisk położono na właściwe kształtowanie i nadzór nad narastającym wojskowym zasobem archiwalnym⁸⁴. W ramach nadzoru tylko w latach 1987-1988 przeprowadzono szkolenia archiwalne,

⁸³ Na dzień dzisiejszy w dalszym ciągu trwa opracowywanie tych kartotek.

⁸⁴ A. Bartnik, *Kształtowanie narastającego zasobu archiwalnego w siłach zbrojnych* [w:] „BWSA” 1992, nr 15, s. 7-12.

w których wzięło udział 870 kierowników kancelarii wojskowych i 183 inspektorów ds. ochrony tajemnicy wojskowej⁸⁵.

Szczególna jest rola archiwum wojskowego w zakresie właściwego i w miarę szybkiego udostępnienia swoich archiwaliów dla badaczy. Z jednej strony archiwum zobligowane jest do zapewnienia odpowiednich warunków dla ochrony powierzonych mu zasobów, z drugiej z kolei powinno dążyć do umożliwienia ich wykorzystywania. Udostępniając archiwalia wojskowe CAW w miarę swoich możliwości włącza się do prac o zasięgu krajowym o pogłębianiu informacji o zasobie aktowym. Udostępnianie ułatwiają odpowiednie pomoce naukowe i ewidencyjne (inwentarze, skorowidze, kartoteki), których sposób opracowania miał na względzie umożliwienie korzystania z materiałów źródłowych przez badaczy. W zespołach archiwalnych znajdują się przede wszystkim informacje o dziejach Wojska Polskiego i jego działalności: zagadnieniach operacyjnych, uzbrojenia i wyposażenia, stanu osobowego kadry zawodowej, struktury armii i jej wyszkolenia. W zespołach tych oprócz spraw militarnych odbicie znajdują także zagadnienia polityczne, społeczne i gospodarcze. Dlatego też zasób CAW cieszy się zainteresowaniem nie tylko historyków wojskowości, ale także historyków kultury, prawa, socjologów, a także coraz częściej dziennikarzy i twórców filmów dokumentalnych. Czasami wychodzono badaczom naprzeciw publikując informacje o metodach korzystania z wojskowych materiałów archiwalnych⁸⁶.

W latach 1965-1990 z akt w pracowni naukowej CAW skorzystały 6884 osoby, którym udostępniono 233 536 j.a.⁸⁷. Tylko w latach 1981-1985 na bazie źródeł archiwalnych z CAW powstało 770 prac naukowych, pracownia naukowa odnotowała 8064 wizyty osób korzystających z zasobu oraz udostępniła 38 683 j.a.⁸⁸. Z kolei w latach 1986-1989 z pracowni naukowej CAW korzystało 2118 osób, którym udostępniono 33 673 j.a.⁸⁹, zaś w latach 1990-1997 4776 osobom udostępniono 105 388 j.a.⁹⁰. Byli to historycy wojskowości z wojskowych i cywilnych placówek naukowych, słuchacze szkół wojskowych, studenci uniwersytetów, publicyści i dziennikarze oraz wiele osób prowadzących poszukiwania archiwalne z powodów prywatnych (w tym znane osoby wykorzystujące materiały źródłowe m.in. do spisywania swoich wspomnień, m.in. Jan Rzepecki, Józef Kuropieska, Alojzy Sroga, Wojciech Jaruzelski).

Ważna jest także funkcja usługowa na rzecz społeczeństwa, do spełniania której jest archiwum zobowiązane. Od 1945 do połowy 1998 roku w CAW załatwiono 489 316 spraw poświadczeniowych, a filie archiwum w latach 1991-1997 — 96 640. CAW, jako urząd wiary publicznej zajmuje się wydawaniem poświadczeń nie jako zagadnieniem pierwszoplanowym. Sprawy te jednak stanowiły i stanowią bardzo istotną stronę

⁸⁵ Sprawozdania z działalności CAW za rok 1987 i 1988. CAW, spis 1837/94, t. 12, k. 177, 223.

⁸⁶ M.in.: J. Malczewski, *Uwagi o metodzie korzystania z materiałów archiwalnych do opracowywania historii związków taktycznych i oddziałów ludowego Wojska Polskiego z lat wojny* [w:] „BWSA” 1974, nr 6, s. 18-26.

⁸⁷ Roman, *Centralne Archiwum Wojskowe...*, op. cit.

⁸⁸ Informacja o zadaniach i problemach, op. cit., k. 47.

⁸⁹ Sprawozdania z działalności CAW w latach 1986-1989. CAW, spis 1837/94, t. 12, k. 64, 182, 227, 285.

⁹⁰ Meldunki z działalności CAW w latach 1990-1997.

działalności, wielokrotnie zdominowały pracę całej instytucji i jest to także powinność do spełnienia wobec osób, które część swojego życia poświęciły sprawie obronności kraju.

Rozdział VII

DZIAŁALNOŚĆ NAUKOWO–WYDAWNICZA, INFORMACYJNA I POPULARYZATORSKA

Prowadzenie działalności naukowo–wydawniczej należy do podstawowych zadań każdego archiwum. Oprócz celów poznawczo–informacyjnych, publikacja źródeł archiwalnych jest jedną z form ich zachowania. To zadanie dość późno w okresie powojennym sformułowano. W pierwszych przepisach archiwalnych, *Tymczasowych Przepisach o Archiwum Wojskowym*, jako o nadrzędnym celu istnienia archiwum mówi się o *wydobyciu dla badaczy szczegółowych dziejów walki zbrojnej*¹. W instrukcjach archiwalnych z 1948 i 1956 roku mowa jest o przechowywaniu, gromadzeniu, porządkowaniu, brakowaniu i udostępnianiu materiałów archiwalnych².

W Oliwie uwaga Centralnego Archiwum Wojskowego skoncentrowała się na rozpoznaniu i wstępnym uporządkowaniu zasobu zgromadzonego przez Niemców. Pierwsze prace polegały na uporządkowaniu stosów akt, ułożeniu zespołów i sporządzeniu podręcznych pomocy archiwalnych. Na działalność naukową brakowało czasu i możliwości, nie było również wykształconych pracowników, którzy mogliby się nią zajmować. Jedyne osoby, które były wykwalifikowanymi archiwistami – ppłk dr Roch Morcinek i ppłk Piotr Paweł Popławski – jako szefowie CAW borykali się z wieloma problemami życia codziennego, dalekimi od pracy naukowej. Ich wysiłki w kierunku przygotowywania pracowników do obchodzenia się z archiwaliami polegały przede wszystkim na organizowaniu wykładów z archiwistyki, które były dość regularnie prowadzone. Szczególną wagę do kształcenia archiwistów przywiązywał dr Morcinek.

Status instytucji naukowej Centralne Archiwum Wojskowe uzyskało na podstawie Ustawy RP z 1949 roku, ale nie oznaczało to jeszcze faktycznego prowadzenia działalności naukowo–wydawniczej³.

Z uwagi na panujące warunki — tymczasowość istnienia CAW w Oliwie, a później okres zagospodarowywania się w Warszawie — pierwsze próby wydawnicze polegały na przygotowaniu dokumentów dla wojskowej służby archiwalnej w postaci wewnętrznych instrukcji archiwalnych. Dopiero połowa lat pięćdziesiątych przyniosła istotne zmiany i rozpoczął się okres intensywnej pracy skierowanej ku popularyzacji zasobu archiwalnego CAW i szerokim jego prezentowaniu w różnej formie. O publikacji wojskowych materiałów archiwalnych jako obowiązku CAW mówiła instrukcja archiwalna z 1956 roku.

¹ *Tymczasowe przepisy...*, op. cit., wstęp.

² Instrukcja z 1948 r., op. cit., s. 9. Instrukcja z 1956 r., op. cit., s. 6 i 15.

³ Dziennik Ustaw RP nr 3 z 1949 r. poz. 9

1. Wydawnictwa archiwalne i źródłowe

Nowe, powojenne warunki zmusiły archiwistów wojskowych do podjęcia próby opracowania podstawowych przepisów i norm dotyczących wojskowej służby archiwalnej. W lipcu 1945 roku Archiwum Wojskowe i Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy wprowadziły do użytku służbowego *Tymczasowe Przepisy o Archiwum Wojskowym* wydane w nakładzie 700 egzemplarzy⁴. W broszurze tej zawarto podstawowe pojęcia z dziedziny archiwistyki, zdefiniowano pojęcie archiwaliów wojskowych, określono czas, warunki i formy przekazywania akt do archiwum, sprecyzowano sprawę ewidencji, przechowywania, konserwacji, korzystania z materiałów archiwalnych oraz kontroli archiwum. W przepisach znalazł miejsce rozdział poświęcony strukturze organizacyjnej Archiwum Wojskowego oraz podział tematyczny zasobu archiwalnego.

Kilka następnych lat działalności CAW w Oliwie zaowocowało wydaniem w 1948 roku *Instrukcji o przechowywaniu, wydzielaniu i niszczeniu akt*. W tym dokumencie podsumowano powojenne doświadczenia archiwistów wojskowych oraz osiągnięcia przedwojennego AW z *Instrukcji archiwalnej* z 1938 roku, której nie wprowadzono wtedy do użytku. Instrukcja opracowana w 1948 roku składała się z dwóch części podstawowych: opisowej i wykazu określającego czas przechowywania akt w archiwum oraz załączników przedstawiających praktyczną stronę opisywania teczek, wykonywania spisów akt i prowadzenia ewidencji zasobu.

Przeniesienie CAW do Warszawy spowodowało na pewien czas skupienie uwagi na sprawach organizacyjnych i porządkowaniu zasobu w nowym miejscu. Niemniej dostrzegano potrzebę uaktualnienia normatywów archiwalnych wobec zmian zachodzących w organizacji wojska od 1948 roku. Z roku 1953 pochodzą projekty nowych dokumentów regulujących pracę w archiwach wojskowych. Znalazły się one w pierwszym planie wydawniczym CAW (na rok 1955). Były to: *Przepisy o sposobie działania archiwów wojskowych* i *Instrukcja o organizacji, zakresie i sposobie działania archiwów wojskowych*⁵. Na podstawie tych dokumentów, po przeprowadzeniu wielu konsultacji i ostatecznym zatwierdzeniu przez Sztab Generalny WP powstała *Instrukcja o postępowaniu z wojskowymi materiałami archiwalnymi*, która zastąpiła tę z 1948 roku. Opracowana została przez wydział naukowo-organizacyjny CAW w 1955 roku i wydana w roku następnym jako obowiązująca dla wojskowej służby archiwalnej. Zasadność istnienia odrębnej instrukcji archiwalnej podważono w dwa lata później w Oddziale V Sztabu Generalnego sugerując włączenie jej do instrukcji o ochronie tajemnicy państwowej i służbowej, ale zdecydowany sprzeciw archiwistów doprowadził do zarzucenia tego nieudanego pomysłu⁶.

⁴ *Tymczasowe przepisy...*, op. cit.

⁵ Projekty znajdują się w : CAW, spis 172/55, t. 4, k. 122 - 161 i spis 172/55, t. 4, k. 84 - 99.

⁶ Pismo z Oddz.V Sztabu Gen. do szefa CAW i odpowiedź. CAW, spis 563/60, t. 4, k. 33 - 34.

Kolejną nowelizację instrukcji archiwalnej podjęto na początku lat sześćdziesiątych. Pierwszy projekt pochodzi z roku 1962⁷. Przez wiele następnych lat trwały konsultacje i ustalenia szczególnie przewlekane przez Biuro Prawne MON oraz Oddział V Sztabu Generalnego. Kilkakrotnie instrukcja znajdowała się w planach wydawniczych. Centralne Archiwum Wojskowe nie ustawało w zabiegach o jej wprowadzenie, uzasadniając konieczność takiej decyzji zmianami w metodach postępowania z zasobami archiwalnymi, stałym wzrostem produkcji aktowej, brakiem postanowień szczegółowych o postępowaniu z niektórymi rodzajami dokumentów. W 1966 roku Sztab Generalny WP zatwierdził tekst nowej instrukcji, którą wydano w nakładzie 1900 egzemplarzy. Obowiązywała ona przez kolejne 23 lata.

Na początku lat osiemdziesiątych przystąpiono do opracowywania kolejnej wersji tego podstawowego w archiwistyce wojskowej dokumentu. Projekt z grudnia 1980 roku⁸ był konsultowany przez kilka lat, w roku 1983 szef CAW powołał komisję oraz zespół redakcyjny do opracowania ostatecznego tekstu⁹. Mimo szeroko podjętych prac, prowadzenia konsultacji, do końca 1985 roku nowa instrukcja nie została opracowana. W sprawozdaniach z lat następnych powtarzają się informacje o pracach nad kolejną wersją instrukcji. Pod kierownictwem szefa, płk. Kazimierza Sitkowskiego, brali w nich udział: mjr Jan Micewicz, ppłk Jerzy Ciesielski, mjr Andrzej Kwapisz, mjr Jan Szostak, mgr Tadeusz Wawrzyński. W 1988 roku przygotowano treść *Instrukcji o archiwalizacji dokumentacji wojskowej*. Mimo wielu dyskusji, narad i konsultacji nie uniknięto błędów przy formułowaniu niektórych paragrafów¹⁰. Ostatecznie instrukcja zaczęła obowiązywać w 1989 roku¹¹ i mimo wspomnianych niedociągnięć odpowiada współczesnym wymogom archiwistyki.

Różnorodność dokumentacji zgromadzonej w CAW i innych archiwach wojskowych spowodowała konieczność opracowania szczegółowych normatywów o postępowaniu z aktami. I tak w 1955 roku zgodnie z rozkazem wewnętrznym CAW nr 054 przystąpiono do prac nad *Instrukcją o gromadzeniu, przechowywaniu i udostępnianiu wojskowych materiałów kartograficznych, foto i fonograficznych oraz dokumentacji technicznej uzbrojenia i budownictwa*, a w planie wydawniczym na lata 1969-1970 znalazły się *Wytyczne o postępowaniu archiwalnym z wojskowymi materiałami kartograficznymi*¹². W 1958 roku opracowano do użytku wewnętrznego archiwów wojskowych *Instrukcję o sposobie załatwiania kwerend typu poświadczeniowego*¹³. W 1959 roku powstała pierwsza wersja instrukcji *O postępowaniu z wojskowymi materiałami archiwalnymi w okresie wojny*, której autorem był Juliusz Malczewski

⁷ Tekst projektu [w:] CAW, spis 949/64, t. 4, k. 28.

⁸ Projekt znajduje się w: CAW, spis 1659/82, t. 2, k. 135.

⁹ W skład komisji weszli: Z. Baranowski, St. Sokół, J. Micewicz, K. Bar, H. Fabijański, J. Ciesielski, St. Grobelny, a w skład redakcji: J. Micewicz, J. Szostak, T. Wawrzyński, Z. Lisek. Rozkaz dzienny CAW nr 22 z 22.08.1983 r. CAW, spis 1682/85, t. 36, k. 27.

¹⁰ Np. paragraf 21 p. 2. *Okresy przechowywania dokumentacji niearchiwalnej oznacza się cyfrą arabską przy symbolu literowym..., licząc lata od dnia 1 stycznia roku w którym nastąpiło przekazanie akt do archiwum*, Instrukcja..., s. 11.

¹¹ Została zatwierdzona i wprowadzona do użytku zarządzeniem szefa Sztabu Gen. nr 56/Sztab z dn. 13.10.1988 r. Sygn. Szt. Gen. 1344/88.

¹² Teksty instrukcji w: CAW, spis 436/55, t. 5, k. 61 i spis 1457/70, t. 7, k. 98 - 100.

¹³ L. Lewandowicz, *Organizacja i działalność Centralnego Archiwum Wojskowego* [w:] „Archeion” 1959, t. 31 1959.

– ówczesny szef wydziału naukowo–organizacyjnego CAW¹⁴. Powyższa instrukcja stała się po licznych konsultacjach¹⁵ i zmianach, częścią *Instrukcji o postępowaniu z wojskowymi materiałami archiwalnymi* z 1966 roku.

Interesującym wydawnictwem wewnętrznym, wydanym na potrzeby instytucji wojskowych była broszura opracowana w 1953 roku przez ówczesnego szefa CAW–płk. Włodzimierza Dąbrowskiego pt. „*Więcej troski przy brakowaniu i niszczeniu akt*”. Ze względu na aktualny wtedy i palący¹⁶ temat została ona powielona i rozesłana w ilości 2835 egzemplarzy do instytucji centralnych MON. Przed zezwoleniem na druk broszury, tekst został oceniony, a treść uwag cenzora z Zarządu V Sztabu Generalnego świadczy o tym, że temat był niedoceniony i nierozumiany przez środowiska niezwiązane z archiwistyką¹⁷.

Ponieważ sprawa niszczenia akt cały czas znajdowała się w centrum uwagi CAW, wydział brakowania opracował *Wytyczne brakowania akt*, które rozesłano do wszystkich archiwów wojskowych. W końcu lat pięćdziesiątych Juliusz Malczewski opracował broszurę–instrukcję *Brakowanie akt w archiwach wojskowych*, która zajmowała się właściwą oceną materiału aktowego pod kątem określania wartości historycznej i kwestią wyłączenia makulatury jako czynności bardzo trudnej i odpowiedzialnej¹⁸. Ostatecznie tekst broszury uzyskał pozytywną ocenę Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych i jako *Wytyczne o brakowaniu akt w archiwach wojskowych* w końcu 1959 roku został zatwierdzony jako obowiązujący¹⁹.

W Centralnym Archiwum Wojskowym od początku zwracano uwagę na fachowe wykształcenie personelu. Jak wspomniano wcześniej, w Oliwie organizowano wewnętrzne szkolenia teoretyczne i praktyczne dla pracowników. Lata pięćdziesiąte to nie tylko kursy wewnętrzne, ale także udział pracowników w szkoleniach organizowanych przez Naczelną Dyrekcję Archiwów Państwowych. Z popularyzacją wiedzy o archiwum i archiwaliach starano się wyjść na zewnątrz poprzez organizowanie wykładów z archiwistyki na kursie oficerów administracji w Rembertowie oraz zaproponowano włączenie minimum wiadomości z archiwistyki do programu szkół oficerskich²⁰. Tematy wykładów opracowywali pracownicy wydziału naukowo–organizacyjnego archiwum. Aby nie zostały one tylko ulotnym śladem szkoleń, postanowiono wydać je drukiem jako *Materiały z archiwistyki do szkolenia wojskowej służby*

¹⁴ Projekty instrukcji w: CAW, spis 586/61, t. 11, k. 35 i spis 848/63, t. 4, k. 49.

¹⁵ Istniała nawet propozycja ówczesnego szefa CAW, aby zwrócić się o pomoc do archiwistów radzieckich ponieważ *zagadnienie organizacji i działalności wojskowej służby archiwalnej w czasie wojny już w starej armii rosyjskiej było należycie rozwiązane*, a trudności, na które natrafiono przekraczają możliwości kadry CAW nawet przy uwzględnieniu pomocy pracowników NDAP. Pismo szefa CAW do zastępcy szefa Sztabu Gen. z 3.03. 1956 r. CAW, spis 473/58, t. 6, k. 18.

¹⁶ Patrz rozdz. V.

¹⁷ Wśród uwag, jako bezzasadne uznano zdanie, że *lepiej dziesięć dokumentów bezwartościowych zatrzymać niż jeden wartościowy zniszczyć*. Uwagi Oddziału V do treści broszury, CAW, spis 172/55, t. 69, k. 16.

¹⁸ Omówienie broszury [w:] „BWSA” 1969, nr 1, s. 170.

¹⁹ 1 lipca 1959 roku szef Sztabu Gen. zezwolił na rozpowszechnianie *Wytycznych...* CAW, spis 586/61, t. 11, k. 110–111.

²⁰ W CAW opracowano roczne programy wykładów z archiwistyki dla tych potrzeb, ale inicjatywa ta nie zyskała aprobaty ze strony jednostek nadrzędnych. Sprawozdanie z działalności CAW w 1953 roku, CAW, spis 391/56, t. 22, k. 18–19.

archiwalnej. Sztab Generalny WP umieścił je w planie wydawniczym na 1954 rok i zostały wydane w nakładzie 1000 egzemplarzy pt. *Wybrane zagadnienia z archiwistyki wojskowej*²¹.

Kontynuacją tej publikacji było wydanie z okazji jubileuszu dwudziestolecia CAW cyklu wykładów ze szkoleń prowadzonych w latach 1955-1965 pod tytułem *Wybrane zagadnienia z teorii i praktyki wojskowej służby archiwalnej*. Ukazanie się tego wydawnictwa opóźniło się w czasie²² i nastąpiło w 1967 roku w nakładzie 500 egzemplarzy. Była to, tak jak poprzednia, publikacja o charakterze wybitnie instruktazowym, która do chwili obecnej służy pomocą w działalności każdego archiwisty wojskowego. W dwudziestu artykułach zawarto informacje o organizacji i podstawowej działalności archiwum, omówiono liczne problemy teoretyczne i praktyczne archiwistyki wojskowej²³.

Dla potrzeb wewnętrznych, bliższego zapoznania pracowników archiwum z jego dziejami, ppłk Leszek Lewandowicz opracował w 1957 roku referat pt. *Organizacja i działalność Centralnego Archiwum Wojskowego w latach 1945-1956*, który był – chociaż bardzo ogólną – pierwszą historią powojennego CAW.

W dniu 22 kwietnia 1959 roku odbyła się narada pracowników naukowych CAW poświęcona omówieniu stanu prac naukowych w Centralnym Archiwum Wojskowym, planom wydawniczym i popularyzacji archiwistyki w wojsku. W naradzie uczestniczyli: zastępca szefa CAW, ppłk Wincenty Romanowski, kustosz mgr Piotr Stawecki, st. archiwista mgr Bolesław Woszczyński, kustosz Mieczysław Wrzosek, st. archiwista Jerzy Jankowski i szef wydziału II naukowego mjr Juliusz Malczewski. Podczas dyskusji padła propozycja utworzenia czasopisma, które zawierałoby artykuły i rozprawy z dziedziny archiwistyki i jednocześnie spełniałoby rolę informatora o zasobie aktowym CAW. Na jego łamach miałyby być publikowane źródła historyczne, a także prezentowane metody opracowywania akt wojskowych i ich udostępniania. Równie ważną byłaby rola takiego czasopisma jako formy zaspokojenia aspiracji naukowych pracowników archiwum. Przewidywano, że pismo składałoby się z trzech działów: rozpraw i artykułów (ok. 65% treści), materiałów źródłowych (ok. 25% treści) i działu zawierającego kronikę CAW i recenzje (ok. 10% treści). Projekt przewidywał ukazywanie się pisma dwa razy w roku w nakładzie 100 egzemplarzy. Byłoby ono wydawane w formie powielonej na prawach rękopisu w objętości 5-6 arkuszy. Za opracowane materiały nie byłyby wypłacane żadne honoraria ponieważ CAW nie dysponowało środkami finansowymi na ten cel. Zaproponowano powołanie siedmioosobowego komitetu redakcyjnego w składzie: ppłk Wincenty Romanowski, mgr Jerzy Jankowski, ppłk Juliusz Malczewski, mgr Piotr Stawecki, ppłk Lucjan Teter, dr Bolesław Woszczyński, mgr Mieczysław Wrzosek oraz czteroosobową re-

²¹ Były to w większości wykłady wygłoszone na pierwszej szkoleniowo-sprawozdawczej konferencji wojskowej służby archiwalnej w 1952 roku. Omówienie broszury [w:] „BWSA” 1969, nr 1, s. 169.

²² Pierwsza wersja została odrzucona przez szefa Zarządu III Sztabu Gen., ponieważ zawierała głównie artykuły z historii wojskowości i nie spełniała warunków stawianych opracowaniu materiałów pomocniczych dla pracowników archiwum. CAW, spis 1354/68, t. 6, k. 147.

²³ Patrz recenzja: T. Grygier, *Wybrane zagadnienia...* [w:] „Archeion” 1968, t. 50, s. 293-294 oraz omówienie: [w:] „BWSA” 1969 nr 1, s. 172.

dakcję, w skład której mieli wejść: ppłk Malczewski, mgr Jankowski, dr Woszczyński i mgr Wrzosek. Na tym pierwszym posiedzeniu zaprojektowano treść pierwszego numeru²⁴.

Po odbytej naradzie, 29 kwietnia szef CAW wystąpił do Szefa Sztabu Generalnego z pismem w sprawie zezwolenia na wydawanie powielaczowe „Biuletynu Archiwalno-Historycznego CAW”²⁵. Inicjatywa pracowników CAW nie znalazła aprobaty u zwierzchników. Stało się tak głównie z powodu protestu ze strony Wojskowego Instytutu Historycznego – uważano, że nowe pismo jest zbędne ponieważ podobną rolę spełnia „Wojskowy Przegląd Historyczny”²⁶. Już w maju podjęto rozmowy z kierownictwem Wojskowej Akademii Politycznej i Komitetem Redakcyjnym „Biuletynu WAP” na temat publikowania na łamach tegoż periodyku artykułów autorstwa pracowników CAW na tematy archiwalne. Postępowanie takie, uzasadniało CAW, było korzystniejsze niż tworzenie nowego wydawnictwa zarówno w zakresie zabezpieczenia fachowego i technicznego oraz odnośnie wypłacania honorariów zgodnie z obowiązującymi przepisami. Po kilkakrotnych spotkaniach i przeanalizowaniu powyższej propozycji, kierownictwo WAP wyraziło zgodę na udostępnianie CAW od początku 1960 roku 4–6 arkuszy wydawniczych biuletynu w skali rocznej na zamieszczanie publikacji i artykułów przygotowanych przez pracowników archiwum. Ze swej strony WAP zobowiązywała się do pokrywania wszystkich kosztów związanych z techniczną stroną wydawnictwa, dla CAW zostawiając sprawę wydatków na honoraria autorskie. Dnia 1 lipca Sztab Gen. WP wyraził zgodę na udział CAW w „Biuletynie WAP” oraz wyasygnował 10 000 zł na pokrycie honorariów autorskich.

Rozkazem wewnętrznym CAW nr 55 z dnia 10 listopada 1959 roku utworzono komórkę redakcyjną w CAW. Zadaniem jej była współpraca z Wojskową Akademią Polityczną przy wydawaniu biuletynu poprzez ustalanie publikacji, dobór artykułów, ocenę materiałów przedstawionych do publikacji oraz koordynację działalności wydawniczej. Działalność komórki redakcyjnej miała wchodzić w zakres czynności służbowych, a szef CAW w jej skład powołał: ppłk. Romanowskiego, ppłk. Tetera, mgr. Wrzoska, i ppłk. Malczewskiego. W ciągu następnych dziesięciu lat na łamach biuletynu, a później „Zeszytów Naukowych WAP. Seria historyczna” ukazało się wiele artykułów autorstwa pracowników archiwum²⁷.

W tym czasie nie zarzucono całkowicie pomysłu, aby stworzyć czasopismo poświęcone tylko sprawom archiwistyki wojskowej. Wzrost zainteresowania źródłami archiwalnymi, w tym i archiwaliami wojskowymi, spowodował, że po dziesięciu latach od pomysłu zapadła decyzja o wydawaniu od 1969 roku Biuletynu Wojskowej

²⁴ Notatka służbowa do szefa CAW, CAW, spis 586/61, t. 4, k. 73.

²⁵ Pismo do szefa Sztabu Gen., CAW, spis 586/61, t. 4, k. 71.

²⁶ Relacja T. Wawrzyńskiego.

²⁷ M.in.: J. A. Igielski, *Stan materiałów dotyczących aneksji Zaolzia w 1938 r.* [w:] „Zeszyty Naukowe WAP”, seria historyczna 1962, nr 2, s. 93 - 96; L. Lewandowicz, *Zasób aktowy Centralnego Archiwum Wojskowego* [w:] „Biuletyn WAP”, seria historyczna, 1959, nr 2, s. 53 - 68; tenże, *Rola i zadania archiwum wojskowego* [w:] „Zeszyty Naukowe WAP”, seria historyczna 1960, nr 2, s. 57 - 65; B. Woszczyński, L. Lewandowicz, *Zasób aktowy i stan pomocy archiwalnych CAW* [w:] „Zeszyty Naukowe WAP”, seria historyczna 1966, nr 14, s. 226 - 233; B. Woszczyński, *Problem weryfikacji stopni oficerskich w latach 1920-21* [w:] „Zeszyty Naukowe WAP”, seria historyczna 1967, nr 15.

Służby Archiwalnej²⁸. Na jego łamach prezentowano artykuły z dziedziny archiwistyki i archiwoznawstwa oraz bezpośrednio omawiające działalność wojskowej służby archiwalnej. Większość miejsca poświęcono informacjom o zawartości aktowej zespołów akt przechowywanych w CAW i metodach opracowywania archiwaliów. W biuletynie znalazły się również publikacje na temat wydawnictw własnych CAW – inwentarzy i normatywów oraz wydawnictwa źródłowe przedstawiające dokumenty przechowywane w archiwum. Od numeru 1 do 11 zamieszczano bibliografię ważniejszych publikacji ogłoszonych drukiem przez pracowników wojskowej służby archiwalnej. W składzie kolegium redakcyjnego biuletynu w latach 1969-1985 znajdowali się: płk Leszek Lewandowicz, ppłk Juliusz Malczewski, płk Wincenty Romanowski, ppłk Lucjan Teter, dr Bolesław Woszczyński, mgr Tadeusz Wawrzyński, płk Zdzisław Stapor, płk Ludwik Wojna, Kazimierz Kostyra, ppłk Zygmunt Baranowski, dr Michał Klimecki, mjr Jan Micewicz, mgr Anna Szymczak-Sikora, ppłk Jan Szostak. W latach 1969-1985 ukazało się 14 numerów biuletynu, w tym dwa podwójne. Ostatni numer (13–14), który opublikowano przed blisko siedmioletnią przerwą, wydano z okazji czterdziestolecia powojennego CAW w 1985 roku. Redakcja przygotowywała się do wydania kolejnego numeru BWSA, ale jej działalność nie znalazła uznania w oczach ówczesnego szefa CAW, płk. Sitkowskiego. W 1986 roku, kiedy nie doszło do wydania numeru 15, przygotowany został kolejny numer podwójny²⁹ – również niewydany, a w roku następnym już nie ma żadnej wzmianki o BWSA.

Autorami publikacji w biuletynie byli pracownicy CAW, którzy przedstawiali efekt swoich doświadczeń z pracy nad aktami. Jak już wspomniano gros artykułów to prezentacja zawartości aktowej poszczególnych zespołów. Bardzo cenne są publikacje z teorii archiwalnej, omawiające metodykę postępowania z wojskowymi materiałami archiwalnymi – korzystają z nich do chwili obecnej kolejne roczniki archiwistów wojskowych. Na szczególną uwagę zasługują m.in. artykuły Bolesława Woszczyńskiego³⁰, Stanisława Grobelnego³¹, Wiesława Bernasia i Zdzisława Liska³², Jana Andrzeja Igielskiego³³. Tradycje archiwistyki wojskowej przedstawiają szerzej publikacje Leszka Lewandowicza³⁴ i Lucjana Tetera³⁵. Na łamach BWSA prezentowali informacje o archiwach podległych CAW – ich pracownicy – przedstawiając dzieje archiwów okręgów wojskowych i rodzajów wojsk³⁶.

²⁸ Relacja T. Wawrzyńskiego.

²⁹ Sprawozdanie z działalności CAW w 1986 r. CAW, spis 1837/94, t. 12, k. 68.

³⁰ m. in.: *Postępowanie z zespołami otwartymi w świetle wytycznych NDAP* [w:] „BWSA” 1969, nr 1, s. 22-35; *Systematyka zespołów akt w praktyce archiwalnej* [w:] „BWSA” 1970, nr 2, s. 14 - 27.

³¹ m. in.: *Zasady postępowania z aktami w kancelarii* [w:] „BWSA” 1981, nr 11, s. 17-27; *Wpływ wojskowych przepisów kancelaryjnych na kształtowanie zasobu archiwalnego* [w:] „BWSA” 1983, nr 12, s. 17-26.

³² *Uwagi o strukturalno-rzeczowo-chronologicznym układzie akt* [w:] „BWSA” 1981 nr 11, s. 28 - 34.

³³ *Z problematyki porządkowania akt prowadzonych austriackim systemem kancelaryjnym* [w:] „BWSA” 1972, nr 4, s. 5 - 13.

³⁴ *Początkowy okres...*, op. cit.; *W 30-lecie CAW* [w:] „BWSA” 1975, nr 7, s. 5 - 12.

³⁵ *Działalność Archiwum Wojskowego...*, op. cit.; *Biurowość wojskowa w latach 1918-1939* [w:] „BWSA” 1971, nr 3, s. 18 - 34.

³⁶ E. Zabłocki, *Dwadzieścia lat Archiwum Śląskiego Okręgu Wojskowego* [w:] „BWSA” 1970, nr 2, s. 132 - 149; Z. Gołębiowski, *Archiwum Pomorskiego Okręgu Wojskowego w latach 1947-1969* [w:] „BWSA” 1971, nr 3, s. 158 - 166; St. Milczarkiewicz, *Kilka uwag o roli Archiwum Wojsk Lotniczych w kształtowaniu zasobu aktowego* [w:] „BWSA” 1971, nr 3, s. 167 - 171.

Należy jeszcze dodać, że na druk każdego numeru BWSA potrzebna była zgoda Oddziału V Sztabu Gen. zajmującego się ochroną tajemnicy wojskowej.

W 1991 roku, dzięki przychylności nowego szefa CAW, płk. Bartnika wznowione zostały przygotowania do wydania – po przerwie – kolejnego 15 numeru „BWSA”. W składzie dwuosobowej redakcji znalazł się mgr Tadeusz Wawrzyński i mjr Jan Szostak, od numeru 16 – mgr Wanda Roman, od numeru 17 – (bez mjr. Szostaka, który rozpoczął pracę w redakcji „Myśli Wojskowej”) mjr. Zdzisław. G. Kowalski i kpt. Jacek Woyno. Wzorem lat ubiegłych na łamach biuletynu prezentowano przede wszystkim zasób archiwalny, a autorami byli pracownicy archiwum – T. Wawrzyński³⁷, W. Roman³⁸, J. Woyno³⁹, Z. Kozak⁴⁰, J. Ciesielski⁴¹, H. Kudła⁴² i wielu innych. W zasadzie prawie każdy archiwista w trakcie opracowywania zespołu lub po zakończeniu publikował wyniki swoich prac na łamach biuletynu. Wśród wydanych od 1992 roku numerów dwa poświęcono w całości jednorodnej tematyce: nr 16 dotyczył akt WKA, a numer 18 wojny polsko-sowieckiej 1919-1920. Prawie w każdym z tych numerów publikowano interesujące materiały źródłowe ze zbiorów archiwum.

Numer 21 (1998) biuletynu w całości zawiera artykuły i źródła związane z jubileuszem osiemdziesięciolecia CAW. Do publikowania w biuletynie – mimo iż nie płaci honorariów autorskich – redakcja pozyskuje także osoby z zewnątrz, m.in. swoje artykuły zamieścili: prof. Piotr Stawecki i prof. Andrzej Rzepniewski.

Inny rodzaj działalności wydawniczej, do którego zobligowane jest każde archiwum, to publikacja źródeł archiwalnych. W grudniu 1956 roku w CAW powstała inicjatywa, która znalazła odzwierciedlenie w planie wydawniczym na lata 1957-1958

³⁷ M.in.: *Zespół akt Wojskowego Biura Historycznego [1919] 1927 - 1939* [w:] „BWSA” 1994 nr 17, s. 76 - 89; *Wojna polsko-sowiecka 1919-1920 - stan i perspektywy badań oraz charakterystyka akt proveniencji wojskowej* [w:] „BWSA” 1995, nr 18, s. 5-21; *Oficerowie i podoficerowie Wojska Polskiego - kawalerowie Krzyża i Medalu Niepodległości* [w:] „BWSA” 1996, nr 19, s. 65-79.

³⁸ M.in.: *Powstanie, rozwój i działalność Centralnego Archiwum Wojskowego w latach 1945 - 1990* [w:] „BWSA” 1992, nr 15, s. 58-73; *Dokumenty Zarządu NKWD ds. Jeńców Wojennych i Internowanych 1939 - 1955* [w:] „BWSA” 1993, nr 16, s. 64 - 77; *Dzieje i zawartość zespołu akt Oddziału VI Sztabu Naczelnego Wódza z lat 1940 - 1949* [w:] „BWSA” 1994, nr 17, s. 108 - 118; *Kapelani wojskowi - bohaterowie wojny polsko - sowieckiej 1919 - 1920* [w:] „BWSA” 1995, nr 18, s. 111 - 121; *Archiwalia Głównego Zarządu Informacji MON* [w:] „BWSA” 1996, nr 19, s. 87 - 96.

³⁹ *Materiały do historii wojskowych stosunków polsko - francuskich 1917 - 1939 w Centralnym Archiwum Wojskowym* [w:] „BWSA” 1994, nr 17, s. 55 - 75; *Relacje do wojny polsko - sowieckiej* [w:] „BWSA” 1995, nr 18, s. 22 - 31; *Węgry w Legionach Polskich* [w:] „BWSA” 1996, nr 19, s. 19 - 38; *Problematyka nadzoru archiwalnego w latach 1918 - 1998* [w:] „BWSA” 1998, nr 21.

⁴⁰ *Organizacja i działalność Ligi Lotniczej w latach 1946 - 1950* [w:] „BWSA” 1992, nr 15, s. 107 - 147; *Organizacja i działalność Ligi Obrony Powietrznej Państwa w latach 1923 - 1928* [w:] „BWSA” 1994, nr 17, s. 26 - 54; *Udział lotników amerykańskich w wojnie polsko - sowieckiej* [w:] „BWSA” 1995, nr 18, s. 74 - 96.

⁴¹ *Działalność Archiwum Wojskowego (1918 - 1939) w zakresie opracowywania normatywów i udostępniania akt* [w:] „BWSA” 1992, nr 15, s. 84 - 96; *Koncepcja informatora o zasobie Centralnego Archiwum Wojskowego* [w:] „BWSA” 1994, nr 17, s. 23 - 25; *Opracowania dotyczące wojny polsko - sowieckiej 1919 - 1920 w zbiorach CAW* [w:] „BWSA” 1995, nr 18, s. 32 - 36; *Zbrodnie sowieckie na oficerach polskich 1939 - 1940* [w:] „BWSA” 1996, nr 19, s. 80 - 86.

⁴² *Zbiory fotograficzne CAW* [w:] „BWSA” 1994, nr 17, s. 119 - 142; *Wojna polsko - sowiecka na fotografiach Kolekcji Józefa Piłsudskiego* [w:] „BWSA” 1995, nr 18, s. 37 - 42; *Kolekcja biograficzna Józefa Piłsudskiego w zbiorach fotograficznych CAW* [w:] „BWSA” 1996, nr 19, s. 135 - 143.

– wydania źródeł do dziejów powstań śląskich. O redakcję naukową poproszono prof. Zygmunta Kolankowskiego – dyrektora archiwum PAN, a wydawcą miało być Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Szef CAW zwrócił się z prośbą o opinię i poparcie realizacji wydania przedstawionych materiałów do przewodniczącego Komisji Wydawnictw Źródłowych Instytutu Historii PAN⁴³. W odpowiedzi dyrektor Instytutu Historii, prof. Tadeusz Manteuffel poinformował CAW, że projekt identycznego wydawnictwa źródłowego powstał w Zakładzie Historii Śląska mieszczącym się w Katowicach i zaproponował uzgodnienie obydwu projektów. Połączono obie inicjatywy i grupa pracowników CAW: Piotr Stawecki, Waldemar Strzałkowski, Bolesław Woszczyński i Mieczysław Wrzosek przystąpiła do wyszukiwania materiałów, a następnie sporządzania odpisów dokumentów i ich naukowego opracowania pod kierunkiem prof. Kolankowskiego. W pracach Komitetu Redakcyjnego pod przewodnictwem prof. dr. Kazimierza Popiołka uczestniczył zastępca ds. naukowych szefa CAW – ppłk Leon Ponahajba. Trzy tomy *Źródeł do dziejów powstań śląskich* ukazywały się drukiem w latach: t. 1 – w 1963 r., t. 2 – w 1970 r., t. 3 – w 1974 r.⁴⁴

W związku z piętnastą rocznicą powstania ludowego Wojska Polskiego (przypadająca na 1958 rok), we wrześniu 1957 roku CAW wystąpiło do Wydawnictwa MON z propozycją przygotowania do druku i wydania wyboru materiałów źródłowych nt. *Organizacja i działania bojowe ludowego Wojska Polskiego w latach 1943–1945*. Propozycja została przyjęta i do 1 marca 1958 roku miał być wykonany wybór dokumentów. W CAW do pracy przystąpiło ośmiu archiwistów: Juliusz Malczewski, Piotr Stawecki, Mieczysław Wrzosek, Leon Ponahajba, Leszek Lewandowicz, Jerzy Janowski, Józef Czmur i Janusz Magnuski. Bardzo krótki termin spowodował intensywność działań. Już w listopadzie 1957 roku wydano instruktaż do prac nad przygotowaniem wydawnictwa, archiwiści przeprowadzili kwerendę i rozpoczęli opracowywanie dokumentów. W trakcie pracy okazało się, że o wiele więcej dokumentów zasługuje na wydanie i wydawnictwo swą objętością przekroczy planowany jeden tom, więc w maju 1958 roku zapadła decyzja o wydaniu trzech tomów⁴⁵:

– tom I – dokumenty organizacyjne dotyczące procesu powstawania i struktury organizacyjnej WP;

– tom II – dokumenty operacyjne 1. Dywizji Piechoty im. T. Kościuszki, 1. Armii Polskiej w ZSRR i 1. Armii WP odzwierciedlające przebieg walk polskich oddziałów regularnych utworzonych w ZSRR od bitwy pod Lenino do udziału w szturmie Berlina;

– tom III – dokumenty operacyjne 2 Armii WP dotyczące udziału w wojnie od forsowania Nysy, przez udział w operacji drezdeńskiej i praskiej do zakończenia II wojny światowej.

Ostatecznie z powodu dużej ilości archiwaliów wydawnictwo *Organizacja i działania bojowe ludowego Wojska Polskiego w latach 1943–1945. Wybór materiałów źródłowych* zamknęło się w czterech tomach, w których znalazło się 2755 dokumen-

⁴³ Pismo szefa CAW do przewodniczącego Komisji Wydawnictw Źródłowych Instytutu Historii PAN z 29.12.1956 r. CAW, spis 473/58, t. 6, k. 116.

⁴⁴ Omówienie wydawnictwa [w:] „BWSA” 1969, nr 1, s. 176; 1971, nr 3, s. 178, 1978, nr 8-9, s. 220.

⁴⁵ Protokół z posiedzenia pracowników CAW biorących udział w opracowywaniu materiałów archiwalnych pt. *Organizacja i działania bojowe...*, CAW, spis 563/60, t. 4, k. 87.

tów. Tomy ukazywały się kolejno w latach 1958–1963⁴⁶. Obszerny wstęp napisali: Tadeusz Rawski i Leon Ponahajba do t. I, którzy oprócz zarysu rozwoju WP przedstawili zasady przyjęte przy publikacji dokumentów, a Ignacy Blum do t. IV, który omawiał również zasady edytorskie.

Kontynuacją omówionego wyżej wydawnictwa miały być dalsze – dotyczące dziejów powojennych LWP. W grudniu 1966 roku grupa autorów⁴⁷ zaproponowała szefowi Wojskowego Instytutu Historycznego, gen. bryg. Bronisławowi Bednarzowi, wydanie dokumentów, które można byłoby ujawnić, odnoszących się do dziejów WP w latach 1945–1948. Propozycja dotyczyła wydania tych materiałów jako piątego tomu poprzedniego wydawnictwa bądź rozpoczęcia nowej serii pt. *Ludowe Wojsko Polskie w walce o utrwalenie władzy ludowej w latach 1945–1948*. Projekt zakładał ukazanie się wydawnictwa do połowy 1969 roku jako wspólnego przedsięwzięcia CAW i WIH⁴⁸. Niestety publikacja taka nie ukazała się, mimo iż zespół autorów zawarł z WIH umowę o opracowanie i przygotowanie do druku wyboru dokumentów pod redakcją gen. bryg. Ignacego Bluma i przez kilka lat trwały intensywne prace nad tym tematem⁴⁹.

Cenną i ciekawą inicjatywę podjęło Centralne Archiwum Wojskowe w 1965 roku, umieszczając w planie wydawniczym na rok następny „Wojskowe teki archiwalne” na wzór „Tek archiwalnych” wydawanych przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych. Była to propozycja mgr. Staweckiego, do której przychylił się szef archiwum⁵⁰. W założeniach miał być to rocznik o objętości ok. 300 stron, który zapoczątkowałyby publikacje materiałów źródłowych o szczególnej wartości historycznej, a dotyczące rozwoju siły zbrojnej od roku 1918, ze szczególnym uwzględnieniem lat 1943–1945. W uzasadnieniu celowości wydania tego rocznika argumentowano, że tylko tą drogą CAW może pokazać i udostępnić swoje bogate zasoby, które ze względu na małą objętość innych wydawnictw nie były dotychczas publikowane. Niestety inicjatywa powyższa nie znalazła uznania u zwierzchników archiwum, mimo iż w roku następnym (1966) CAW zaplanowało wydanie drugiego zeszytu „Wojskowych tek archiwalnych”⁵¹.

Początkiem kolejnego wydawnictwa o nieco innym charakterze niż poprzednie była umowa zawarta 14 marca 1963 roku między Wojskowym Instytutem Historycznym a zespołem pracowników CAW (Leszek Lewandowicz, Wincenty Romanowski, Juliusz Malczewski, Zdzisław Lisek i Roman Leszek Polkowski) o wykonanie referatu materiałowego nt. *Wykaz imienny strat osobowych ludowego Wojska Polskiego*

⁴⁶ Recenzje wydawnictwa autorstwa B. Woszczyńskiego: t. I i II [w:] „Archeion” 1966, t. 43, s. 278; t. III [w:] „Archeion” 1968, t. 48, s. 201; t. IV [w:] „Archeion” 1966, t. 44, s. 293.

⁴⁷ Byli to: I. Blum (PAN), H. Fabijański (CAW), L. Lewandowicz (CAW), R. L. Polkowski (CAW), W. Romanowski (CAW), W. Szota (WIH), B. Woszczyński (CAW).

⁴⁸ Pismo do szefa WIH podpisane przez gen. Bluma w imieniu grupy autorów oraz konspekt tomu dokumentów. CAW, spis 1354/68, t. 6, k. 159 - 163.

⁴⁹ Odejście gen. Bluma było bezpośrednią przyczyną zaprzestania prac w 1968 roku, ale kilka lat później publikacja ta znalazła się w planie prac naukowo-badawczych CAW na lata 1972-1980. CAW, spis 1554/74, t. 7, k. 15.

⁵⁰ Relacja prof. P. Staweckiego.

⁵¹ Uzasadnienie do planu wydawniczego CAW na 1966 rok oraz plan wydawniczy na 1967 rok. CAW, spis 1257/67, t. 11, k. 28.

w II wojnie światowej. W roku następnym wymienieni wyżej pracownicy archiwum wystąpili do szefa WIH o wydanie drukiem ich opracowania, które przy współpracy z historykami wojskowymi, przy odpowiednim opracowaniu pod względem analizy historycznej i od strony edytorskiej, byłoby pomnikiem poświęconym żołnierzom, którzy w szeregach ludowego Wojska Polskiego oddali swe życie w walce z hitlerowskim najeźdźcą⁵². Powołali się na analogiczne wydawnictwo przedwojennego Wojskowego Biura Historycznego z 1934 roku *Lista strat Wojska Polskiego* i pracę Instytutu Historycznego z Londynu wydaną w 1952 roku *Wykaz poległych żołnierzy na obczyźnie*. W międzyczasie na zlecenie WIH do powyższego referatu dołączono jeszcze kolejny: *Wykaz osób zaginionych, przepadłych bez wieści i dotychczas nie odnalezionych*. Po podpisaniu z WIH umowy wydawniczej, koniec prac zaplanowano na 1968 rok, ale wobec ogromu prac archiwalnych, termin ten okazał się nierealny. Pozycja ta znalazła się jeszcze w planie prac naukowo-badawczych na lata 1972-1980. Publikacji nadano tytuł *Żołnierze regularnych jednostek LWP polegli i zaginieli w walkach w okresie II wojny światowej oraz o utrwalenie władzy ludowej w Polsce w latach 1943-1948. Księga poległych na Polu Chwały* bo taki tytuł ostateczny otrzymało opracowane dzieło – wydało Wydawnictwo MON w 1974 roku. Jej autorzy otrzymali II nagrodę Ministra Obrony Narodowej w dziedzinie historii wojskowości za rok 1974⁵³. W 1980 roku opracowano aneks do *Księgi poległych...*⁵⁴. Publikacja ta do chwili obecnej jest jedną z podstaw w pracy wydziału kwerend CAW, PCK, organizacji kombatanckich i znajduje się w każdej bibliotece naukowej. Wartość tej pracy podnosi wstęp autorstwa Juliusza Malczewskiego oraz tabele statystyczne obrazujące wysiłek zbrojny WP w II wojnie światowej.

Bardzo cenną i ciekawą publikacją jest opracowany i wydany w 1969 roku również we współpracy z WIH wybór materiałów archiwalnych pt. *Udział Polaków w szturmie Berlina 24 kwietnia – 2 maja 1945 roku. Wybór relacji i dokumentów*. Historia wydania tych materiałów sięga 1965 roku, kiedy na polecenie ministra ON rozpoczęto w CAW sporządzanie wykazu uczestników bezpośredniego szturmu Berlina. Pracami kierowali J. Malczewski i Z. Lisek, którzy nadzorowali też specjalnie przydzielonych żołnierzy służby czynnej. W 1966 roku kartoteka berlińczyków była gotowa, a ponieważ brakowało w niej wielu danych personalnych, nawiązano kontakt listowny z uczestnikami szturmu Berlina. Rezultatem tzw. „akcji berlińskiej” było zgromadzenie w CAW około 3 000 relacji b. żołnierzy, z których 204 wraz z innymi dokumentami postanowiono wydać drukiem. Wyboru dokumentów dokonali: J. Malczewski, W. Strzałkowski, W. Romanowski⁵⁵.

Można tylko żałować, że podobnych jak wyżej opisane przedsięwzięcia edytorskie materiałów źródłowych, które podejmowano w CAW we współpracy z WIH nie

⁵² Pismo do szefa WIH z 9.04.1964 r. w sprawie wyznaczenia redaktora naukowego wydawnictwa. CAW, spis 1166/66, t. 11, k. 28.

⁵³ Recenzja wydawnictwa: B. Woszczyński, *Księga poległych...* [w:] „Wojsko Ludowe” 1974, nr 10.

⁵⁴ A. Szymczak-Sikora, *Informacja o aneksie do „Księgi Poległych na Polu Chwały”* [w:] „BWSA” 1981, nr 11, s. 117-118.

⁵⁵ Sprawozdanie z działalności CAW w 1966 roku, CAW, spis 1473/69, t. 6, k. 20. Omówienie publikacji [w:] BWSA 1970, nr 2, s. 159.

kontynuowano w latach następnych. Ogromny zasób aktowy, który przechowywany jest w CAW dawał i daje właśnie pracownikom największe możliwości jego prezentowania. Niewielkie prace przedstawiane w biuletynie to zaledwie ułamek tych możliwości. Dopiero na początku lat dziewięćdziesiątych próba została znów podjęta, kiedy najpierw na łamach „Wojskowego Przeglądu Historycznego”⁵⁶, a następnie w formie książkowej opublikowano wybór źródeł do wojny polsko-sowieckiej 1919-1920⁵⁷. Materiały do druku przygotowywał zespół: płk A. Bartnik, mjr. Stanisław Sokół i mgr T. Wawrzyński z CAW oraz płk Tadeusz Rawski i płk Marek Tarczyński. Dr W. K. Roman była członkiem zespołu autorskiego, który w 1997 roku przygotował publikację *Polacy internowani na Litwie 1939-1940* (wspólnie z prof. Janem Piętą – przewodniczącym WKA i dr. Maciejem Szczurowskim z WIH). W przygotowaniu tej publikacji mieli swój udział również: szef CAW płk mgr A. Bartnik, ppłk mgr K. Banaszek, mjr mgr Z. G. Kowalski. Była to pierwsza – ze środków Wojskowej Komisji Archiwalnej – prezentacja źródeł z „Kolekcji akt z archiwów litewskich”, która wywołała szeroki oddźwięk, zarówno wśród historyków, jak i żyjących internowanych żołnierzy i ich rodzin. Następna prawdopodobnie będzie podobna publikacja o internowanych na Łotwie. Wydaje się, że dalsze – podobne do opisanej wyżej – publikacje materiałów źródłowych byłyby najlepszą formą prezentowania zasobu CAW właśnie przez udział archiwistów w ich przygotowaniu. Inną formę prezentacji archiwaliów – również wartą kontynuowania – zaproponował w 1998 roku ppłk K. Banaszek, który opracował wybór dokumentów do dziejów Marynarki Wojennej w Polsce poprzedzony dziejami i charakterystyką zachowanych w CAW akt. Wydany jako opracowanie służbowe w niewielu egzemplarzach, zasługuje na upowszechnienie w szerszym nakładzie.

Jedną z form działalności wydawniczej archiwów jest publikowanie informatorów – prezentujących cały zasób, jego część lub tematycznych. Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych w 1957 roku podjęła inicjatywę wydawania biuletynów z informacjami o materiałach archiwalnych i zwróciła się też do CAW z propozycją opracowania informatora o zasobie. W 1958 roku opracowano w archiwum *Archiwalny Biuletyn Informacyjny* dotyczący wojskowych materiałów archiwalnych wytworzonych w latach 1914-1939 znajdujących się w CAW. Informator ten ukazał się w 1959 roku i zawierał nazwy, zawartość, daty krańcowe, objętość, stan uporządkowania i miejsca przechowywania zespołów akt wojskowych z tego okresu. Został rozesłany do instytucji i zakładów naukowych-wojskowych i cywilnych, akademii wojskowych, cywilnych i wojskowych archiwów w całym kraju. W latach następnych projektowano wydanie biuletynu o wojskowych materiałach archiwalnych wytworzonych przez ludowe Wojsko Polskie w latach 1943-1945⁵⁸, ale ponieważ zaplanowano wydanie drukiem inwentarzy zespołów akt LWP, wydawanie biuletynu uznano za niecelowe.

⁵⁶ W latach 1991 - 1995 w „WPH” opublikowano *Wybór źródeł do bitwy pod Lwowem; Wybór źródeł do bitwy warszawskiej*. W 1997 rozpoczęto publikację *Wyboru dokumentów do bitwy nad Niemnem*.

⁵⁷ *Bitwa warszawska. Dokumenty operacyjne*, cz. 1, pod red. M. Tarczyńskiego, Warszawa 1995.

⁵⁸ O projekcie wydawania biuletynu w zakończeniu sprawozdania z działalności CAW w 1958 roku, CAW, spis 586/61, t. 6, k. 82.

Pracownicy CAW wnieśli swój wkład w przygotowanie kilku informatorów tematycznych, wydawanych przez inne instytucje. Roman Leszek Polkowski pracował nad wyborem materiałów do wydawnictwa pt. *Rady Narodowe w latach 1944–1950. Informator o materiałach źródłowych przechowywanych w archiwach PRL*⁵⁹. Jan Andrzej Igielski przygotował informacje o zasobie CAW do pracy *Dzieje Poznania i województwa poznańskiego. Informator o materiałach archiwalnych*⁶⁰. Inne informatory, w których wydanie wnieśli wkład pracownicy CAW to: *Komunistyczna Partia Polski. Informator o materiałach archiwalnych z lat 1918-1939 przechowywanych w archiwach polskich*⁶¹ oraz *Ziemie Zachodnie i Północne w latach 1943-1949. Informator o materiałach archiwalnych*⁶².

Materiały archiwalne z CAW posłużyły częściowo do opracowania informatora o materiałach źródłowych dotyczących II wojny światowej⁶³.

Ponadto płk Lewandowicz brał udział w pracach Komitetu Redakcyjnego wydawnictwa materiałów źródłowych do dziejów rewolucji październikowej znajdujących się w archiwach PRL⁶⁴ oraz w przygotowaniu informatora o zbiorach kartograficznych archiwów, bibliotek i muzeów⁶⁵. W obydwu wydawnictwach znalazły się informacje o zasobie CAW.

Na posiedzeniu Komisji Metodycznej CAW 9.11.1993 roku płk J. Ciesielski przedstawił propozycję wydania informatora o zasobie archiwalnym CAW, którego projekt – opracowany wspólnie z mgr W. Roman – poddał zebraniem do dyskusji. Celowości wydania takiej publikacji nikt nie kwestionował, była ona niezbędna w sytuacji coraz większego zainteresowania zbiorami akt wojskowych i kiedy prawie wszystkie archiwa cywilne w kraju posiadały informatory lub przewodniki po swoich materiałach źródłowych. Postanowiono więc w jak najkrótszym czasie opracować zwięzły informator, na przyszłość pozostawiając publikację obszernego przewodnika po zasobie. Czteroosobowy zespół: płk A. Bartnik, płk J. Ciesielski, mgr W. Roman i mgr T. Wawrzyński zakończył pracę w 1996 roku, finałem której była publikacja pt. *Centralne Archiwum Wojskowe. Informator o zasobie*⁶⁶. W 1998 roku zakończone zostały prace nad przygotowaniem podobnego informatora o zasobie aktowym filii CAW.

⁵⁹ Szerzej patrz: L. Lewandowicz, *Rady Narodowe w latach 1944-1950. Informator o materiałach źródłowych* (Omówienie) [w:] „Archeion” 1971, nr 56, s. 267 - 268.

⁶⁰ Omówienie [w:] „BWSA” 1973, nr 5, s. 174.

⁶¹ Omówienie [w:] „BWSA” 1972, nr 4, s. 157.

⁶² Wykaz dokumentów z CAW do informatora, CAW, spis 1612/61, t. 11, k. 25 - 29 oraz patrz recenzja: B. Woszczyński, *Informator o materiałach archiwalnych dotyczących Ziem Zachodnich i Północnych w początkowym okresie powojennym* [w:] „WPH” 1978, nr 2.

⁶³ A. J. Igielski, P. Matusak, Cz. Podgórski, *Akta okresu okupacji hitlerowskiej w Polsce* [w:] *Druga wojna światowa 1939-1945. Informator o materiałach źródłowych przechowywanych w archiwach PRL*, Warszawa 1972.

⁶⁴ *Rewolucja Październikowa i jej wpływ na sprawy polskie w latach 1917-1921*. Informator o materiałach w archiwach PRL. Warszawa 1967.

⁶⁵ *Zbiory kartograficzne w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*. Informator. Warszawa 1972.

⁶⁶ Patrz: A. Tomczak, *Uwagi o maszynopisie informatora o Centralnym Archiwum Wojskowym*, CAW, spis 11860/98, t. 1, k. 55 - 57; A. Ajnenkiel, *Informator o zasobie CAW* [w:] WPH 1996, nr 4, s. 292 - 294.

Jedną z form informowania o materiałach archiwalnych jest publikacja inwentarzy. Inwentarz jest ostatnim etapem opracowywania zespołu akt i na ogół funkcjonuje w archiwum w obiegu wewnętrznym jako maszynopis. Niekiedy podejmowane są decyzje o wydaniu drukiem inwentarzy zespołów szczególnie ważnych dla badań naukowych, aby ułatwić korzystanie z akt. W latach pięćdziesiątych taką wartość miały akta wytworzone przez ludowe Wojsko Polskie. W miarę wzrostu zainteresowania zasobem aktowym LWP z lat 1943–1945 w pierwszej kolejności postanowiono uporządkować zespoły z tego okresu i opracować je pod względem archiwalnym. Podczas prowadzenia prac powstała myśl, by wydać je drukiem, z uwagi na aktualne potrzeby ośrodków naukowych, co ułatwiłoby orientację w całokształcie materiału aktowego. Plan wydawniczy na 1960 rok zakładał wydanie jako pierwszego *Inwentarza akt jednostek bojowych ludowego Wojska Polskiego z lat 1943–1945*⁶⁷. Po uzyskaniu akceptacji Sztabu Generalnego WP rozszerzono skład osobowy pracujący nad zespołami akt. Kierownictwo nad przygotowaniem materiału do druku objął Leszek Lewandowicz, redaktorami zostali Mieczysław Wrzosek, Juliusz Malczewski i Wincenty Romanowski, a akta opracowywał zespół pracowników w składzie: Elżbieta Andrzejewska, Zofia Hałówna, Zdzisław Lisek, Juliusz Malczewski, Roman L. Polkowski, Wincenty Romanowski, Władysław Sawicki, Czesław Tokarz i Mieczysław Wrzosek.

Wysokie tempo prowadzenia prac spowodowało, że już w grudniu 1960 roku oddano do druku maszynopis dwóch części inwentarza. W 1961 roku dwutomowy *Inwentarz akt ludowego Wojska Polskiego z lat 1943–1945. Jednostki bojowe* trafił do użytkowników w archiwach, do Wojskowego Instytutu Historycznego, akademii i szkół wojskowych, dowództw rodzajów wojsk i służb⁶⁸. Kontynuowano opracowywanie kolejnych zespołów akt LWP z lat 1943–1945 i w 1969 roku wydano część trzecią inwentarza, która była suplementem do części pierwszej i drugiej, a w 1970 roku czwartą pt. *Inwentarz akt ludowego Wojska Polskiego z lat 1943–1945. Instytucje i jednostki uzupełnień, szkolenia, kwatermistrzowskie, służby sprawiedliwości, kulturalno-oświatowe*. Nad częścią trzecią pracowali: Zdzisław Lisek, Piotr Matusak i Czesław Tokarz, a część czwartą przygotował zespół: Henryk Fabijański, Anna Gąsiorowska, Alicja Kączkowska, Aleksander Leszczuk, Juliusz Malczewski, Piotr Matusak, Alina Miętek, Roman L. Polkowski, Wincenty Romanowski, Stefania Szelles i Czesław Tokarz⁶⁹.

Wartość naukową inwentarza podnosi obszerny wstęp Juliusza Malczewskiego i Bolesława Woszczyńskiego do części czwartej. Autorzy omówili historię LWP, dzieje poszczególnych zespołów akt, ich zawartość i metody opracowywania⁷⁰.

⁶⁷ Plan wydawniczy CAW na 1960 rok i uzasadnienie do niego. CAW, spis 586/61, t. 11, k. 28.

⁶⁸ *Inwentarz akt jednostek ludowego Wojska Polskiego z lat 1943–1945*. Część I i II. *Jednostki bojowe*, Warszawa 1961.

⁶⁹ *Inwentarz akt jednostek ludowego Wojska Polskiego z lat 1943–1945*. Część III. *Jednostki bojowe*. Suplement do części I i II, Warszawa 1969 oraz *Inwentarz...* Część IV. *Instytucje i jednostki uzupełnień, szkolenia, kwatermistrzowskie, służby sprawiedliwości, kulturalno-oświatowe*, Warszawa 1970.

⁷⁰ Szczegółowe omówienie Inwentarza [w:] „BWSA” 1969, nr 1, s. 171; 1970, nr 2, s. 150 i 1971, nr 3, s. 172.

Właściwie było to jedyne tego rodzaju przedsięwzięcie do dnia dzisiejszego. Dopiero w 1997 roku umieszczenie inwentarza i charakterystyki zespołów akt dotyczących internowania Polaków na Litwie w latach 1939-1940 we wspomnianej wcześniej publikacji było kolejnym krokiem w publikacji inwentarza. Można wyrazić nadzieję, że również inwentarze innych zespołów akt zostaną opublikowane w przyszłości, chociażby akta dowództw frontów i armii z okresu wojny polsko-sowieckiej, Kolekcji Wojskowej Komisji Archiwalnej czy dokumenty Oddziału II Sztabu Głównego WP II RP.

2. Udział w życiu naukowym i działalność publicystyczna pracowników CAW

Obecność Centralnego Archiwum Wojskowego w życiu naukowym rozpoczęła się od zorganizowania na własnym terenie konferencji szkoleniowej wojskowej służby archiwalnej w dniach 4-5 marca 1957 r. Wykłady wygłosili znakomici znawcy teorii archiwalnej, autorytety w dziedzinie archiwistyki: prof. Kazimierz Konarski i prof. Adam Stebelski oraz pracownicy archiwum. Konferencja miała na celu pogłębienie wiadomości teoretycznych i praktycznych z zakresu archiwistyki. Oprócz pracowników CAW wzięli w niej udział kierownicy archiwów terenowych oraz archiwów Zarządu II i X Sztabu Gen., Zarządu Sądownictwa Wojskowego, Wojskowej Służby Wewnętrznej oraz przedstawiciel Oddziału V Sztabu Generalnego⁷¹.

Odtąd archiwiści z CAW brali czynny udział w spotkaniach naukowych na różnych szczeblach, a na pierwszym miejscu stawiano te, które poświęcone były sprawom archiwalnym. W 1958 roku Leszek Lewandowicz, Juliusz Malczewski i Mieczysław Wrzosek wzięli udział w Archiwalnej Konferencji Metodycznej, a w 1970 roku uczestniczył w tejże Bolesław Woszczyński⁷². Szef CAW i jego zastępca ds. naukowych uczestniczyli w spotkaniu archiwistów w Instytucie Historii PAN zorganizowanym z okazji dziesięciolecia archiwum Polskiej Akademii Nauk. W Toruniu w 1971 i 1972 roku, a w Radomiu w 1973 r. organizowano sesje naukowe nt. *Archiwa warsztatem pracy historyka*, w której czynny udział wzięli Bolesław Woszczyński i Henryk Fabijański⁷³. Bolesław Woszczyński wystąpił z referatem pt. *Aparat naukowo-informacyjny w archiwach* na przebiegającym w Moskwie w 1972 roku VII Kongresie Międzynarodowej Rady Archiwów⁷⁴. Przedstawiciele CAW znaleźli się na XIV

⁷¹ Materiały organizacyjne sesji oraz teksty niektórych wykładów znajdują się w: CAW, spis 518/59, t. 6.

⁷² Udział archiwistów wojskowych odnotował: P. Bańkowski, *Trzy dni Piątej Archiwalnej Konferencji Metodycznej* [w:] „Archeion” 1962, t. 37, s. 19 - 26.

⁷³ B. Woszczyński, *Udostępnianie akt w Centralnym Archiwum Wojskowym* [w:] *Archiwa warsztatem pracy historyka. Materiały sesji*. Toruń 1972., s. 25 - 35. Udział archiwistów wojskowych odnotowano w sprawozdaniach ogłoszonych drukiem. Patrz: J. Wasiak, *Sesja „Archiwa warsztatem pracy historyka”* [w:] „Archeion” 1973, t. 58, s. 212 - 213 oraz H. Moraczewska, *Archiwa warsztatem pracy historyka. Sesja w Radomiu* [w:] „Archiwista” 1973 nr 1/32, s. 49 - 51.

⁷⁴ B. Woszczyński, *Problemy nowej techniki i rozwoju informacji naukowej w świetle obrad VII Kongresu Archiwów* [w:] „BWSA” 1973, nr 5, s. 5 - 17 oraz Z. Kolankowski, B. Woszczyński, *Kongres Archiwów w Moskwie* [w:] „Archiwista” 1973, nr 1/32, s. 42 - 48.

Krajowej Naradzie Przedstawicieli Placówek Informacyjnych w 1974 roku⁷⁵ i na konferencji w Toruniu w 1976 roku poświęconej problemom kształcenia kadr archiwalnych⁷⁶. Od roku 1977 do 1979 archiwiści wojskowi brali udział w organizowanych corocznie przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych – Krajowych Konferencjach Pracowników Naukowych Archiwów⁷⁷. W sesji naukowej *W sześćdziesięciolecie pierwszego dekretu o archiwach państwowych* w Wojewódzkim Archiwum Państwowym w Łodzi wziął udział Bolesław Woszczyński.

W sierpniu 1986 roku w Przemyślu odbył się I Powszechny Zjazd Archiwistów Polskich, którego jednym z wiceprzewodniczących komitetu organizacyjnego był ppłk Zygmunt Baranowski⁷⁸. W II Zjeździe w dniach 20–21. 08. 1992 r. uczestniczyli: ppłk J. Ciesielski i ppłk. Z. Baranowski. W obradach III Zjazdu, który odbył się w dniach 2–5.09. 1997 r. w Toruniu wzięli udział: ppłk K. Banaszek, zastępca szefa CAW ds. naukowych oraz mgr Regina Czarnecka. W dniach odbywał się także 11 Zjazd Stowarzyszenia Archiwistów Polskich – we władzach stowarzyszenia, w okresie od 7.12.1993 do 5.09.1997 przewodniczącą Komisji Rewizyjnej była przedstawicielka CAW, mgr R. Czarnecka⁷⁹.

Płk Sitkowski i kpt. Micewicz wzięli udział w konferencji naukowej w Poznaniu w 1988 roku poświęconej problemom współczesnego kształcenia archiwistów.

Począwszy od roku 1958 przedstawiciele CAW jeździli na Zjazdy Historyków Polskich. Na VIII Zjeździe w Krakowie byli: W. Romanowski, M. Wrzosek i P. Stawecki⁸⁰. Aktywny udział w obradach IX Zjazdu w Warszawie wzięli: L. Lewandowicz, W. Romanowski i B. Woszczyński⁸¹. Na X Zjeździe w Lublinie B. Woszczyński i L. Teter byli uczestnikami sekcji historii najnowszej i nauk pomocniczych historii⁸². W obradach XI Zjazdu w Toruniu wzięli udział B. Woszczyński i J. Malczewski⁸³, a na XII Zjeździe w Katowicach, B. Woszczyński uczestniczył w obradach sympozjum zorganizowanego przez historyków wojskowych pt. *Rola historii wojskowej w patriotycznym kształtowaniu świadomości społeczeństwa*⁸⁴. Na XIII Zjeździe w Poznaniu w 1984 roku CAW reprezentowali: Z. Lisek, J. Szostak i T. Wawrzyński⁸⁵.

⁷⁵ CAW reprezentował L. Lewandowicz. Sprawozdanie z działalności CAW w 1974 roku. CAW, spis 1596/76, t. 6, k. 31.

⁷⁶ Sprawozdanie z działalności CAW w 1976 roku. CAW, spis 1682/85, t. 50, k. 26.

⁷⁷ W 1978 roku przedstawicielem CAW był St. Grobelny. *Archiwa w służbie gospodarki narodowej. II Krajowa Konferencja Pracowników Naukowo-Badawczych Archiwów*. Warszawa-Łódź 1978.

⁷⁸ Sprawozdanie z działalności CAW w 1986 roku, CAW, spis 1837/94, t. 12, k. 69.

⁷⁹ R. Czarnecka, *Sprawozdanie z działalności Głównej Komisji Rewizyjnej Stowarzyszenia Archiwistów Polskich za okres 7.12.1993 - 5.09.1997* [w:] „Archiwista Polski” 1997, nr 3, s. 25 - 27.

⁸⁰ Sprawozdanie z działalności CAW w 1958 roku, CAW, spis 586/61, t. 6, k. 79.

⁸¹ Sprawozdanie z działalności CAW w 1963 roku, CAW, spis 1166/66, t. 6, k. 29.

⁸² B. Woszczyński, *Archiwiści na X Zjeździe Historyków* [w:] „Archiwista” 1969, nr 4/19 oraz *Pamiętnik X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie*, Warszawa 1968-1971. W tomie 4 „Pamiętnika” zamieszczono m. in. wypowiedzi pracowników CAW (s. 426, 445, 451, 476).

⁸³ Przedstawiciele CAW brali udział w posiedzeniach, seminariach, zabierali głos w dyskusjach. Sprawozdanie z działalności CAW w 1974 roku, CAW, spis 1596/76, t. 6, k. 31.

⁸⁴ Wystąpienia B. Woszczyńskiego odnotował: M. Tarczyński, *Człowiek-praca-środowisko. Sprawozdanie z obrad XII Zjazdu Historyków Polskich w Katowicach* [w:] „WPH” 1979, nr 4, s. 265 - 274.

⁸⁵ Sprawozdanie z działalności CAW w 1984 roku, CAW, spis 1792/91, t. 2, k. 265.

W 1970 roku Leszek Lewandowicz uczestniczył w Międzynarodowym Kongresie Historyków w Moskwie⁸⁶. Nie zabrakło archiwistów wojskowych na Konferencjach Historyków Wojskowych w Kołobrzegu w 1970 roku i Białymstoku w 1972 roku⁸⁷. Przedstawiciele CAW uczestniczyli aktywnie w ogólnopolskich seminariach historyków powstania wielkopolskiego w Kościanie w latach 1972–1985. Brali w nich udział występując kilkakrotnie z referatami i komunikatami: Leszek Lewandowicz, Bolesław Woszczyński, Tadeusz Wawrzyński, Jerzy Ciesielski⁸⁸.

W dniach 13–14 października 1978 roku Zdzisław Lisek – wieloletni kierownik pracowni ikonograficznej i kartograficznej CAW – uczestniczył w IV Ogólnopolskiej Konferencji Historyków–Kartografów.

Pracownicy archiwum brali udział w licznych sesjach organizowanych z okazji różnych rocznic, często przedstawiając referaty i komunikaty na temat wojskowego zasobu archiwalnego. I tak m.in.: w 1958 roku w sesji naukowej w Instytucie Historii PAN nt. *XV-lecie istnienia ludowego Wojska Polskiego* i konferencji poświęconej 40-jej rocznicy powstania KPP; w 1962 roku w międzynarodowej sesji naukowej w Katowicach z okazji 20 rocznicy powstania PPR⁸⁹; w 1963 roku w sesji naukowej *20 lat Wojska Polskiego*⁹⁰; w 1964 roku w symposium dot. wojny obronnej Polski w 1939 r.⁹¹; w 1965 roku w konferencji historyków w Poznaniu nt. *Problematyka metodologiczna w rozwoju polskiej historiografii wojskowej* zorganizowanej przez Uniwersytet im. A. Mickiewicza i WIH⁹²; w 1967 roku w Wojskowej Akademii Politycznej z okazji 50-lecia Rewolucji Październikowej⁹³; w 1971 roku w sesji naukowej poświęconej 50-leciu III Powstania Śląskiego⁹⁴; w 1972 roku w konferencji nauko-

⁸⁶ B. Woszczyński, *O działalności CAW w latach 1970-1973*, „WPH” 1974, nr 4, s. 336 - 347.

⁸⁷ Głos w dyskusji zabierali: płk Z. Stapor i B. Woszczyński. Sprawozdanie z działalności CAW w 1970 roku. CAW, spis 1509/72, t. 6, k. 107.

⁸⁸ Patrz: L. Lewandowicz, *Źródła do dziejów powstania wielkopolskiego 1918-1919* [w:] *Powstanie Wielkopolskie. Źródła-stan badań-postulaty badawcze*, Kościan 1973; B. Woszczyński, *Wnioski bieżące i postulaty* [w:] tamże; B. Woszczyński, *Kontakty między Wielkopolską a Śląskiem w świetle źródeł do dziejów powstań śląskich* [w:] *Wielkopolska a powstania śląskie 1919-1921*, Leszno 1977; tenże, *Centralne polskie władze wojskowe wobec spraw Pomorza 1918-1919* [w:] *Wielkopolska a Pomorze, Warmia, Mazury i Ziemia Łotowska w dobie Powstania Wielkopolskiego 1918-1919*, Leszno 1977, s. 129-133; T. Wawrzyński, *Materiały źródłowe do dziejów Pomorza, Warmii i Mazur w dobie Powstania Wielkopolskiego w zbiorach Centralnego Archiwum Wojskowego* [w:] tamże, s. 88 - 94.

⁸⁹ Z ramienia CAW uczestniczyli w niej J. Malczewski i R. L. Polkowski. Patrz: B. Kobuszewski, R. L. Polkowski, *Katowicka sesja poświęcona XX rocznicy powstania PPR na Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim* [w:] „WPH” 1962, nr 2, s. 345 - 349.

⁹⁰ J. Malczewski przedstawił komunikat *Źródła do dziejów LWP w aktach CAW*. Sprawozdanie z prac Wydziału II CAW za 1963 rok. CAW, spis 1089/65, t. 6, k. 62.

⁹¹ L. Teter, *Akta dotyczące wojny obronnej 1939 r.* [w:] *Problemy wojny obronnej Polski 1939 r. Materiały sympozjum*. Warszawa 1965, s. 134 - 141.

⁹² B. Woszczyński wygłosił referat „*Zasób aktowy CAW*”. Sprawozdanie z prac wykonanych w 1965 roku przez zastępcę szefa CAW i kustosza. CAW, spis 1257/67, t. 6, k. 76 - 77.

⁹³ O udziale T. Wawrzyńskiego i B. Woszczyńskiego wspomina: M. Krwawicz, *Sympozjum WIH poświęcone Wielkiej Rewolucji Październikowej*, „WPH” 1968, nr 1, s. 427 - 431 oraz patrz: B. Woszczyński, *Materiały Centralnego Archiwum Wojskowego dot. Rewolucji Październikowej* [w:] *Rewolucja Październikowa z perspektywy półwiecza*, WAP, Warszawa 1969, s. 86 - 88.

⁹⁴ B. Woszczyński, *Polskie czynniki wojskowe wobec III powstania* [w:] *Pięćdziesięciolecie powstań śląskich*, Katowice 1973, s. 359 - 362 oraz tenże, *Sesja naukowa w 50 rocznicę III powstania śląskiego* [w:] „WPH”, 1971, nr 3.

wej w WAP na temat 30-ej rocznicy powstania PPR⁹⁵; w 1973 roku w Międzynarodowej Konferencji Naukowej z okazji XXX-lecia Ludowego Wojska Polskiego⁹⁶; w 1974 roku w sesji poświęconej Związkowi Polaków w Niemczech⁹⁷; w 1978 roku w konferencji w 60 rocznicę odzyskania niepodległości zorganizowanej przez Komisję Wojskową Polskiego Towarzystwa Historycznego⁹⁸.

Przedstawiciele Centralnego Archiwum Wojskowego uczestniczyli w wielu konferencjach i sympozjach organizowanych przez Wojskowy Instytut Historyczny. Wśród nich wymienić należy sympozjum poświęcone dziejom GL i AL⁹⁹; sympozjum w związku z 30 rocznicą napaści hitlerowskiej na ZSRR¹⁰⁰; sympozjum z okazji 20-lecia Wojskowego Przeglądu Historycznego; sesję z okazji 30-lecia WIH; posiedzenie naukowe z okazji 25. rocznicy kampanii wrześniowej¹⁰¹; sesję dotyczącą nastrojów rewolucyjnych w jednostkach WP w latach 1917-1921¹⁰²; seminarium poświęcone problemom metodologii historii; sympozjum o powojennych dziejach LWP¹⁰³; sesję w 120 rocznicę Powstania Styczniowego¹⁰⁴; konferencję nt. „*Historia wojskowa - osiągnięcia i potrzeby badań*”¹⁰⁵; sympozjum w 1982 roku „*Armia Polska we Francji*”¹⁰⁶; sympozjum w 1983 roku nt. *Dzieje Legionów Polskich i POW*¹⁰⁷; sympozjum w 1984 roku nt. *I wojna światowa na ziemiach polskich*¹⁰⁸.

⁹⁵ B. Woszczyński, *Archiwalia dot. dziejów LWP* [w:] *Powojenne dzieje Ludowego Wojska Polskiego. Historiografia, stan i kierunki badań. Materiały sympozjum z 29.11.78 r.*, Warszawa 1980, s. 63 - 68.

⁹⁶ B. Woszczyński wygłosił referat *Z problematyki pracy polityczno-wychowawczej w ludowym Wojsku Polskim 1953-1945* opublikowany [w:] *Ludowe Wojsko Polskie 1943-1973. Materiały z Międzynarodowej Konferencji Naukowej z okazji XXX-lecia ludowego Wojska Polskiego 5-6 września 1973 r.* Warszawa 1974, s. 66 - 69.

⁹⁷ T. Wawrzyński, *Akta do dziejów mniejszości polskiej w Niemczech w okresie międzywojennym przechowywane w Centralnym Archiwum Wojskowym* [w:] *Pięćdziesięciolecie Związku Polaków w Niemczech. Materiały z sesji naukowej*, Opole 1974, s. 115 - 122.

⁹⁸ Komunikat wygłosił m.in. przedstawiciel CAW. Sprawozdanie z działalności CAW w 1978 roku. CAW, spis 1682/85, t. 50, k. 60.

⁹⁹ W. Romanowski, *O materiałach archiwalnych Gwardii i Armii Ludowej przechowywanych w CAW* [w:] *Gwardia Ludowa (1942-1943). Materiały sympozjum z dnia 19 maja 1967 roku*, Warszawa 1967, s. 342 - 347.

¹⁰⁰ B. Woszczyński (Głos w dyskusji) [w:] *Związek Radziecki i Polska w wojnie z Trzecią Rzeszą. Materiały sympozjum w związku z XXX rocznicą agresji hitlerowskich Niemiec na Związek Radziecki (18-19.06.1971)*, Warszawa 1974.

¹⁰¹ Obszerną informację o aktach dot. kampanii wrześniowej w CAW podał L. Teter. Pismo szefa CAW do sekretarza Rady Wyższego Szkolnictwa Wojskowego. CAW, spis 1166/66, t. 6, k. 12.

¹⁰² Referat nt. archiwaliów CAW wygłosił B. Woszczyński. Patrz: tenże, *Nastroje rewolucyjne w polskich oddziałach wojskowych w latach 1917-1920 w świetle dokumentów przechowywanych w CAW* [w:] „WPH” 1967, nr 4, s. 381 - 386.

¹⁰³ Przedstawiciel CAW wygłosił komunikat o archiwaliach wojskowych. Sprawozdanie z działalności CAW w 1976 roku. CAW, spis 1682/85, t. 50, k. 25.

¹⁰⁴ Na tej sesji przedstawiciel CAW wygłosił komunikat. Sprawozdanie z działalności CAW w 1983 roku. CAW, spis 1792, t. 2, k. 184.

¹⁰⁵ Ppłk J. Ciesielski przygotował komunikat *Stan bazy źródłowej do badań nad historią wojskowości polskiej okresu międzywojennego* [w:] *Studia z historii historiografii wojskowej* 1989, nr 2, s. 258 - 268, a mgr W. K. Roman komunikat *Źródła archiwalne do powojennych dziejów WP przechowywane w CAW* [w:] „*Studia z historii historiografii wojskowej*” 1990, nr 4, s. 175 - 182.

¹⁰⁶ T. Wawrzyński wygłosił komunikat: *Źródła do dziejów Armii gen. Hallera przechowywane w CAW.*

¹⁰⁷ T. Wawrzyński wygłosił komunikat *Próby przezwyciężenia kryzysu przysięgowego w Legionach Polskich (lipiec-sierpień 1917).*

¹⁰⁸ T. Wawrzyński wygłosił komunikat: *Plany wykorzystania jeńców Polaków w czasie I wojny światowej.*

Inne spotkania naukowe, na których nie zabrakło archiwistów wojskowych to m.in. II sesja naukowa PAN w 1963 roku poświęcona walce narodu polskiego w latach 1939-1945 (udział CAW polegał przede wszystkim na zorganizowaniu wspólnie z CBW i Wydawnictwem MON wystawy dokumentów, którą po sesji udostępniono szerokiej publiczności¹⁰⁹); konferencja poświęcona problematyce wojny domowej w Hiszpanii¹¹⁰; ogólnopolska konferencja w 1971 roku na temat stanu badań w zakresie historii najnowszej zorganizowana przez Ministerstwo Oświaty i Szkolnictwa Wyższego i Komisję Historyczną ZBOWiD¹¹¹; sesja naukowa Instytutu Historycznego PAN poświęcona omówieniu znaczenia powstań śląskich¹¹²; II Kongres Nauki Polskiej w 1973 roku¹¹³; konferencja w 1977 roku poświęcona odnowie zabytków kultury narodowej; symposium w 1982 roku na temat źródeł do dziejów polskiego ruchu robotniczego w CA KC PZPR¹¹⁴; konferencja naukowa we Wrocławiu w 1985 roku: *Polska na Ziemiach Odzyskanych*.

Powyższy przegląd imprez naukowych świadczy o zdecydowanej przewadze tematyki związanej z lansowaną ówczesnie linią partyjną, niemniej takie były czasy i CAW jako instytucja funkcjonująca w określonym systemie również musiała się mu podporządkować.

Z okazji 40-lecia CAW 27 września 1985 roku została zorganizowana sesja naukowa połączona z wystawą materiałów archiwalnych i wydaniem specjalnym „Biuletynu Wojskowej Służby Archiwalnej”. Na sesji podsumowano dorobek w minionych latach, a głos zabierali pracownicy CAW oraz osoby, które kiedyś pracowały w archiwum jak prof. Piotr Stawicki, płk Leszek Lewandowicz, mgr Waldemar Strzałkowski.

Udział pracowników archiwum w spotkaniach historyków na konferencjach wyraźnie osłabł po 1985 roku. Ówczesny szef, płk Sitkowski nie widział potrzeby prezentowania informacji o zasobie na zewnątrz i ograniczał aktywność pracowników naukowych CAW. W latach 1985-1989 odnotowano udział archiwistów wojskowych tylko na dwóch sesjach naukowych: w 1985 roku w sesji o gen. M. Kukielu brała udział mgr Bożena Panecka, w tym samym roku mgr Wawrzyński zabrał głos w dyskusji podczas sesji nt. *Biografistyka Powstania Wielkopolskiego*.

¹⁰⁹ J. Malczewski wygłosił referat *O stanie badań nad źródłami przechowywanymi w CAW*, a B. Woszczyński *Źródła archiwalne do kampanii wrześniowej i okupacji w CAW*. Zostały one opublikowane [w:] *20 lat Ludowego Wojska Polskiego. II sesja naukowa poświęcona wojnie wyzwoleniczej Narodu Polskiego 1939-1945*, Warszawa 1967, s. 604 - 611.

¹¹⁰ Uczestniczyli w niej L. Lewandowicz, W. Romanowski, B. Woszczyński i L. Teter, którzy wystąpili w dyskusji z informacjami o zasobie aktowym CAW. Sprawozdanie z działalności CAW w 1967 roku. CAW, spis 1457/70, t. 6, k. 25.

¹¹¹ Głos w dyskusji zabrał L. Lewandowicz. Sprawozdanie z działalności CAW w 1971 roku. CAW, spis 1526/76, t. 6, k. 59.

¹¹² Głos w dyskusji zabrał B. Woszczyński, który główne myśli zawarł w artykule: *Powstania śląskie 1919-1921 w świetle materiałów przechowywanych w CAW* [w:] „WPH” 1971, nr 2, s. 377 - 380.

¹¹³ Przedstawiciel archiwum brał udział w obradach Podsekcji Dokumentacji i Informacji Naukowej. W referacie podstawowym podkreślono poważny wkład CAW w dorobek archiwistyki powojennej. Sprawozdanie z działalności CAW w 1973 roku. CAW, spis 1596/76, t. 6, k. 15.

¹¹⁴ Z informacją o zasobie wystąpił T. Wawrzyński. Zawiadomienie o udziale w symposium przedstawiela CAW. CAW, spis 1682/85, t. 24, k. 235 - 236.

Od 1990 roku sytuacja ta wyraźnie uległa zmianie. W tym roku mjr. J. Micewicz i mgr T. Wawrzyński uczestniczyli z referatami w konferencji naukowej we Wrocławiu nt. *Stan i perspektywy badań nad dziejami Lwowa*¹¹⁵. W 1991 r. ppłk K. Banaszek wziął udział w naradzie zespołowej *Informatyka i archiwa* zorganizowanej w Archiwum Państwowym w Poznaniu, a mgr Wawrzyński wystąpił na sesji naukowej w Suwałkach z komunikatem pt. *Komitet Krzyża i Medalu Niepodległości*. W sesji tej uczestniczyli także mgr. Z. Lisek i mgr M. Wójcicki. Płk J. Ciesielski zaprezentował *Stan opracowania materiałów archiwalnych dotyczących Orderu Virtuti Militari* na sesji naukowej w Centralnej Bibliotece Wojskowej w 1992 roku, a w roku następnym był uczestnikiem sesji popularno–naukowej w Przemyślu wygłaszając referat nt. *Organizacja DOK X w Przemyślu*. W tym samym roku odbyła się sesja popularno–naukowa w Suwałkach, na której referaty wygłosili: płk K. Banaszek *Lotnictwo polskie lat 1918–1939 w zasobie CAW*, kmdr ppor. W. Wójcik *Wojskowe szkolnictwo lotnicze (1919–1920)*, mjr Z. Kozak *Liga Obrony Powietrznej Państwa*¹¹⁶.

CAW było organizatorem sesji popularno–naukowej z okazji 75-lecia istnienia, która odbyła się 14 grudnia 1993 roku w Sali Rycerskiej AON. Referaty wygłosili zaproszeni goście: prof. Piotr Stawecki (WIH) *CAW – warsztat pracy historyka wojskowości*, doc. Bolesław Woszczyński (NDAP) *Płk dr Bolesław Pawłowski – pierwszy dyrektor CAW* oraz pracownicy archiwum: płk Jerzy Ciesielski *CAW w latach 1918-1993*, mgr Tadeusz Wawrzyński *Archiwiści wojskowi*, mjr Janusz Szostak *Acta z archiwów moskiewskich przekazane przez Wojskową Komisję Archiwalną*.

Od 1994 roku kontakty naukowe pracowników CAW znacznie się nasiliły. W roku 1995 mgr W. Roman wzięła udział w sesji naukowej w Siedlcach z komunikatem *Dokumentacja jeniecko obozowa z lat 1939 -1941 w Kolekcji akt z archiwów rosyjskich*¹¹⁷; wraz z płk. J. Ciesielskim uczestniczyła w ogólnopolskiej konferencji naukowej w Opolu, na której wygłosili referaty: *Życie wewnętrzne w obozach NKWD i Obozy NKWD dla żołnierzy Armii Krajowej*¹¹⁸. Mgr Regina Czarnecka była uczestnikiem konferencji naukowej w Toruniu wygłaszając referat pt. *Materiały do dziejów organizacji paramilitarnych na Pomorzu w zasobie CAW*. Mgr W. Roman i mgr T. Wawrzyński brali udział w sympozjum naukowym zorganizowanym przez Komendę Główną Żandarmerii Wojskowej z referatami: *Oficerowie żandarmerii polskiej-ofiary Katynia* i *Oficerowie żandarmerii – Kawalerowie Krzyża i Medalu Niepodległości*. Bogaty w wystąpienia rok 1995 zakończyli mgr W. Roman i płk J. Ciesielski uczestnictwem w konferencji naukowej w Koszalinie wygłaszając referaty: *Działalność wojsk wewnętrznych NKWD przeciwko polskiemu zbrojnemu podziemiu w latach 1944-1947*

¹¹⁵ Mgr T. Wawrzyński wygłosił referat pt. „*Acta dotyczące Lwowa w zbiorach CAW*”, a mjr J. Micewicz *Fotografia i kartografia lwowska w zbiorach CAW*.

¹¹⁶ Opublikowane [w:] *Lotnictwo polskie w okresie międzywojennym (materiały z sesji popularno - naukowej*, pod red. W. Wróblewskiego, Warszawa - Suwałki 1993.

¹¹⁷ Opublikowany [w:] *Podlasiacy w Katyniu, materiały konferencji naukowej*, Siedlce 1996, s. 55-62.

¹¹⁸ Opublikowane [w:] *Jeńcy wojenni II wojny światowej. Stan archiwów i najnowszych badań. Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej 11 - 12 września 1995 r.*, pod red. E. Nowaka, Opole 1996, s. 63-72 i 125-132.

i *Obozy sowieckie dla żołnierzy Armii Krajowej 1939 - 1956*¹¹⁹. W 1996 roku ppłk Ryszard Masłowski zaprezentował wyniki pracy Wojskowej Komisji Archiwalnej na sympozjum naukowym w Białymstoku, mgr W. Roman wygłosiła wykład dla kadry naukowej i studentów Uniwersytetu Polskiego w Wilnie na temat pracy CAW i WKA oraz poszukiwań archiwalnych na Litwie¹²⁰, mgr R. Czarnecka wystąpiła z referatem nt. *Wojenna służba Polek w II wojnie światowej – materiały archiwalne w zasobie CAW* na sesji popularno-naukowej zorganizowanej przez Fundację Archiwum Pomorskiego Armii Krajowej, mjr Z. Kozak wziął udział w uroczystościach odsłonięcia pomnika J. Piłsudskiego w Sokółce jako autor referatu pt. *Stosunek Marszałka Piłsudskiego do ochotników zagranicznych w wojnie 1920 r. na przykładzie działań lotników amerykańskich*, a płk A. Bartnik na III Ogólnopolskim Forum Historyków Wojskowych w Toruniu wygłosił referat *Działalność naukowo – wydawnicza CAW*¹²¹. W 1997 roku dr W. K. Roman została zaproszona z referatem na międzynarodową sesję zorganizowaną w październiku w Wilnie¹²², w listopadzie zaś wygłosiła referat na konferencji Wojskowej Komisji Archiwalnej na temat internowania żołnierzy polskich w krajach nadbałtyckich w latach 1939-1940. W 1998 roku dr W. K. Roman uczestniczyła w konferencji poświęconej rocznicy zbrodni katyńskiej w wygłosiła referat pt. *Potem był Katyń - akta obozów specjalnych NKWD wrzesień 1939 – maj 1940 w zbiorach CAW*¹²³.

Jednym z rodzajów popularyzacji zasobu jest prezentowanie przechowywanych archiwaliów przez organizowanie wystaw. Tak, jak inne formy udostępniania materiałów źródłowych, również dokumenty przygotowywane na wystawy podlegały ocenie Oddziału Cenzury Wojskowej Sztabu Generalnego, a w niektórych przypadkach także Głównego Zarządu Politycznego¹²⁴. Niemniej jednak wiele ciekawych dokumentów ujrzało światło dzienne i mogło być oglądane bądź na dużych wystawach dostępnych szerszemu gronu ludzi, bądź na mniejszych organizowanych przez różne instytucje, bądź tylko na wewnątrz archiwalnych pokazach.

Pierwsze archiwalia z zasobu Centralnego Archiwum Wojskowego eksponowane były na wystawie zorganizowanej w 1959 roku przez Główny Zarząd Polityczny WP nt. „*Dzieje aparatu polityczno-wychowawczego 1943-1945*”. Wincenty Romanowski i Mieczysław Wrzosek współpracowali z przedstawicielami Wojskowej Akademii Politycznej (Marianem Leczykiem, Kazimierzem Sobczakiem, Eugeniuszem Ko-

¹¹⁹ Opublikowane [w:] *Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej, Koszalin 14 grudnia 1995*, pod. red. nauk. B. Polaka, Koszalin 1995, s. 200 - 216.

¹²⁰ Por. W. Roman, *Poszukiwania w wileńskich archiwach* [w:] „*Znad Wili*”, 16 - 31.10.1996.

¹²¹ *Stan i perspektywy rozwoju historii wojskowej w Polsce. III Ogólnopolskie Forum Historyków Wojskowych, Toruń 5 - 6 grudnia 1996*, pod red. W. Rezmiera i Z. Karpusa, Toruń 1997, s. 169-174.

¹²² W. Roman, *Centrinio karo archyvo fondu dokumentai apie Lenkijos kariuomenes karininku politines represijas (1944 - 1956)* [w:] „*Genocidas ir resistencija*” 1997, nr 2, s. 77-80.

¹²³ *Zbrodnia katyńska. Upamiętnienie ofiar i zadośćuczynienie „Zeszyty katyńskie”* 1998, nr 9, pod red. M. Tarczyńskiego, s. 98 - 117.

¹²⁴ Przykładem jest wykaz dokumentów na wystawę *Tradycje przyjaźni polsko-radzieckiej w 1965 roku*, który zaopatrzone w notatkę zastępcy szefa GZP, płk. J. Baryły, pieczętą oraz adnotację Oddziału Cenzury Wojskowej, aby zdjęcia na wystawę przedstawić tylko ocenzurowane. Pismo NDAP z wykazem dokumentów z CAW. CAW, spis 1166/66, t. 11, k. 57 - 59.

złowski) przy wyborze i ekspozycji dokumentów przedstawiających treść, metody i formy pracy aparatu polityczno-wychowawczego Wojska Polskiego¹²⁵.

Przy współdziałaniu pracowników CAW Archiwum Akt Nowych w Warszawie przygotowało wystawę *XV lat Polski Ludowej w dokumentach*.

Dwie duże wystawy archiwaliów CAW zorganizowało własnymi siłami. W dniach 26-30 maja 1961 roku z okazji wizyty ministra obrony narodowej Czechosłowacji, gen. Lomskiego, w Siekierkach nad Odrą otwarto wystawę dokumentów archiwalnych nt. *Udział 1 Armii Wojska Polskiego w operacji berlińskiej*. W 1963 roku, 17 października z okazji pobytu wojskowej delegacji radzieckiej z marszałkiem Rodionem Malinowskim, zorganizowano wystawę w Zgorzelcu prezentując na niej archiwalia dotyczące działań bojowych 2. Armii Wojska Polskiego.

Na wystawie zorganizowanej przez Polską Akademię Nauk z okazji 20-lecia Wojska Polskiego pt. *Wojsko Polskie - publikacje, dokumenty*, CAW oprócz dokumentów, wyeksponowało również instrukcje archiwalne¹²⁶.

W 1964 roku Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Główny Zarząd Archiwów przy Radzie Ministrów ZSRR i Muzeum Historyczne m. st. Warszawy podjęły trud zorganizowania wielkiej wystawy dokumentów archiwalnych obrazujących tradycje przyjaźni polsko-radzieckiej, która przez rok była prezentowana w Warszawie, a w roku następnym w Moskwie. Szef CAW czynnie uczestniczył w posiedzeniach komitetu organizacyjnego. Na wystawie tej znalazło się 50 dokumentów z CAW¹²⁷. Wcześniej CAW zorganizowało w Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych wystawę swoich archiwalnych dokumentów i zdjęć nt. *Historia współpracy polsko-rosyjskiej i polsko-radzieckiej*, którą przygotowali Juliusz Malczewski i Bolesław Woszczyński¹²⁸.

Ciekawym wydarzeniem w CAW w 1964 roku było spotkanie z dziennikarzami zainteresowanymi problematyką wojskową i uczestnikami walk w obronie Warszawy w 1939 roku połączone z wystawą dokumentów archiwalnych z tego okresu, przechowywanych w archiwum wojskowym.

Wystawę *Międzynarodowe tradycje Rewolucji Październikowej* zorganizowała Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych w 1967 roku. Była ona prezentowana w Warszawie i w Moskwie. Centralne Archiwum Wojskowe wypożyczyło na nią 41 dokumentów¹²⁹.

Na wystawie *Dzieje Żoliborza* w 1967 roku pokazano materiały obrazujące dorobek naukowo-badawczy CAW¹³⁰. Duży był wkład CAW w wystawę filatelistyczną

¹²⁵ Pismo szefa Zarządu II GZP gen. I. Bluma do szefa CAW w sprawie organizacji wystawy z 23.09.1959 r. CAW, spis 586/61, t. 4, k. 107.

¹²⁶ Wykaz dokumentów i publikacji wypożyczonych przez CAW. CAW, spis 1089/65, t. 11, k. 21 - 22. Oraz II część scenariusza wystawy *Wojsko Polskie - publikacje, dokumenty* oprac. przez W. Romanowskiego. CAW, Biblioteka, sygn. 2460a.

¹²⁷ Omówienie wystawy A. Nowiński, *Wystawa archiwalna w Warszawie pt. „Tradycje przyjaźni polsko-radzieckiej”* [w:] „Archeion” 1965, t. 42, s. 302 - 303 oraz pismo szefa CAW do sekretarza Rady Wyższego Szkolnictwa Wojskowego z 8.12.1964 r. CAW, spis 1166/66, t. 6, k. 12.

¹²⁸ Pismo szefa CAW do NDAP z 2.11.1963 r. dot. udziału CAW w wystawie oraz wykaz dokumentów i zdjęć wypożyczonych z CAW. CAW, spis 1089/65, t. 11, k. 35 - 43.

¹²⁹ Pismo NDAP do szefa CAW i szefa Sztabu Gen. w sprawie wypożyczenia dokumentów z CAW oraz ich wykaz. CAW, spis 1413/69, t. 7, k. 219 - 224.

¹³⁰ B. Woszczyński, *O pracach naukowych...*, op. cit.

Nigdy więcej wojny w dniach 1-14 września 1969 roku. Szef CAW, płk Leszek Lewandowicz zasiadał w Komitecie Honorowym wystawy¹³¹.

Z okazji 25-lecia PRL Wojskowy Instytut Historyczny zorganizował wystawę, na której m.in. znalazły się wykresy obrazujące dorobek naukowo-archiwalny CAW¹³². W 1988 roku przygotowano wystawę w Akademii Sztabu Gen. pt. *45-lecie LWP* i w tym samym roku w Sztabie Generalnym wystawę z okazji 70-lecia Odzyskania Niepodległości. W ostatnim dziesięcioleciu do największych przedsięwzięć wystawienniczych, w których uczestniczyli pracownicy archiwum była – zorganizowana w 1993 roku wspólnie z Muzeum Niepodległości – wystawa *Polonia Restituta*. Znalazło się na niej 350 dokumentów i fotografii ze zbiorów CAW¹³³.

Oprócz dużych wystaw w CAW przygotowywano we własnych pomieszczeniach pokazy archiwalne poświęcone różnym zagadnieniom, najczęściej związanym z aktualnymi rocznicami np. wyzwolenie Warszawy, powstania śląskie, XX-lecie CAW¹³⁴, pomoc wojska w odbudowie gospodarki narodowej, 25-lecie CAW¹³⁵, 30-lecie CAW, 40-lecie PRL, 40. rocznica Powstania Warszawskiego czy pokaz dokumentów poświęconych udziałowi wojska w zagospodarowaniu kraju po zniszczeniach wojennych. Wiele niedużych pokazów wewnętrznych organizowano w CAW z okazji wizyt różnych osób z kraju i zagranicy.

Od czasu przeniesienia do Warszawy archiwum wojskowe ściśle współpracowało z cywilnymi placówkami archiwalnymi. Pracownicy CAW brali udział w zebraniach naukowych Archiwum Głównym Akt Dawnych, Archiwum Akt Nowych, Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, byli zapraszani na prelekcje, dyskusje, odczyty, szkolenia i spotkania w sprawach archiwalnych.

Szef CAW był członkiem wielu komisji i rad naukowych. W 1961 roku został powołany do Komisji Międzyarchiwalnej (tzw. Komisja 7 kwietnia), którą utworzono na konferencji Komisji Historii Najnowszej Komitetu Nauk Historycznych PAN¹³⁶. Komisja zajmowała się nowelizacją przepisów o archiwach państwowych, sprawą mikrofilmowania akt najnowszych, zapobieganiem mnożeniu się placówek gromadzących archiwalia, scalaniem zespołów archiwalnych oraz wydaniem informatora o całości materiałów archiwalnych. W 1967 roku szef CAW został członkiem Centralnej Komisji Oceny Materiałów Archiwalnych przy NDAP¹³⁷ oraz Rady Redakcyjnej Wydawnictw Archiwalnych, w których posiedzeniach i naradach przez wiele lat uczestniczył płk Leszek Lewandowicz, a po jego odejściu w stan spoczynku płk Ludwik Wojna.

¹³¹ Korespondencja z Komitetem Organizacyjnym wystawy przy Zarządzie Warszawskim Polskiego Związku Filatelistycznego. CAW, spis 1485/71, t. 7, k. 148 - 152.

¹³² B. Woszczyński, *O pracach naukowych...*, op. cit.

¹³³ „Słowo - Dziennik Katolicki” 10.11.1993 r.

¹³⁴ B. Woszczyński, *Dwudziestolecie CAW. Omówienie wystawy archiwalnej* [w:] „Archeion” 1966, t. 44, s. 280 - 281.

¹³⁵ B. Woszczyński, *Jubileusz Centralnego Archiwum Wojskowego* [w:] „Archeion” 1971, t. 56, s. 252 - 253.

¹³⁶ W posiedzeniach Komisji w latach 1961-1962 oprócz L. Lewandowicza brali udział W. Romanowski i J. Malczewski. Korespondencja i protokoły posiedzeń „Komisji 7 kwietnia”. CAW spis 848/63, t. 4, k. 20 - 32 oraz sprawozdanie z działalności CAW w 1961 roku, CAW, spis 949/64, t. 6, k. 4.

¹³⁷ W latach 1976-1980 w jej składzie znajdował się B. Woszczyński. D. Rocka, *Z prac Centralnej Komisji Oceny Materiałów Archiwalnych* [w:] „Archeion” 1977, t. 65, s. 309 - 312.

W 1969 roku szefa CAW powołano do Rady Naukowej Wojskowego Instytutu Historycznego (której członkiem był też każdy kolejny szef CAW) i wyznaczono przedstawicielem MON w Radzie Naukowej Archiwum PAN¹³⁸.

Szef CAW był członkiem Komisji Koordynacyjnej Nauk Wojskowo-Historycznych MON oraz uczestniczył w posiedzeniach Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, Komisji Historii Warszawy, Komitetu Nauk Historycznych PAN, Centralnej Komisji Metodycznej, Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Historycznego. Szczególne zainteresowanie i aktywny udział w tych przedsięwzięciach wykazywał płk Leszek Lewandowicz.

Po wielu latach przerwy dopiero płk A. Bartnik zaczął aktywnie uczestniczyć w posiedzeniach m.in. Rady Naukowej WIH i Rady Archiwalnej – po otrzymaniu aktu nominacyjnego na jej członka z rąk przewodniczącego prof. Janusza Tazbira 24 kwietnia 1991 roku¹³⁹.

Nie tylko szef archiwum był widoczny w różnego rodzaju radach i komisjach. Kustosze Centralnego Archiwum Wojskowego, doc. Bolesław Woszczyński został powołany w 1968 roku do zespołu redakcyjnego „Tek Archiwalnych”¹⁴⁰ wydawanych przez NDAP i był członkiem kolegium redakcyjnego „Archiwisty” – organu Stowarzyszenia Archiwistów Polskich¹⁴¹. Bolesław Woszczyński także regularnie uczestniczył w posiedzeniach Sekcji Historii Wojskowej Polskiego Towarzystwa Miłośników Historii¹⁴².

Stowarzyszenie Archiwistów Polskich powstało w 1962 roku i wkrótce potem w CAW zawiązało się koło SAP, którego sprawami organizacyjnymi na terenie archiwum zajął się Jan Andrzej Igielski¹⁴³. Odtąd pracownicy archiwum uczestniczyli aktywnie w pracach SAP i brali udział w Zjazdach Delegatów¹⁴⁴, a w 1967 roku J.A. Igielski i B. Woszczyński znaleźli się we władzach Stowarzyszenia.

Widoczny był udział CAW w obchodach III Międzynarodowego Tygodnia Archiwów organizowanego pod protektoratem UNESCO w 1968 roku. W archiwum przygotowano pokaz archiwaliów, informacje dla prasy oraz zorganizowano posiedzenie naukowe dla omówienia 50-letniego dorobku Archiwum Wojskowego¹⁴⁵. W obchodach IV Tygodnia Archiwów w 1973 roku CAW zaznaczyło swoją obecność poprzez udział L. Lewandowicza w pracach Komitetu Organizacyjnego, a także organizację

¹³⁸ Pisma: szefa GZP z 3.05.1969 r. i szefa Delegatury MON przy PAN z 28.05.1969 r. powołujące szefa CAW w skład rad naukowych, CAW, spis 1485/71, t. 7, k. 98 - 99.

¹³⁹ T. Tomala, *Czwarte i piąte posiedzenie Rady Archiwalnej* [w:] „Archeion 1994, XCIII, s. 298.

¹⁴⁰ Nastąpiło to w wyniku inicjatywy CAW, aby w skład zespołu redakcyjnego „Tek Archiwalnych” wchodził przedstawiciel archiwum wojskowego. Pismo do i z NDAP. CAW, spis 1457/70, t. 7, k. 247 - 248. Od 1971 roku omówienia „Tek Archiwalnych” zamieszczano w BWSA.

¹⁴¹ Bliższe informacje o „Archiwiscie” - B. Woszczyński, *Archiwista - Biuletyn Stowarzyszenia Archiwistów Polskich* [w:] „Archeion” 1966, t. 43, s. 278 - 280.

¹⁴² W latach 1971-1979 B. Woszczyński publikował sprawozdania roczne z działalności sekcji wojskowej.

¹⁴³ J. A. Igielski wziął także udział w dyskusji na temat statutu SAP. *W sprawie statutu Stowarzyszenia Archiwistów Polskich* [w:] „Archiwista” 1965, nr 3, s. 17 - 20.

¹⁴⁴ Patrz m.in.: B. Woszczyński, *VI Krajowy Zjazd Delegatów SAP* [w:] „Archeion” 1981, t. 72, s. 333 - 338.

¹⁴⁵ B. Woszczyński, *Trzeci Tydzień Archiwów w CAW* [w:] „Archiwista” 1969, nr 1/16.

posiedzenia naukowego, pokazu archiwalnego, udział w konferencji prasowej, artykuł do „Żołnierza Wolności” i wydanie okolicznościowych kopert¹⁴⁶.

CAW włączyło się również do przygotowań z okazji V Tygodnia Archiwów w 1978 roku. Materiały źródłowe z CAW miały się znaleźć w okolicznościowej publikacji *Archiwa pamięcią narodu*¹⁴⁷.

Przedstawiciele CAW (Bolesław Woszczyński i Zygmunt Baranowski) wzięli udział w naradzie nad projektem podstawowego dla archiwów dokumentu *Ustawy o materiałach archiwalnych i archiwach* w 1979 roku zorganizowanej przez Ministerstwo Nauki, Szkolnictwa Wyższego i Techniki oraz NDAP, który to dokument ukazał się w 1984 roku i obowiązuje do chwili obecnej.

Omówienie udziału CAW w życiu naukowym nie byłoby pełne bez wspomnienia o kontaktach z zagranicznymi archiwami wojskowymi. W latach 1966-1989 archiwisci wojskowi wyjeżdżali do archiwów wojskowych do ZSRR, NRD, Czechosłowacji i gościli w CAW ich przedstawicieli. Kontakty rozpoczął Leszek Lewandowicz odwiedzając Archiwum Wojskowe Narodowej Armii NRD w 1966 roku. Spotkanie z szefami wojskowej służby archiwalnej z Niemieckiej Republiki Demokratycznej (ppłk Rudolf Studanski – kierownik Archiwum Wojskowego NRD i kpt. Rudolf Jansch - z-pca) i Armii Czechosłowackiej (ppłk Wojciech Fejlek – kierownik Archiwum Wojskowo-Historycznego Armii Czechosłowackiej) odbyło się w dniach 9-14 maja w Poczdamie. Przedyskutowano tam podstawowe problemy archiwów wojskowych m.in. sposoby postępowania z wojskowymi materiałami archiwalnymi, przepisy archiwalne, mikrofilmowanie akt, organizację archiwów i wyposażenie¹⁴⁸. Do Poczdamu wyjeżdżali także: B. Woszczyński w 1968 i 1970 r. (ta misja wiązała się z poszukiwaniem materiałów archiwalnych dotyczących problematyki polskiej w okresie międzywojennym)¹⁴⁹, H. Fabijański w 1972 r., Z. Baranowski w 1979 r., ppłk J. Ciesielski i kpt. J. Micewicz w 1986 r. Program wizyty ppłk. Ciesielskiego i kpt. Micewicza obejmował dwa tematy – zarządzanie dokumentacją archiwalną oraz opracowywanie i funkcjonowanie systemu informacji o zasobie archiwalnym. Doświadczenia archiwistów z Niemiec posłużyły do tworzenia podstaw wydziału informacji w CAW¹⁵⁰. W Archiwum Armii Czechosłowacji przebywał L. Lewandowicz w 1968 r. na konferencji przedstawicieli wojskowych archiwów armii Krajów Demokracji Ludowej¹⁵¹. W 1969 roku z wizytą w Archiwum Historyczno-Wojskowym w Pradze był B. Woszczyński, którego pobyt poświęcony był głównie metodyce prowadzenia prac archiwalnych oraz poszukiwaniu materiałów do historii stosunków polsko-czeskich¹⁵². Archiwum Ministerstwa Obrony ZSRR w Podolsku odwiedzili w 1971 r. B. Woszczyński i J. Malczewski, a w 1977 r. w Moskwie odbyła się narada szefów

¹⁴⁶ B. Woszczyński, *Czwarty Tydzień Archiwów w CAW* [w:] „Archeion” 1974, nr 6, s. 329 - 330.

¹⁴⁷ Wykaz materiałów źródłowych z CAW zaproponowanych do albumu. CAW, spis 1639/79, t. 5, k. 26 - 29.

¹⁴⁸ Sprawozdanie z działalności CAW w 1966 roku. CAW, spis 1413/69, t. 6, k. 19.

¹⁴⁹ Sprawozdanie z podróży służbowej kustosa CAW do NRD. CAW, spis 1509/72, t. 7, k. 58.

¹⁵⁰ Notatka służbowa z wizyty oficerów CAW w Archiwum Wojskowym Armii Ludowej NRD. CAW, spis 1837/94, t. 12, k. 149 - 152.

¹⁵¹ W konferencji uczestniczyli szefowie archiwów wojskowych Czechosłowacji, Jugosławii, NRD, Węgier i Polski. Sprawozdanie z podróży służbowej. CAW, spis 1457/70, t. 7, k. 133.

¹⁵² Sprawozdanie z podróży służbowej do Czechosłowacji. CAW, spis 1485/71, t. 7, k. 114 - 115.

archiwów wojskowych państw Układu Warszawskiego, w której wzięli udział B. Woszczyński i Z. Baranowski. W 1987 roku płk K. Sitkowski przebywał z wizytą w archiwum Ministerstwa Obrony ZSRR w Podolsku. Podczas konsultacji poruszano zagadnienie zbierania i opracowywania informacji archiwalnych o zasobie oraz wykorzystania zbiorów archiwalnych, a we wnioskach z wizyty jeszcze raz potwierdziła się konieczność utworzenia w CAW wydziałów: nadzoru archiwalnego i informacji naukowej¹⁵³. Adiunkt CAW, mgr Tadeusz Wojciechowski przebywał w 1976 roku na stażu technicznym we Francji, gdzie zapoznał się z organizacją i zasobem oraz metodami opracowywania archiwaliów we francuskich archiwach wojskowych¹⁵⁴. Konsultacje z bułgarskimi archiwistami przeprowadził płk Sitkowski w 1989 roku. Tematem rozmów były zasady gromadzenia i opracowywania informacji archiwalnych i organizacja wojskowej służby archiwalnej w Bułgarii. Funkcjonowało tam archiwum Sztabu Generalnego, które gromadziło akta wszystkich instytucji centralnych MON i fakt ten był dodatkowym argumentem na potwierdzenie konieczności utworzenia takiego archiwum w polskich siłach zbrojnych (co nastąpiło w 1990 roku)¹⁵⁵. Po 1990 nastąpiło znaczne ożywienie w kontaktach z archiwami zagranicznymi przede wszystkim z racji wyjazdów pracowników CAW w ramach prac Wojskowej Komisji Archiwalnej. Płk J. Ciesielski, ppłk Jan Szostak, ppłk Kazimierz Banaszek, mjr Zygmunt Kozak pracowali w archiwach Federacji Rosyjskiej – Ośrodku Przechowywania Zbiorów Historyczno-Dokumentacyjnych, Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym, Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej, Ośrodku Przechowywania Współczesnej Dokumentacji i Archiwum Prezydenckim w Moskwie Centralnym Archiwum Ministerstwa Obrony FR w Podolsku, płk A. Bartnik w Centrum Dokumentacji Historii Najnowszej Obwodu Irkuckiego i Archiwum Obwodowym MSW w Irkucku, płk J. Ciesielski w Narodowym Archiwum Republiki Białoruś w Mińsku, ppłk R. Masłowski w Archiwum Państwowym Obwodu Brzeskiego w Brześciu, ppłk K. Banaszek, dr W. Roman i mgr T. Wawrzyński w Litewskim Centralnym Archiwum Państwowym, Litewskim Archiwum Specjalnym i Archiwum Organizacji Społecznych w Wilnie, kmdr W. Wójcik i kpt. J. Woyno w Centralnym Archiwum Organizacji Społecznych Ukrainy, mjr Z. G. Kowalski Archiwum Państwowym Obwodu Grodzieńskiego w Grodnie.

W 1990 roku CAW zgłosiło swój udział w pracach Międzynarodowej Sekcji Archiwów Wojskowych. Dopiero jednak w 1994 roku szef CAW w dniach 18-29 marca wziął udział w Międzynarodowej Konferencji Historyków Wojskowych w Waszyngtonie reprezentując CAW jako instytucję zrzeszoną w Międzynarodowej Sekcji Archiwów Wojskowych. We wrześniu tego roku w CAW przebywali z wizytą uczestnicy Kongresu Międzynarodowej Komisji Historii Wojskowej z Komitetu Archiwów Wojskowych. Rysowała się również w 1990 roku perspektywa wymiany archiwalnej wojskowych archiwistów polskich i niemieckich w wyniku rozmów przeprowadzonych przez płk. A. Bartnika w Archiwum Wojskowym we Freiburgu i Archiwum

¹⁵³ Sprawozdanie z konsultacji w Centralnym Archiwum Ministerstwa Obrony ZSRR przeprowadzonej w dn. 17-19.03.1987 r. CAW, spis 1837/94, t. 12, k. 153 - 154.

¹⁵⁴ T. Wojciechowski, *Archiwa wojskowe we Francji*, „BWSA” 1978, nr 8 - 9, s. 160 - 168.

¹⁵⁵ Sprawozdanie z konsultacji w Centralnym Archiwum Wojskowym Ministerstwa Obrony BAL przeprowadzonej w dniach 3-5.04.1989 r. CAW, spis 1837/94, t. 12, k. 295 - 296.

Federalnym w Koblencji. Omówiono propozycje współpracy głównie w sprawie przekazywania informacji o zasobie archiwalnym proveniencji wojskowej. W roku następnym, podczas wizyty w CAW dyrektora Archiwum Wojskowego, dr. Manfreda Kehriga, podpisano umowę o współpracy między CAW a Archiwum Federalnym Niemiec – Oddziałem Wojskowym. Podczas pobytu w Czeskim Archiwum Wojskowym w Pradze, szef CAW uzyskał kopie inwentarzy zespołów akt, które zawierają dokumenty polskie, a zaistniała także nadzieja na rewindykację części oryginałów polskich akt wojskowych.

W CAW gościli przedstawiciele archiwów zza granicy. W 1967 roku była w Warszawie delegacja radziecka, której uczestnicy – zastępca dyrektora Głównego Zarządu Archiwów ZSRR – L. Jakowlew i przedstawiciel Akademii Nauk ZSRR – M. Kapran odwiedzili CAW. Z szefem CAW i kustoszem B. Woszczyńskim omawiali archiwalne sprawy interesujące obie strony. W 1971 roku w CAW odbyło się spotkanie szefów archiwów wojskowych Czechosłowacji, NRD, Węgier i Polski: płk. Wasyla Rusina, płk. Rudolfa Studanskiego, dr. Jakuba Bohma oraz szefa CAW, płk. L. Lewandowicza. Dyrektora Archiwum Wojskowego NRD i szefa Archiwum Ministerstwa Obrony ZSRR, CAW gościło w 1973 roku, a w 1977 r. delegację Archiwum Wojskowego NRD. Wzmożenie wizyt przedstawicieli wojskowych placówek historycznych i archiwów z zagranicy obserwuje się po 1990 roku. Zapoczątkował je dyrektor Archiwum Wojskowego Armii Niemieckiej, płk dr Manfred Kehrig. Następni byli: szef WIH Armii Niemieckiej, Günther Roth, przedstawicielka Służby Historycznej Wojsk Lądowych Armii Francuskiej ppłk Janine Prom, szef Instytutu Historii Armii Armii Holenderskiej, delegacja oficerów węgierskich, wojskowi historycy litewscy, zastępca Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych Republiki Białoruś Władimir Adamuszka, dyrektor Narodowego Archiwum Republiki Białoruś Wacław Selemenew, dyrektor Rumuńskiej Biblioteki Wojskowej, dyrektor CPZH-D z Moskwy Mansur Muchamedżanow, szef Centrum Informacji i Rehabilitacji Ofiar Represji Politycznych przy MSW FR Konstanty Nikiszkin.

Obraz działalności naukowej CAW w ciągu przedstawionego okresu należy uzupełnić o ważny element – dorobek publicystyczny pracowników archiwum. Książki i artykuły powstawały w oparciu o zasób archiwalny CAW, często były efektem aktualnie wykonywanej pracy lub własnych zainteresowań, kiedy indziej pisano je w związku z bieżącymi wydarzeniami w życiu archiwum lub na zamówienie przełożonych. Na przestrzeni lat artykuły archiwistów wojskowych znajdowały się na łamach licznych czasopism wojskowych i cywilnych oraz gazet codziennych. Wiele z nich zamieszczały czasopisma archiwalne: „Archeion”, „Teki Archiwalne”, „Archiwista”; czasopisma historyczne: „Przegląd Historyczny”, „Najnowsze Dzieje Polski”, „Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, „Zapiski Historyczne”, „Mówią Wieki”; wojskowe: „Wojskowy Przegląd Historyczny”, „Myśl Wojskowa”, „Wojsko Ludowe”, „Studia i Materiały z Historii Wojskowości”, „Biuletyn WAP” (później „Zeszyty Naukowe WAP”); oraz gazety codzienne i tygodniki: „Życie Warszawy”, „Trybuna Ludu”, „Żołnierz Wolności”, „Żołnierz Polski”, „Z Pola Walki”; a także inne jak „Filatelista” czy „Biuletyn Filatelistyczny”. Kilka artykułów o działalności CAW opublikowano również w czasopismach historyczno-wojskowych zagranicą. W artyku-

łach omawiano przede wszystkim organizację i działalność archiwum (w okresie przed- i powojennym); zawartość poszczególnych zespołów akt, metody opracowywania archiwaliów wojskowych i sposoby sporządzania pomocy archiwalnych. Wiele z nich przedstawia bliżej zasób archiwalny i bieżącą działalność CAW.

Serię publikacji otworzył artykuł Włodzimierza Dąbrowskiego *Archiwistyka na nowym etapie* w 1955 roku¹⁵⁶ i odtąd każdego roku ukazywały się drukiem prace archiwistów wojskowych. Do czasu utworzenia Biuletynu Wojskowej Służby Archiwalnej w 1969 roku pracownicy CAW publikowali swe prace – jak już wspomniano na łamach „Zeszytów Naukowych WAP” oraz „Myśli Wojskowej”.

W 1958 roku przekształcono dział „Myśli Wojskowej” - >Z pracy Wojskowych Kół Naukowych< - na szerszy - >Życie Naukowe<, tym samym powstały możliwości prezentowania nowych tematów w tym i archiwalnych¹⁵⁷. Na łamach „Myśli Wojskowej” cyklicznie ukazywały się artykuły omawiające działalność naukowo-wydawniczą archiwum¹⁵⁸. W wielu czasopismach pojawiały się drukiem referaty i komunikaty wygłaszane na sesjach i sympozjach naukowych. Co pięć lat na łamach Wojskowego Przeglądu Historycznego pojawiały się sprawozdania z działalności CAW redagowane przez L. Lewandowicza, B. Woszczyńskiego, M. Wrzoska¹⁵⁹.

Na przypomnienie zasługuje seria artykułów Lucjana Tetera w „Filateliście” i „Biuletynie Filatelistycznym” oraz gazetach codziennych publikowana w latach 1965-1972¹⁶⁰. Na bazie materiałów archiwalnych CAW Juliusz Malczewski napisał i wydał książki: we współpracy z L. Gonczarskim monografię 4. Brygady Artylerii Przeciwpancernej oraz trzy pozycje w serii „Żółtego Tygrysa”¹⁶¹.

J. Malczewski i R. L. Polkowski są autorami jednego z tomów publikacji o dziejach LWP pt. *Krótki informator historyczny LWP. Wojska inżynieryjno-saperskie i chemiczne* wydanej w 1970 roku.

Również na łamach gazet codziennych często ukazywały się artykuły przybliżające czytelnikom wojskowy zasób archiwalny. Wśród nich na uwagę zasługuje rubryka

¹⁵⁶ „Myśl Wojskowa” 1953.

¹⁵⁷ *Komitet Redakcyjny (Myśli Wojskowej - przyp. aut.) zwraca się z prośbą... o współpracę przy prowadzeniu i redagowaniu wspomnianego działu, wyrażającą się w systematycznym nadsyłaniu materiałów informujących o pracach naukowych....* Pismo przewodniczącego Komitetu Redakcyjnego „Myśli Wojskowej” gen. Z. Duszyńskiego do szefa CAW. CAW, spis 563/60, t. 4, k. 45.

¹⁵⁸ Patrz: J. Malczewski, *O pracach naukowych w CAW* [w:] „MW” 1958, nr 8; W. Romanowski, B. Woszczyński, *O pracach naukowych w CAW*, „MW” 1966, nr 3; B. Woszczyński, *O pracach naukowych w CAW* [w:] „MW” 1970, nr 10 - 11.

¹⁵⁹ Patrz: L. Lewandowicz, M. Wrzosek, *O działalności CAW w latach 1955-1960* [w:] „WPH” 1961, nr 3, s. 421 - 430; L. Lewandowicz, B. Woszczyński, *O działalności CAW w latach 1961-1964* [w:] „WPH” 1965, nr 1 - 2, s. 848 - 852; tenże, *O działalności CAW w latach 1966-1969* [w:] „WPH” 1970, nr 1, s. 403 - 408; B. Woszczyński, *O działalności CAW w latach 1970-1973* [w:] „WPH” 1974, nr 4, s. 336 - 347.

¹⁶⁰ M.in.: *Polska poczta polowa w latach 1918-1921 i 1939* [w:] „Filatelist” 1965-1966; tenże, *Z dziejów poczty polowej Armii Radzieckiej*, „Filatelist” 1968, nr 7; tenże, *Pocztowcy 1 armii*, „Żołnierz Wolności” 1968, nr 134; tenże, *Poczta w niemieckich obozach jenieckich* [w:] „Filatelist” 1970, nr 9 i 10; tenże, *Przyczynek do dziejów poczty wojskowej w Warszawie* [w:] „Biuletyn Filatelistyczny Okręgu Warszawskiego PZF” 1971, nr 2/24.

¹⁶¹ L. Gonczarski, J. Malczewski, *Czwarta przeciwpancerna. Z dziejów 4. Brygady Artylerii Przeciwpancernej*, Warszawa 1965; J. Malczewski, *Zgaszony lont*, Warszawa 1971; tenże, *Osiemnasty kołobrzegi*, Warszawa 1974; tenże, *Brygada Wilków*, Warszawa 1974.

Mówią dokumenty w „Żołnierzu Wolności”, redagowana przez pół roku przez R. L. Polkowskiego¹⁶², wywiad z L. Lewandowiczem w „Życiu Warszawy” pt. *Dokumenty pokoju i wojny*¹⁶³ czy artykuł L. Tetera: *Chcesz wiedzieć – pisz do CAW* w *Żołnierzu Polskim*¹⁶⁴.

Po „chudych” latach osiemdziesiątych ostatnie lata zaowocowały ponownie publikacjami pracowników archiwum w prasie naukowej i popularno - naukowej. Wystarczy przypomnieć nazwiska W. K. Roman¹⁶⁵, Z. G. Kowalskiego¹⁶⁶, Z. Kozaka¹⁶⁷, T. Wawrzyńskiego¹⁶⁸, J. Ciesielskiego¹⁶⁹. T. Wawrzyński jest również współautorem (z Z. Puchalskim) monografii *Krzyża i Medalu Niepodległości* wydanej w 1994 roku.

Sześcioro pracowników archiwum (G. Przytułska, W. Roman, W. Szumińska, J. Ciesielski, T. Żach i D. Manja) jest członkami zespołu autorskiego opracowującego księgi pamięci oficerów polskich zamordowanych w Katyniu, Charkowie i Miednoje.

*

*

*

W Centralnym Archiwum Wojskowym na przestrzeni omawianych czterdziestu pięciu lat wpływ na działalność naukową i wydawniczą miały różne czynniki. Okres bezpośrednio powojenny nie sprzyjał pracy merytorycznej. W miarę stabilizowania się sytuacji organizacyjnej archiwum, przybywania wykwalifikowanych pracowników, podejmowano coraz więcej inicjatyw w zakresie popularyzacji pracy CAW i jego zasobu. W różnego rodzaju dokumentach określono zakres działania archiwum wojskowego. Należało do niego prowadzenie prac naukowych w dziedzinie archiwistyki oraz działalność wydawnicza w zakresie publikacji źródeł historycznych, inwentarzy i pomocy archiwalnych.

Na wszystkie inicjatywy i ich realizację wpływ miała pozycja CAW w strukturze instytucji wojskowych. Konieczność uzyskiwania aprobaty jednostek nadrzędnych takich jak Sztab Generalny WP, Główny Zarząd Polityczny WP czy przede wszystkim Oddział Cenzury Wojskowej w zakresie każdej inicjatywy wydawniczej czy

¹⁶² W okresie tym ukazało się ok. 150 odcinków. Sprawozdanie z pracy Wydziału II CAW w 1965 roku. CAW, spis 1257/67, t. 6, k. 65.

¹⁶³ „Życie Warszawy” nr 260 z 31.10.1973 r.

¹⁶⁴ „Żołnierz Polski” nr 24 z 1973 r.

¹⁶⁵ M.in.: *Dokumenty obozów specjalnych NKWD w zbiorach CAW* [w:] „WPH” 1995, nr 1 - 2, s. 374 - 387; *Obozy dla internowanych żołnierzy polskich na Litwie w świetle źródeł litewskich* [w:] „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1996, nr 19, s. 1 -; *Żandarmi polscy zamordowani na Wschodzie* [w:] „WPH” 1996, nr 3, s. 338 - 346; *Polacy internowani na Litwie 1939 - 1940 w biuletynach departamentu bezpieczeństwa MSW Litwy* [w:] „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1998 (w druku).

¹⁶⁶ *Polska Oddzielna Brygada na Kaukazie* [w:] „WPH” 1995, nr 1 - 2, s. 153 - 162.

¹⁶⁷ M.in.: *Eskadra bojowa im. T. Kościuszki: lotnicy amerykańscy w wojnie polsko - sowieckiej* [w:] „Przegląd Wojsk Lądowych” 1995, r. 47, nr 7 -8, s. 75 - 87.

¹⁶⁸ M.in.: *Akta dotyczące wojskowych dziejów Lwowa w latach 1912 - 1939 w zbiorach CAW* [w:] „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1994, t. 36, s. 309 - 312.

¹⁶⁹ M.in.: *Losy polskich archiwaliów...*, op. cit; *Z prac Wojskowej Komisji Archiwalnej w archiwach rosyjskich* [w:] „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1994, nr 17, s. 195 - 207.

wystawienniczej¹⁷⁰, powodowała opóźnienia, okrojenia lub wręcz niemożność ukazywania się wielu publikacji. Nadrzędną funkcję nad działalnością naukową i wydawniczą sprawowały czynniki polityczne i przepisy o ochronie tajemnicy wojskowej.

Niemniej jednak działalność taka była prowadzona i jej intensywność zależała przede wszystkim od ludzi, ich przygotowania i zaangażowania. Na przestrzeni lat 1945-1998 sprawy pracy naukowej kształtowały się różnie. W działalności CAW można wyróżnić kilka okresów, które oprócz wpływu czynników zewnętrznych cechuje także stosunek szefa instytucji do tej pracy. Pierwszy szef CAW – płk Roch Morcinek, wykwalifikowany archiwista, nie miał ze względu na warunki, żadnych praktycznych możliwości prowadzenia działalności naukowej. Brak fachowców – archiwistów, rozproszony i nieuporządkowany zasób archiwalny, nieustannie podlegający kontroli Głównego Zarządu Informacji oraz trudności organizacyjne – to czynniki, które nie sprzyjały pracy naukowej.

Zaczął ją przez publikację swoich artykułów dopiero kolejny szef – płk Włodzimierz Dąbrowski. Najlepszym niewątpliwie okresem dla CAW były lata 1955-1975, kiedy szefem był płk Leszek Lewandowicz. Z tego okresu pochodzi największy dorobek naukowy w dziejach archiwum. Wtedy rozpoczęli pracę ludzie, którzy poprzez udział w życiu naukowym i liczne publikacje przypominali o istnieniu CAW i jego bogatych zbiorach. Wiele z tych nazwisk ma do dzisiaj znaczenie dla archiwistów, nie tylko wojskowych: Kazimierz Bar, Andrzej Jan Igielski, Zdzisław Lisek, Juliusz Malczewski, Roman Leszek Polkowski, Tadeusz Wawrzyński, Bolesław Woszczyński. W CAW rozpoczęli pracę, obecnie wybitni specjaliści historii wojskowości: prof. Piotr Stawecki, prof. Mieczysław Wrzosek, ś.p. dr Mieczysław Cieplewicz, prof. Piotr Matusak.

Odejście płk. Leszka Lewandowicza w 1975 roku i dr. Bolesława Woszczyńskiego w 1980 roku zdecydowanie negatywnie zaważyło na intensywności działań naukowych. Z perspektywy lat można ocenić, że jeszcze jakiś czas wszystko toczyło się jak poprzednio, ale tempo wyraźnie osłabło i osoba następnego szefa - płk. Ludwika Wojny nie była w stanie go utrzymać.

Z kolei następnym szef CAW, płk Sitkowski cały ciężar pracy CAW położył na sprawy administracyjno-personalno-gospodarcze i nie był zainteresowany działalnością naukowo-wydawniczą. Wyraźnie widać to w sprawozdaniach rocznych CAW, w których punkt omawiający działalność naukowo-wydawniczą w latach 1985-1987 obejmował zaledwie kilka linijek, by później zniknąć zupełnie. Na lata 1989-1990 nie zaplanowano żadnych przedsięwzięć naukowo-wydawniczych. Nawet z tekstu instrukcji zniknęły zapisy o działalności wydawniczej. Wstrzymanie wydawania „BWSA” to również „zasługa” płk. Sitkowskiego. Sugestie, aby każdy artykuł napisany przez pracownika CAW był przez niego cenzurowany skutecznie zahamowało pisanie także do innych czasopism, a brak pozwoleń na udział w sesjach i konferencjach naukowych spowodował zaniechanie indywidualnych inicjatyw w kierunku popularyzacji

¹⁷⁰ Np. zezwolenie Oddziału Cenzury na druk *Wybranych zagadnień...* CAW, spis 1413/69, t. 7, k. 39, a także protokół z kontroli wystawy pt. *Wojsko Polskie - publikacje, dokumenty* CAW, spis 1089/65, t. 11, k. 23.

zasobu w postaci referatów i komunikatów. Przez kilka lat praca CAW w znacznej mierze bazowała na dorobku „lepszego” okresu. Sytuacja uległa zdecydowanej zmianie na lepsze po 1990 roku, co wyraźnie widać z przedstawionego wcześniej dorobku. Przychylnie a czasami dopingujące stanowisko kierownictwa archiwum i niehamowana inicjatywa oraz chęci pracowników wyprowadziło CAW z marazmu z powrotem na naukowe forum kraju.

Zakończenie

Losy akt – nie tylko wojskowych – zawsze były związane z losami państwa polskiego. Zawsze czyniono starania, aby jak najlepiej zabezpieczyć je dla przyszłych pokoleń. Burzliwe dzieje Polski miały wpływ także na znaczne straty w dorobku archiwalnym, na stan akt wojskowych także. W zasadzie brak jest odniesień do losu, jaki spotkał polski narodowy zasób archiwalny. Przez okres zaborów o archiwaliach decydowały obce władze, materiały rozpraszano wywożąc niektóre do archiwów rosyjskich, niemieckich i austriackich. Po 1918 roku do archiwum wojskowego nie trafiły zasoby akt archiwów wojskowych okresu stanisławowskiego, Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego, które już w XIX wieku przejęło Archiwum Główne Akt Dawnych. Nie sposób jednak przecenić wysiłku archiwistów wojskowych, którzy od 1918 do 1939 roku wykonali olbrzymią pracę przy scalaniu akt. Największe zniszczenia – szczególnie w dokumentacji wytworzonej przed XX wiekiem, także wojskowej – poczyniła II wojna światowa – wrzesień 1939 roku i okres Powstania Warszawskiego w szczególności.

Na stopień ubytków wśród wojskowego zasobu międzywojennego wpływ decydujący miały – jak to pokazano – ówczesne władze wojskowe i sami archiwiści. Także skutek pośpiesznie prowadzonej ewakuacji wiele dokumentów bezpowrotnie zostało zniszczonych, często świadomie, aby nie przejęli ich Niemcy, czasami podczas bombardowania transportów – sytuacja ta dotyczyła zarówno akt przechowywanych w małych kancelariach czy archiwach jak Archiwum Wojskowego. Akta zakwalifikowane do ewakuacji, czyli z nadzieją na ich ocalenie, stanowiły najcenniejszą część zbiorów – podczas drogi do Rumunii zostały narażone na bombardowania, palenie przez konwojujących je archiwistów i wreszcie w Rumunii poddanie jeszcze jednej selekcji. Bezpowrotnie zniszczono wtedy wiele akt o wartości historycznej i można dzisiaj tylko snuć domysły czy lepszym wyjściem byłoby pozostawienie ich w Warszawie lub próba ukrycia na terenie Polski.

Zasób AW pozostawiony w Warszawie, w zasadzie na łasce losu, ocalał do dzisiaj – trzeba to otwarcie powiedzieć – dzięki Niemcom. O tym jednakże, że okupant tak troskliwie „zaopiekuje się” polskimi dokumentami wojskowymi (pominąwszy cele i motywy działania), chyba nikt z ewakuujących akta we wrześniu 1939 roku nie wiedział.

Archiwistyka wojskowa poniosła straty nie tylko w zasobie. Podczas działań wojennych zginęło wielu archiwistów wojskowych – w różnych okolicznościach, w kraju i za granicą. Bolesław Waligóra zginął w listopadzie 1941 roku podczas bombardowania Londynu, Wiktor Brummer zmarł za granicą, Józef Seruga został rozstrzelany w Katyniu, Gustawa Kaleńskiego rozstrzelali Niemcy w nocy z 29/30.05.1943 na Pawiaku, Lucjan Russyan zginął bez wieści po wyzwoleniu Warszawy, Ludwik Widerszal zginął od bratobójczej kuli w 1944 roku¹.

¹ *Pamięci tych co odeszli* [w:] „Archeion” nr XVII, 1948.

Na część zbiorów dzisiejszego CAW złożyły się archiwalia zgromadzone przez Niemców w Gdańsku-Oliwie. Tym samym CAW stało się kontynuatorem działalności przedwojennego Archiwum Wojskowego. Doświadczenia archiwistów wojskowych z okresu dwudziestolecia posłużyły do zorganizowania powojennej wojskowej służby archiwalnej. Czynną pomocą służyli byli pracownicy AW (Roch Morcinek, Piotr Paweł Popławski, Alfons Kossowski) oraz ci, których wiedza i doświadczenie zachowały się w licznych opracowaniach z teorii archiwalnej (Bolesław Waligóra).

Powojenna organizacja służby historyczno-archiwalnej w Wojsku Polskim została w pewnym stopniu oparta o wzory z okresu dwudziestolecia międzywojennego. Tak jak po wojnie polsko-bolszewickiej zorganizowano Wojskowe Biuro Historyczne dla opracowania doświadczeń wojennych, tak w 1945 roku podobne placówki (Biuro Historyczne, Oddział Historyczny) prowadziły badania dziejów wojennych Ludowego Wojska Polskiego i w swoich archiwach przechowywały dokumentację bojowo-operacyjną i polityczną. Istniało również ścisłe powiązanie wojskowej służby historycznej i podlegającej temu samemu zwierzchnikowi – archiwalnej. Podobnie wyglądały zależności w początkach lat pięćdziesiątych, kiedy CAW znajdowało się w strukturach Oddziału Studiów i Doświadczeń Wojennych Sztabu Gen.

Największym osiągnięciem CAW w okresie powojennym jest scalenie – w dużym stopniu – akt wojskowych wytworzonych w XX wieku, chociaż obecnie, kiedy nowe „Prawo archiwalne” uznaje CAW za wyodrębnione i – ze względu na tradycję – archiwum historyczne Wojska Polskiego należałoby podjąć kolejne próby przejścia przez nie pozostałych materiałów proveniencji wojskowej rozproszonych w różnych placówkach cywilnych w kraju. Należałoby ustalić jedynie początkową granicę chronologiczną zasobu. Obecna – 1908 rok – jest w zasadzie przypadkowa, z tego okresu pochodzą pierwsze akta, które odnaleziono z przedwojennego AW. Oczywiście pomysłne przeprowadzenie takiej sprawy wiąże się również z niezbędnymi do wprowadzenia, zmianami w CAW – m.in. zapewnieniem warunków (finansowych przede wszystkim), aby zatrudnić historyków i archiwistów na samodzielnych stanowiskach naukowych, a także odpowiednich warunków i pracy, i przechowywania zasobu. Mówiąc o aktach wojskowych należy pamiętać o zbiorach znajdujących się za granicą. Rozproszenie ich w tak wielu miejscach musi budzić niepokój archiwistów, szczególnie mając na uwadze kłopoty finansowe i personalne tych placówek. Wydaje się, że celowe byłoby objęcie ich patronatem i pomocą wojskowej służby historyczno-archiwalnej z kraju – nawet jako filii CAW, które z kolei mogłoby zapewnić fachowy personel dla porządkowania i opracowywania akt.

Ogromną pracę w kierunku scalania akt wykonała Wojskowa Komisja Archiwalna. Do CAW sprowadzono kserokopie polskich dokumentów proveniencji wojskowej z archiwów Federacji Rosyjskiej, Litwy i Białorusi, które uzupełniają istniejące zespoły akt, a ponadto przeprowadzono dość dokładne rozpoznanie zasobu archiwów w tych państwach także pod kątem posiadania przez nie akt polskich.

Zbiory archiwalne służą wielu dziedzinom życia społecznego, a archiwalia stanowią podstawę warsztatu pracy przedstawicieli wielu dyscyplin naukowych. Również

praktyka dnia codziennego często nie może się bez nich obyć. Zawarte w dokumentach archiwalnych informacje są niezbędne dla organizacji pracy wielu urzędów i instytucji. Przede wszystkim zaś archiwalia odgrywają zasadniczą rolę w badaniach historycznych. Wszystkie prace w dziedzinie historii oparte na źródłach, zależą od archiwów, a *studia historyczne bez archiwów są jak młyny bez wody*². Dla badacza najnowszej historii wojskowości polskiej podstawowym warsztatem badań naukowych była i jest baza źródłowa zgromadzona w Centralnym Archiwum Wojskowym³. Zasób CAW to dziedzictwo okresu dwudziestolecia międzywojennego, w niewielkim stopniu materiały z okresu II wojny światowej oraz akta Wojska Polskiego wytworzone po 1945 roku.

Istotną dla historyków kwestią jest możliwość jak najpełniejszego wykorzystania materiałów archiwalnych. To z kolei zawsze było uwarunkowane dostępnością do archiwów, stanem opracowania zasobu i w związku z tym zakresem jego udostępnienia i formą korzystania ze źródeł. Specyfika akt wojskowych powodowała, że dostęp do CAW zawsze uzależniony był od czynników politycznych oraz instytucji, którym archiwum podlegało. Nieco inaczej sytuacja wyglądała w okresie międzywojennym, kiedy zasób archiwum wojskowego miał charakter zdecydowanie historyczny – wykorzystywany głównie do badań naukowych, a bieżąca dokumentacja z klauzulą tajności przechowywana była u twórców akt. Inaczej zaś przedstawiała się kwestia dostępności do akt wojskowych, kiedy w archiwistyce wojskowej – tak jak i w całym Wojsku Polskim dominowały wpływy sowieckie i związane z nimi spojrzenie na archiwalia – jako niezbędne przede wszystkim do osiągnięcia celów politycznych. Jednak w CAW od powstania w 1945 roku prowadzono prace zmierzające do umożliwienia dostępu do posiadanych archiwaliów. W zależności od decyzji władz zwierzchnich i czynników, które warunkowały prowadzenie określonych prac, polegały one najpierw na porządkowaniu i systematyzowaniu poszczególnych zespołów akt, następnie na scalaniu i wreszcie opracowaniu naukowym. Spojrzenie z perspektywy lat na dzieje CAW w okresie powojennym to obraz – mimo wszystko – archiwum otwartego na badania historyczne.

Na bazie zasobu CAW obejmującego polskie archiwalia wojskowe od 1908 roku, powstało do dzisiaj gros prac historycznych z zakresu historii polskiej wojskowości XX wieku. Prace te dotyczą okresu walk o niepodległość Polski przed 1918 rokiem, Wojska Polskiego w II Rzeczypospolitej, walk we wrześniu 1939 roku, udziału w II wojnie światowej oraz dziejów powojennych, po 1945 roku. Wśród nich znajduje się wiele monografii poświęconych historii poszczególnych rodzajów broni i służb, instytucji centralnych MON, szkół i jednostek wojskowych.

² Wg F. Meinecke cyt. za J. Hanzal, *Pojęcie archiwistyki w nowszej literaturze [w:] Z teoretycznych i praktycznych zagadnień współczesnej archiwistyki*. wyd. NDAP. Przekłady z obcej literatury archiwalnej, zeszyt 8, Warszawa 1968, s.26-27

³ A. Rzepniewski, P. Stawecki, *Centralne Archiwum Wojskowe jako warsztat pracy historyka wojskowości [w:] „BWSA” 1992, nr 15, s. 74-83; B. Woszczyński, Udostępnianie akt w Centralnym Archiwum Wojskowym [w:] *Archiwa warsztatem pracy historyka. Materiały sesji 5-6.06.1971. Cz.II*, Toruń 1972, s. 25-35.*

Można jednak z żalem stwierdzić, że w ciągu lat powojennych – chociażby w porównaniu z AW przed 1939 rokiem – niewielki był i jest udział samych archiwistów w wykorzystaniu zasobu, przede wszystkim w publikacji wydawnictw źródłowych. Być może niezrozumienie i niedocenywanie przez władze zwierzchnie powoduje, że CAW nie rozporządza żadnymi funduszami na prowadzenie takiej działalności, tak jak i na utrzymywanie samodzielnych kontaktów naukowych z archiwami za granicą. Aby zmienić ten stan rzeczy wydaje się konieczna reorganizacja służby archiwalnej i historycznej w Wojsku Polskim i ściślejsze ich powiązanie, służące głównie efektywniejszemu wykonywaniu zadań dla resortu.

Archiwalia wojskowe służyły i służą również kształceniu i patriotycznemu wychowaniu żołnierzy. Już w 1925 roku generał Marian Kukiel głosił, że *Wojsko potrzebuje historii ze względów wychowawczych. Potrzebuje jej w każdej formie: od najpopularniejszej narracji mogącej zająć prostego szeregowca z ludu, związać go duchowo z przeszłością narodu i wojska, pobratać z myślą walki za Ojczyznę i poświęcenia w potrzebie, do podręczników i opracowań o charakterze naukowym dających poznać przeszłość wojskową i myślowo ją przeżywać, a przez to kształcących nie tylko siły moralne, ale wzbogacających i pobudzających myśl we wszystkich dziedzinach wojskowej pracy i czynu. Przede wszystkim zaś wojsko szuka w historii przykładów. Szuka rzeczywistych wydarzeń przedstawionych w sposób taki, by studiujący mógł je przeżywać podobnie, jak przeżywa się doświadczenie własne*⁴. A gdzie szukać tych przykładów z historii wojska, jeśli nie w archiwum, gdzie na kilometrach papieru utrwalone są wydarzenia z przeszłości, gdzie mówią dokumenty.

Niewielka część archiwaliów wojskowych została zaliczona do światowego dziedzictwa objętego programem UNESCO „Memory of the World” (Pamięć świata). Inicjatywa ONZ dotyczy zachowania najcenniejszych zabytków rękopiśmiennych ludzkości zagrożonych zniszczeniem ze względu na stan zachowania i bezpieczeństwo warunków przechowywania. W CAW za najbardziej wartościowe uznano materiały do bitwy warszawskiej 1920 roku. W 1996 roku na potrzeby programu zmikrofilmowano ok. 4000 dokumentów oraz 96 fotografii i 630 relacji.

Aby funkcjonowało archiwum wojskowe niezbędni byli ludzie, którzy z poświęceniem traktowali swoją pracę. Zarówno w okresie międzywojennym jak i dzisiaj praca archiwalna opiera się na entuzjastach tego zawodu – ponieważ trudno i kiedyś i dziś liczyć na satysfakcję finansową. Należy podkreślić, oprócz żmudnej strony tej pracy, również ogromną odpowiedzialność, jaka spoczywała i spoczywa na archiwistach – szczególnie w zakresie ochrony tajemnicy i dóbr osobistych oraz wydawania poświadczeń. W ciągu osiemdziesięciu lat istnienia archiwum wojskowego zmieniła się rola archiwisty. Na pewno przestał on być tylko „strażnikiem prawdy dziejowej”, a spełniając dziś właściwie swoje obowiązki winien wychodzić naprzeciw oczekiwaniom i zapotrzebowaniom społecznym. Zarówno archiwiści – nie tylko wojskowi –

⁴M. Kukiel, *Miejsce historii wojskowej wśród nauk historycznych, jej przedmiot i podział* [w:] *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6-8 grudnia 1925 r.*, t.I *Referaty*. Lwów 1925, s.9.

jak i użytkownicy archiwów, powinni wiedzieć, że archiwalia są zbyt cenne, aby tylko je gromadzić i przechowywać. Należy je w jak najszerzy sposób opracowywać, prezentować i udostępniać – często wychodząc potencjalnemu użytkownikowi na przeciw.

Istnieje obecnie potrzeba standaryzacji i konieczność przystosowania struktury, wykszolenia i wyposażenia polskiej armii do wymogów stawianych w państwach NATO. Należy jednak pamiętać, że armia to nie tylko sztaby, dowódcy, czołgi. To również szereg instytucji wojskowych, bez których trudno wyobrazić sobie współczesną armię. Jednymi z nich są na pewno archiwa wojskowe – dopóki będzie armia, będą wytwarzane i dokumenty. Zmieniać mogą się jedynie zasady ich przekazywania do odpowiednich placówek, przechowywania i formy udostępniania.

Również wyciągając wnioski z porównania pracy archiwisty i historyka w archiwach państw NATO, nasuwa się konieczność szerokiego unowocześnienia wielu prac archiwalnych – począwszy od kserografów, na komputerach skończywszy. Z komputerami wiąże się pilna potrzeba podłączenia CAW do sieci INTERNET – ponieważ jest to dzisiaj najszybsza i – często jedyna możliwość bez konieczności wyjazdu za granicę - uzyskania informacji o zasobach poszczególnych placówek. Jest dziś oczywistą koniecznością takie opracowanie zasobu CAW, aby znalazł się w sieci internetowej. Jest to stosunkowo tani sposób – i w nakładach początkowych i w eksploatacji – korzystania z informacji przez osoby indywidualne. Rzecz dotyczy i archiwistów opracowujących zbiory i korzystających z zasobu CAW, a jest to tym ważniejsze, że polskie akta wojskowe znajdują się w wielu placówkach w kraju i na świecie.

Z problemem tych wiąże się – oprócz zainstalowania odpowiednich urządzeń – przede wszystkim kształcenie kadr archiwalnych na różnym poziomie związanym z komputeryzacją, kolejne, częściowe wdrażanie programów dla baz danych i – co już praktykuje się w państwowej służbie archiwalnej – rozpoczęcie prac nad opracowaniem standardów dla opisu archiwalnego. Od kilku lat w CAW są opracowywane i wdrażane do użytku komputerowe bazy danych: wojskowych twórców akt, akt sądowych, opracowanych zespołów archiwalnych, ewidencji, gromadzenia i udostępniania akt. Niestety, jeszcze dzisiaj w CAW komputer na biurku każdego archiwisty i komputerowy system uzyskiwania informacji jest wciąż marzeniem.

Jak na razie krok wstępny CAW na drodze do NATO został wykonany kilka lat temu. Od marca 1994 roku archiwum uczestniczy w programie Biura Historycznego Departamentu Obrony USA nt „Zimna Wojna”. Program ten ma na celu przekazywanie wzajemnej informacji o zasobach archiwalnych, wymianie dokumentów oraz publikacje opracowań archiwalnych. W ramach tego programu 20 maja 1996 roku ambasador USA Nicholas Rey i szef Zarządu VIII Sztabu Gen. WP płk dr hab. Stanisław Taborowski otworzyli w CAW pracownię mikrofilmową wyposażoną przez Amerykanów, która pracuje na potrzeby programu. Można mieć nadzieję, że to dopiero początek dalszej współpracy – już w ramach NATO.

Bibliografia selektywna

I. Źródła archiwalne

CENTRALNE ARCHIWUM WOJSKOWE

1. Spisy (protokoły) akt CAW z lat 1953-1994 nr nr: 32/53, 22/54, 172/55, 391/56, 436/57, 473/58, 518/59, 563/60, 586/61, 783/62, 848/63, 949/64, 1089/65, 1166/66, 1257/67, 1354/68, 1413/69, 1457/70, 1485/71, 1509/72, 1526/73, 1554/74, 1571/75, 1596/76, 1612/77, 1625/78, 1639/79, 1649/80, 1659/82, 1682/85, 1700/86, 1792/91, 1793/91, 1837/94
2. Zespół akt Archiwum Wojskowego z lat 1918-1939, sygn. I.341.2.
3. Zespół akt Wojskowego Biura Historycznego z lat 1919-1939, sygn. I.341.1.
4. Zespół akt Sztabu Generalnego z lat 1945-1950, sygn.IV.501.1/A.
5. Zespół akt Głównego Zarządu Polityczno-Wychowawczego z lat 1945-1950, sygn. IV.502.1.
6. Zespół akt Głównego Zarządu Informacji z lat 1944-1957, spisy zdawczo-odbiorcze akt nr: 997/64, 1781/90, 1812/92
7. Kolekcja Wojskowej Komisji Archiwalnej
8. Kolekcja akt personalnych do 1939 roku
9. Kolekcja akt personalnych po 1945 roku
10. Kolekcja etatów jednostek i instytucji wojskowych od 1945 roku
11. Dzienniki Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych z lat 1918 - 1939
12. Dzienniki Rozkazów i Rozkazów Tajnych MON z lat 1956 - 1984
13. Dziennik Ustaw RP nr 3 1949

WOJSKOWY INSTYTUT HISTORYCZNY

1. Materiały i Dokumenty, Kolekcja mikrofilmów tzw. aleksandryjskich
2. Materiały i Dokumenty WIH, Dział V, PSZ na Zachodzie
3. Ludowe Wojsko Polskie 1945-1955 „Dzieło I”
4. Ludowe Wojsko Polskie 1956-1980 „Dzieło II”

II. Materiały źródłowe publikowane

1. *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. 3, Warszawa 1964
2. *Organizacja i działania bojowe Ludowego Wojska Polskiego w latach 1943-1945*, t. 1-4, Warszawa 1958-1963
3. *Przygotowania niemieckie do agresji na Polskę w 1939 r. w świetle sprawozdań Oddziału II Sztabu Głównego WP (dokumenty)*. Oprac. M. Cieplewicz, M. Zgórniak, Wrocław - Warszawa - Kraków 1969

4. *Sprawozdanie Zarządu Polskiego Archiwum Wojennego* (od 17 stycznia 1915 do 31 grudnia 1916), Kraków 1917
5. St. Sierpowski, D. Matelski, *Dzieje archiwistyki polskiej*. Wybór źródeł. T. 1, Poznań 1988

III. Bibliografie, encyklopedie, słowniki, instrukcje

1. *Bibliografia publikacji pracowników Wojskowego Instytutu Historycznego 1945-1970*, wyd. WIH 1971
2. *Bibliografia publikacji pracowników Wojskowego Instytutu Historycznego 1971-1981*, wyd. WIH 1982
3. *Bibliografia publikacji pracowników Wojskowego Instytutu Historycznego 1982-1986*, wyd. WIH 1987
4. K. Graczyk, K. Piwowarska, Z. Urbańska, *Powstanie i rozwój Ludowego Wojska Polskiego w publikacjach i pracach naukowo-badawczych Wojskowej Akademii Politycznej* (bibliografia), Warszawa 1978
5. *Mała Encyklopedia Wojskowa*. Wyd. Towarzystwa Wiedzy Wojskowej i Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego pod red. O. Laskowskiego, Warszawa 1930
6. *Polski Słownik Biograficzny*
7. *Słownik biograficzny archiwistów polskich*, t. 1, Warszawa - Łódź 1988
8. *Instrukcja o przechowywaniu, wydzielaniu i niszczeniu akt z 22.12.1938 r.*, sygn.1005/s
9. *Instrukcja o porządku i prawidłach przekazywania dokumentów archiwalnych do archiwum WP* (druk) 27. 10.1945r.
10. *Instrukcja o przechowywaniu, wydzielaniu i niszczeniu akt w archiwum*, wyd. WINW 1948
11. *Instrukcja o postępowaniu z wojskowymi materiałami archiwalnymi*, sygn. Sztab Gen. 171/56
12. *Instrukcja o postępowaniu z wojskowymi materiałami archiwalnymi*, sygn. Sztab.Gen.388/66
13. *Instrukcja o archiwalizacji dokumentacji wojskowej*, sygn. Sztab Gen. 1344/88
14. J. Malczewski, *Wytyczne o brakowaniu akt w archiwach wojskowych*, Warszawa 1959
15. *Przepisy o ochronie tajemnicy w siłach zbrojnych*, cz. I i III, sygn. Sztab Gen. 1251/86 i 770/76
16. *Tymczasowe przepisy o Archiwum Wojskowym*. wyd. WINW, 1945

IV. Przewodniki, informatory, inwentarze, kroniki, opracowania wewnętrzne CAW

- I. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie*. Przewodnik po zasobie archiwalnym, Warszawa 1973

2. *Archiwum Wojskowe. I. Powstanie i rozwój. II. Zbiory Archiwum Wojskowego. III. Informacje, kwerendy, poświadczenia służby.* Warszawa 1937
3. *Cele i zadania Polskiego Archiwum Wojennego,* Kraków 1917
4. *Centralne Archiwum Wojskowe. Informator o zasobie.* (oprac. A. Bartnik, J. Ciesielski, W. K. Roman, T. Wawrzyński), Warszawa 1996
5. *Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie.* Archiwalny Biuletyn Informacyjny, Warszawa 1959
6. *Inwentarz akt ludowego Wojska Polskiego z lat 1943-1945, cz. 1 i 2, Jednostki bojowe,* Warszawa 1961; cz. 3, suplement, Warszawa 1969; cz. 4, *Instytucje i jednostki uzupełnień, szkolenia, kwaterymistrzowskie, służby sprawiedliwości i kulturalno-oświatowe,* Warszawa 1970
7. *Inwentarz Kolekcji akt dotyczących kampanii wrześniowej (mps),* 1971, oprac. M. Wrzosek, P. Stawecki, D. Sulek, J. A. Igielski
8. *Kronika Centralnego Archiwum Wojskowego z lat 1945-1989*
9. J. Malczewski, *Powstanie i rozwój Biura Historycznego Sztabu Generalnego WP w latach 1944-1956,* referat materiałowy, mps, sygn. CAW III/78
10. *Muzea, Biblioteki i Archiwa Polskie na Zachodzie,* praca zbior., Londyn 1991
11. A. Suchcitz, *Informator Studium Polski Podziemnej 1947 – 1997,* Londyn 1997
12. B. Waligóra, *Generał Stachiewicz a rozwój prac i służby archiwalnej w wojsku* (mps), Warszawa 1936
13. B. Waligóra, *Gromadzenie źródeł do historii Legionów Polskich* (mps), Warszawa 1939
14. B. Waligóra, *Zarys wysiłku około gromadzenia pamiątek, wspomnień, relacji itp. do historii przedwojennych polskich związków wojskowych, formacji i Wojska Polskiego* (referat materiałowy), Warszawa 1938
15. W. Zienkiewicz, *Akta Komisji Wojskowych (1765 - 1794)* [w:] *AGAD. Przewodnik po zespołach. 1. Archiwa dawnej Rzeczypospolitej,* Warszawa 1958, s. 303-310

V. Opracowania (druki zwarte i artykuły)

1. A. Albert, *Najnowsza historia Polski 1918-1980,* Warszawa 1989
2. K. Banaszek, *Biblioteka Centralnego Archiwum Wojskowego* [w:] „BWSA” 1992, nr 15, s. 97-106
3. A. Bartnik, *Kształtowanie narastającego zasobu archiwalnego w siłach zbrojnych* [w:] „BWSA” 1992, nr 15, s. 7 - 23
4. C. Clausewitz, *O wojnie,* księga 1-5, Warszawa 1928; księga 6, Warszawa 1939
5. A. Czubiński, J. Topolski, *Historia Polski,* Wrocław 1988
6. T. Dubicki, *Wojsko Polskie w Rumunii 1939 – 1941,* Warszawa 1994
7. L. Dudek, *Baza archiwalna sił zbrojnych okresu powojennego* [w:] „Studia z historii historiografii wojskowej” 1990, nr 4, s. 169-174
8. E. Duraczyński, *O przyszłość Polski 1939-1945,* Warszawa 1985
9. H. Fabijański, *Działalność Centralnego Archiwum Wojskowego w zakresie wyda-*

- wania poświadczeń służby i pracy w Wojsku Polskim [w:] „BWSA” 1978, nr 8-9, s. 28-44
10. K. Frontczak, *Siły zbrojne Polski Ludowej. Przejście na stopę pokojową*, Warszawa 1974
11. L. Gondek, *O wojennych i powojennych dziejach akt Oddziału II Sztabu Głównego WP* [w:] „WPH” 1976, nr 1, s. 217-230
12. St. Grobelny, *Wpływ wojskowych przepisów kancelaryjnych i archiwalnych na kształtowanie zasobu archiwalnego w latach 1945-1955* [w:] „BWSA” 1983, nr 12, s. 17-26
13. L. Grot, T. Konecki, E. Nalepa, *Pokojowe dzieje Wojska Polskiego*, Warszawa 1988
14. J. A. Igielski, *Zbiór relacji uczestników kampanii wrześniowej 1939 roku* [w:] „BWSA” 1969, nr 1, s. 101-111
15. H. Kudła, *Zbiory fotograficzne Centralnego Archiwum Wojskowego* [w:] „BWSA” 1994, nr 17, s. 119-142
16. L. Lewandowicz, *Metody, formy i zasady udostępniania akt w archiwach wojskowych w świetle najnowszych doświadczeń* [w:] „BWSA” 1970, nr 2, s. 5-13
17. L. Lewandowicz, *Początkowy okres kształtowania zasobu aktowego Centralnego Archiwum Wojskowego po zakończeniu wojny w roku 1945* [w:] „BWSA” 1971, nr 3, s. 5-17
18. L. Lewandowicz, *Polskie archiwalia wojskowe w czasie okupacji 1939-1945* [w:] „WPH” 1972, nr 2, s. 476-481
19. L. Lewandowicz, *Rola i zadania wojskowej służby archiwalnej* [w:] „BWSA” 1969, nr 1, s. 7-21
20. W. Lipiński, *Archiwa formacji polskich z wojny światowej* [w:] „Przegląd Historyczny” 1928, t. 24, s. 236-237
21. Z. Lisek, *Dokumentacja fotograficzna w aktach Ludowego Wojska Polskiego* [w:] „BWSA” 1970, nr 2, s. 126-131
22. Z. Lisek, J. Siwiec, *Opracowywanie, konserwacja i zabezpieczanie wojskowych materiałów kartograficznych* [w:] „BWSA” 1983, nr 12, s. 12-16
23. W. Łopaciński, *Archiwa państwowe Rzeczypospolitej Polskiej* [w:] „Archeion” 1927, zeszyt I, s. 15-32
24. J. Malczewski, *Dzieje akt Ludowego Wojska Polskiego wytworzonych w okresie wojny 1943-1945* [w:] „BWSA” 1969, nr 1, s. 122-13
25. T. Manteuffel, *Zadania archiwistów na obecnym etapie badań historycznych* [w:] „Archeion” 1956, t. 25, s. 19-23
26. T. Mencil, *Służba archiwalna i nauki historyczne* [w:] „Kwartalnik Historyczny” 1963, nr 3
27. B. Miśkiewicz, *Program rozwoju nauki historyczno-wojskowej w Polsce*, Poznań 1976
28. W. K. Roman, *Powstanie, rozwój i działalność Centralnego Archiwum Wojskowego w latach 1945-1990* [w:] „BWSA” 1992, nr 15, s. 58-73

29. W. K. Roman, *Źródła archiwalne do powojennych dziejów WP przechowywane w Centralnym Archiwum Wojskowym* [w:] „Studia z historii historiografii wojskowej” 1990, nr 4, s. 175-182
30. H. J. Schreckenbach, *Współczesne archiwa niemieckie - rzut oka na historię i organizację archiwów RFN* [w:] „Archeion” 1996, t. XCVI
31. J. Semkowiczowa, *Polskie Archiwum Wojenne* [w:] „Archeion” 1966, t. 45, s. 63-74
32. M. H. Serejski, *Ze wspomnień o Wojskowym Biurze Historycznym – wrzesień i październik 1939* [w:] „Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i Studia z okresu 1914-1939”, 1969, t. XIV, s. 169-173
33. J. Skowronek, *Z pobytu w archiwach amerykańskich i polskich w USA* [w:] „Archeion” 1994, t. XCIII, s. 7-38
34. P. Stawecki, *Kilka uwag o relacjach dotyczących wojska Drugiej Rzeczypospolitej i wojny obronnej 1939 r. przechowywanych w Centralnym Archiwum Wojskowym i Wojskowym Instytucie Historycznym* [w:] „BWSA” 1985, nr 13-14, s. 52-59
35. W. Stępnia, *Archiwalia polskie w zbiorach Instytutu Hoovera Uniwersytetu Stanforda*, Warszawa 1997
36. *Straty archiwów i bibliotek warszawskich w zakresie rękopiśmiennych źródeł historycznych*, T. 1. AGAD, Warszawa 1957
37. A. Suchcitz, *Sprawa odtworzenia Archiwum Wojskowego we Francji 1939 – 1940* [w:] „Teki Historyczne” 1995, t. XXI, s. 215-235.
38. J. Szostak, T. Wawrzyński, *System sygnatur archiwalnych dla zespołów akt ludowego Wojska Polskiego z lat 1945-1990* [w:] „BWSA” 1992, nr 15, s. 24-43
39. L. Teter, *Działalność Archiwum Wojskowego w zakresie gromadzenia i opracowywania archiwaliów 1918-1939* [w:] „BWSA” 1969, nr 1, s. 36-54
40. A. Tomczak, *Archiwistyka i nauki pomocnicze historii na powszechnych zjazdach historyków* [w:] *Nauki pomocnicze historii na XI Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich*, Toruń - Warszawa - Łódź 1976, s. 5-17
41. A. Tomczak, *Zarys dziejów archiwów polskich*, Toruń 1982
42. B. Waligóra, *Gromadzenie źródeł do historii Legionów Polskich*, Warszawa 1939
43. B. Woszczyński, *Akta wojskowe otrzymane ze Związku Radzieckiego* [w:] „Archeion” 1965, nr 42, s. 217-227
44. B. Woszczyński, *Archiwum Wojskowe po odzyskaniu niepodległości (1918-1921)* [w:] „Archeion” 1968, t. 50, s. 41-50
45. B. Woszczyński, *Udostępnianie archiwaliów proweniencji wojskowej do badań naukowych* [w:] „BWSA” 1975, nr 7, s. 13-27
46. *Wybrane zagadnienia z archiwistyki wojskowej*, Warszawa 1954
47. *Wybrane zagadnienia z teorii i praktyki wojskowej służby archiwalnej*, Warszawa 1967
48. W. Zienkiewicz, *Militaria 1794 roku, ich dzieje, wyniszczenie, stan zachowania w naszych archiwach* [w:] „Studia i materiały do historii sztuki wojennej” 1954, t. 1, s. 307-320

VI. Referaty, komunikaty, materiały sesji naukowych, sprawozdania

1. *Archiwa polskie wobec wyzwań XXI wieku. Pamiętnik III Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich, Toruń 2- 4 września 1997*, Radom 1997
2. *Archiwa warsztatem pracy historyka. Materiały sesji 5-6.06.1971r. cz. I i II*, Toruń 1971-1972
3. *Archiwa w służbie gospodarki narodowej. II Krajowa Konferencja Pracowników Naukowo-Badawczych Archiwów. Warszawa-Łódź 1978*
4. *Działalność naukowa archiwów polskich. Materiały z I Konferencji Krajowej pracowników naukowo-badawczych archiwów państwowych. Poznań 28.04.1977*, Warszawa-Łódź 1978
5. *Informacja o wynikach pracy Wojskowej Komisji Archiwalnej w archiwach Federacji Rosyjskiej w okresie wrzesień 1992-czerwiec 1993* [w:] „BWSA” 1993, nr 16, s. 5-59
6. *Ludowe Wojsko Polskie 1943-1973. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej z okazji XXX-lecia Ludowego Wojska Polskiego 5-6 września 1973 r.* Warszawa 1974
7. J. Malczewski, *O stanie badań nad źródłami przechowywanymi w CAW* [w:] *20 lat Ludowego Wojska Polskiego. II sesja naukowa poświęcona wojnie wyzwoleniczej Narodu Polskiego 1939-1945*, Warszawa 1967, s. 604-611
8. B. Miśkiewicz, *Polska historiografia wojskowa. Merytoryczne i metodologiczne problemy badawcze* [w:] *Rola historii wojskowej w kształtowaniu patriotycznej świadomości społeczeństwa. Pamiętnik XII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Katowicach 17-20 września 1979 roku pod red. B. Miśkiewicza*, Poznań 1980, s. 55-82
9. Z. Pałski, *Organa Informacji w latach 1943-1957* [w:] *Stalinizm w Wojsku Polskim 1945-1956, Materiały sesji popularno - naukowej*, Piła 1990
10. *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6-8 grudnia 1925 r., t. 1. Referaty*, Lwów 1925
11. *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie 28 listopad – 4 grudzień 1930 r., t. 1. Referaty*, Lwów 1930
12. *Pamiętnik X. Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie*, Warszawa 1968-1971
13. *Pamiętnik XIV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich, t. 2*, Toruń 1994
14. *Państwa Europy Środkowej i Wschodniej w okresie przekształceń prawno – ustrojowych. Materiały międzynarodowej konferencji archiwalnej 28 – 30 czerwca 1996 r. w Puławach*, pod red. B. Woszczyńskiego przy udziale E. Rosowskiej, Warszawa 1997
15. *Rola historii wojskowej w kształtowaniu patriotycznej świadomości społeczeństwa. Pamiętnik XII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Katowicach 17-20 września 1979 roku pod red. B. Miśkiewicza*, Poznań 1980
16. *Sesja naukowa poświęcona Bronisławowi Pawłowskiemu w setną rocznicę urodzin*, Toruń 1988

17. L. Teter, *Akta dotyczące wojny obronnej 1939 r.* [w:] *Problemy wojny obronnej Polski 1939 r. Materiały sympozjum.* Warszawa 1965, s. 134-141
18. B. Woszczyński, *Archiwalia dotyczące dziejów LWP* [w:] *Powojenne dzieje Ludowego Wojska Polskiego. Historiografia, stan i kierunki badań. Materiały sympozjum z 29.II.1978 r.* Warszawa 1980, s. 63-68
19. *Żołnierze polscy – więźniowie NKWD w latach 1939-1953*, oprac. pod red. J. Pięty, cz. I, Warszawa 1993; cz. II, Warszawa 1995; cz. III, Warszawa 1996; cz. IV, Warszawa 1996; cz. V, Warszawa 1997 (sprawozdania Wojskowej Komisji Archiwalnej)

VII. Relacje

Marianny Baran, Zygmunta Baranowskiego, Marii Ciesielskiej, Jerzego Ciesielskiego, Teresy Golonki, Wiesławy Hiller, Andrzeja Lechowskiego, Leszka Lewandowicza, Zdzisława Liska, Natalii Mroczek, Piotra Staweckiego, Jędrzeja Tucholskiego, Bolesława Waligóry, Tadeusza Wawrzyńskiego, Bolesława Woszczyńskiego, Mieczysława Wrzoska, Hugona Zielińskiego

Indeks Osób*

A

Adamus Jan 60
Adamuszka Władymir 216
Ajnenkiel Andrzej 9, 202
Albiński Marian 18, 44
Altman Henryk 83, 108
Anders Władysław 60, 69, 70, 71, 72
Andrzejewska Elżbieta 203
Antczak - Pisarek Honorata 115, 186

B

Böhm Jakub 55, 216
Balicki Dariusz 114
Balzer Oswald 13
Banaszek Kazimierz 104, 113, 114, 142, 144, 153, 186, 201, 205, 209, 216
Bandurski Władysław 13
Bańkowski P. 204
Bar Jerzy 91, 92, 106, 125
Bar Kazimierz 110, 139, 153, 178, 192, 2219
Baran Marianna 102, 113, 115, 151, 162, 178, 182, 186
Baranowski (Baran) Zygmunt 97, 100, 103, 107, 114, 116, 149, 192, 196, 205, 214, 215
Baranowski Ignacy Tadeusz 16
Bardach J. 123
Bartnik Andrzej 89, 113, 114, 118, 142, 153, 156, 174, 187, 197, 201, 202, 210, 213, 215
Baryła J. 210
Bąbiński K. 21
Beck Józef 68, 72
Bednarczyk Elżbieta 115, 186,
Bednarz Bronisław 199
Berbecki Leon 51, 52, 53
Bernaś Alicja 112
Bernaś Wiesław 112, 148, 196

Berus Jan 88
Białek Mieczysław 88
Białek W. 163
Białobrzaska Maria 115, 186
Bielińska Maria 14, 107
Biernat A. 89
Blum Ignacy 199, 211
Bobińska Ewa 113
Bogusławski Wojciech 40
Bojanowska - Białobrzaska Maria 113
Bokszczanin B. 59, 60
Bordziłowski Jerzy 108
Borkowski Zygmunt 69
Bortnowski Władysław 68
Bourdon Marian 49, 50, 52
Bramowicz Maria 115, 186
Bratoszewski Kazimierz 43
Bruhl Alojzy 40
Brummer Wiktor 36, 40, 49, 50, 52
Brzeziński S. 163
Buki Janusz 44
Butruk Wiktor 113
Bystroń Jan St. 13

C

Celek J. 163
Chełmicki Bohdan 16
Chłędowski Kazimierz 13
Chmielnicki Rafał 57
Chodkiewicz Aleksander 12
Chojnacki M. 12
Chrzanowska Irena 114
Ciepielowski Jerzy 19
Cieplewicz Mieczysław 109, 151, 220
Ciesielska Maria 103, 113, 115, 186
Ciesielski Jerzy 21, 104, 112, 120, 142, 153, 192, 197, 202, 205, 206, 208, 209, 210, 215, 216, 219
Cisek J. 67
Clausewitz Carl 158, 159

* indeks nie obejmuje podpisów pod fotografiami

Cwetsch Józef 102
Cybulska Zofia 129, 147
Czarnecka Regina 115, 152, 205, 210
Czmut Józef 198

D

Dąbrowska Elżbieta 129
Dąbrowska Ewelina 147
Dąbrowska Kazimiera 115, 186
Dąbrowski Ottokar 49, 50
Dąbrowski Włodzimierz W. 79, 95, 96,
107, 127, 134, 193, 217, 220
Dechmański Karol 19
Dembiczak Adam 103
Derda Władysław 91
Derenowski Krzysztof 88
Domański Jan 61
Domiczak H. 165
Drożdż Janina 115
Dubicki T. 50, 53
Dudek L. 165
Duszyk Urszula 115
Duszyński Z. 126, 140, 218
Dwernicki 39
Dylon Zbigniew 114, 153, 154
Dzipanow R.. 174

E

Effenberger-Śliwiński Jan 14, 15
Ehrenkreutz Stefan 16
Englert Adam Wincenty 70
Englicht J. 21
Erbiński J. 163

F

Fabijański Henryk 97, 108, 114, 192,
199, 203, 205, 215
Fejgin Anatol 106
Fejlek Wojciech ppłk 115

Filar Michał 91
Finkel Ludwik 13
Foch Ferdynand 143
Frącki E. 74
Frontczak K. 159

G

Gajewski Kazimierz 64
Garliński J. 69
Gąsiorowska Anna 111, 112, 204
Gerhard Jan
Giergielewicz Jan 34, 41, 49
Gizowski Zygfryd 91
Głos Stanisław 103
Głośny J. 163
Głowacka Zofia 147
Gocyła K. 159
Godlewska Janina 45
Golonka Teresa 113, 114
Gołębiowski Z. 196
Gonczarski L. 217
Gondek L. 54, 57
Górecki Wincenty kpt. 44
Graczyk K. 164
Grobelny Stanisław 104, 112, 149, 192,
196, 205
Grot L. 63, 86, 97, 135
Gruchał Marek 115
Gruszecki E. 21
Grygier T. 194
Grzelak Cz. 160
Gudzachówna Irena 44
Gzyl Janusz 112, 115

H

Halbersztadt Władysław 93, 125, 127,
128
Haller Józef 38, 43, 55, 68, 72, 126,
128, 143
Hałłowska Jadwiga 129

Hałówna Zofia 203
Hanak Danuta 115, 152
Handelsman Marcei 44
Hausner 55
Herbst Stanisław 157, 163
Hermańska Bożena 115, 154
Hiller Wiesława 102, 112,
Hniłko Antoni 32, 37, 40, 44
Horak Alojzy 48, 49
Horszyński Mieczysław 83, 97, 107,
108, 129

I

Igielski Jan Andrzej 109, 110, 111, 151,
178, 195, 202, 214, 220

J

Jabłoński Henryk 26, 36, 41, 45
Jadziak Emil 148, 161
Jagiello B. 39
Jaklicz Józef 68
Jakowlew L. 217
Janelli Marian 13
Janik 64
Janiszewska Anna 114
Jankiewicz A. 59, 61, 69
Jankowski Jerzy 129, 194, 195, 198
Jansch Rudolf 215
Jaruzelski Wojciech 188
Jarzębiński 90, 122
Jarzębowski Józef 72
Jasiński J. 116
Jaszczuk Anna 115, 186
Jesionowski Włodzimierz 182
Jędruszczak T. 163
Jędrzejewicz Waław 72
Jurgielewicz W. 164

K

Kaczmarczyk K. 49
Kaczmarek K. 164
Kaleński Gustaw 39, 40, 44
Kalinowski M. por. 116
Kallenbach Józef 13
Kamieniecki Witold 16
Kamiński Zdzisław 97
Kapran M. 217
Kardas R. 160
Karliner Oskar płk 136
Karpiński A. 159, 160
Karpus Z. 210
Karsznia Zbigniew 115
Karsznia Zofia 111
Kaszlej Andrzej 112
Kazimierski Józef 107, 108, 155
Kączkowska Alicja 204
Kehrig Manfred 216, 217
Kędzior Aleksander 58
Kirchmayer Jerzy 66, 73, 124
Klimecki Michał 111, 112, 149, 196
Kobuszewski B. 206
Kolankowski Zygmunt 107, 198, 204
Kołodziej E. 59, 61, 68, 69, 70, 73
Komor-Przytułska Grażyna 154
Komornicki Stanisław 148
Komorowski - Bór Tadeusz 69, 71
Konarski Kazimierz 36, 44, 109, 204
Konecki T. 63, 86, 97, 135
Kopański Stanisław 71
Koperski Ryszard 49
Korczyk Władysław 95, 128
Kordula Leszek 88
Kordula Waldemar 88
Korwat Stanisław 97, 108
Kossowski Alfons 64
Kostanecki Kazimierz 13
Kostrzewski Feliks 91
Kostyra Kazimierz 103, 196

- Kościeszka Barbara 114
 Kościuszko T. 62, 63
 Kot Aleksander 91
 Kowalczyk Tadeusz 148
 Kowalkowski Czesław 64, 91
 Kowalski Zdzisław G. 114, 115, 185, 197, 201, 216, 219
 Kozak Zygmunt 88, 114, 142, 156, 197, 209, 210, 216, 219
 Kozaryn-Okulicz Kazimierz 72
 Kozicki St. 21
 Kozik Aleksander 97
Kozłowska N. 68
 Kozłowski Eugeniusz 163, 164, 211
Krwawicz M. 207
 Kryczyński Bronisław 13
 Krzemiński Czesław 9
 Krzesimowski Marian 16
 Kubicka Małgorzata 112
 Kubik Marek 88
Kuczyński S. K. 70
 Kudła Hanna 113, 114, 142, 143, 153, 175, 197
 Kuhl Stefan 180
 Kukiel Marian 21, 22, 40, 51, 58, 131, 209
 Kuropieska Józef 188
 Kurzynkowska Barbara 112, 114, 153
 Kutrzeba 71
 Kwapisz Andrzej 104, 192
 Kwećka Maria 115
- L**
- Lachowiecki Stanisław 97
 Laskowski Otton 49, 50, 58
Lechowski A. 84
 Leczyk Marian 210
 Leszczuk Aleksander 204
 Leszczyński mjr 93
 Lewandowicz Leszek 5, 57, 82, 83, 84, 91, 92, 93, 98, 100, 101, 103, 106, 107, 108, 109, 116, 120, 122, 126, 127, 129, 130, 131, 147, 149, 150, 155, 192, 194, 195, 196, 198, 199, 200, 202, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 220
 Lewandowska Grażyna 115, 154
 Lewandowski Sławomir 104
 Librewski Stanisław 50
Lipiński H. J. 72
Lipiński W. 15
 Lis-Kula Leopold 143
 Lisek Zdzisław 103, 104, 109, 110, 111, 112, 113, 145, 148, 149, 153, 192, 196, 200, 203, 206, 209, 220
Lisowski W. 59, 72
 Loewel Eugeniusz 44
 Lomski 211
 Luberda Z. 64
 Luty Władysław 107
- Ł**
- Łazarek Wiesława 115
 Łodyński Marian 14
 Łopaciński Wincenty 16, 17
Łucka A. 72
 Łuczyński Aleksander 131
- M**
- Maciejewska Wanda 107
 Macielewska Henryka 114
 Maciocha Mirosława 154
 Maczek St. 68, 71
 Magnuski Janusz 198
 Majchrowski Grzegorz 115
 Majchrzakówna Jadwiga 45
 Majewski R. 163
 Majski 60
 Malak Elżbieta 115, 186
 Malak Paulina 115
 Malczewski Juliusz 9, 62, 66, 97, 101,

- 107, 108, 116, 123, 124, 129, 146, 147,
148, 149, 178, 188, 192, 194, 195, 196,
198, 200, 201, 203, 204, 206, 208, 212,
213, 215, 217, 220
Malinowski Rodion 211
Manja Dariusz 115, 219
Manteuffel Tadeusz 44, 198
Margiel Edward 97
Markowska Rozalia Krystyna 112
Masłowski Ryszard 113, 142, 153, 210,
216
Massalski Stanisław 44
Matelski D. 79, 86, 127
Matusak Piotr 202, 203, 204, 220
Matuszak Tomasz 112, 115, 152
Mazur Emil 113
Mękarska - Kozłowska B. 72
Micewicz Jan 103, 104, 112, 153, 192,
196, 205, 209, 215
Michalak J. 158
Michalski Jan 50
Mickiewicz A. 13, 207
Miedziński Bogusław 72
Miętek Alina 111, 123, 204
Milczarkiewicz St. 196
Miller Jerzy 97, 146
Miller Z. 163
Miśkiewicz Benon 9, 157, 163, 174
Mitkiewicz Leon 68
Młynarska - Kondrat Elżbieta 88, 113,
114, 115, 154
Modelski Izydor 69
Modelski Teofil Emil 19
Modzelewski Aleksander gen. 159
Moraczewska H. 205
Morawski Kalikst 40, 129
Morcinek Roch 45, 57, 65, 91, 93, 105,
116, 145, 180, 190, 220
Morkowski J. 73
Mossor Stefan 158
Mościcki Ignacy 143, 175
Motas M. 17
Mroczek Natalia 113, 115, 152
Muchamedżanow Mansur 217
- N**
- Nadzieja J. 166
Nalepa E. 63, 86, 97, 135
Nałęcz Daria 72
Natorski Bogusław 114
Neugebauer 121
Niedźwiedz (Niedźwiedzka) Regina 97,
107, 116
Niemkiewicz Leopold 60
Nikiszkin Konstanty 217
Nowaczyk H. 67
Nowak E. 209
Nowakowski Stanisław 44
Nowiński A. 211
- O**
- Obarski Marek T. 113
Obiedzińska Elżbieta 115, 154, 186
Ohde Anna 154
Okęcki Stanisław 95, 125, 162
Okręt Zygmunt 120, 121, 122
Ołdak Elżbieta 113, 115, 186
Oppman Edmund 45, 49, 50, 70
Oppmanowa Regina 70
Osmecki-Iranek Kazimierz 72
Osóbka-Morawski E. 121
- P**
- Palski Z. 121*
Pałasz Zbigniew 104
Panecka Bożena 208
Panecki Tadeusz 9
Parys Franciszek 97, 129
Paryż Maria 115, 154
Pawłowski Bronisław 13, 15, 19, 26,
28, 29, 31, 32, 33, 37, 38, 39, 40, 43,

- 209
Pełczyński Tadeusz 69, 71
Piechota R. 39
Pietrak Jan 114
Pięta Jan 72, 141, 201
Pigarewicz Bronisław gen. 135
Piłsudscy Józef i Aleksandra 72
Piłsudski Józef 22, 51, 67, 68, 72, 74, 120, 11, 143, 144, 177, 197, 210
Piotrowicz Zbysław 114
Pirek Ewa 115, 186
Piwowska K. 164
Płazewski Ignacy 64
Płoski Stanisław 40, 54
Podgórski Cz. 202
Poksiński J. 71, 121
Polak B. 210
Polański W. 161
Polkowska Elżbieta 114
Polkowski Roman Leszek 62, 109, 148, 199, 200, 202, 203, 204, 206, 217, 220
Pomarański Józef 44
Pomarański Stefan 20, 21, 39
Ponahajba Leon 107, 108, 147, 150, 198, 199
Poniatowski Józef 12
Poniatowski Stanisław August 7, 12
Popiołek Kazimierz 198
Popławski Piotr Paweł 49, 57, 81, 93, 105, 116, 145, 180, 190
Popławski St. 160
Prom Janine 217
Przytułska Grażyna 150, 219
Prugar-Ketling Bronisław 73
Puchalski Z. 219
- R**
- Rakowski Bronisław 48
Ratz 55
Rawski Tadeusz 82, 148, 199, 201
Rayski Ludomir 69
Rejnowicz Barbara 113
Rezmer W. 210
Rocka D. 212
Rodziński Tadeusz 64
Rokossowski Konstanty 125
Roman Wanda K. 71, 113, 115, 141, 142, 150, 153, 154, 188, 197, 201, 202, 203, 209, 210, 211, 216, 219
Romanowski Wincenty 101, 107, 116, 194, 195, 196, 199, 200, 201, 203, 204, 205, 207, 208, 211, 213, 218
Rosen-Zawadzki Kazimierz 82, 93, 108
Rosowska E. 88
Roth Günther 217
Rozwadowski T. 50, 68
Rożej Jolanta 114
Runiewicz A. 161
Ruppert 53
Rusin Wasyl 217
Russyan Lucjan 40, 41, 45
Rybarski Antoni 16
Rydz-Śmigły Edward 50, 68, 143, 175
Rzepecki Jan 188
Rzepniewski Andrzej 197
- S**
- Sabokowa Halina 44, 129
Sajko Aleksander 121
Sandomierski Krzysztof 109, 151
Sawicki Władysław 109, 203
Schreckenbach H. J. 56
Selemenew Wiaczesław 217
Semkowicz Władysław 13
Semkowiczowa J. 14
Serejski Marian Henryk 48, 54, 55
Seruga Józef 31, 32, 44
Siemieńska Krystyna 114
Siemieński Józef 44
Sierpowski St. 79, 86, 127
Sikorski Edward 88, 104, 113
Sikorski Władysław 37, 38, 45, 51, 59,

- 69, 70, 71, 73, 120
Sitkowski Kazimierz 103, 132, 149,
156, 192, 196, 205, 209, 215, 216, 219
Siwicki Antoni gen. bryg. 125
Siwiński Jerzy 112, 113, 114
Składkowski-Sławoj Felicjan 72
Skobel Przemysław 114
Skoczeń Władysław 95, 134
Skowronek Jerzy 88
Skrzypczak Danuta 112
Skulbaszewski Antoni 128
Smolka Franciszek 13
Sobczak Kazimierz 148, 210
Sochaj Czesław 93
Sokolnicki Michał 61, 72
Sokołowski Sylwester 97
Sokół Stanisław 104, 112, 140, 142,
153, 156, 192, 201
Sopotnicki J. 21
Sosnkowski Kazimierz 20, 68, 72, 175
Sośnicka Marzena 115
Sośnicki J. 103
Spychalski Marian gen. dyw. 106, 120
Sroga Alojzy 188
Stachiewicz Julian 20, 21, 22, 33, 44,
54, 68
Stachiewicz Wacław 54
Stachula Bogusław 114
Stankiewicz Jan 101
Starzyński 175
Stawecki Piotr 22, 107, 109, 129, 139,
140, 146, 147, 151, 152, 153, 164, 194,
195, 197, 199, 205, 209, 220
Stażewski M. 56
Stapor Zdzisław 82, 101, 111, 158, 160,
164, 186, 206
Stebelski Adam 11, 12, 109, 204
Stefanowicz Adam 93
Stern von Gwiazdowski 55
Stępnia Wł. 68
Stępniewski F. 166
Stojanowski J. 16, 28
Strojek Ludwik 15
Struniewski T. 163
Strzałkowski Waldemar 84, 109, 151,
198, 201, 208
Studanski Rudolf 215, 217
Suchcitz A. 49, 51, 52, 59, 67, 71
Sulek Maria 111
Szafarczyk Antoni 91
Szafaryn Kazimierz 134
Szczepańska Teresa 114
Szczurowski Maciej 141, 201
Szeląg Małgorzata 114
Szeles Stefania 204
Szerszeń 93
Szkudaj Teresa 113, 154
Szlifersztajn 125
Szmagaj Bożena 112
Szmyd Zofia 113
Szostak Jan 104, 112, 142, 149, 150,
153, 192, 196, 197, 206, 210, 216
Szota W. 199
Szpyra Alina 115
Szulc Andrzej 91
Szumińska Wanda 114, 115, 154, 219
Szymańska Elżbieta 115
Szymczak-Sikora Anna 196, 200
Szyszko-Bohusz Z. 21
- Ś
- Świetlik Konrad gen. bryg. 120
Świętochowski T. 67
- T
- Tarczyński Marek 201, 206, 210
Tarkowski Krzysztof A. 113
Tatar 71
Tazbir Janusz 214
Teslar Józef A. 30
Teter Lucjan 5, 9, 26, 33, 36, 56, 110,
131, 139, 147, 152, 178, 195, 196, 206,

- 207, 208, 218
Timoszenko Siemion 57
Tokarz Czesław 111, 112, 204
Tokarz Waclaw 18, 20, 40
Tokarzewski-Karaszewicz M. 71
Tomala T. 213
Tomczak Andrzej 8, 11, 12, 202
Tomczyk Ewa 112
Tucholski Jędrzej 132
Turczyn Jan 122
Twardowski Kazimierz 13
- U**
- Ulanowski Bolesław 13
Uliński Kazimierz 91, 92, 106
Umiaostowski Roman 68
Urbańska Z. 164
Utnik Marian 71
- V**
- Vrtel Stefan
- W**
- Waligóra Bolesław 14, 15, 16, 19, 21, 26, 30, 33, 35, 37, 38, 40, 41, 44, 45, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 58, 59, 157
Wałęsa L. 74
Wancierz Czesław 107
Wantuch Artur por. 129
Warchulski Antoni 88
Wasiak J. 205
Wawrzakowicz Eugeniusz 44
Wawrzyński Tadeusz 110, 111, 113, 115, 142, 150, 152, 153, 178, 192, 195, 196, 197, 201, 203, 206, 207, 208, 209, 210, 216, 219, 220
Weldler mjr 19
Widerszal Ludwik 34, 40, 45
Wierzbicka Maria 45
Wierzbicki Leopold 50, 129
Wiesiołek Aleksandra 151
Więcek Irena 115
Winiarski Stanisław 43
Witek H. 163
Witkacy 175
Władysław IV 11
Wojciechowski Tadeusz 30, 151, 178, 215, 216
Wojna Ludwik płk 103, 116, 196, 213, 220
Wojsz Janusz 151
Wolff Adam 107
Wołoszyn W. 164
Woszczyński Bolesław 5, 9, 29, 39, 88, 101, 109, 110, 11, 112, 132, 139, 153, 155, 177, 178, 194, 195, 196, 198, 199, 200, 202, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 220
Woyno Jacek 30, 104, 113, 114, 118, 142, 197, 215
Woźniak F. 160
Wójcicki M. 209
Wójcik Waldemar 114
Wróblewski Wiesław 9, 209
Wrzosek Mieczysław 83, 107, 109, 129, 139, 140, 146, 147, 152, 194, 195, 198, 203, 204, 205, 210, 217, 219
Wyrzykowski Włodzimierz 115, 152, 154
Wysocki Aleksander 115, 142, 154
- Z**
- Zabawski Jan płk 132
Zabłocki E. 196
Zakrzewski Tadeusz 51
Zalewski Tadeusz 97
Zamojski Jan 82
Zasadziński Z. 163
Zawadzki A. 162
Zawadzki Waclaw 44, 129

Zieliński Hugo 48, 49, 50, 51, 54, 131

Ziemkiewicz 64

Ziemski Władysław 115

Zienkiewicz W 12

Ziomek Szczepan 64, 65

Ż

Żach Teresa 115, 218

Żeligowski Lucjan 40, 50, 68

Żuławski Juliusz 14

Żymierski - Rola M. 52

WYKAZ SKRÓTÓW

- 1 AWP - 1 Armia Wojska Polskiego
- 2 AWP - 2 Armia Wojska Polskiego
- 2 DSP - 2 Dywizja Strzelców Pieszych
- AAN - Archiwum Akt Nowych
- AGAD - Archiwum Główne Akt Dawnych
- AK - Armia Krajowa
- AL - Armia Ludowa
- AON - Akademia Obrony Narodowej
- Archiwum IC MON - Archiwum Instytucji Centralnych Ministerstwa Obrony Narodowej
- ASG - Akademia Sztabu Generalnego
- AW - Archiwum Wojskowe
- BAL - Bułgarska Armia Ludowa
- BCh - Bataliony Chłopskie
- „BWSA” - „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej”
- CA MBP - Centralne Archiwum Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego
- CA MSW - Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych
- CBW - Centralna Biblioteka Wojskowa
- CDO - Centrum Doskonalenia Oficerów
- CUE - Centralny Urząd Ewidencyjny
- DOG - Dowództwo Okręgu Generalnego
- DOK - Dowództwo Okręgu Korpusu
- DOW - Dowództwo Okręgu Wojskowego
- DWLot. - Dowództwo Wojsk Lotniczych
- GISZ - Główny Inspektor Sił Zbrojnych
- GL - Gwardia Ludowa
- GUS - Główny Urząd Statystyczny
- GZI - Główny Zarząd Informacji
- GZP WP - Główny Zarząd Polityczny Wojska Polskiego
- GZP-W - Główny Zarząd Polityczno-Wychowawczy
- IH PAN - Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk
- IH UW - Instytut Historii Uniwersytetu Warszawskiego
- IPMS - Instytut Polski i Muzeum im.gen. Wł. Sikorskiego
- j.a. - jednostka archiwalna (oznacza jedną teczkę akt, poszyt, tom)
- KBW - Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego
- KC PZPR - Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej
- KOP - Korpus Ochrony Pogranicza

KRN - Krajowa Rada Narodowa
LWP - Ludowe Wojsko Polskie
mb - metr bieżący
MBP - Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego
MSW - Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
MSWojsk. - Ministerstwo Spraw Wojskowych
„MW” - „Myśl Wojskowa”
MW - Marynarka Wojenna
MWRiOP - Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
NATO - North Atlantic Treaty Organization - Pakt Północnoatlantycki
NDAP - Naczelna Dyrekcja Archiwów Polskich
NDWP - Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego
NKN - Naczelny Komitet Narodowy
NKWD - Narodny Komisariat Wntriennych Dieł - Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych
NSZ - Narodowe Siły Zbrojne
NW - Naczelny Wódz
OPZH-D - Ośrodek Przechowywania Zbiorów Historyczno-Dokumentacyjnych
PAW - Polskie Archiwum Wojenne
PKPG - Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego
PKU - Powiatowa Komenda Uzupełnień
PKWN - Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego
POW - Polska Organizacja Wojskowa
POW - Pomorski Okręg Wojskowy
PPS - Polska Partia Socjalistyczna
PSZ - Polskie Siły Zbrojne
PUWF i PW - Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przystosowania Wojskowego
RKU - Rejonowa Komenda Uzupełnień
SAP - Stowarzyszenie Archiwistów Polskich
SD - Sicherheitsdienst des Reichsführers SS - Służba Bezpieczeństwa SS
SG - Straż Graniczna
ŚOW - Śląski Okręg Wojskowy
TOPL - Terenowa Obrona Przeciwlotnicza
TRS - Tymczasowa Rada Stanu
UMK - Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika
UW - Uniwersytet Warszawski
WAF - Wojskowa Agencja Fotograficzna
WAM - Wojskowa Akademia Medyczna
WAP - Wojskowa Akademia Polityczna
WAT - Wojskowa Akademia Techniczna
WBH - Wojskowe Biuro Historyczne

- WIG - Wojskowy Instytut Geograficzny
WIH - Wojskowy Instytut Historyczny
WINW - Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy
WKA - Wojskowa Komisja Archiwalna
WKP(b) - Wszechrosyjska Komunistyczna Partia (bolszewików)
WLiOP - Wojska Lotnicze i Obrony Przeciwlotniczej
WOP - Wojska Ochrony Pogranicza
„WPH” - „Wojskowy Przegląd Historyczny”
WSWoj. - Wyższa Szkoła Wojenna
ZPP - Związek Patriotów Polskich
ZSL - Zjednoczone Stronnictwo Ludowe
ZWZ - Związek Walki Zbrojnej

POLSKIE ARCHIWUM WOJENNE.

ODEZWA KOMITETU.

Mimo, że nie przebrzmiał jeszcze szcęk oręża i nie ustał huk dział, czas już nam myśleć o tem, by przyszłym pokoleniom przekazać jak najwięcej rzetelnych świadectw obecnych wydarzeń, aby historyi, tej mistrzyni życia, co kiedyś odtwarzać będzie chwilę dzisiejszą, dostarczyć jak najobfitszego materiału do wyświetlenia udziału Polski w wojnie światowej i wykazania jej skutków dla narodu i ziemi naszej. Co rychlej rozpocząć należy zbieranie, gdyż toczące się szybko wypadki zacierają z dnia na dzień ślady wczorajszych zdarzeń; wiele też cennych materiałów przepaść może bezpowrotnie, jeśli się ich już teraz nie zacznie ratować przed zatarciem i gromadzić dla przekazania potomności, nie tylko na pamiątkę, ale przede wszystkim ku pożytkowi i nauce. Pamiętajmy, że przeżywamy chwile, jakich od wieków naród nasz nie doświadczał.

Myśl ta kielkuje już u nas od dłuższego czasu, a dały jej wyraz kilkakrotne nawoływania, które tu i ówdzie zaczęły nawet przybierać rzeczywiste kształty. Należy jednak pracę tę odpowiednio zorganizować i zogniskować, a tego najłatwiej można obecnie dokonać we Wiedniu, głównej siedzibie naszego wychodźstwa wojennego. W tym celu powstał tu Komitet, mający przygotować dla przyszłych dziejopisów wojny światowej w zakresie sprawy polskiej jak najbardziej wyczerpujący i wszechstronny materiał. Komitet ma tedy charakter ściśle naukowy, a obejmując zakresem swych prac cały naród polski, bez względu na osiedlenie, i dlatego tworzy poza swą siedzibą delegatury względnie komitety lokalne, wszędzie, gdzie tętni życie polskie i gdzie sprawa polska budzi zajęcie, zarówno w kraju, jak i na obczyźnie. Podzielony na szereg sekcji, zamierza uwzględnić nie tylko militarny udział Polaków w wojnie (sekcja wojskowo-polityczna), ale i jej skutki dla gospodarczego i kulturalnego życia narodu w ojczyźnie i na wychodźstwie wojennym (sekcje: ekonomiczno-kulturalna, prasowo-literacka, oświatowa, pamiętnikarska i muzealna).

Z zbiorów tych ma powstać w przyszłości polskie archiwum i muzeum wojny światowej — Narodowi na pożytek, Kulturze polskiej na chwałę.

Ogrom zadań, jaki nas czeka w zamierzonej pracy, wymaga współdziałania całego społeczeństwa polskiego, do którego też zwracamy się z gorącą prośbą, aby nam przyszło z pomocą i udzieliło swego czynnego poparcia.

Zbierać należy wszystko, co ma bezpośredni lub pośredni związek z udziałem Polski w wojnie światowej, a w szczególności:

1. Wszelkie druki polskie i obce, t. j. dzieła i broszury (treści polityczne, ekonomiczne, literackie etc., także pieśni żołnierskie), dalej pisma ulotne, odezwy, obwieszczenia, programy, zaproszenia, afisze, klepsydry.
2. Czasopisma polskie (krajowe i emigracyjne), wycinki z czasopism i dzienników obcych.
3. Materiały rękopiśmienne, jak pamiętniki, wspomnienia i zapiski, listy i kartki polowe żołnierzy i osób, które przeżywały wypadki wojenne, wykazy statystyczne, dotyczące stosunków gospodarczych i kulturalnych, nadto wszelkie papiery urzędowe i rękopisy, dotyczące dziejów polskich komitetów narodowych, organizacji militarynych oraz wychodźstwa wojennego.
4. Muzealia, t. i.: ilustracje tak poważne, jak i karykatury, fotografie, widokówki, znaczki pocztowe, bony wojenne, noty bankowe, pieczętki, mapy, odznaki okolicznościowe, pierścionki, medale pamiątkowe, monety, rzeźby, plakiety, utwory muzyczne, wreszcie broń wszelkiego rodzaju, rynsztunek, mundury i t. p.

Ponieważ zaś niejedną rzecz nabyć będzie można tylko drogą kupna, a przechowanie nagromadzonych materiałów wymagać będzie odpowiednich urządzeń, Komitet apeluje do ofiarności społeczeństwa, aby choć drobnymi datkami przyczyniło się do powstania i rozwoju Polskiego Archiwum Wojennego, które oby w przyszłości mogło być złożone w dani wolnej Stolicy Królewskiej.

Wszelkie materyały nadsyłać należy na ręce Komitetu Polskiego Archiwum Wojennego (Komitee des polnischen Kriegsarchivs) we Wiedniu, I., Steindelgasse Nr. 6/I, datki zaś na ręce dr^o MARYANA JANELLEGO, skarbnika Komitetu P. A. W., Wiedeń, II., Schüttelstrasse Nr. 55/6.

Prezdyum Komitetu:

- DR. OSWALD BALZER, *Profesor Uniwersytetu lwowskiego, Prezes Towarzystwa dla popierania nauki polskiej we Lwowie;*
KS. DR. WŁADYSŁAW BANDURSKI, *Biskup-sufrażan lwowski;*
DR. KAZIMIERZ CHŁĘDOWSKI, *b. Minister;*
DR. KAZIMIERZ KOSTANECKI, *Rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie;*
DR. KAZIMIERZ TWARDOŃSKI, *i. c. z. Rektor Uniwersytetu lwowskiego.*
DR. BOLESŁAW ULANOWSKI, *Profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, Sekretarz Gen. Akademii Umiejętności w Krakowie.*

Zarząd Komitetu:

DR. WŁADYSŁAW SEMKOWICZ,
<i>przewodniczący Zarządu;</i>	DR. JAN BYSTRON,
<i>sekretarz.</i>
STEFAN VRTEL,
<i>zastępca przewodniczącego Zarządu i kustosz muzealny;</i>	STEFAN MEKARSKI,
<i>zastępca sekretarza;</i>
DR. MARYAN JANELLI,
<i>skarbnik i zastępca przewodniczącego sekcji skarbowo-gospodarczej;</i>	DR. FRANCISZEK SBIOLKA,
<i>bibliotekarz;</i>
BRONISŁAW KRYCZYŃSKI,
<i>zastępca skarbnika;</i>	DR. BRONISŁAW PAWŁOWSKI,
<i>archiwaryusz i przewodniczący sekcji wojskowo-politycznej;</i>
- STANISŁAW BAL, *przewodniczący sekcji skarbowo-gospodarczej.*
DR. BRONISŁAW GUBRYNOWICZ, *przewodniczący sekcji muzealnej,*
DR. OSKAR HALECKI, *zastępca przewodniczącego sekcji wojskowo-politycznej,*
DR. ZDZISŁAW SŁUSZKIEWICZ, *przewodniczący sekcji ekonomiczno-kulturalnej;*
DR. JAN RUTKOWSKI, *zastępca przewodniczącego sekcji ekonomiczno-kulturalnej;*
LUDWIK SKOCZYŁAS, *przewodniczący sekcji prasowo-literackiej;*
ALEKSANDER MEDYŃSKI, *zastępca przewodniczącego sekcji prasowo-literackiej.*
DR. TEOFIŁ NACHER, *przewodniczący sekcji oświatowej;*
DR. WIKTOR OSIECKI, *zastępca przewodniczącego sekcji oświatowej;*
DR. WŁADYSŁAW WITWICKI, *przewodniczący sekcji pamiętnikarskiej;*
DR. MIECZYSLAW SZERER, *zastępca przewodniczącego sekcji pamiętnikarskiej.*

Rozkaz Dzienny

№ 195

Ministerstwa Spraw Wojskowych.

Warszawa, dnia 22 sierpnia 1919 r.

W dniu dzisiejszym służbę oficera inspekcyjnego obejmuje ppor. Salsmonowicz; służbę garnizonową pełni Kompanja Zamkowa M. S. Wojsk.

§ 1. Istniejące przy Departamencie V Naukowo Szkolnym Ministerstwa Spraw Wojskowych, archiwum Wojskowe otrzymuje nazwę „Centralne Archiwum Wojskowe”.

§ 2. Centralne Archiwum Wojskowe, pozostając zewnątrz w związku służbowym z Departamentem V i podlegając kontroli służbowej Szefa Sekcji 4-ej i Departamentu, wewnątrz jest instytucją odrębną i autonomiczną. Autonomia ta polega przede wszystkim na tem, że: a) urzędników C. A. W. przedstawia do nominacji Szef Departamentu na wniosek Dyrektora i na zasadzie specjalnego cenzusu naukowego, b) Dyrektor C. A. W. reprezentuje je na zewnątrz, prowadzi je wewnątrz i odpowiada za wszystkie działy jego administracji, c) sprawy C. A. W. i jego personelu w stosunku do władz wyższych, załatwia Dyrektor C. A. W. drogą służbową, d) cały personel C. A. W. podlega organizacyjnie bezpośrednio Dyrektorowi, e) C. A. W. używa własnej pieczęci służbowej.

§ 3. Dyrekcja C. A. W. jest władzą zwierzchnią nad wszystkimi archiwami wojsk. i referentami archiwalnymi Dow. Okr. Gen. w kraju. Organizuje ona dozór nad nimi, opracowuje dla nich projekty regulaminów i instrukcji zatwierdzanych przez Szefa Departamentu, określa, jakie części zbiorów przemieścić należy do C. A. W., a jakie pozostawić na miejscu.

§ 4. Dyrektorem C. A. W. mianowany będzie jedynie oficer lub urzędnik wojskowy, posiadający: a) ukończone studia uniwersyteckie i stopień naukowy i b) dłuższą praktykę w archiwach krajowych lub zagranicznych.

Dla zastępcy dyrektora wymagana będzie, prócz ukończonych studiów uniwersyteckich i stopnia naukowego, co najmniej jednoroczna praktyka archiwalna.

§ 5. Zadaniem C. A. W. jest gromadzenie, porządkowanie i przechowywanie:

A) Rozkazów i ważniejszych aktów, szczególnie organizacyjnych i operacyjnych polskich władz wojskowych. W tym celu mają wszystkie wyższe dowództwa od pułku w górę i zakłady wojskowe, przysyłać co miesiąc po jednym egzemplarzu wydawanych przez siebie rozkazów. Ponadto corocznie w terminie, który osobnym rozporządzeniem później oznaczonym będzie, mają one oddawać do tegoż archiwum cały materiał, posiadający wartość historyczną, a niepotrzebny już dla bieżącego użytku służbowego.

B) Aktów formacji i związków wojskowych polskich z czasów wojny światowej 1914—1919 i takichże aktów czasów dawniejszych.

C) Pozostałych na całym obszarze Państwa Polskiego dokumentów b. władz wojskowych zaborszych i okupacyjnych, nadsyłanych przez referentów archiwalnych wszystkich D. O. G. i D. O. K.

D) Wszystkich aktów oddanych w depozyt, a dotyczących wojskowości polskiej ubiegłych czasów.

E) Wycinków z prasy periodycznej, zawierających artykuły, odnoszące się do spraw wojskowych.

§ 6. Zebrane w C. A. W. akta, które mają w pierwszym rzędzie służyć do bieżącego użytku władz wojskowych, a w drugim do pracy naukowo-wojskowej dzielą się na akta tajne i jawne. Do tajnych należą akta grupy A, z których korzystać mogą wyłącznie instytucje wojskowe dla celów służbowych i to za pozwoleniem Ministra Spraw Wojskowych.

Z aktów grupy A i B wydaje Archiwum wierzytelne odpisy świadectw służby zgłaszającym się oficerom, urzędnikom wojskowym i żołnierzom, na podstawie urzędowego polecenia IV Departamentu (Personalnego) M. S. Wojsk.

Za zgodność:
Szef Biura Prezydyjnego
(—) Krechowicki,
kpt. Sztabu Gen.

za Ministra Spraw Wojskowych
I. wiceminister Spr. Wojsk.
(—) Majewski,
gen.-ppor.

Rota przysięgi dla pracowników Centralnego Archiwum Wojskowego

" Przysięgam Bogu Wszechmogącemu, że rozkazy moich przełożonych będę ściśle i sumiennie wypełniał, obowiązki mego urzędu będę spełniał gorliwie, przestrzegając obowiązujących ustaw i przepisów, że tajemnicy urzędowej będę dochowywał, powierzone mi zbiory archiwalne będę strzegł i takowe, bez rozkazu przełożonych, nie będę wynosił poza ebreb C.A.W. ani też udostępniać osobom postonnym, i że pod żadnym pozorem nie przedsięwzmo poszukiwań i studjów bez wiedzy mej przełożonej władzy."

Archiwum Wojskowe — organizacja i skład osobowy.

W związku z reorganizacją Wojskowego Biura Historycznego (Dz. Rozk. Nr 19/27 poz. 226) zatwierdzam niniejszą organizację Archiwum Wojskowego, unieważniając jednocześnie dotychczasową organizację Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego (Dod. Tjn. Nr 27 do Dz. Rozk. Nr 47/21 — poz. 209 i Dod. Tjn. Nr 5 do Dz. Rozk. Nr. 12/25 — poz. 8) w części, która dotyczy Centralnego Archiwum Wojskowego.

1. Zadaniem Archiwum Wojskowego jest:

A) gromadzenie, inwentaryzowanie i przechowywanie akt, które posiadają znaczenie dla historii wojskowości, w szczególności:

- akt, które dotyczą wojskowości polskiej przed upadkiem państwa polskiego, oraz w okresie powstań narodowych,
- akt, które dotyczą wojskowości polskiej, (organizacji, związków i formacji wojskowych) w okresie wojny 1914—1918,
- akt, które dotyczą wojskowości polskiej po powstaniu państwa polskiego,
- akt, które dotyczą wojskowości obcych, a pozostają w związku z wojskowością polską,

4. Archiwum Wojskowe jest jednostką administracyjnie niesamodzielną. Personel oficerski i personel cywilny archiwum posiada przynależność gospodarczą do płatnika Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych, personel szeregowy archiwum do batalionu sztabowego M. S. Wojsk.

5. W skład Archiwum Wojskowego wchodzi: dyrektor archiwum, kustosz, archiwarjusze i kancelarja.

B) rejestracja akt wojskowych w archiwach i bibliotekach państwowych, oraz publicznych i prywatnych,

C) wydawanie katalogów akt wojskowych i wydawnictw specjalnych,

D) sprawowanie nadzoru nad registraturami wojskowymi i opracowywanie dla nich przepisów i instrukcyj,

E) załatwianie kwerend władz, urzędów i osób prywatnych, z tem zastrzeżeniem, że kwerendy osób prywatnych, które dotyczą akt tajnych, mogą być załatwiane po uzyskaniu zezwolenia szefa Sztabu Generalnego,

F) uwiarytelnianie i wydawanie odpisów i wyciągów z akt.

2. Archiwum Wojskowe jest instytucją centralną i podlega bezpośrednio szefowi Wojskowego Biura Historycznego. Zależność Archiwum Wojskowego od dowódcy Okręgu Korpusu Nr I, w zakresie uzupełniania i zaopatrywania, oraz bezpieczeństwa i dyscypliny normuje Dodatek Tajny Nr 5 do Dziennika Rozkazów Nr 11/27 — poz. 22 i Dziennik Rozkazów Nr 18/27 poz. 215.

3. Archiwum Wojskowe jest jednostką nieewidencyjną. Personel oficerski archiwum posiada przynależność etatową i ewidencyjną do kadry oficerskiej przy departamentach M. S. Wojsk., personel szeregowy do 1 batalionu administracyjnego.

Dyrektor archiwum kieruje pracami archiwum, ponosząc z tego tytułu odpowiedzialność wobec szefa Wojskowego Biura Historycznego.

W stosunku do personelu wojskowego archiwum posiada on uprawnienia dowódcy pułku.

Skład osobowy Archiwum Wojskowego — niżej.

Skład osobowy Archiwum Wojskowego.

WYSZCZEGÓLNIENIE	Oficerowie			Urzednicy państw.				U W A G I
	Sztabowi — broni	Administracyjni	S u m a	II-giej kategorii	III-ciej kategorii	S u m a	Niżej funkcji państw.	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Dyrektor archiwum	1	—	1	—	—	—	—	Ordynanci osobiści — według norm ustalonych Dziennikiem Rozkazów Nr 23/27 poz. 282.
Kustosz	—	1	1	—	—	—	—	
Starsi archiwarjusze	—	3	3	—	—	—	—	Urzednicy państwowi na stanowiskach pomocników archiwarjuszy mogą być zastąpieni do końca roku 1930 przez podoficerów zawodowych.
Archiwarjusze	—	—	—	4	—	4	—	
Pomocnicy archiwarjuszy	—	—	—	—	8	8	—	Do pomocniczych prac archiwalnych w związku z pracami Wojsk. Biura Hist. dyrektor archiwum wydziela potrzebny personel ze składu osobowego archiwum.
Kierownik kancelarji	—	1	1	—	—	—	—	
Kanceliści i woźni	—	—	—	—	2	2	3	
Stan liczebny Archiwum Wojskowego	1	5	6	4	10	14	3	

R O Z K A Z Nr.27

1. Wznawiam Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy.
2. Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy podlega bezpośrednio Naczelnemu Dowódcy W.P.
- 3/ Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy posiada swój własny etat, budżet i używa własnej pieczęci, a wydawnictwa oznacza własnym znakiem wydawniczym.
4. Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy opiera się w pracy swojej na regulaminie wewnętrznym, który ma być opracowany najdalej do dnia 1 listopada br. po ukończeniu prac organizacyjnych.
5. Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy współpracuje ze wszystkim oddziałami Sztabu Głównego, Departamentu i Samodzielnymi Instytutami Badań Resortu Obrony Narodowej w dziedzinie wydawnictw wojskowych.
6. Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy tworzy fachowe komórki badań naukowych złożone z oficerów wskazanych przez fachowe organy wojskowe i wspólnie opracowuje regulaminy metodologiczne pracy naukowej oraz programy potrzeb odpowiednich działów broni i służb.
7. Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy dzieli się na 4 wydziały wydziały dzielą się na sekcje i referaty. Na czele Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego stoi Szef Instytutu, na czele sekcji. -Kierownicy sekcji. Ustalam następujące wydziały: 1/Wydział naukowy, 2/Wydział techniczny, 3/Wydział Administracyjny, 4/Wydział odbudowy dorobku kultury wojskowej. Kierownik Wydziału 1-go naukowego jest zastępcą Szefa Instytutu.
8. Wydział naukowy współpracując z odpowiednimi fachowymi organami wojskowymi opracuje przede wszystkim plan potrzeb w dziedzinie wydawniczej, stworzy odpowiedni aparat naukowy do zaspokojenia tych potrzeb, zainicjuje prace naukowe samodzielne wśród oficerów W.P. przystąpi do opracowania bibliografii wojskowej polskiej za czas od I.X.1939 rdo chwili bieżącej, wznowi prace komisji słownictwa wojskowego.
9. Wydział techniczny, zajmie się rewindykowaniem Głównej Drukarni Wojskowej i drukarni wojskowych prowincjonalnych przy dawnych D.O.K., techniczna strona wydawnicza, zbieraniem materiału ilustracyjnego, graficznego i fotograficznego, gromadzeniem zapasów odpowiedniego papieru drukowego oraz propaganda wydawnictw własnych.
10. Wydział Administracyjny wznowi i dobuduje Główna Księgarnię Wojskową, zajmie się organizacją księgarni ruchomych dla W.P. organizacją sprzedaży, administracją wydawnictw periodycznych; opracować będzie budżet, prowadzić księgowość oraz kasę.
11. Wydział odbudowy dorobku kultury wojskowej przystąpi do odbudowy następujących Instytucji Wojskowych: 1/Centralnej Biblioteki Wojskowej i bibliotekarstwa wojskowego, 2/Archiwum Wojskowego, 3/Wojskowego Biura Historycznego, 4/ Muzeum Wojska i 5/ Towarzystwa Wiedzy Wojskowej. Instytucje te po rozwinięciu swych agend do samodzielnego bytu zostaną w przyszłości wydzielone z Wojskowego Instytutu Naukowo-Wydawniczego.

SZEF SZTABU GŁÓWNEGO W.P.

NACZELNY DOWÓDCA W.P.

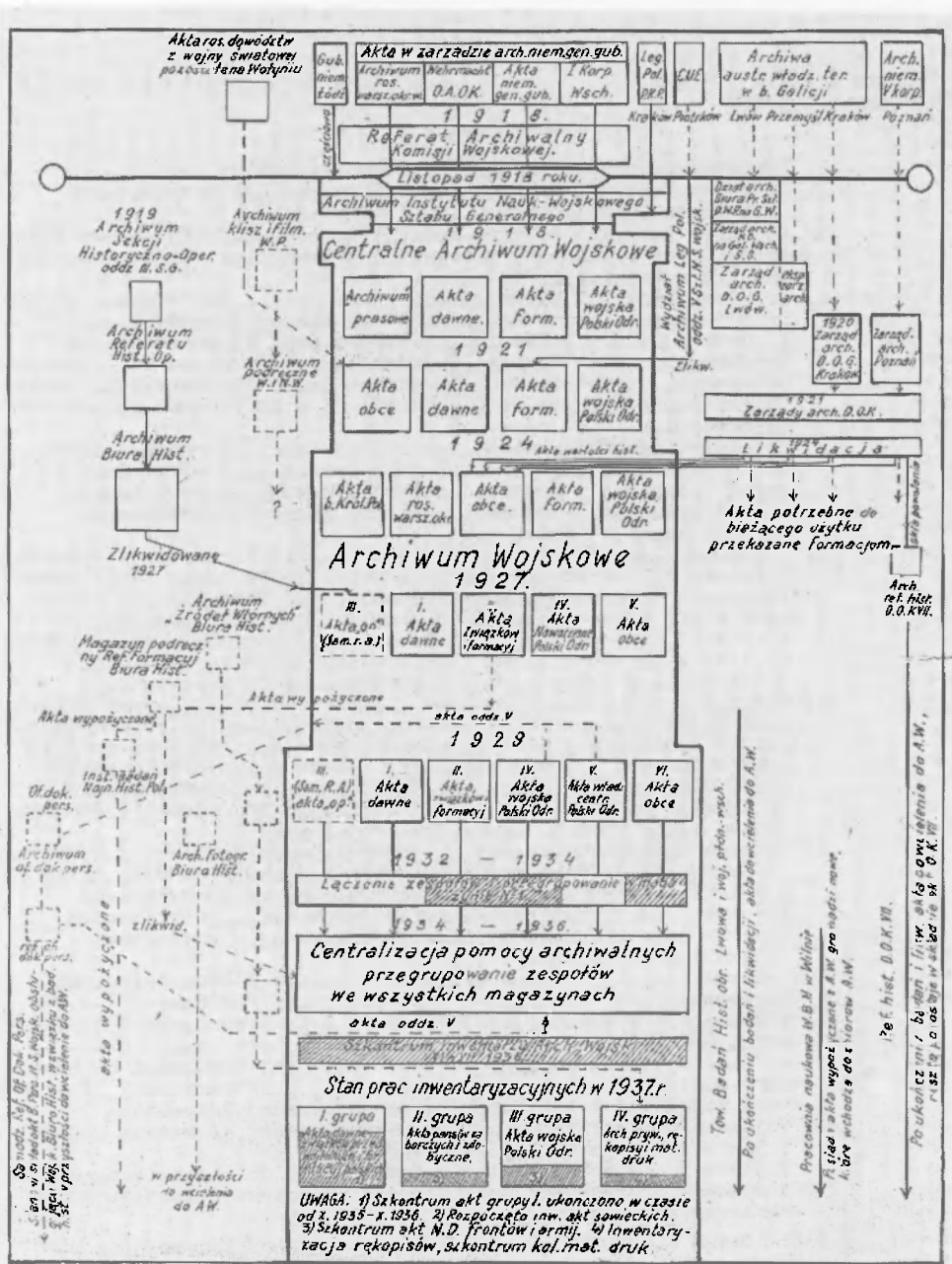
/-/ WŁADYSŁAW KORCZYK, Gen. Bryg.

/-/ MICHAŁ ROLA-ZYMERSKI
Gen. Broni

Za zgodność:

Star. Kasa. Sztabu Głównego:

[Signature]
P. Zwiczynski, kapitan

Rozwój organizacyjny CAW i AW w okresie międzywojennym

= 2 =

3. Pierwszy Wiceminister O.N., oraz Szef Departamentu Personalnego W.P. uzupełnią formujące się Centralne Archiwum składem osobowym.

4. Trzeci Wiceminister:

a) Zabezpieczy tymczasowo baraki w m. OLIWA, w których złożono akta, przeprowadzając konieczne prace remontowo- budowlane;

b) Wydziali w m.st.WARSZAWA odpowiedni dla Centralnego Archiwum Wojskowego budynek i dostosuje go do istotnych potrzeb;

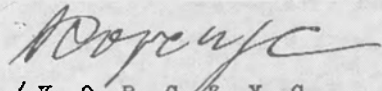
c) Przyjmie nowoformujące się Centralne Archiwum na wszystkie rodzaje zaopatrzenia i wyposaży w etatowy transport.

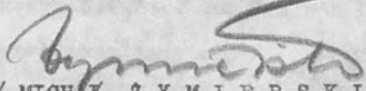
5. Szef Departamentu Zaopatrzenia Artyleryjskiego Ministerstwa Obrony Narodowej wyposaży formujące się Centralne Archiwum w uzbrojenie.

6. Szef Głównego Zarządu Polityczno-Wychowawczego zamelduje mi wykonanie Rozkazu przez Oddział Org.-Mobilizacyjny Sztabu Generalnego W.P. do dnia "30" sierpnia 1945 r.

SZEF SZTABU GENERALNEGO WP.

NACZELNY DOWODCA WOJSKA POLSKIEGO

/-/ K O R C Z Y Ń
Gen.Broni

/-/ MICHAŁ Ż Y M I E R S K I
MARSZAŁEK POLSKI

w 2-ch egz
rbasiewicz

WOJSKO POLSKIE
SZTAB GENERALNY

16183
Tajne
Egz. Nr. 7

ROZKAZ ORGANIZACYJNY Nr. 0199/org

Dla usprawnienia pracy Centralnego Archiwum Wojskowego

r o z k a z u j ę :

1. Szef Głównego Zarządu Polityczno - Wychowawczego W. P. przekaze do dnia 15-go sierpnia 1947 r. Centralne Archiwum Wojskowe istniejące według etatu Nr. 30/39 Szefowi Głównego Zarządu Informacji W.P.
2. O wykonaniu powyższego rozkazu zamelduje Szef Głównego Zarządu Polityczno - Wychowawczego W.P. i Szef Głównego Zarządu Informacji do dnia 15 września 1947. przez Oddział I-szy Org.-Mobilizacyjny Sztabu Generalnego W.P.

SZEF SZTABU GENERALNEGO

Korczyński
/KORCZYC Gen. Broni)

MINISTER OBRONY NARODOWEJ

Zymierska
/ZYMIERSKA Marszałek Polski/

M. p., dnia 5 Sierpnia 1951 r.

084/org

TAJNE!

Egz. Nr. 1

ROZKAZ ORGANIZACYJNY

NR 01 / ORG

1. Szef Głównego Zarządu Informacji do dnia "1" lutego
1951 r.

- r o z f o r m u j e :

Centralne Archiwum Wojskowe W.P. istniejące wg etatu /
Nr 30/39.

Akta archiwalne p r z e k a z e do dnia "1" marca
_____ 1951 r. Szefowi Oddziału XI Sztabu General-
nego zgodnie z protokołem komisji z dnia "28" listopada
_____ 1950 r.

2. Szef Oddziału XI Sztabu Generalnego do dnia "15"
lutego 1951 r.

- s f o r m u j e :

Centralne Archiwum Wojskowe, wg etatu Nr 30/66, o
stanie osobowym 14 wojskowych i 12 kontrak-
towych.

Miejsce formowania i postoju Centralnego Archiwum Wojs-
kowego - m. WARSZAWA.

SZEF SZTABU GENERALNEGO

Warczyński
Gen. Broni Władysław KORCZYC
Wiceminister Obrony Narodowej

MINISTER OBRONY NARODOWEJ

Rokossowski
Konstanty ROKOSSOWSKI
Marszałek Polski

It is a great honor to celebrate the opening of this joint venture to find and preserve the truth of the past. May the future be so uneventful that such an endeavor will be unnecessary in 50 years.

Nicholas Rey, USA

CAW jest instytucją jedyną i niezbędną. Zobaczyć ten etap jego rozwoju. Jestem pod wrażeniem dokumentów, które przygotowujemy.

Nie zapomnijcie charakterystyk funkcjonatorów sporządzonych przez marszałka J. Piłsudskiego.

Proszę Pana DTK. Andrejowa i Bratnikowa za to, że możemy zobaczyć bezcenne dokumenty historii naszej kochanej Ojczyzny.

16.07.97.

ks. Józef Pawlu S.S.
proboszcza z Irkucka

Wpisy do Kroniki CAW: u góry - ambasadora USA N. Rey'a; na dole - proboszcza z parafii polskiej w Irkucku ks. I. Pawluka

Kadra i pracownicy CAW w pomieszczeniach Pałacu pod Blachą w Warszawie w 1920 r.
Od prawej siedzi dyrektor Bronisław Pawłowski

Kadra i pracownicy CAW w 1920 r. W środku dyrektor Bronisław Pawłowski

Kadra CAW w Gdańsku-Oliwie (1.05.1947 r.). Od lewej: por. Michał Filar, ppor. Jerzy Bar, ppor. Kazimierz Uliński, ppor. Czesław Kowalkowski, kpt. Leszek Lewandowicz

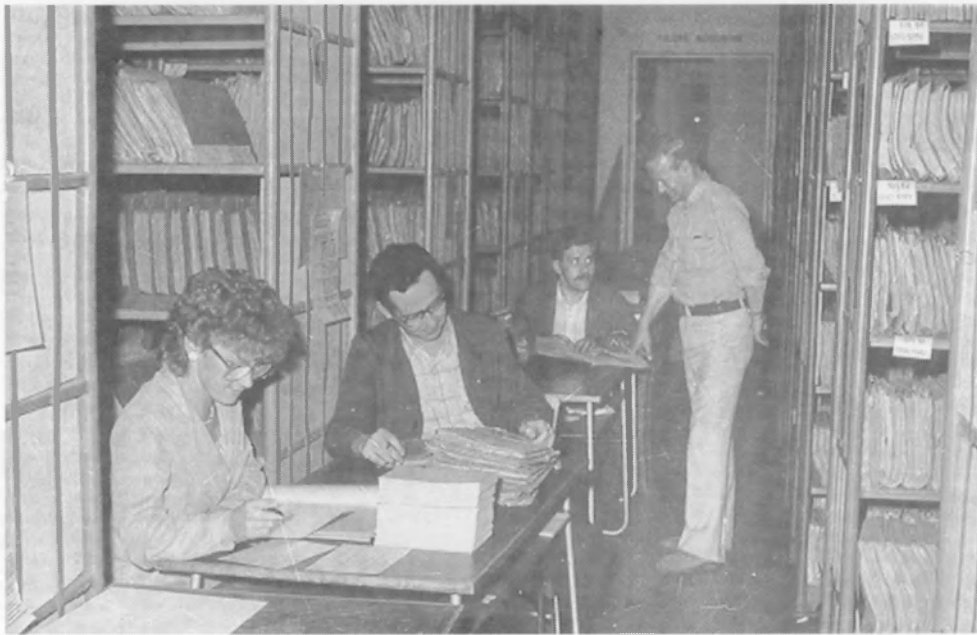
Doc. Bolesław Woszczyński (z lewej) oprowadza kosmonautów radzieckich Walentynę Tierszkową i Walerego Bykowskiego po ekspozycji materiałów archiwalnych w Pałacu Kultury i Nauki (23.10.1963 r.)

Pracownia naukowa CAW w forcie Sokolnickiego (Warszawa Żoliborz) — przy regale mjr dr Stanisław Gać (WIH)

27.09.1985 r. — sesja naukowa z okazji 40-lecia powojennego CAW

Inwentaryzacja w magazynach CAW (1985 r.). Od lewej: Bogumiła Gańko, mgr Wiktor Butruk, Jerzy Siwiński i mgr Zdzisław Lisek

Płk mgr A. Bartnik i dr Manfred Kehrig, dyrektor Archiwum Wojskowego RFN podpisują umowę o współpracy 3.10.1991 r. Stoi szef Zarządu VIII Sztabu Gen. płk dr Stanisław Taborowski

Magazyny CAW zwiedza szef Służby Historycznej Wojsk Lądowych Armii Holenderskiej Piet Kamphuis, z prawej mjr Zbigniew Dylon (1991 r.)

Wystawa w pracowni naukowej z okazji 75-lecia CAW, 14.12.1993 r. Od lewej: gen. bryg. Zdzisław Żarski, prof. dr hab. inż. Jan Pięta (Szt. Gen.), dr Edward Frącki (NDAP), mgr Tadeusz Wawrzyński

Uczestnicy Kongresu Międzynarodowej Komisji Historii Wojskowej, Komitetu Archiwów Wojskowych w pracowni naukowej CAW (1.09.1994 r.). Od lewej: E. Stehlik, B. Gafreert, L. Ericson, E. Withol, R. Higham

Ppłk mgr Stanisław Sokół (z prawej) prezentuje zbiory CAW delegacji Armii Węgierskiej (1994 r.)

15.01.1996 r. – jubileusz 30-lecia pracy zawodowej mgr. Tadeusza Wawrzyńskiego. Na fotografii wspólnie z koleżankami i kolegami z wydziału, od lewej siedzą: Mirosława Maciocha, Bożena Hermańska, mgr Tadeusz Wawrzyński, Grażyna Lewandowska; od lewej stoją: Tomasz Matuszak, Włodzimierz Wyrzykowski, Wiesława Hiller, Honorata Antczak-Pisarek, Wanda K. Roman, Regina Czarnecka, mjr Zygmunt Kozak (szef wydziału), Natalia Mroczek, Hanna Kudła, Danuta Hanak, Janusz Gzyl, Barbara Kurzynkowska, Wanda Szumińska, Maria Paryż

Kadra oficerska CAW (czerwiec 1998 r.). Stoją od lewej: kpt. Krzysztof Derenowski, mjr Mieczysław Białek, st. chor. szt. Józef Liszka, kmdr por. Waldemar Wójcik, płk Andrzej Bartnik (szef CAW), płk dypl. rez. Jan Berus, ppłk Kazimierz Banaszek, mjr Antoni Warchulski, ppłk Marek Kubik, kmdr ppor Waldemar Kordula, mjr Bogusław Stachula; w rzędzie poniżej od lewej: mjr Zdzisław G. Kowalski, kpt. Jacek Woyno, st. chor. sztab. Grzegorz Majchrowski, mjr Zygmunt Kozak, mjr Leszek Kordula

Jubileusz 40-lecia pracy zawodowej p. Marianny Baran (30.06.1998 r.)

Kadra i pracownicy Archiwum IC MON – Filii nr 1 CAW; od lewej w pierwszym rzędzie: ppłk Marek Kubik (kierownik), Zofia Walaszek, Halina Nowak, Maria Dzideczek, mł. chor. szt. Andrzej Król, Dariusz Godlewski; w drugim rzędzie od lewej: Teresa Sokołowska, Jerzy Czerniakowski, Stanisława Łukomska, Róża Liwska, Anna Grela

Kadra i pracownicy Archiwum Warszawskiego Okręgu Wojskowego, Fiii nr 2 CAW. Od lewej: mjr mgr Antoni Warchulski (kierownik), Michał Bińka, Stanisław Niegocki, Hanna Żmuda, Jan Zbieć, Barbara Rocka, Paweł Wojda, Bożenna Zielińska, Bożena Bilińska, st. chor. szt. Paweł Pietrzak, Elżbieta Kowalska

Kadra i pracownicy Archiwum Pomorskiego OW – Fiii nr 3 CAW. Od lewej: mgr Jadwiga Krużyńska, Renata Godziuk, Janusz Modzelewski, Barbara Manelska, Małgorzata Snopkowska, Iwona Rostkowska, mjr mgr Leszek Kordula (kierownik), st. chor. szt. Lesław Śmiesz, Honorata Pypno, mgr Elżbieta Kordula, Danuta Majcher, Anna Parczewska, Jadwiga Kocińska, Józef Olechowski

Kadra i pracownicy Archiwum Śląskiego OW — Filii nr 4 CAW. Od lewej: kpt. Krzysztof Derenowski (kierownik), Ewa Kwapisz, Irena Frączek, Walentyna Słysz, Barbara Głubiak, Halina Zakosztowicz, Regina Śmieja, Janina Sudnik, Ewa Góraska, Anna Berg, st. chor. szt. Ryszard Gajda

Kadra i pracownicy Archiwum Marynarki Wojennej — Filii nr 5. Od lewej: Ryszard Kersten, Elżbieta Barczykowska, Danuta Loewenau, kmdr ppor. mgr Waldemar Kordula (kierownik), Leonila Mudlaff, Hanna Kordula, Jolanta Glinka

Kadra i pracownicy Archiwum WLiOP – Filii nr 6 CAW Od lewej: Janina Sobowiec, Elżbieta Fraszką, Elżbieta Musiał, mjr Mieczysław Białek (kierownik), chor. Józef Koniszewski, Alina Koniszewska, Barbara Jarosińska, Piotr Hełmecki, Barbara Jurczak

Kadra i pracownicy Archiwum Krakowskiego OW — Filii nr 7 CAW Od lewej: Bogumiła Kościel-ska, Bożena Wijas, płk dypl. rez. Jan Berus (kierownik), Ewa Rogińska, Zofia Busz

Szefowie CAW

Dr Bronisław Pawłowski

Ppłk Piotr Popławski

Ppłk Roch Morcinek

Płk Włodzimierz Dąbrowski

Szefowie CAW

Płk Leszek Lewandowicz

Płk Ludwik Wojna

Płk mgr Kazimierz Sitkowski

Płk mgr Andrzej Bartnik

Z zbiorów CAW

Ze zbiorów CAW